LUND UNIVERSITY

Humaniora i välfärdssamhället

Kunskapshistorier om efterkrigstiden

Östling, Johan; Jansson, Anton; Svensson Stringberg, Ragni

DOI:
10.22188/kriterium.49

2023

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Östling, J., Jansson, A., & Svensson Stringberg, R. (Red.) (2023). *Humaniora i välfärdssamhället: Kunskapshistorier om efterkrigstiden*. (Kriterium; Vol. 49). Makadam förlag. https://doi.org/10.22188/kriterium.49

Total number of authors:
3

Creative Commons License:
CC BY-NC-ND

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

HUMANIORA I VÄLFÄRDSSAMHÄLLET

Kunskapshistorier om efterkrigstiden

RED. JOHAN ÖSTLING, ANTON JANSSON & RAGNI SVENSSON STRINGBERG

Makadam

HUMANIFEST
You, man –
Be human
Tage Danielsson

Humaniora i välfärdssamhället

Kunskapshistorier om efterkrigstiden

REDAKTÖRER
JOHAN ÖSTLING
ANTON JANSSON
RAGNI SVENSSON STRINGBERG

Makadam

MAKADAM FÖRLAG
GÖTEBORG · STOCKHOLM
WWW.MAKADAMBOK.SE

Denna bok är utgiven inom Kriterium, ett konsortium som sakkunniggranskar svensk vetenskaplig litteratur. Samtliga böcker utgivna inom Kriterium finns tillgängliga open access via hemsidan www.kriterium.se.
https://doi.org/10.22188/kriterium.49
ISSN 2002-2131 (vol. 49)

Utgiven med bidrag från
Stiftelsen Karl Staaffs fond för frisinnade ändamål, Elisabeth Rausings minnesfond, Magnus Bergvalls stiftelse, Riksbankens Jubileumsfond samt Knut och Alice Wallenbergs stiftelse.

© författarna och Makadam förlag 2023
Formgivning Johan Laserna
Bildredaktion Johan Laserna
Bildbearbetning David Laserna
© för illustrationer, se bildförteckning på s. 381
Omslagsbilden visar Boråstapeten Jubileum Retro 5471

ISBN 978-91-7061-901-4 (pdf)

Innehåll

1 *Humaniora i välfärdssamhället*
En inledning 9
ANTON JANSSON, RAGNI SVENSSON STRINGBERG & JOHAN ÖSTLING

I. HUMANIORA I EFTERKRIGSTIDENS OFFENTLIGHET

2 *”Lyxblommor i folkhemmets fönster”*
Metaforisk aktivism och akademisk satir i typkonstruktioner av välfärdssamhällets humanister 33
HAMPUS ÖSTH GUSTAFSSON

3 *Kunskapens bok*
Fackboksutgivning och humaniora 1950–1980 59
ANN STEINER

4 *Humanister på apologetikens scen*
Ateism och kristendomskritik i efterkrigstidens offentlighet 87
ANTON JANSSON

5 *Tidningsmänniskor och universitetsmänniskor*
Sydsvenskans kultursida och 1960-talets humanistiska lärdomskultur 115
JOHAN ÖSTLING & DAVID LARSSON HEIDENBLAD

II. HUMANIORA I EFTERKRIGSTIDENS AKADEMISKA LANDSKAP

6 *Välfärdssamhällets pedagogik*
Nedslag i en omstridd disciplins moderna historia 143
ANDERS BURMAN

7 *Polemik och pedagogik under strecket*
Wilhelm Sjöstrand som skoldebattör
och vetenskapskritiker 165
JOAKIM LANDAHL

8 *Från individuell patologi till samhället och rätten*
Kriminologi och filosofi i efterkrigstidens Sverige 187
ANDERS PEDERSSON

9 *Antikvetaren i framtidsdebatten*
Emin Tengström, humaniora och tvärvetenskapen
under 1970- och 1980-talen 213
KARL HAIKOLA

III. HUMANIORA I VÄLFÄRD OCH OFÄRD

10 *En humanistiskt skolad kunskapsstrateg*
på ett samhällsvetenskapligt fält
Torsten Husén och framväxten av ett svenskt
psykologiskt försvar 241
PETER BENNESVED & MARIE CRONQVIST

11 *Användbar humaniora*
Textbedömning, argumentationsanalys
och källkritik i den svenska försvarsforskningen
och det psykologiska försvaret 267
FREDRIK BERTILSSON

12 *Mot den läsande människans aktivering*
Humanistisk kunskap i 1900-talets kulturpolitik 291
LINNÉA LINDSKÖLD, ERIK ERLANSON & PETER HENNING

13 *Ramses och almarna*
Abu Simbel och välfärdssamhällets kulturarvsstrider 311
INGRID BERG

14 *Tvåspråkighet som vetenskap och politik*
Hemspråksreformen, kunskapsaktörerna och debatten om halvspråkighet hos skolbarn i Sverige 331
RAGNI SVENSSON STRINGBERG

*

15 *Humanioras svenska kunskapshistoria*
Reflexioner över ett forskningsfält 355
ISAK HAMMAR

Tack 375
Medverkande författare 377
Bildförteckning 381
Personregister 383

1 *Humaniora i välfärdssamhället*

En inledning

ANTON JANSSON,
RAGNI SVENSSON STRINGBERG
& JOHAN ÖSTLING

I den här boken kommer läsaren att stöta på flera helt centrala samhällsfrågor för Sverige under perioden mellan 1940- och 1980-talen: brott och straff, skola och pedagogik, kristendom och sekularisering, invandring och tvåspråkighet, kulturarv och stadsförnyelse, miljödebatt och ekologi, försvar och propaganda, press och bokmarknad, folkhemmets samhällsvisioner och reformpolitik. Många viktiga delar av den svenska politiken, samhället och kulturen kommer med andra ord att beröras. Men det är också – framför allt – en bok om humaniora. För vad kapitlen i antologin har gemensamt är att de på ett eller annat vis knyter an till och behandlar det humanistiska kunskapsområdet och humanister verksamma i efterkrigstidens välfärdssamhälle.

Humaniora och humanister uppfattades dock under efterkrigstiden ofta närmast som sociala problem och politiska bördor, vilket kommer att belysas i Hampus Östh Gustafssons kapitel. Även om humaniora på universiteten expanderade under perioden och var djupt rotad i samhället hade humanister svårare att motivera sin existens än företrädare för andra vetenskapsgrenar, som medicin, naturvetenskap och samhällsvetenskap.[1] Det florerade många nidbilder av humanister, och en uppfattning om att

humaniora var ett kunskapsområde i ”kris” etablerades under andra halvan av 1900-talet, både internationellt och i Sverige. Den här bilden fastnade ofta hos humanisterna själva, som kunde mena att humaniora satts ”på undantag” i samhället eller att en ny generation humanister övergett idealen från humanioras guldålder och därmed hamnat i ett kristillstånd.[2]

Uppfattningen om ett närmast konstant krisläge har levt kvar. Denna uppfattning, samt idén om att det rör sig om ett särdeles onyttigt kunskapsområde, med anklagelser om att humaniora mest är ”nöjesstudier” som ”strular till” studenters liv, har också sporrat till en motoffensiv, som varit stark under i synnerhet det senaste decenniet.[3] Förutom att humaniora i Sverige har fått sin egen tankesmedja (Humtank) har det getts ut ett antal böcker där ämnesområdets roll har diskuterats och dess vikt understrukits.[4] Härtill har det kommit ny historiskt och kunskapspolitiskt inriktad forskning, där man mer systematiskt försökt kartlägga humanioras roll och plats i utvecklingen av det moderna Sverige.[5] Som Sverker Sörlin påstår i ett efterord till en aktuell bok på temat har humanioras (och samhällsvetenskapernas) ”verkningar i samhället varit större än vi förut vetat” och han pekar ut hur dessa kunskapsområden genomgående har varit ”en integrerad del av den moderna samhällsutvecklingen”.[6]

Humaniora i välfärdssamhället kan sägas vara en del av denna forskningstendens. Här har vi velat gå bortom såväl krisnarrativ som ensidiga hyllningstal för att i stället ge plats åt empiriska undersökningar av vad humaniora varit under efterkrigstiden, vilken roll den spelat för utvecklingen av välfärdssamhället, i vilka sammanhang humanister dykt upp och vad som varit deras värv i det moderna Sverige. Genom att utgå ifrån och fokusera på kunskapsområdet humaniora är vår ambition också att ge en ny eller kompletterande förståelse till de gängse historierna om vad som kännetecknat efterkrigstid, folkhem och välfärdssamhälle. Vår poäng är att humaniora och välfärdssamhälle hängde närmare samman än vad som vanligen syns i historieskrivningen.

För detta syfte har vi samlat ett antal svenska forskare som på ett eller annat vis arbetar med den här typen av frågor och bett dem att utifrån en empirisk studie ge ett perspektiv på humaniora i välfärdssamhället. Innan vi introducerar deras kapitel ska vi dock diskutera humaniora, humanistisk

kunskapscirkulation och humanistiska aktörer, samt forskningsfälten som behandlar dessa frågor något mer.[7]

Humanioras dynamiska historia

Ämnet för den här boken är med andra ord humaniora i det svenska välfärdssamhället, med särskilt fokus på efterkrigstiden. Denna låter sig definieras ganska väl som tiden från andra världskrigets slut och några decennier framåt, vanligen till kalla krigets slut kring 1990. Detta är förstås en tidpunkt som härtill ofta markerar ett epokskifte i den svenska historien som ett avslut på tidsperioden som dominerades av det socialdemokratiska välfärdssamhället eller ”folkhemmet”. Det är ungefär här antologins kapitel rör sig i tid, även om några av författarna också gör utblickar till tiden före eller efter perioden. Humaniora är något svårare att slutgiltigt definiera. Givetvis kan man i dag definiera humaniora som de ämnen som finns och den verksamhet som bedrivs vid universitetets humanistiska fakulteter. Men ett par saker komplicerar en sådan definition i det här sammanhanget.

Dels är detta en historiskt inriktad volym, och humanioras definitioner och konnotationer har skiftat något under den undersökta perioden.[8] De humanistiska fakulteterna är historiskt framväxta och – vilket lyfts i flera av bokens kapitel – skildes formellt från samhällsvetenskaperna först under efterkrigstiden, även om det redan dessförinnan fanns en åtskillnad mellan kunskapsområdena. Nya humanistiska ämnen har tillkommit och gamla ämnestraditioner har förlorat sin kraft. Under perioden påverkades universitetshumaniora helt visst av de förändringar i skolväsendet som nedprioriterade traditionella humanistiska kunskaper vilka tidigare dominerade läroverken, något som på sikt hade bäring på humanioras identitet och samhällspåverkan.[9] Helt givet är det inte vad som räknas till humaniora, och utvecklingen i olika länder har gett skilda resultat: de tyska *Geisteswissenschaften*, de franska *sciences humaines*, de engelska och amerikanska *humanities* och *arts* har något olika konnotationer. Samtidigt finns en kärna av ämnen och kunskaper som generellt hör till och associeras med humaniora, utomlands såväl som i Sverige: filosofi, språk – både klassiska och moderna – samt de olika historiska ämnena är sådana. Etnologi,

kulturvetenskap och det systematiska utforskandet av estetiska områden som sker inom litteratur-, konst-, musik- och filmvetenskaperna räknas också hit, liksom ofta religionsvetenskapliga studier. Sedan finns det ämnesområden som rör sig mer i gränsområdena eller delvis har influerats av humaniora och humanister, även om de inte nödvändigtvis formellt hör till fakulteterna i dag. Antropologi är ett sådant ämne och i den här boken finns fler: psykologi, pedagogik, kriminologi och kulturarvsstudier förekommer i texterna, och en fråga som kommer att lyftas är just hur dessa förhåller sig till det humanistiska kunskapsområdet.

En annan komplikation med att definiera och avgränsa humaniora utifrån vad som bedrivs vid universitetets fakulteter är att man lämnar universiteten när man – som vi gör i den här antologin – försöker kartlägga och diskutera vilken roll och position humaniora har haft i samhället, varför den definitionen blir mindre giltig. I några bidrag berörs universitetsämnenas utveckling närmare den akademiska vardagen, men i huvudsak handlar de om humaniora och humanisters aktivitet utanför universiteten. Då blir inte kategoriseringar och gränsdragningar mellan kunskapsområden alltid så tydliga, ej heller är det alltid självklart vem som är humanist och vem som inte är det. Detta är dock helt naturligt. Att kunskapsområden förändras och tar olika form i olika sammanhang är snarast en hörnsten i det kunskapshistoriska forskningsområde som vi kommer att introducera nedan.

Humaniora har många besläktade termer och begrepp. Med ”humanvetenskaper” menas oftast det som mer vardagsspråkligt ibland kallas ”humsam”, det vill säga en paraplyterm för de humanistiska och samhällsvetenskapliga studierna av människan.[10] Ett annat närliggande begrepp är ism-formen ”humanism”, som har en relation till humaniora, men är ett komplext begrepp. Jonas Hansson, som skrivit om humanismens historia, har påpekat att ismen betecknar något olika, men relaterade fenomen. Dels kan begreppet syfta specifikt på renässanshumanismen, dels kan det vara ett bredare bildningsbegrepp, då ofta med just denna renässanshumanism (och antikens intellektuella liv) som ideal, dels kan det vara mer av ett politisk-filosofiskt begrepp, en ideologi som säger sig sätta människan i centrum.[11] Men trots att den distinktionen går att göra finns en nära relation. Renässanshumanisterna själva ägnade sig inte åt någon ism-bildning

– den etablerades på 1800-talet – men under renässansen växte det systematiska studiet av människan som ett *curriculum* fram: *studia humanitatis* eller *studia humaniora*. Utifrån detta kan modern humaniora sägas ha utvecklats, även om det är en lång och snårig väg fram till dagens universitetsfakulteter.[12] Sammantaget kan man dock konstatera att i dag, och under perioden som står i bokens fokus, är humanism en idétradition eller livshållning, medan humaniora är ett vetenskaps- eller kunskapsområde.[13]

Dessa distinktioner och diskussioner kommer att aktualiseras i antologins kapitel, om än i olika stor omfattning. I några kapitel rör man sig i humanvetenskapliga gränsområden, särskilt gentemot samhällsvetenskapen. Just gränsdragningarna, konkurrensen eller interaktionen med andra kunskapsfält är ett tema som förekommer i vissa kapitel. I ett par andra kommer humanism, eller humanismens bildningsideal och människosyn, att spela roll och dess relation till kunskapsområdet humaniora diskuteras.

Som nämndes inledningsvis har den systematiska utforskningen av humanioras identitet, roll, plats och betydelse blivit ett dynamiskt och kreativt område under de senaste åren – inte bara på svensk mark. Internationellt har det formats ett vetenskapligt forskningsfält kring humanioras historia. Under beteckningen *history of humanities* publiceras tidskrifter och böcker, anordnas konferenser och workshops, och bedrivs helt enkelt mycket forskning i syfte att förstå detta skiftande kunskapsområde historiskt. I bokens avslutning, där vi bett Isak Hammar reflektera över antologins resultat och sätta in dem i ett större sammanhang, kommer fältet att behandlas mer utförligt. Sägas kan dock att flera av författarna har låtit sig inspireras av forskning som utförs inom det här internationella fältet, kring sådant som kanoniseringsprocesser, aktörskap och relationer till samhälls- och naturvetenskap.[14]

Vårt generella bidrag till forskningen inom *history of humanities* är vårt fokus på humanioras samhälleliga kunskapscirkulation. I forskningsfältet finns ofta en inriktning på just institutionell humaniora och systematisk lärdom, om så på moderna västerländska universitet eller inom lärdomsinstitutioner i andra tider och på andra platser. Men för att bättre förstå humanioras historia och dess betydelse behöver man alltså enligt vår mening studera hur humaniora verkar inom offentlighet, politik och samhälle.[15]

Efterkrigstidens välfärdssamhälle och humanistisk kunskap

Den svenska efterkrigstiden kännetecknades av socialdemokratins starka ställning och den därmed förbundna expansionen av välfärdspolitiken. Den historiskt unika välståndsökningen från cirka 1950 till mitten av 1970-talet gav utrymme för en rad reformer för social trygghet i linje med arbetarrörelsens ideal. Sjukförsäkring, successivt utökad semester, tilläggspensioner i det omdiskuterade ATP-systemet, universellt barnbidrag och, så småningom, utbyggnaden av allmän förskola hörde dit. Det var, sades det både då och senare, arbetarrörelsens ”skördetid”, tiden då Per Albin Hanssons idé om folkhemmet realiserades.[16] Folkhemsbegreppet var dock inte dominerande i tiden. Statsminister Tage Erlander talade hellre om ”det starka samhället”, och Gunnar och Maj-Britt Inghe menade 1966, i en uppmärksammad och inflytelserik bok om ”den ofärdiga välfärden”, att ”folkhemmet” var daterat som begrepp, ja, ”en smula nerslitet”.[17]

I Sverige byggdes en socialdemokratiskt färgad välfärdsstat, som i sin tur kom att prägla landet också mot slutet av efterkrigstiden, när den socialdemokratiska politiska dominansen avtagit. Man kan dock se det som att Sverige inte bara hade en välfärdsstat, utan var ett välfärdssamhälle. Välfärdssamhället är den term som paret Inghe föredrog framför ”folkhemmet” i sin studie. Välfärden bestod inte bara av tekniska politiska reformer, utan genomsyrade samhälle och kultur och hörde till den progressivistiskt färgade svenska självbilden och identiteten.[18] Gunnar Inghe var läkare och professor i socialmedicin. Maj-Britt Inghe var sociolog och socionom. Yrkestillhörighetena är talande i sammanhanget. Välfärdsstatens bärare och uttydare befann sig nämligen ofta inom kunskapsområden som medicin, beteendevetenskap, sociologi och psykologi. Mer sällan hörde de till humaniora. Skolreformerna som ledde till läroverkens avskaffande gjorde att den tradering till nya generationer av ett humanistiskt bildningsstoff som tidigare ansetts självklart kom att avbrytas. En avhistorisering skedde som prioriterade kunskap om ”samhället” framför den om ”historien”.[19]

Samhällsvetenskapernas växande dominans tillhör den gängse bilden av efterkrigstidens kunskapssamhälle. Det är otvivelaktigt sant på ett plan, men ger inte en komplett bild av kunskapens situation under perioden. I

historieskrivningens logik finns det en risk för att man betraktar det som var frambrytande i tiden som det alltigenom definierande, inte minst i perioder som präglats av en modernistisk självbild, som den svenska efterkrigstiden. Den tendensen har till exempel ofta gjort att religion inte synts i historieskrivning om perioder man anser har kännetecknats av sekularisering, även om kyrkan haft en fortsatt stor samhällsroll.[20] Något liknande kan sägas om humaniora under den här studerade perioden. Att andra kunskapsområden expanderade och identitetsmässigt hörde mer ihop med välfärdssamhällets reformpolitik betyder inte att humaniora försvunnit eller inte spelade någon roll. Den humanistiska kunskapen fanns kvar och var livskraftig, både i sin klassiska, konservativt uppfattade skrud och i nya former. För humaniora förändrades, och gränserna till andra kunskapsområden – särskilt samhällsvetenskap – var inte alltid tydliga. Man kan se spår och inflytanden från det föränderliga humanistiska området även i reformpolitik, socialdemokrati och samhällsvetenskapernas utveckling. Detta är anledningar till att försöka sätta humaniora i centrum också i en betraktelse av efterkrigstidens välfärdssamhälle. Och omvänt: att sätta samhället i centrum inom humanioras historia. För det vi är ute efter är vad man inom forskningsfältet kunskapshistoria talar om som samhällelig kunskapscirkulation.

Samhällelig kunskapscirkulation och humanistiska kunskapsaktörer

Antologin behandlar alltså humanioras samhälleliga rörelse snarare än dess interna vetenskapliga dynamik eller position på universiteten. Intresset för detta hänger samman med vår utgångspunkt i den kunskapshistoriska forskningsriktning som växte sig stark under 2010-talet. Kunskapens historia, dess former, betydelser och förutsättningar, har förstås alltid studerats inom vetenskaps- och idéhistoria, eller kunskapssociologi och vetenskapsteori. Under 2000-talet har emellertid ett forskningsfält med beteckningen *history of knowledge*, *Wissensgeschichte* eller kunskapshistoria formats tydligare; precis som när det gäller *history of humanities* syns detta i konferenser, tidskrifter, centrumbildningar och bokpubliceringar.[21]

Ett av de centrala begreppen i forskningsfältet har varit *cirkulation*, då intresset varit riktat mindre mot kunskapens ursprung än mot dess rörelse mellan olika kontexter, aktörer och publiker, samt vilken betydelse kunskap av olika slag har i samhället. Detta senare komplex har diskuterats under paraplybegreppet ”samhällelig kunskapscirkulation”, bland annat av Johan Östling och David Larsson Heidenblad.[22] Med ett fokus på den samhälleliga kunskapscirkulationen kan man ställa frågor om vilken kunskap som tillåts ta plats, var och när; vilka händelser och konjunkturer som påverkar vilken kunskap som får betydelse; hur kunskapen förändras när den rör sig från en plats till en annan; vilken infrastruktur som behövs för kunskapens rörelse; samt vilken typ av aktörer – handlande människor – som bidrar till (eller hindrar) att kunskap rör sig i samhället.

Ett teoretiskt begrepp som utvecklats inom det här fältet är ”offentlig kunskapsarena”. Avgörande för att en viss typ av kunskap, humanistisk eller annan, ska kunna komma människor till del, är att det finns beständiga platser där den offentliggörs och syns. En kunskapsarena kan definieras, i Johan Östlings formulering, som

> en plats som inom sina givna ramar erbjuder möjlighet och sätter gränser för cirkulation av kunskap. Den fungerar som en mötes- eller åskådningsplats för en viss typ av kunskapsaktörer och en viss typ av publik. För att den ska kunna vara en arena som befordrar samhällelig kunskapscirkulation måste den vanligen äga ett mått av stabilitet och beständighet, även om själva kunskapsinnehållet som cirkulerar på en och samma arena kan variera över tid.[23]

Offentliga kunskapsarenor bör skiljas från kunskapsinstitutioner; skolor, universitet och andra utbildningsinstitutioner och bildningsorganisationer är delvis något annat. Även om arenan äger beständighet är den inte en institution på samma vis och är mer offentlig, potentiellt tillgänglig för fler. I bokens kapitel kommer läsaren också att möta termer som infrastruktur och kunskapsfält, som är lite mer generella än det mer specifika arenabegreppet. I den ovan citerade artikeln fokuserar Östling på dagspressens kultursidor, närmare bestämt *Svenska Dagbladets* Under streckets segment, som en kunskapsarena. Förutom detta har antologins redaktörer tidigare skrivit om hur både mediala (specifika kulturtidskrifter, tv-

program och pocketbokserier) och fysiska (politiska bokhandlar, kristna konferensinstitut, Folkets Hus) kunskapsarenor för fram en viss typ av kunskap på ett visst sätt.[24] Kunskapsarenabegreppet är inte bärande för antologin som helhet, men i ett antal kapitel förekommer det som analytisk ingång. Just Under strecket kommer exempelvis att beröras, liksom annan kultursidespress och tidskrifter.

Än viktigare än kunskapsarena blir i den här boken begreppet *kunskapsaktör*. Flera av studierna i antologin kretsar kring en specifik person, som på ett eller annat vis hade betydelse för humaniora i välfärdssamhället. Sådana humanistiska kunskapsaktörer kunde föra fram ett visst humanistiskt perspektiv i offentligheten, inneha en särskild position som grindvakt eller på andra sätt organisatoriskt stötta (eller sänka) specifika kunskapsformer. Humanistiska kunskapsaktörer kan man närma sig och förstå på olika vis.[25] En ingång är att utgå från utbildning och relation till akademisk humaniora. Universitetsföreträdare – professorer och docenter – tog ofta plats i välfärdssamhället som sakkunniga, kritiker, kunskapsförmedlare eller debattörer. Men inte bara de som nådde en position på universiteten bör räknas hit. Universitetstjänsterna var under stora delar av 1900-talet få, men många som tog akademisk examen i humaniora (eller åtminstone studerade humaniora) gjorde karriär utanför den akademiska världen och tog sig in i diverse etablissemang inom politik, kultur eller medier. I dessa positioner använde man ofta sin humanistiska kunskapsbakgrund och satte därigenom humaniora i rörelse.[26]

Aktörskap kan man också närma sig utifrån yrkestillhörighet, även utanför universiteten. Skribenten, redaktören och översättaren är alla sådana yrkesroller eller befattningar som var helt nödvändiga för att humaniora skulle ta plats på diverse kunskapsarenor. Hit kan också räknas chefer, producenter och organisatörer, om de hade roller där de kontrollerade och befrämjade humaniora. Många av dessa hade alldeles säkert humanistisk studiebakgrund, men det var förstås inte alldeles nödvändigt; i ett sekel då autodidakten var en framträdande figur kunde även de utan formell studiebakgrund genom skribentskap eller organisationsarbete föra fram kunskap inom humanistiska ämnesområden som filosofi, språk eller historia i offentligheten. Vidare kan aktörskap förstås och analyseras utifrån roller eller framträdande, oavsett formellt yrke. Den offentliga

intellektuella är typexemplet framför andra. Men entreprenören, introduktören, den folkrörelseaktiva, nätverkaren och brobyggaren var också typer som kunde vara viktiga för att främja humaniora.

De här formerna av aktörskap är förbundna med olika typer av hierarkier och maktdimensioner. Tillgången till den universitetsutbildning som öppnade dörrar till samhällsetablissemangen var under 1900-talet än mer ojämnt fördelad än i dag och ofta förbunden med klass- och könstillhörighet. I den här boken framträder tydligt hur det etablerade Sverige fortfarande under efterkrigstiden i mångt och mycket var ett mansdominerat samhälle. Visserligen började det träda fram kvinnliga profilerade humanister under efterkrigstiden, visserligen fanns det – som Hampus Östh Gustafsson visar – en idé om humaniora som feminiserad, men de som dominerade kunskapsområdet och satt på de flesta professorsstolarna var trots allt män. I boken förekommer personer som Ingemar Hedenius, Wilhelm Sjöstrand och Emin Tengström, som även om de kom från olika ämnen och skilde sig åt ifråga om åsikter och temperament hade sin manliga professorsauktoritet gemensam. Dock trädde även kvinnor med humanistisk expertis fram i vissa frågor, som Tove Skutnabb-Kangas, som dyker upp i Ragni Svensson Stringbergs kapitel.

Man kan anlägga olika perspektiv på hur aktörer befrämjade humaniora i offentligheten. Kapitelförfattarnas metod är inte enhetlig, men som sagt ställer flera av dem en särskild person i centrum och diskuterar dennas utbildning, yrke eller offentliga framträdande. Att ta personen, aktören, som utgångspunkt är ett givande grepp i kunskapshistorien. Dels kan man helt enkelt få syn på större processer genom att låta en person illustrera eller kasta ljus på en specifik period. Dels spelade enskilda aktörers handlande ofta stor roll. Som David Larsson Heidenblad pekat på i sin bok om miljöfrågornas genombrott åren omkring 1970 så behöver man veta hur specifika människor gjorde specifika saker vid specifika tidpunkter för att verkligen förstå denna så kallade gröna vändning i det svenska samhället.[27] Utan att man förnekar strukturella orsaker till samhällsförändring och kunskapsgenombrott kan enstaka aktörers engagemang få stor verkan när det gäller kunskapens cirkulation i samhället.

De kunskapshistoriska perspektiven har alltså varit en utgångspunkt för oss redaktörer i formuleringen av antologins fokus. Härtill har vi, som vi

ska se nedan, erbjudit författarna att förhålla sig till begrepp som arena, aktör och cirkulation, utan att ålägga dem något teoretiskt eller metodologiskt tvång om enhetlighet. Samtidigt ger det kunskapshistoriska perspektivet en viss riktning till antologin som helhet.

Antologins huvudteman, disposition och innehåll

I det vi talat om hittills kan man urskilja några teman och vi har bett våra kapitelförfattare att förhålla sig till ett eller flera av dessa. Ett sådant tema gäller just frågan om humaniora och om humanistisk kunskapsbildning och -cirkulation. Här kan man fråga sig vad humaniora betyder, vilken typ av humanistisk kunskap som kommer ifråga i det specifika fallet och vilken status humaniora hade. Hur ser gränsdragningarna, konkurrensen och interaktionen med andra kunskapsfält ut? Sker det någon förändring över tid?

Vidare är det möjligt att fokusera på humanistiska kunskapsaktörer. Hur gjorde specifika humanistiska aktörer bruk av sin kunskap? Hur använde man sin utbildning eller sin position som humanist? I vilken mening kunde man vara humanist? Genom examen eller genom att propagera för specifika ideal eller ett specifikt kunskapsinnehåll?

Sedan kan man också vända koncentrationen mot välfärdssamhället som sådant. Här kan man fråga sig vilken betydelse humaniora i det specifika fallet hade för efterkrigstidens politiska, sociala, ekonomiska eller kulturella ordning? Hur bidrog humanister och humaniora till att forma, underbygga eller kritisera det svenska välfärdssamhället? Vilka arenor rörde sig humaniora på? Finns det några nationella eller tidsmässiga särdrag i dessa sammanhang?

Det står klart att detta är breda teman eller frågekomplex, som också kan överlappa varandra, men alla förhåller de sig på ett eller annat vis till bokens generella ämne: humaniora i det svenska välfärdssamhället under efterkrigstiden. Boken består vidare av tre delar, vilka är indelade lite annorlunda än ingångarna ovan, och har rubrikerna *Humaniora i efterkrigstidens offentlighet*, *Humaniora i efterkrigstidens akademiska landskap* samt *Humaniora i välfärd och ofärd*.

I den första delen, *Humaniora i efterkrigstidens offentlighet*, får läsaren ta

del av studier som behandlar den litterära och kulturella offentligheten på olika sätt. Press, bokmarknad och kulturdebatt var viktiga sfärer för det demokratiska samhället där humaniora och humanister hade en given hemmaplan under stora delar av 1900-talet, och skulle knappast ha fungerat utan denna expertis och kompetens.

I Hampus Östh Gustafssons inledande kapitel stiftas bekantskap med några centrala troper och typer i 1900-talets svenska offentliga humanioradebatt. Genom en analys av hur klichéer och satirer cirkulerade över tid kan man få inblick i kunskapspolitikens förändring och de olika attribut som tillskrevs humanisterna. Författaren demonstrerar hur humaniora under framför allt efterkrigstiden stämplades som en onyttig lyxföreteelse av begränsad betydelse för det svenska välfärdssamhällets utveckling. Till exempel kunde humanisternas verksamhet framställas som hobbyartad eller som ett feminint studieområde. Denna marginaliserande retorik utlöste dock med tiden en reaktion, och mer rebelliska motbilder kom att mobiliseras genom olika former av litterär aktivism.

Ann Steiners kapitel handlar om efterkrigstidens bokmarknad, en avgörande infrastruktur för kunskapscirkulation och offentlig debatt. Under perioden 1950–1980 ökade den svenska bokutgivningen kraftigt. En viktig del av den samlade utgivningen utgjordes av fackböcker av de mest skilda slag. På bokmarknaden skedde omfattande branschförändringar under perioden, vilka påverkade vilka böcker som gavs ut. I kapitlet problematiserar Steiner etablerade föreställningar om svensk fackboksutgivning under efterkrigstiden. Just fackboksutgivningen generellt har missats i tidigare forskning, som gärna uppmärksammat tidstypiska bokmarknadsfenomen som pocketboken och den politiskt inriktade debattboken. Steiner undersöker hur synen på kunskap och humanioras plats i fackboksutgivningen förändrades under efterkrigstiden. Fram träder en komplex bild: den samlade utgivningen av humaniora krympte, men vissa humanistiska ämnesområden, som språkvetenskap, växte sig starka.

I Anton Janssons kapitel sätts den tidiga efterkrigstidens livsåskådningsdebatt under lupp. Under 1900-talet blev Sverige ett av världens mest sekulära länder, och en icke-kristen världsbild och livsåskådning vann mark. Som kanske allra hetast debatterades kristendomens vara eller icke-vara på 1940- och 1950-talen. Jansson visar hur den här offentliga

debatten, eller apologetiken, som han kallar den, dominerades av humanister: filosofer och litteraturvetare med eller utan universitetsposition hörde till dem som skarpast förfäktade en ateistisk position i offentligheten. Jansson menar att det var tidstypiskt att just humanister var aktiva här och knyter detta till tidens kamp för progressiv humaniora och ett kulturradikalt bildningsbegrepp. På så vis säger kapitlet något om både ateismens och humanioras historia.

Johan Östling och David Larsson Heidenblad skriver om en specifik offentlig kunskapsarena, *Sydsvenska Dagbladets* kultursida och dess relation till Lunds universitet. I kapitlet rekonstruerar de den regionala lärdomskultur som förenade tidnings- och universitetsmänniskor i Skåne under 1960-talet. I den tidens offentlighet fanns det täta personliga band mellan lundahumanister och *Sydsvenskans* kulturredaktion, och humaniora hade en stark, självskriven ställning på kultursidan. På ett mer generellt plan åskådliggör författarna hur förutsättningarna för cirkulation av humanistisk kunskap såg ut i detta skede och hur olika typer av centrala humanistiska kunskapsaktörer kan karakteriseras.

Kapitlen i den andra delen, *Humaniora i efterkrigstidens akademiska landskap*, närmar sig några kunskapsområden och discipliner som befann sig i ett förhållande till den humanistiska kunskapssfären som inte sällan var spänningsfyllt. Kapitlen här står i flera fall närmare den institutionaliserade universitetskunskapen än kapitlen i bokens andra delar, men även här spelar växelverkan mellan akademisk kunskap å ena sidan och offentlighet och välfärdssamhällets kunskapspolitik å den andra en stor roll.

Anders Burman tecknar i sitt kapitel några huvudlinjer i historien om pedagogikämnets roll i det svenska välfärdssamhället. Det är en historia om ett ämne som befann sig i en gränstillvaro och som ofta var omstritt. Som Burman demonstrerar saknade det en stark egen identitet och stod växelvis nära filosofi, psykologi och sociologi. Samtidigt knöts det betydande förhoppningar till ämnet, inte minst från statsmaktens sida. Under det långa socialdemokratiska regeringsinnehavet blev pedagogiken följdriktigt ett centralt kunskapsfält med målet att hantera sociala och politiska problem. Dock hade det delvis skiftande inriktningar och funktioner, vilka Burman spårar genom att analysera en serie tongivande pedagogiska tidskrifter.

Pedagogik är också ämnet för Joakim Landahls kapitel. Här behandlas främst en specifik aktör, Wilhelm Sjöstrand, och hans aktivitet på en specifik kunskapsarena, *SvD*:s Under strecket-sektion. Sjöstrand var en ledande företrädare för en mer humanistiskt och historiskt präglad pedagogikforskning, och därtill en konservativ röst som var skeptisk mot utvecklingen av den nya enhetsskolan. Sjöstrand är på sätt och vis svårkategoriserad. Han hade en mångårig karriär som en av få professorer i ämnet, skrev mängder av artiklar och var massmedialt en av de mer synliga aktörerna i sin disciplin. På samma gång var han politiskt relativt marginaliserad, och detta i en tid då just relationen mellan forskning och politik stärktes. I den meningen var han innanför och utanför på ett sätt som gör honom till en intressant spegling av relationen mellan välfärdssamhällets ideal, utbildningspolitik, medier och forskning under efterkrigstiden.

Anders Pedersson behandlar ett annat omstritt kunskapsområde, nämligen kriminologin. Kriminologin var under tidig efterkrigstid ännu inte institutionaliserad som universitetsämne, men i sin utveckling influerades och kontrollerades den av aktörer från flera olika kunskapsområden. Jurister, medicinare och samhällsvetare hade alla ett finger med i det kriminologiska spelet – och så även humanister. Mer specifikt skriver Pedersson om två filosofer, Åke Petzäll och Karl Olivecrona, och analyserar deras aktörskap utifrån institutionell förankring, nätverk och tillgång till kommunikationskanaler. Här visar han hur kriminologisk kunskap sattes i rörelse genom filosofiska diskussioner om straffets funktion. I texten berörs också frågan om vetenskapens gränsdragningar och om vem som kan räknas som humanist i ett rörligt kunskapslandskap.

I Karl Haikolas text om antikvetaren Emin Tengström ställs 1970-talets tvärvetenskapliga trend i blickfånget. Tengström verkade inom flera framväxande tvärvetenskapliga fält inriktade på dagsaktuella ämnen, som miljö, resursfrågor och mänsklighetens framtid. Han var engagerad i humanekologi, framtidsforskning och diskussioner om informationssamhället, och inte minst drev han det göteborgska Centrum för tvärvetenskapliga studier av människans villkor. Haikola visar hur Tengströms historiska perspektiv genomsyrade hans verksamhet då han menade att långa linjer var avgörande för förståelsen av människans (och jordklotets) belägenhet. Tengström talade också om humaniora såsom innehavande

”tidlös kunskap” för existentiell orientering. Förutom att Haikolas text tecknar ett porträtt av en central humanistisk aktörs agerande i förhållande till viktiga samtidsfrågor kan den även ses som ett bidrag till en förhistoria till dagens diskussioner om ”integrativ humaniora”.[28]

I den tredje delen, *Humaniora i välfärd och ofärd*, hamnar politik och samhälle än mer i fokus. Detta genom att humaniora eller humanister här dyker upp som en integrerad del av samhällsförändringar och policy i välfärdssamhället. Det kan röra mer väntade områden – som reformpolitik inom språk och kultur, eller mer oväntade, som totalförsvaret.

Peter Bennesveds och Marie Cronqvists text om psykologiskt försvar ställer pedagogen och psykologen Torsten Husén i centrum. Denne konceptualiseras inte enbart som kunskapsaktör, utan författarna lanserar termen *kunskapsstrateg* som ett starkare begrepp för den typ av målmedveten agens som Husén stod för. Textens bredare ämne är genombrottet för psykologiskt försvar under tidig efterkrigstid genom inrättandet av Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar. Även här finns diskussioner om humanioras gränser och relationer till andra kunskapsområden, inte minst till samhällsvetenskapen. Pedagogen Husén hade en humanistisk studiebakgrund och en stark identitet som humanist, samtidigt som han förfäktade och tillämpade samhällsvetenskapliga praktiker som en positivistiskt orienterad beteendevetenskap.

Även Fredrik Bertilssons kapitel handlar om försvaret, dock primärt under den senare delen av efterkrigstiden. Han intresserar sig för hur humanistisk kunskap blev användbar i det svenska försvaret i takt med informationsteknikens landvinningar och framväxten av nya former av så kallad informationspåverkan. I centrum står Försvarets forskningsanstalt (FOA). Enligt schablonbilden var det en högborg för tillämpad kunskap inom teknik, naturvetenskap och i någon mån samhällsvetenskap, men författaren kan påvisa att olika typer av humanistisk kunskap även spelade en viktig roll. Det handlade särskilt om källkritik samt filosofisk kunskap om bedömning eller värdering av argument och utsagor i texter. Mer generellt belyser Bertilssons kapitel den betydelse som humaniora hade i efterkrigstidens svenska totalförsvar och de faktorer och kunskapsaktörer som var av störst vikt.

I ett samförfattat kapitel sätter Linnéa Lindsköld, Erik Erlanson och

Peter Henning efterkrigstidens framväxande kulturpolitik i belysning. När kulturpolitiken etablerades i välfärdssamhället användes statistiska metoder för att identifiera befolkningens kulturella aktiviteter och intressen, ett kalkylerande som även inkluderade den enskilda medborgarens estetiska preferenser. I studier av den moderna kulturpolitikens tillblivelse har därför ofta kopplingarna till det samhällsvetenskapliga kunskapskomplexet betonats starkt. Genom att lyfta fram exempel från centrala kulturpolitiska dokument, med särskilt fokus på läsning, belyser författarna andra aspekter av detta händelseförlopp. De visar att även humanistisk kunskap hade en stark påverkan på kulturpolitikens utformning. Parallellt med de statistiska undersökningarna, vilka etablerade befolkningens kulturkonsumtion som ett föremål för politisk styrning, identifierade den kulturpolitiska diskursen även ett område utom räckhåll för dessa metoder. Det rörde sig bland annat om tankar på hur människan ska förändras i positiv riktning med stöd av kultur i allmänhet och skönlitteratur i synnerhet. Häri aktualiseras också begreppet humanism och dess relation till humaniora.

Ingrid Berg tar sin utgångspunkt i en uppmärksammad händelse i efterkrigstidens globala historia: flytten av templen i Abu Simbel och den diskussion om bevarandet av en äldre kulturmiljö kontra modernitetens framfart som denna utlöste. I Sverige kom den spektakulära operationen i Egypten att under 1970-talet leta sig in i tre konflikter om hotade kulturhistoriska miljöer och fungera som en viktig referenspunkt för dem: almstriden, Gerlachska huset i Varberg samt Gopsmorstugorna utanför Mora. Berg argumenterar för att dessa strider synliggjorde en uppsättning humanistiska värden som senare kom att omsättas i bevarandepraktiker. Genom att studera debatter om kulturarvsmiljöer kan hon åskådliggöra humanioras roll i efterkrigstidens diskurs om den rationella, tekniskt präglade samhällsplaneringen.

Ragni Svensson Stringberg tar i sitt kapitel utgångspunkt i den så kallade hemspråksreformen som trädde i kraft 1977. I och med denna fick en ny syn på språkinlärning och minoriteters språksituation praktiskt genomslag i svensk politik. I detta kapitel spårar Svensson Stringberg vilken syn på tvåspråkighet som humanistisk kunskap som låg till grund för hemspråksreformen, samt dess språkvetenskapliga och samhälleliga kontext.

Särskilt utrymme får Tove Skutnabb-Kangas, forskare i nordiska språk, som med sin kompetens inom detta ämne och skarpa debattstil intog en betydelsefull men säregen position som humanistisk kunskapsaktör i välfärdssamhället.

Som sagt har vi avslutningsvis bett Isak Hammar reflektera över antologins innehåll och sätta in detta i ett större sammanhang. Hammar introducerar här det internationella forskningsfältet *history of humanities*, diskuterar varför det har en högkonjunktur för tillfället och dess vetenskapliga och samhälleliga relevans. Sedan ställer han den här bokens kapitel och forskningsfältet i ömsesidig belysning och menar att den samhällsinriktade humanioras historia som här framträder delvis är något annat än de internationellt dominerande trenderna. Hammar ser här en parallell till hur kunskapshistoria framstått som mer politiskt och samhälleligt inriktad i Sverige än *history of knowledge* utomlands. En slutsats blir att ”[k]anske kan man här snarare tala om sammansvetsning av fälten på svensk basis – en humanioras kunskapshistoria”.

Avslutning

Med den här boken vill vi bidra med ny kunskap om humanioras roll i efterkrigstidens välfärdssamhälle. Som diskuterats tidigare i inledningen kan man säga att vi gör detta på några olika plan. För det första vill vi närma oss frågan om humanioras verkan och ställning i efterkrigstidens samhälle. Vårt intryck är att den vanliga bilden av humanioras marginalisering eller kris behöver problematiseras. Nog förändrades kunskapssamhället och humanioras position något, men kunskapsområdet spelade roll på många – ibland oväntade – platser under tidsperioden. Här framträder inte enbart de traditionellt tunga humanistiska ämnena som historia och litteraturhistoria/litteraturvetenskap, utan flera mer perifera, ibland nyare, men avgjort humanistiska ämnesområden, vilket också är en poäng om man vill förstå hur humanistisk kunskap verkade i välfärdssamhället. Vidare, och relaterat till detta, menar vi att den här boken fyller en funktion genom att föreslå ett sätt att studera humanioras historia som skiljer sig från hur detta ofta gjorts i det internationella forskningsfältet: vi vänder oss här mot offentligheten, politiken och statliga institutioner.

Det är således i någon mening cirkulationen av humaniora, inte dess institutionella uttryck, som vi ställer i fokus här. Därigenom framträder också en annorlunda, kompletterande bild av historieskrivningens gängse syn på efterkrigstidens välfärdssamhälle.

Liknande argument har redaktörerna till den här antologin framfört i vad som kan kallas en syskonbok. I den samförfattade monografin *Humanister i offentligheten* (2022) har vi tagit fasta på humanioras samhälleliga kunskapscirkulation genom en undersökning av ett antal kunskapsarenor och kunskapsaktörer. Monografin hade ett än tydligare kunskapshistoriskt metodologiskt fokus på aktörer och arenor, samt var koncentrerad till 1960- och 1970-talen. På så sätt var den mer homogen och sammanhängande i perspektiv och tid än denna antologi. Här kan i stället en större empirisk, teoretisk och metodisk mångfald träda fram. Därmed kommer fler aspekter av det humanistiska kunskapsområdets plats i välfärdssamhället upp till ytan och vi hoppas således att den här boken kan fördjupa och vidga förståelsen av humaniora under efterkrigstiden. Vår ambition är att de båda böckerna på så vis kan komplettera och berika varandra.

Noter

1. Se också Östh Gustafssons monografi i ämnet: Hampus Östh Gustafsson, *Folkhemmets styvbarn: Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980* (Göteborg: Daidalos, 2020a).

2. Tomas Forser (red.), *Humaniora på undantag? Humanistiska forskningstraditioner i Sverige: en antologi* (Stockholm: PAN/Norstedt, 1978); Svante Nordin, *Humaniora i Sverige: Framväxt, guldålder, kris* (Stockholm: Atlantis, 2008). För en analys se Hampus Östh Gustafsson, ”Mobilising the Outsider: Crisis and Histories of the Humanities in the 1970s Scandinavian Welfare States”, i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020b).

3. Marie Cronqvist & Isak Hammar, ”Humaniora i tanken: Tankesmedjan Humtank i går, i dag och i morgon”, i Henrik Rahm, David Dunér, Sten Hidal & Bibi Jonsson (red.), *I Pallas Athenas huvud: Hundra år av humaniora* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2020).

4. Jesper Eckhardt Larsen & Martin Wiklund (red.), *Humaniora i kunskapssamhället: En nordisk debattbok* (Malmö: NSU Press, 2012); Anders Ekström & Sverker Sörlin,

Alltings mått: Humanistisk kunskap i framtidens samhälle (Stockholm: Norstedt, 2012); Tomas Forser & Thomas Karlsohn (red.), *Till vilken nytta? En bok om humanioras möjligheter* (Göteborg: Daidalos, 2013).

5. Linus Salö (red.), *Humanvetenskapernas verkningar: Kunskap, samverkan, genomslag* (Stockholm: Dialogos, 2021); Johan Östling, Anton Jansson & Ragni Svensson Stringberg, *Humanister i offentligheten: Kunskapens aktörer och arenor under efterkrigstiden* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2022a); Anders Ekström & Hampus Östh Gustafsson (red.), *The Humanities and the Modern Politics of Knowledge: The Impact and Organization of the Humanities in Sweden, 1800–2020* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2022).

6. Sverker Sörlin, ”Humanvetenskapernas verkningar: Större än vi förut vetat”, i Linus Salö (red.), *Humanvetenskapernas verkningar: Kunskap, samverkan, genomslag* (Stockholm: Dialogos, 2021), s. 321, 323.

7. En liknande men något mer utförlig diskussion om de teoretiska perspektiven och forskningsfälten *history of humanities* och *history of knowledge* förs i den monografi som redaktörerna för denna bok gemensamt författat. Så, för en fördjupning, se inledningskapitlet i Östling, Jansson & Svensson Stringberg 2022a.

8. Ett konkret exempel på hur humaniora skiftat är att den latinska pluralformen humaniora (eg. *studia humaniora* = ”de mänskligare studierna”) på svenska blivit ett kollektivsingular, exempelvis i ”digital humaniora” snarare än det grammatiskt mer korrekta ”digitala humaniora”. Här kan man ana en språklig förändring som har ett ursprung i förskjutningen av humanioras identitet och tyngdpunkt – i den humaniora som var mer inriktad på klassisk bildning och hade täta band till läroverken hade detta förfuskande av latinet knappast accepterats. I denna antologi har vi låtit den språkliga förändringen få synas och inte gett författarna några instruktioner kring vilket som ska användas. Själva följer vi den variant vi också hade i vår monografi och använder därför singularformen. Om begreppets historia se Hampus Östh Gustafsson, ”Humaniora”, i Jonas Hansson & Kristiina Savin (red.), *Svenska begreppshistorier: Från antropocen till åsiktskorridor* (Stockholm: Fri Tanke, 2022).

9. En översikt över humaniora under efterkrigstiden som fokuserar på Göteborgs universitet men ger en bra bild vad gäller Sverige som helhet är Bo Lindberg & Ingemar Nilsson, *Göteborgs universitets historia II: Ett växande universitet* (Göteborg: Rektorsämbetet, Göteborgs universitet, 1996), s. 82–165. Många introducerande verk om humaniora och humanioras historia har begreppsdiskussioner liknande den vi för här. Se till exempel Rens Bod, *A New History of the Humanities: The Search for Principles and Patterns From Antiquity to the Present* (Oxford: Oxford University Press, 2013); Michiel Leezenberg & Gerard de Vries, *History and Philosophy of the Humanities: An Introduction* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2019). En begreppshistoriskt inriktad diskussion med tyngdpunkt på det svenska fallet är Östh Gustafsson 2022.

10. Linus Salö, Sverker Sörlin & Mats Benner, ”Humanvetenskapernas kunskaps-

politik: En inledning", i Linus Salö (red.), *Humanvetenskapernas verkningar: Kunskap, samverkan, genomslag* (Stockholm: Dialogos, 2021).

11. Se kapitel 1 i Jonas Hansson, *Humanismens kris: Bildningsideal och kulturkritik i Sverige 1848–1933* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 1999). Se även Östh Gustafsson 2022, s. 174–175.

12. Anthony Grafton & Lisa Jardine, *From Humanism to the Humanities: Education and the Liberal Arts in Fifteenth- and Sixteenth-Century Europe* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1986).

13. Östh Gustafsson 2020a, s. 68–70.

14. Nod inom fältet är organisationen Society for the History of the Humanities, som bland annat ger ut tidskriften *History of Humanities* sedan 2016. En programmatisk artikel som introducerade det första numret och fältet är Rens Bod, Julia Kursell, Jaap Maat & Thijs Weststeijn, "A New Field: History of Humanities", *History of Humanities*, 1:1 (2016). Givetvis har det funnits forskning om humaniora även tidigare, också på svensk mark och om svenska fall. För en mer utförlig diskussion om detta se Östling, Jansson & Svensson Stringberg 2022a, s. 13–17, 326–329.

15. Johan Östling, "Circulating Knowledge in Public Arenas: Toward a New History of the Postwar Humanities", *History of Humanities*, 6:2 (2021); Johan Östling, Anton Jansson & Ragni Svensson, "Public Arenas of the Humanities: The Circulation of Knowledge in the Postwar Period", i Anders Ekström & Hampus Östh Gustafsson (red.), *The Humanities and the Modern Politics of Knowledge: The Impact and Organization of the Humanities in Sweden, 1800–2020* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2022b)

16. Detta är förstås något schematiskt formulerat. Och det var inte så att välfärden realiserades enligt en förutbestämd, fastslagen plan. Snarare blev den till i processen och formades av vad sammanhanget tillät. Se Klas Åmark, *Hundra år av välfärdspolitik: Välfärdsstatens framväxt i Norge och Sverige* (Umeå: Boréa, 2005). Yvonne Hirdman kallar specifikt åren 1945–1966 för arbetarrörelsens "skördetid" i sin översikt över dess historia. Yvonne Hirdman, *Vi bygger landet: Den svenska arbetarrörelsens historia från Per Götrek till Olof Palme* (Stockholm: Tiden, 1990).

17. Gunnar Inghe & Maj-Britt Inghe, *Den ofärdiga välfärden* (Stockholm: Tidens förlag/Folksam, 1967), s. 13. Uttrycket folkhem förekom, men var perifert under den tidiga efterkrigstiden och blev först kring 1990 ett nyckelbegrepp i en form av nostalgisk vurm för det tidigare 1900-talet. Se Nils Edling, "The Languages of Welfare in Sweden", i Nils Edling (red.), *The Changing Meanings of the Welfare State: Histories of a Key Concept in the Nordic Countries* (New York: Berghahn, 2019a), s. 82–83, 105–107. Om folkhemsbegreppet har också Henrik Björck skrivit, se Henrik Björck, *Folkhemsbyggare* (Stockholm: Atlantis, 2008), s. 13–52; Henrik Björck, "Det politiska folkhemsbegreppet: Tillkomstens kontexter", i Mats Andrén, Henrik Björck, Johan Kärnfelt & Cecilia Rosengren (red.), *Språket i historien – historien i språket: En vänbok till Bo Lindberg* (Göteborg: Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet, 2011);

Henrik Björck, ”Folkhem”, i Jonas Hansson & Kristiina Savin, *Svenska begreppshistorier: Från antropocen till åsiktskorridor* (Stockholm: Fri Tanke, 2022).

18. Välfärdsstat och välfärdssamhälle användes ofta som relativt utbytbara begrepp under efterkrigstiden, även om det något ”varmare” välfärdssamhälle kom att dominera något under 1960-talet. Edling 2019a, s. 88, 111. Se också Nils Edling, ”Introduction”, i Nils Edling (red.), *The Changing Meanings of the Welfare State: Histories of a Key Concept in the Nordic Countries* (New York: Berghahn, 2019b), s. 11. För en översikt över välfärdssamhället med ett bredare kulturhistoriskt perspektiv se det av Urban Lundberg författade kapitlet ”Socialsverige blir välfärdsstat” i Yvonne Hirdman, Jenny Björkman & Urban Lundberg, *Sveriges historia: 1920–1965* (Stockholm: Norstedt, 2012), s. 562–620.

19. Lindberg & Nilsson 1996, s. 95–101.

20. Anton Jansson & Hjalmar Falk, ”Religion i det svenska idéhistorieämnet: Översikt och reflektion”, *Lychnos* (2017), s. 76.

21. Utförligare beskrivning av fältets framväxt med konkreta exempel finns i Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar, ”Introduction: Developing the History of Knowledge”, i Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar (red.), *Forms of Knowledge: Developing the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2020); Anton Jansson & Maria Simonsen, ”Kunskapshistoria, idéhistoria och annan historia: En översikt i skandinaviskt perspektiv”, *Slagmark*, 81 (2020). Se också inledningskapitlet i Östling, Jansson & Svensson Stringberg 2022a.

22. Johan Östling & David Larsson Heidenblad, ”Cirkulation – ett kunskapshistoriskt nyckelbegrepp”, *Historisk tidskrift*, 137:2 (2017); Johan Östling, David Larsson Heidenblad, Erling Sandmo, Anna Nilsson Hammar & Kari Nordberg, ”The History of Knowledge and the Circulation of Knowledge”, i Johan Östling, Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar & Kari Nordberg (red.), *Circulation of Knowledge: Explorations in the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2018). Angående kunskapens betydelse och verkan är det också huvudfokus i den av Linus Salö redigerade antologin om humanvetenskaperna, Salö (red.) 2021.

23. Johan Östling, ”En kunskapsarena och dess aktörer: Under strecket och kunskapscirkulation i 1960-talets offentlighet”, *Historisk tidskrift*, 140:1 (2020), s. 119. Se även Johan Östling, ”Circulation, Arenas, and the Quest for Public Knowledge: Historiographical Currents and Analytical Frameworks”, *History and Theory*, 59:4 (2020).

24. Östling, Jansson & Svensson Stringberg 2022a.

25. Denna tredelade syn på humanistiska kunskapsaktörer utvecklas i Östling, Jansson & Svensson 2022a, s. 305–307.

26. Tobias Dalberg, *Mot lärdomens topp: Svenska humanisters och samhällsvetares ursprung, utbildning och yrkesbana under 1900-talets första hälft* (Uppsala: Uppsala universitet, 2018).

27. David Larsson Heidenblad, *Den gröna vändningen: En ny kunskapshistoria om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden* (Lund: Nordic Academic Press, 2021), s. 15–18.

28. Ekström & Sörlin 2012.

I. Humaniora i efterkrigstidens offentlighet

Stora
HOTELLET
TOMELILLA

2

”Lyxblommor i folkhemmets fönster”

Metaforisk aktivism och akademisk satir i typkonstruktioner av välfärdssamhällets humanister

HAMPUS ÖSTH GUSTAFSSON

I *Handbok för humanister* (1963) skildrar Teddy Brunius, docent i estetik, hur han mottagit ett besök av en ung släkting med planer på att studera vid universitetet. Ynglingen hade börjat tveka och frågade: ”Vågar jag bli humanist i humanistöverskottets tid?” Brunius grubblade över om han själv fattat rätt beslut gällande livsbana och valde till sist att förklara att släktingen ”för all framtid” skulle tvingas leva med ”att ha en äventyrad ekonomi och betraktas som en bönhas i det nya samhället”.[1] Huruvida episoden verkligen utspelat sig är svårt att avgöra.[2] Oavsett vilket skrev Brunius en handbok för aspirerande humanister – i förvissning om deras behov av hjälp för att kunna finna sig tillrätta i efterkrigstidens samhälle. Som en skribent i en humanistisk facktidning uttryckte det vid ungefär samma tid fördes diskussionerna om det så kallade humanistöverskottet mot bakgrund av ”föreställningen, att humanisterna är den lyx, som varje högt utvecklat samhälle bör bestå sig med”.[3] Frågan var om det svenska välfärdssamhället gav utrymme för en sådan ”lyx”.

Typer och troper på folkhemmets kunskapsarenor

Att humanister inte alltid åtnjuter lika grundmurad legitimitet som andra forskartyper har flitigt dokumenterats. Allmänhetens bild av vad humanister gör framstår exempelvis som relativt diffus.[4] I min doktorsavhandling *Folkhemmets styvbarn* (2020) undersöker jag hur uppfattningar av humaniora som ett ifrågasatt kunskapsområde tog form mot bakgrund av välfärdsstatens framväxt under 1900-talet. Jag visar hur skildringar av humaniora och humanister som samhälleligt åsidosatta tycktes ha en kumulativ effekt över tid, som ett slags ”diskursiv stigmatisering”.[5] För även om det krävs lyhördhet för hur olika problem aktualiserades vid olika tillfällen förelåg en kontinuitet. Flera retoriska troper återkom i debatterna. Disparata krisuttryck bakades samman och tolkades inom ramen för en större marginaliseringsprocess.[6] De förekommande metaforerna tog sig ofta formen av nidbilder. Intressant nog formulerades dessa av humanister själva som ett slags protest mot hur deras ämnen behandlades av politiker och administratörer.[7] Om dessa språkspel betraktas systematiskt kan man urskilja en metaforisk aktivism. Ibland fungerade den framgångsrikt, men påfallande ofta slog metaforerna tillbaka mot humanisterna själva så att de blev intimt förknippade med olika stereotyper som efterhand började leva sina egna liv.

Studier av hur dylika klichéer och satirer cirkulerade ger inblickar i kunskapspolitikens mer allmänna förändringar under den aktuella perioden. Retoriska grepp och troper spelar nämligen en central roll i förhandlingar av vetenskapens samhällskontrakt.[8] I detta kapitel visar jag hur humaniora under framför allt efterkrigstiden stämplades som onyttiga lyxföreteelser av underordnad betydelse för samhällsutvecklingen, till exempel genom att framställas som hobbyartade aktiviteter och kopplas till världsfrånvänd elitism, men också genom att utmålas som ett feminint studieområde. Slutligen uppmärksammar jag hur det följde en kritisk reaktion mot dessa förhållningssätt när mer rebelliska motbilder mobiliserades genom olika former av litterär aktivism.[9]

Även om det hela tiden går att se en viss dialektik mellan diskursiv anpassning och motstånd är det kanske mest utmärkande för åtminstone tidig efterkrigstid att det förekom en bred, indirekt acceptans av problem-

formuleringar etablerade genom en kunskapspolitisk logik som inte gynnade humaniora utan tvärtom andra vetenskapsområden. I stället kom humaniora – och humanisterna – att utmålas som sociala problem eller politiska bördor, trots att de humanistiska fakulteterna genomgick en enorm expansion i absoluta termer.[10] Vilka problem som ställdes i centrum för välfärdsstatens kunskapspolitik var på intet sätt givet. De problemkonstruktioner som väl etablerades kom att påverka berörda aktörers uppträdande och förhållningssätt genom så kallade ”subjektiverande effekter”.[11] Det går inte att komma ifrån att klassificeringar och beskrivningar, bilder och narrativ får reella konsekvenser. Identiteter och epistemologiska kategorier kom successivt att utkristalliseras i samspel med de troper som cirkulerade. På så vis skapades specifika typer av kunskapsaktörer som befolkade välfärdssamhället.[12]

För att tala med sociologen Susan Leigh Star kan politiska maktspel handla om ”*whose* metaphor brings worlds together, and holds them there”.[13] Sådan retorisk makt utövas på olika offentliga arenor. Just arenabegreppet har fått en central betydelse i studier av hur kunskap cirkulerar på bredare samhällsbasis.[14] Undersökningar av humanioras legitimitet ur ett sådant perspektiv kräver finkänslighet för olika analysnivåer, om utgångspunkten är diskursiv eller institutionell. Man bör då akta sig för att likställa diskursivt frammanade bilder av humanisters situation med deras faktiska närvaro i olika sammanhang, inte minst vissa mediala deloffentligheter där deras ställning kunde vara tämligen god.[15] För att inte överta dåtidens självförståelse rakt av behöver en bred flora inventeras. Här har jag utifrån bland annat tidningsdatabaser och periodiska tidskrifter genomsökt arenor för främst kunskapspolitisk men också mer allmänkulturell debatt, inklusive skönlitterära publikationer inom en genre som bäst låter sig beskrivas som akademisk satir. På dessa kombinerade arenor bedrevs litterär aktivism i syfte att såväl karikera som förbättra humanisternas situation.[16] Genom att uppmärksamma de applicerade troperna blir det möjligt att urskilja hur grundläggande identitetsfrågor aktualiserades och hur humanister därmed konstruerades som särskilda *typer*.

Betydelsen av typkaraktärer, såsom de framkommer genom historisk empiri, har blivit föremål för ett förnyat forskningsintresse efter att tidigare ha använts som analytiska kategorier i klassiska sociologiska studier

av Émile Durkheim och Max Weber. ”Typkonstruktioner fyller en viktig funktion både som åtråvärda förebilder och repellerande motbilder i processer av socialt rolltagande och identitetsskapande”, som det konstateras i en aktuell antologi.[17] Inom sociologiskt grundade forskningsfält om stereotyper har det visats hur dessa processer tenderar att vara både reducerande och avindividualiserande.[18] Typkonstruktionerna kunde såväl stärka som försvaga olika aktörers legitimitet.[19] Det är i en sådan bemärkelse jag tar fasta på hur specifika typer av humanister framträdde i efterkrigstidens kunskapspolitiska och litterära diskurser. Även om det givetvis förelåg en pluralism med samexisterande och konkurrerande undertyper går det att frilägga vissa gemensamma grunddrag. Så vilka var – eller rättare sagt blev – humanisterna i det svenska välfärdssamhället?

Svaret skulle kunna utgå från fältsociologiska eller även rent kvantitativa parametrar.[20] Här använder jag alltså en annorlunda ingång med mitt fokus på typkonstruktioner. I 1900-talets diskussioner av välfärdssamhällets kunskapsbehov, som hade en tydlig ekonomistisk slagsida, är det påfallande att humanister inte skrevs fram som omedelbart samhällsnyttiga, utan som varianter av en särskild typ, nämligen *lyxhumanisten*.

Lyxämnesdebatter med djupgående rötter

Egentligen kan lyxtypen ses som en omtagning av ett diskursivt mönster som återkommit genom seklen.[21] Idéhistorikern Bo Lindberg har visat att humaniora redan under 1700-talet benämndes ”de rolige vetenskaperna” mot fonden av upplysningstidens nyttokult, som om de innebar något mer kuriöst eller ornamentalt jämfört med ekonomiska och naturvetenskapliga ämnen.[22] Men också under 1800-talet kunde såväl latin som filosofi omtalas som ”onyttig lyx” i jämförelse med mer tekniskt orienterade ämnen, trots att humaniora generellt åtnjöt en stark samhällsställning under detta århundrade.[23] Enligt ett mönster som sedan blev alltmer typiskt under 1900-talet beskrevs humaniora som något man ägnade sig åt när man hade tid och råd, därtill som ämnen vilka inte värdesattes av de mest begåvade studenterna – trots att humaniorastudenter överlag kunde ha relativt goda ingångsbetyg. Här måste man ha i åtanke att universitetsverksamheten en bra bit in på 1900-talet enligt en uppoffringsretorik ofta

uppfattades som något tärande på statsbudgeten, särskilt mot bakgrund av 1930-talets arbetslöshet.[24] Vetenskap mutades då gärna in som en kulturpolitisk fråga, i synnerhet humanistiska ämnen.[25] Historikern Erik Lönnroth hävdade med ett slående uttryck krigsåret 1940, då budgettrycket var högt, att många forskare, inklusive filosofer, litteraturhistoriker och arkeologer, uppfattades som ”lyxblommor i folkhemmets fönster”, som man håller sig med ”när man har god råd, men inte i nöd- och allvarstider”.[26]

Uttrycket ”lyxblommor” är intressant och kan jämföras med tyskans *Orchidéenfächer* som (i motsats till *Massenfächer*) på liknande vis förekommit i diskussioner om ämnen som samlar små studentskaror och vanligen inriktar sig på esoteriska eller exklusiva studieobjekt – till exempel vissa språkämnen och arkeologi.[27] Den diskursiva marginalisering Lönnroths ordval vittnar om var med andra ord inte isolerad till Sverige utan representerade en bredare internationell utveckling, om än med nationella särdrag. Som litteraturvetaren Frank Donoghue noterat angående humaniora i USA – i ett sammanhang med höga studiekostnader – har *liberal arts*-utbildningar i stigande utsträckning kommit att framstå som ”a luxury item, affordable only to the privileged”.[28] I Sverige, där utbildning under efterkrigstiden kom att bli både tillgänglig och billig, kan det tyckas mer anmärkningsvärt att lyxtroper fick så starkt fäste. Genomslaget hade flera kontraintuitiva drag. Medan det knappast förvånar att de formulerades mot bakgrund av mellankrigstidens hushållningsfilosofi är det desto mer intressant att lyxtroperna levde kvar och förstärktes under efterkrigstidens starka tillväxtfas.

Vid 1960-talets ingång intensifierades användningen av lyxtroper i samband med debatterna om det så kallade humanistöverskottet. Som idéhistorikern Crister Skoglund visat kom humanistiska studier inte att passa in i efterkrigstidens nationalekonomiska modeller, vilka inte minst var förespråkade i socialdemokratiska studentsammanhang. Där löd slutsatsen att ”all humaniora, utom den som ingick i lärarutbildningen, borde betraktas som konsumtion, som samhället kan välja att behålla i den mån man anser sig ha råd”. Humaniora blev då ”en lyx” mot föreställningen om begränsade samhällsresurser.[29] Så trots rekordårens växande kaka bibehölls de hushållningsidéer vilka cementerade bilden av humaniora som något förvisso önskvärt, men icke livsnödvändigt – ett villkorat komplement.[30]

I flera bildningsdebatter uttrycktes farhågor om att humaniora skulle reduceras till ett påklistrat lyxattribut med ödesdigra konsekvenser för efterfrågan på humanister. I *Demokratins kultursyn* (1962) beskrev exempelvis författaren och litteraturhistorikern Bengt Nerman risken att humanistiska ämnen, framför allt historiska och estetiska, skulle betraktas som ren rekreation, som ”hobby-fritidssysselsättning”.[31] Även på skolnivå befarades att humanioras schemamässiga utrymme skulle minskas radikalt till följd av en uppfattning om att ”de *humanistiska ämnena* [i kontrast till naturvetenskap] har värde endast indirekt genom att tillfredsställa människors behov av lyx, nöjen och tidsfördriv”.[32] Och religionshistorikern Geo Widengren frågade i *Svenska Dagbladet* 1960 om ”den humanistiska utbildningen [skulle] sättas på sådan svältkost att den så småningom tynar bort? Är de humanistiska värdena något som man bara rör sig med i akademiska festtal som det retoriska komplementet till laxen och kycklingen?”[33]

Lyxtropen fick omfattande kunskapspolitiska konsekvenser. När Statens humanistiska forskningsråd på 1970-talet genomförde en utredning – vars slutrapport antände den explicita krisdebatten om humaniora i Sverige – så skedde detta mot bakgrund av att det våren 1971 i pressen diskuterats huruvida ”vissa humanistiska undervisningsämnen skulle betraktas som ’lyxämnen’ vid universiteten och sakna existensberättigande, främst därför att antalet studenter inom dem var lågt”.[34] Förmodligen åsyftades en artikel av Allan Fagerström, som regelbundet bidrog med omisskännliga satiriska inlägg till *Aftonbladet*s innerspalt. Fagerström kritiserade Universitetskanslersämbetets nedskärningar i antikens kultur och samhällsliv, som lästes av få studenter och därmed framstod som ”ett utpräglat lyxämne”. Han anade att liknande ämnen som latin och grekiska samt nordisk och jämförande fornkunskap skulle nedprioriteras på sikt, i kontrast till mer ”matnyttiga” samhällsvetenskaper.[35] Det är tydligt att ”lyxämne” vid denna tid blev en populär medial trop.[36] 1971 etiketterades ”uteslutande humanistiska ämnen” i dylika ordalag i radioprogrammet ”Forskning ifrågasatt”.[37] Man ifrågasatte huruvida personligt intresse räckte som studiemotivation. Denna undanträngning av individuella värden kan betraktas som typisk för den tidiga efterkrigstidens prioritering av samhällsnytta. Tänk bara på Peter Tillbergs välkända målning *Blir du lönsam, lille vän?* (1972). Individens livsutrymme framstod som inskränkt

● **GUN BJÖRKMAN** disputerade 1972 i egyptologi vid Uppsala universitet på avhandlingen *Kings at Karnak*.

i relation till det kollektiva samhällsmaskineriet, även om dessa förhållanden började förändras i takt med en tilltagande kritik mot välfärdsprojektet.[38]

Ytterligare ett intressant exempel på hur lyxtropen användes under tidigt 1970-tal framkommer i en tidningsintervju med den nydisputerade egyptologen Gun Björkman. När Björkman ombads ge råd till studenter som skulle komma att läsa hennes ”lyxämne” svarade hon: ”Den personen tar stora risker” och måste ”härda ut med att man trotsar verkligheten som den ser ut omkring en idag”.[39] Enligt Björkmans bedömning hade förhållandena ändrats radikalt under efterkrigstiden. Att läsa humaniora framstod som ett verklighetstrots.

I det här specifika fallet var det främst yngre humanisters prekära situation som belystes genom användandet av lyxtroper. Men i andra sammanhang hade den typen av språkbruk också bakats in i kritiken av en akademisk kultur byggd på elitism och traditionalism, i huvudsak representerad av äldre professorer. Historikern Sten Carlsson stämplades exempelvis som ”de humanistiska vetenskapernas bålde riddare”, stormandes ”fram mot [universitetspolitikens] väderkvarnar”. Detta skedde i debatter som under tidigt 1960-tal blottade en spricka mellan konservativa respektive yngre och liberalt orienterade humanister.[40] Världsfrånvändheten gick här hand i hand med de lyxkonnotationer som, enligt ett sedan länge etablerat mönster, tillskrevs äldre tiders Don Quijote-humanister – till synes missanpassade till moderniteten.[41] Talande är en passage i Carl-Henning Wijkmarks roman *Den moderna döden* (1978), där en svensk byråkrat förklarar för en dansk humanist att traditionella kulturella privilegier av nödvändighet begränsats inom den rationellt ordnade välfärdsstaten:

> Det var till exempel inte för ro skull utan i djup vånda som ansvariga myndigheter såg sig tvungna att dra in de hobbybetonade institutionerna vid universitetshögskolorna. [---] Man kan inte leka riddare i blå rustning om man ska planera med ansvar för framtiden för miljoner människor.[42]

Det rationella och egalitärt orienterade välfärdssamhället syntes här inte ha utrymme för den lyx som humanistiska riddarlekar innebar.

Lyxstudentskor och humanioras feminisering

När det akademiska landskapet och dess hierarkier förändrades i mer heterogen riktning, inte minst genom studentexpansionen och det så kallade ”professorsväldets” fall, kom lyxtroperna delvis att få annorlunda verkan och tydligare slå både uppåt och nedåt (även mot Sancho Panza, om man så vill). Yngre humanister, som de Gun Björkman tilltalade, beskrevs som ett hotande proletariat.[43] Det var inte bara en elit som ägnade sig åt humanistiska studier. Ämnenas prestige kom så att devalveras. Snarare än lyxblommor började humaniora likna ett ogräs i välfärdssamhällets prydligt ansade rabatter. Och vissa av humanisterna framstod som mer besvärliga än andra. Just Björkmans studiebana och författarskap ger ett intressant underlag för att utförligare begrunda den kanske mest representativa typkonstruktionen av ifrågasatta lyxhumanister.

Två decennier före disputationen i egyptologi vid Uppsala universitet hade Gun Björkman inlett studier vid samma lärosäte. I slutet av 1950-talet gestaltade hon sina erfarenheter i den satiriska studentromanen *O gamla klang* – en skarp uppgörelse med universitetsvärldens nedvärdering av kvinnor. Björkman beskriver hur en ”lättjefull” ung flicka med ”måttlig” intelligens, ovan att stå på egna ben, anländer till lärdomsstaden för att studera språk men så småningom inriktar sig på konst. Dessa ämnen hade emellertid drabbats av ”dekadens”: ”Ser du, det fanns vid universitetet en grupp ämnen – inte formler – som sammanfattades under namnet humaniora [...]; allt egentligen fullkomligt onyttigt”. Humanistiska professorer hade blivit insnöade på universitetsbiblioteket, varpå de äntligen fick praktisk användning för sina böcker – de åkte pulka på dem nedför Carolinabacken. Främst kom en åldring med fladdrande skägg, ”specialist på Calabriska fornlämningar”.[44] Som vi ser reproducerades den stereotypa bilden av världsfrånvända professorer. Men romanen beskrev också det humanistiska lyx- eller onyttighetsmotivets alternativa användningar. Efter att romanens protagonist gift sig längtar hon tillbaka till de studier hon utestängts från och ser det inte som realistiskt att ämnesbakgrunden skulle medföra några som helst lukrativa anställningsmöjligheter. Utan tvekan innebar äktenskapet stora uppoffringar för de kvinnor som närde akademiska ambitioner.[45] Denna hopplösa situation som humanistisk

hemmafru lät Björkman symboliseras av relationen mellan statyn av den upphöjde Geijer framför Uppsalas universitetshus och musan nedanför hans fötter.[46]

I mötet med den manligt dominerande akademin uppstod – föga förvånande – friktion. Inte minst uppmärksammades problem vid övergången till arbetsmarknaden när antalet kvinnliga studenter ökade, och detta redan under 1930-talets lågkonjunktur.[47] Med ökade krav på professionalisering och yrkesorientering utvecklades en typbeskrivning av den kvinnliga studenten som ”lyxstudentska”. Karin Boye beskrev på 1920-talet denna som en ung kvinna som ”allmänbildade sig i väntan på giftermål”, och som historikern Lina Carls noterat kallades vissa humanistiska ämnen ibland för ”förlovningskurser”.[48] En genusdiskurs reproducerades där kvinnliga studenter smädades för att enbart ha siktet inställt på en fästman i stället för studieresultat.[49] Tropen förlovningskurs fixerade en form av studier som ansågs överflödiga och företogs utan förväntning om någon direkt samhällsekonomisk avkastning.

De humanistiska studentskornas situation stod i skarp kontrast till professorernas tillvaro. Av tradition var dessa herrar inflytelserika och hade en tydlig närvaro och aktning i offentliga sociala sammanhang.[50] Men i och med de alltmer heterogena och expanderade multiversitetsmiljöerna kom välfärdssamhället att befolkas av fler olika typer av humanister. Kvinnliga studenter blev en av de tydligaste undergrupperna och en central måltavla för kritiken av lyxföreteelser inom akademin, alltmedan den traditionella könsstereotypa synen levde kvar.[51]

Tidigare forskning har ställt hönan och ägget-frågan om huruvida de humanistiska ämnenas lägre status på efterkrigstidens arbetsmarknad ska förstås som en konsekvens av att de successivt uppfattades som mindre manliga eller om männen övergav dylika studiebanor på grund av att humanioras prestige redan urholkats.[52] Oavsett vilket fick humaniora generellt, i synnerhet språk, en feminin stämpel, även om skillnader rimligen förelåg mellan enskilda discipliner.[53] Som del av en bred internationell trend ställdes humanioras mer subjektiva, ”mjuka” karaktär i kontrast till en ”robust” maskulin kultur, som ansågs karakterisera de ”exakta” ämnen som så småningom skulle sammanföras under akronymen STEM (*science*, *technology*, *engineering*, *mathematics*).[54] Redan kring sekelskiftet

1900 hade en klar majoritet av de kvinnliga studenterna i Sverige sökt sig till humaniora, medan manliga studenter på ett stereotypt vis sågs mer lämpade för naturvetenskap och teknik (vilka hölls för mer avancerade).[55]

Trots – eller på grund av – sina ökande volymer fortsatte kvinnliga humanister att utmålas som anomalier vid universiteten. Deras etablering på arbetsmarknaden lyftes fram som en utbildningspolitisk utmaning. Särskilt fästes uppmärksamhet vid lång studietid och hög avbrottsfrekvens – mönster som allra mest framträdde bland kvinnliga studenter från socialgrupp 1. Att alltför få kvinnor verksamma vid de humanistiska fakulteterna avlade examen diskuterades i 1955 års universitetsutredning och även på riksdagsnivå.[56] Det efterfrågades initiativ för att bredda dessa studenters yrkesplaner utanför humanioras sedvanliga domäner.[57] Som en industrirepresentant uttryckte saken i samband med en forskningspolitisk konferens: ”Är ’lyxhumanisten’, hemmafrun med akademiska betyg, försvarbar ur samhällsekonomisk synpunkt?”[58] Humaniorastudenter konstruerades här som ett feminiserat samhällsproblem som svårligen inordnades i den expansiva välfärdspolitiken.[59]

Trots att kvinnliga studenter överbefolkade de humanistiska fakulteterna var deras numerär bland etablerade lärare och forskare fortfarande begränsad. Efter vissa tidiga pionjärinsatser har man inom historieämnet till exempel talat om perioden från 1910- till 1960-talet som ett skede av ”återmaskulinisering”, då kvinnliga historiker marginaliserades inom den akademiska verksamheten. Det tog tid att rucka på det manliga professorsväldet. Men så småningom inträffade en viss ”islossning” med en högre kvinnlig disputationsgrad och närvaro i seniora akademiska sammanhang, då framträdande professorer som Greta Arwidsson och Birgitta Odén banade väg under tidig efterkrigstid.[60]

De seglivade asymmetriska maktförhållandena stod inte fria från kritik. Motdiskurser mobiliserades i olika sammanhang. Humanistisk kunskap spelade då en viktig roll, exempelvis för 1970-talets feministiska samling och kritik mot den rådande akademiska meritokratin.[61] Även Gun Björkmans studentroman kan ses som en typisk formulering av en motdiskurs som ifrågasatte bilden av kvinnliga humanister som passiva och överflödiga.[62] Detta samspelade med att en mer rebellisk typ eller persona började

inkorporeras i nya legitimeringsstrategier där humanioras utanförskap omvärderades. I denna process tog man fortfarande avstamp i lyxtroperna, men dessa blev nu mer grundligt och explicit ifrågasatta än tidigare.

Rebeller med satiren som vapen

Det är välkänt hur en ny generation humanister under perioden som brukar förknippas med ”1968” tog djupa intryck av marxism och kritisk teori, i det att de utvecklade alternativa legitimeringsstrategier för att framhäva den humanistiska kunskapen som radikalt alternativ till efterkrigstidens påstådda scientistiska likriktning. Föregående generations ämnesföreträdare kritiserades för att ha låtit sig bli förförda av positivismens locktoner. Alldeles för ängsligt hade de försökt inrätta sig i välfärdssamhällets kunskapspolitiska led genom att tilldela humaniora en administrativ samhällsfunktion som knappast gav utlopp för ämnenas verkliga kvaliteter.[63] Dessa till synes tafatta försök att bevisa humanioras samhällsnytta anklagades för en ”beskäftig hjälpgumme-inställning” (vilket möjligen påminner om den påstådda feminiseringen), som bara spädde på humanisternas associationer till överflödig lyx eller i alla fall en sekundär servicefunktion.[64]

Den nya generationens humanister initierade således en bred kritik av den befintliga professorshierarkin. De legitimeringsstrategier som i stället utarbetades under 1970-talet kan kopplas till anammandet av en rebellisk persona som ofta skrevs fram med hjälp av kamporienterade metaforer (och som i viss mån hade förekommit tidigare i kulturradikala sammanhang, till exempel bland liberala studentförbund på 1960-talet).[65] Under 1900-talets senare decennier blev det närmast standard att i linje med sådan retorik framställa humanister som besvärliga outsidertyper, lite som gerillakrigare. Humanisterna själva gjorde sig ”stridsberedda”, för att tala med vetenskapshistorikern Tore Frängsmyr.[66]

På det viset angreps eller omvärderades själva användningen av de lyxkonnoterade troperna som var i cirkulation. Ett exempel på hur humanister själva försökte applicera riddarmetaforer på ett nytt sätt var när Lars Lönnroth i *Expressen* 1984 frågade om humanister skulle kunna ikläda sig Hollywoodrollen som jediriddare i kampen mot efterkrigstidens tekno-

krati. Detta var en kreativ invertering av Don Quijote-typen till något närmast överdrivet tidsenligt.[67]

För att visa hur humanisternas nyväckta offensiva anda också markerade ett bredare kunskapspolitiskt atmosfärsskifte ska jag avslutningsvis vända mig till en specifik arena som även upplät utrymme åt skönlitterära inslag, inklusive den akademiska satir vi redan stiftat bekantskap med. Med Tore Frängsmyr som redaktör gavs tidskriften *Tvärsnitt* från 1979 ut av det sammanslagna Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet. Under flera decennier var den ett viktigt organ för kunskapspolitisk debatt och populärvetenskaplig förmedling. I min avhandling har jag citerat en dikt av Tage Danielsson, ”Humanifest”, som publicerades i tidskriften 1981 efter att han först framfört den i samband med sin utnämning till hedersdoktor vid Linköpings universitet. Dikten är intressant eftersom Danielsson så tydligt tog fasta på de sedvanliga nidbilderna av humanister som kuriösa och världsfrånvända, i det här fallet i skepnad av tomtar – ”kvar från fordom” – som staten måste hålla med mat.[68] Han använde detta grepp för att göra upp med efterkrigstidens teknikdyrkan.

Det torde ha varit uppenbart för alla var Danielssons sympatier låg. Med sin bakgrund som student i moderna språk och litteraturhistoria har han i efterhand karakteriserats som en särskild typ av ”folkhemshumanist” som efter universitetsutbildningen sökte sig till vidare kunskapsarenor genom att frejdigt företa sig allehanda folkbildningsinsatser.[69] De övertydliga satirerna över dem som tillhörde hans eget fack blev då ett redskap för att stärka den humanistiska kunskapen. Danielsson fick dess ringaktning att framstå som absurd. Själva diktningen kan därmed ses som ett exempel på humanisters förmåga att identifiera mönster i tiden och ifrågasätta dessa genom att framställa motdiskurser.

Tvärsnitt medverkade också som arrangör till den så kallade ”humanistveckan” (eller ”humanvetenskapliga dagar”) som Tore Frängsmyr tillsammans med *Dagens Nyheters* Arne Ruth tog initiativ till 1985 vid flera av rikets universitet och museer.[70] Den här typen av offentliga tillställningar kan ses som försök att etablera alternativa arenor och aktivt framställa just motdiskurser som bättre skulle låta humanister föra talan på sina egna villkor. Det gavs ”tillfälle att få manifestera humanismens och humanioras sak”, som Frängsmyr uttryckte det.[71] Han såg den stora uppslutningen vid

Humanifest

Hyllning till Humanisten av hedersdoktorn Tage Danielsson vid torsdagens promotionsmiddag i Linköping. När vi för en gångs skull får ett jubeltal i bästa humanistiska tradition i vår hand — och tillika rimmat som oxtungan — så motstår vi inte frestelsen att publicerad det. Begrunda dessa verser, kära läsare, och tänk på att ögonen vilar på en tradition, vars frukter ruttnar bort om inte nån planterar nya. Som, i detta fall, doktor Danielsson.

NÄMNDEN

□ Det går en likström genom jordens riken.
Den skapar ett behov av mera el.
Utvecklingen är knuten till tekniken —
och du och jag är ett beräkningsfel:
åskådarna, betraktarna, publiken,
en mobb som kräver bröd och skådespel.
Teknikens slavar, ett besvärligt trälstånd,
en massa folk som bromsar Sveriges välstånd.

Vad är vi annat än en mänsklig faktor,
en slarvprodukt med skallen gjord av papp?
Allt går ju utmärkt i en kärnreaktor
tills faktorn klämmer till på galen knapp.
Och tänk vad faktorn kostar per kontraktår!
En föga lönsam apparatattrapp
som kräver vård hos socialkurator —
Hur kan han konkurrera med en dator?

Den som vill ställa människan i centrum
betraktas snart som hart när imbecill.
Med flitens lampa tänd i vårt studentrum
studerar vi vad lönsamheten vill.
I doktor Frankensteins charmanta väntrum
avvaktar vi vad han ska ha oss till.
Vår jämlikhet, vårt broderskap, vår frihet
är kuggens i teknikmaskineriet.

Vad pratar jag för strunt när solen skiner?
Vad är jag för en butter hedersgäst?
När glasen gnistrar av galanta viner
och fåglar kvillrar glatt som mandoliner —
då kommer jag och talar som en häst.
Vad menar jag med mitt humanifest?
Var lugn, govänner! Tanken med min svada
är just att det är bra när vi är glada.

Förr trodde folk på vättar, tomtar, häxor,
knytt, oknytt, näckar, älvor, jättar, troll.
Upplysningen har lärt oss andra läxor.
Vidskepelsen har spelat ut sin roll.
Vi tror på fakta, så som slalompjäxor
med makt att forma foten till en boll.
Vår skräck är stor för dessa onda väsen,
för tubens makt att skvätta majonnäsen.

Men några tomtar finns det kvar från fordom.
Hustomtar, som i lönn ser om ditt hus.
I det fördolda stretar de och gnor dom
för att du ska få mera luft och ljus.
I prång och skrubbar undanskrämda bor dom.
Och hör du liksom knastret av en mus
ur visthusbodens hemligaste visten —
då är det han, den blide humanisten.

Om natten tänder han sin enkla lykta
och går sin folkhemsrond på husesyn.
Han återlämnar böcker som är knyckta.
Han gör en rynkad panna slät i hyn.
Han drar en sång till tröst för de förtryckta.
Han kommer som John Blund med paraplyn.
Han vinkar åt den siste nattcyklisten —
Humant, som det ju anstår humanisten.

Han strävar redligt med den svåra lotten
att skydda människornas mänsklighet.
Rätt ofta läggs hans huvud på schavotten.
All världens stövlar är han till förtret.
Lätt blir han överkörd, som igelkotten —
ett alltför sårbart litet taggpaket
som inte trodde illa om bilisten.
Så humanistisk är han, humanisten.

Vad ska man göra åt den stackars saten?
Hur ska man handskas med en sån krabat?
Han blir ju rätt så dyr och stor i maten.
Kan han placeras i ett reservat?
Men detta är ju ett problem för staten.
I väntan på en lösning, o kamrat —
vid herrgården i Ryd, på förstukvisten,
ställ ut mig, ställ ut en tallrik gröt åt humanisten!

Slutstrof till min älskade filosofisk-humanistiska fakultet:
Må vårens vindar smeka varmt din kind,
du Alma Maters dotter, tioåra!
Du jungfru under den humane Lind,
förklara för all världen detta svåra
att vi kan inte segla utan vind
och inte ro utan humaniåra!
Du vackra barn, som tar emot, jag beder,
en hedersdoktors enkla:
Tack och heder.

Summary in English:
You, man — be human

TAGE DANIELSSON

Fotnot: Den herrgård i Ryd som nämns i promotionshumanifestet är kårhus för studenterna vid universitetet i Linköping.

● **TAGE DANIELSSON** framförde vid promotionsmiddagen dikten ”Humanifest” i samband med att han blev utnämnd till hedersdoktor vid Linköpings universitet 1980.

dessa evenemang som ett tecken på att humanisterna äntligen vågade lämna elfenbenstornen och gå på offensiven – en form av ”kämpande humanism”, även om han reserverade sig för att uttrycket kunde synas ”patetiskt”. Men han tyckte sig också urskilja ett nytt samhällsgehör. Tidigare hade det ansetts att en ”modern välfärdsstat som Sverige” behövde ”kunna kosta på sig att underhålla ett litet antal lyxforskare” av humanistiskt slag. Men nu var det dags att göra upp med själva lyxtropen. I en *Tvärsnitt*-text, där Frängsmyr motiverade humanistveckan, slog han fast: ”Ingen skall längre kunna säga att humanisterna ägnar sig åt hobbybetonad lyxforskning.”[72]

En som till synes självskrivet inledningstalade vid de humanistaktiviteter som arrangerades i Linköping var Tage Danielsson. Den gången valde han att bjuda på en parafras av Coleridges berömda dikt ”The Rhyme of the Ancient Mariner”, där han jämförde humanister med suputer på en hamnkrog. Men samtidigt framhöll han humanistiska forskare som oumbärliga samhällsaktörer just till följd av deras besvärlighet – kritiska samveten som behövdes i ljuset av människans nya förmåga till självutplåning i atomåldern.[73] Vid ett anförande under Uppsalas humanvetenskapliga dagar tog även Sven Delblanc fasta på humanioras revolterande förmåga. Han valde att iscensätta detta genom att läsa upp en centrallyrisk dikt av Pär Lagerkvist för att visa på hur ”humanismens kärna” låg i förmedlingen av ett meningsinnehåll som positivismen inte kunde greppa. Avslutningsvis underströk Delblanc: ”Om ett eller annat totalitärt system skulle fördriva den humanistiska verksamheten ur vårt andliga liv, då skulle den ändå leva vidare, underjordiskt.”[74] Detta var ett försök att befästa humanistens rebelliska persona och humaniora som undergroundrörelse. Folkhemmets skarpaste humanistiska röster spelade härvidlag en helt central roll för att påminna om humanioras oumbärlighet.

Vid Humanistdagarna i Linköping 1986 framförde till exempel Danielssons parhäst, Hans Alfredson, ett kåseri i form av en Platondialog (som också trycktes i *Tvärsnitt*). I dialogen, som utspelar sig på en pizzeria i Tomelilla, försvarar Sokrates enträget humaniora och humanism som nödvändiga inslag i samhällets framtidsplanering. Inte bara tekniken är livsnödvändig. Alfredson målade upp ett scenario där konsten och kulturen förbjöds:

> Det var förbjudet att vissla och musicera och spela teater. Alla bilder revs sönder och skulptörerna omskolades till murare. Radion hade bara föredrag om konstgödning… grammofonskivorna smältes ner och tonbanden brändes upp tillsammans med romanerna och diktsamlingarna… Det skulle bli revolution inom en vecka.[75]

Avslutning: En ny typ av humanioras samhällshistoria

> Det var på 1950- och 1960-talen… Atomfysikerna, eliten, alla var entusiastiska inför framtiden. Humanisterna hade trängts undan…[76]

Skildringar av humanisters marginalisering har funnit sin väg in i såväl humoristiska kåserier som vår tids högst prisade litteratur.[77] Givetvis var det långt ifrån bara det svenska välfärdssamhället som från 1900-talets mitt såg en diskurs utvecklas där humanisters samhällsvärde ifrågasattes genom ett återkommande bruk av metaforer, vilka på politiska och kulturella arenor konstruerade humanister som en överflödig lyx snarare än en nödvändig drivkraft för samhällsutvecklingen. Lyxmotivet har sedan dess fortlevt och manifesteras än i dag i debatter med koppling till humanioras så kallade kris.[78]

Cirkulationen av dylika troper bidrog i sig till att urholka humanioras legitimitet och bakades in i humanisternas själva identitet. I allt detta fanns en biopolitisk dimension: diskursens innehåll kunde påverka vilka som blev eller inte blev humanister, till exempel genom att studenter avskräcktes från att slå in på humanistiska banor, såsom vi såg i fallet med Teddy Brunius släkting. Det konstruerades olika typer av lyxhumanister som man på politisk och samhällsekonomisk nivå inte riktigt visste vad man skulle göra med. De framstod som anomalier i det planeringsrationella välfärdssamhället. Eller bönhasar, för att återknyta till Brunius. Det är talande att han under tidigt 1960-tal valde att skriva just en handbok för humanister. I ett senare skede uppkom en misstänksamhet mot sådana försynta anpassningsstrategier. Den nya generationens rebellhumanister vägrade acceptera en plats på folkhemmets fönsterbräda, utan tog i stället de nedvärderande typkonstruktionerna i besittning för att med stöd i dessa aktivt verka

för förändring genom att skriva fram motdiskurser i protest mot rådande värderingar.

Dessa språkliga spel är helt centrala att uppmärksamma för att förstå kunskapens föränderliga legitimitetsvillkor. Samtidigt kan det för all del ifrågasättas hur konstruktivt det egentligen är att diskutera humanistiska typer med tanke på att sådana beskrivningar blir hopplöst förenklande. Pluralismen som ständigt förelåg får inte glömmas bort om man vill belysa de mångbottnade kopplingarna mellan vetenskap och samhälle.[79] Å andra sidan är en av poängerna i det här fallet att förenklade typkonstruktioner – i sann ideal- eller stereotypisk anda – användes av dåtidens aktörer själva för att navigera i en komplex och snabbt föränderlig verklighet. Det finns då ett förklaringsvärde i att granska vad historiska kunskapsaktörer faktiskt gjorde med typkonstruktionerna och hur detta tog sig uttryck i en metaforisk aktivism som också kan ses som ett ypperligt exempel på den verkan humanistisk kunskap faktiskt hade under den svenska efterkrigstiden, trots allt tal om dess marginalisering.

Hasse och Tage var otvivelaktigt humanister som både roade och förundrade sin samtid. De visade hur humanister kunde göra skillnad och sätta djupa avtryck i folkhemmet. Studentskan, forskaren och författaren Gun Björkman påminner likaså om behovet av särskilt skolade personer med förmåga att identifiera avgörande mönster i tiden och ifrågasätta deras skenbara självklarhet. Lyxblommor eller inte, nog kan man väl förvänta sig att ett modernt samhälle ska ge utrymme för den typen av kunskap? Borde vi egentligen inte känna stolthet över att lyxen som det innebär att studera humaniora – lika väl som andra universitetsämnen – nu för tiden inte bara tillkommer en samhällselit?

Noter

1. Teddy Brunius, *Handbok för humanister* (Stockholm: Lindblads, 1963), s. 7, 92. En bönhas är en obehörig hantverkare, i överförd bemärkelse en fuskare eller klåpare.

2. En annorlunda gestaltning utifrån samma tema förekom några år tidigare i Teddy Brunius, ”Ett samtal om nyttiga humanister”, *UNT*, 14/3 1960, vilket talar för att det rörde sig om en fiktiv konstruktion.

3. ”Användbara humanister”, *Humanisten*, 1 (1961), s. 1.

4. Martin Bergman, Gustav Bohlin & Fredrik Brounéus, ”Bilden av vetenskap måste bli mer än provrör och labbrockar”, *Curie*, 8/4 2019, www.tidningencurie.se (hämtad 27/6 2020).

5. Hampus Östh Gustafsson, *Folkhemmets styvbarn: Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980* (Göteborg: Daidalos, 2020), s. 267–271. Detta kapitel bygger delvis på empiri som behandlats i avhandlingen, framför allt avsnittet ”Lyxämnesdebatter med djupgående rötter”. Här fyller jag på med ytterligare exempel och vidareutvecklar några av avhandlingens slutsatser och hypoteser inom ramen för analysens specifika fokus på typkonstruktioner.

6. Det har noterats att krisretorik generellt har en tendens att bli självbekräftande. Jämför Eric Hayot, *Humanist Reason: A History, An Argument, A Plan* (New York: Columbia University Press, 2021), s. 17.

7. Jämför undersökningen av satiriska, populärkulturella svar på den politiska behandlingen av humaniora under den brittiska Thatcher-eran i Marcus Harmes, ”Humanities and the Politics of Higher Education in 1980s Popular Culture”, *History of Humanities*, 7:2 (2022), s. 279–303.

8. Jämför Bo Lindberg, ”Retorik och idéhistoria”, i Kurt Johannesson (red.), *Vetenskap och retorik: En gammal konst i modern belysning* (Stockholm: Natur & Kultur, 2001), s. 177.

9. I ett annat sammanhang tar jag också fasta på idealtypiska metaforer som illustrativa för humanioras förändrade legitimitetsvillkor från mellan- till efterkrigstid, delvis med hänvisning till lyxmetaforer. Här breddas och fördjupas analysen av detta associationskluster. Jämför Hampus Östh Gustafsson, ”Gadfly or Guide of Souls? The Challenge of Democracy to the 20th Century Humanities”, i Anders Ekström & Hampus Östh Gustafsson (red.), *The Humanities and the Modern Politics of Knowledge: The Impact and Organization of the Humanities in Sweden, 1850–2020* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2022).

10. Anders Ekström & Sverker Sörlin, *Alltings mått: Humanistisk kunskap i framtidens samhälle* (Stockholm: Norstedt, 2012), s. 17.

11. Carol Bacchi, *Analysing Policy: What's the Problem Represented to Be?* (Frenchs Forest: Pearson, 2009); David Ekholm & Viktor Vesterberg, ”Diskursanalys”, i Magnus Dahlstedt & Sabine Gruber (red.), *Metoder för forskning i socialt arbete: Hur, var och varför?* (Malmö: Gleerup, 2020), s. 1. Att problem inte föreligger objektivt utan konstrueras i själva den retoriska akten har framförts som kritik mot Lloyd F. Bitzers inflytelserika teori om att en retorisk situation alltid uppkommer i relation till ett påträngande problem (*exigence*). Se Lloyd F. Bitzer, ”The Rhetorical Situation”, *Philosophy and Rhetoric*, 1 (1968), s. 6–8 och Richard E. Vatz, ”The Myth of the Rhetorical Situation”, *Philosophy & Rhetoric*, 6:3 (1973), s. 154–161.

12. Detta kan jämföras med vad Ian Hacking definierat som en ”looping effect”:

”Sometimes our sciences create kinds of people that in a certain sense did not exist before”. Han understryker också hur klassificeringar bäddar för stereotyper. Se Ian Hacking, ”Kinds of People: Moving Targets”, *Proceedings of the British Academy*, 151 (2007), s. 289, 293.

13. Susan Leigh Star, ”Power, Technologies and the Phenomenology of Conventions: On Being Allergic to Onions”, i John Law (red.), *A Sociology of Monsters: Essays on Power, Technology and Domination*, Sociological Review Monograph 38 (London: Routledge, 1991), s. 52.

14. Se till exempel Johan Östling, ”Circulation, Arenas, and the Quest for Public Knowledge: Historiographical Currents and Analytical Frameworks”, *History and Theory*, 59:4 (2020), s. 111–124.

15. Johan Östling, Anton Jansson & Ragni Svensson Stringberg, *Humanister i offentligheten: Kunskapens aktörer och arenor under efterkrigstiden* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2022). Vid sidan av deloffentligheter kan även akademiska delkulturer uppmärksammas. Kring dessa finns en rik forskning influerad av Pierre Bourdieus teorier om akademiska fält och *habitus*, som breddats till att inkludera fler aspekter, exempelvis genus. Se till exempel Lina Carls, ”Akademisk kultur som begrepp och forskningsområde: Att närma sig den akademiska kulturen ur ett genusperspektiv”, i Sten Högnäs (red.), *Nordiska universitetskulturer*, Ugglan 9. Lund Studies in the History of Science and Ideas (Lund: Avdelningen för idé- och lärdomshistoria, Lunds universitet, 1998), s. 27–46.

16. Jämför Lina Carls, *Våp eller nucka? Kvinnors högre studier och genusdiskursen 1930–1970* (Lund: Nordic Academic Press, 2004), s. 371. Härmed anknyter jag till forskning om hur vetenskapliga utövare framställts i konst och populärkultur i vid bemärkelse och hur stereotyper frodats i dessa sammanhang. Se till exempel Katarina Wadstein MacLeod, ”Galna genier och mångfaldens möjligheter”, i Axel Brechensbauer, Maria Grafström, Anna Jonsson & Mikael Klintman (red.), *Kampen om kunskap: Akademi och praktik* (Stockholm: Santérus förlag, 2019), s. 19, 26.

17. ”Den typiska inledningen”, i Peter Josephson & Leif Runefelt (red.), *Historiska typer* (Möklinta: Gidlunds, 2020), s. 7–9.

18. Jämför Jakob Winther Forsbäck, *Med dubbla syften: Forum för kvinnliga forskare, aktivism och statsfeminism 1975–1995* (Göteborg: Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet, 2017), s. 45–46. Se även T. E. Perkins, ”Rethinking Stereotypes”, i Michèle Barrett, Philip Corrigan, Annette Kuhn & Janet Wolff (red.), *Ideology and Cultural Production* (London: Croom Helm, 1979), s. 135–159, om stereotypers reella verkningar för socialiseringsprocesser.

19. Detta tangerar delvis den forskning om vetenskaplig persona som länge varit etablerad inom vetenskapshistoria och som fått ett uppsving även inom humanioras historia med fokus på vilka dygder, kompetenser eller identiteter som humanister sökt förkroppsliga eller tillskrivits samt hur forskares framtoning är socialt och kulturellt

inbäddad. Se till exempel Lorraine Daston & H. Otto Sibum, ”Introduction: Scientific Personae and Their Histories”, *Science in Context*, 16:1–2 (2003), s. 1–8; Kirsti Niskanen & Michael J. Barany, ”Introduction: The Scholar Incarnate”, i Kirsti Niskanen & Michael J. Barany (red.), *Gender, Embodiment, and the History of the Scholarly Personae: Incarnations and Contestations* (Cham: Palgrave Macmillan, 2021), s. 1–17 och Herman Paul, ”What is a Scholarly Persona? Ten Theses on Virtues, Skills, and Desires”, *History & Theory*, 53:3 (2014), s. 348–371.

20. Betydelsefulla analyser av humanisters karriärvägar, kapital och samhällscirkulation ges i Tobias Dalberg, *Mot lärdomens topp: Svenska humanisters och samhällsvetares ursprung, utbildning och yrkesbana under 1900-talets första hälft*, Acta Universitatis Upsaliensis: Studier i utbildnings- och kultursociologi 11 (Uppsala: Uppsala universitet, 2018) och Tobias Dalberg, ”Ett elfenbenstorn i samhällets tjänst? Humanisters och samhällsvetares uppdrag och yrkesbanor under 1900-talets första hälft”, i Linus Salö (red.), *Humanvetenskapernas verkningar* (Stockholm: Dialogos, 2021), s. 35–63. Humanioras personella förutsättningar redogörs för i Lars Geschwind & Miriam Terrell, ”Vilka var humanisterna? Miljöer och verksamhet 1900, 1950 och 2000”, i *Humanisterna och framtidssamhället*, Forskningsrapport 2011/1 (Stockholm: Institutet för Framtidsstudier, 2011), s. 77–107.

21. För lyxbegreppets historia se Leif Runefelt, ”Lyx” i Jonas Hansson & Kristiina Savin (red.), *Svenska begreppshistorier: Från antropocen till åsiktskorridor* (Stockholm: Fri Tanke, 2022), s. 331–344.

22. Bo Lindberg, ”’De rolige vetenskaperna’: Om humaniora före moderniteten”, i Mohammad Fazlhashemi & Eva Österberg (red.), *Omodernt: Människor och tankar i förmodern tid* (Lund: Nordic Academic Press, 2009), s. 97–141.

23. Se till exempel Carl-Göran Heidegren, *Det moderna genombrottet i nordisk universitetsfilosofi 1860–1915* (Göteborg: Daidalos, 2004), s. 11.

24. Lennart G. Svensson, *Från bildning till utbildning: Universitetens omvandling från 1870-talet till 1970-talet*, vol. 3 (Göteborg: Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet, 1980), s. 28.

25. Se till exempel ”Den lärda lyxen”, *AB*, 1/6 1932, där kritik bland annat riktades mot bekostandet av filologiska tryckalster.

26. Erik Lönnroth, ”Vetenskaplig forskning och akademisk utbildning”, *Samtid och Framtid*, 8 (1944), s. 5–6.

27. Se till exempel Daniel Steinvorth, ”Betörender Duft”, *Der Spiegel*, 31/10 2007, men även Helmut Reinalter, ”Geisteswissenschaften in der Krise?”, i Helmut Reinalter (red.), *Krise der Geisteswissenschaften? Ihre Bedeutung und gesellschaftliche Relevanz heute*, Edition Weimar 14 (Weimar: VDG, 2011), s. 9.

28. Frank Donoghue, *The Last Professors: The Corporate University and the Fate of the Humanities* (New York: Fordham University Press, 2008), s. xvii.

29. Crister Skoglund, ”’Tillverka akademiker mer fabriksmässigt’”, i *Kreativitet,*

fantasi och bildning: Idéhistoriska essäer, Södertörn Studies in Intellectual and Cultural History 6 (Huddinge: Södertörns högskola, 2021), s. 163.

30. I *DN*-debatten om ”Bildning i rymdåldern” menade en konsthistoriker: ”Naturvetenskap är ett redskap och en nödvändighet; humaniora är något vi har råd att unna oss”. Se Gunnar Berefelt, ”Humanister i trångmål”, *DN*, 22/2 1962.

31. Bengt Nerman, *Demokratins kultursyn* (Stockholm: Bonnier, 1962), s. 31–33.

32. Adolf Söderlund, ”Översiktlig framställning av pedagogikens historia med hänsyn till vår tids skolproblem”, *Pedagogisk tidskrift*, 94:4–6 (1958), s. 92.

33. Geo Widengren, ”Samhällsnytta: Vad är det?”, *SvD*, 24/1 1960.

34. Åke Lilliestam, ”Utredningsuppdraget”, i *Humanistisk forskning och teologisk forskning i Sverige* (Stockholm: Statens humanistiska forskningsråd, 1973), s. 7.

35. Allan Fagerström, ”Visst kan man pruta på kulturen”, *AB*, 21/4 1971. Se även Alexander Ekelund, *Kampen om vetenskapen: Politisk och vetenskaplig formering under den svenska vänsterradikaliseringens era* (Göteborg: Daidalos, 2017), s. 413–414. Senare samma år skrevs det även i *DN* om ”s k lyxämnen som estetik, konsthistoria etc.”. Se ”Utbildningsvägar”, *DN*, 20/8 1971.

36. Detta gällde särskilt klassiska språkämnen. Se Johannes Siapkas, ”Contested Classicism: Reconciling Classical Studies in Twentieth-Century Sweden”, i Anders Ekström & Hampus Östh Gustafsson (red.), *The Humanities and the Modern Politics of Knowledge: The Impact and Organization of the Humanities in Sweden, 1850–2020* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2022), s. 105–128.

37. Folke Schimanski (red.), ”Forskning ifrågasatt: Vetenskapen på fallrepet?”, P1, 19/9 1971.

38. Bosse Holmqvist, *”Individens tidsålder är förbi”: Några nedslag i femtiotalets människosyn* (Stockholm/Stehag: Symposion, 2004), s. 426.

39. Citerad i Kerstin Hallert, ”Gamla gudar leva än i historielöshetens tid”, *SvD*, 22/1 1972. Just egyptologi återkom som typexempel på en ”prydnadssak” som knappast höjde BNP, för att återigen hänvisa till Fagerströms spalt. Se Allan Fagerström, ”Är det värt att satsa på humaniora?”, *AB*, 18/3 1981.

40. ”Humanisterna och arbetsmarknaden”, *Humanisten*, 3 (1962), s. 34; Karl Gustav Wirde, ”Humanistöverskott och arbetsmarknad”, *SvD*, 13/3 1960.

41. Se till exempel Alf Ahlberg, ”Humanitet och akademisk skolning”, *Tiden*, 31:5 (1939), s. 271–272.

42. Carl-Henning Wijkmark, *Den moderna döden* (Lund: Bo Cavefors Bokförlag, 1978), s. 72–73.

43. Jämför Hampus Östh Gustafsson, ”The Discursive Marginalization of the Humanities: Debates on the Humanist Problem in the Early 1960s Swedish Welfare State”, *History of Humanities*, 3:2 (2018), s. 351–376.

44. Gun Björkman, *O gamla klang* (Uppsala: Nyblom, 1959), s. 5–10.

45. Annika Berg, Christina Florin & Per Wisselgren, ”Par i vetenskap och politik”, i

Annika Berg, Christina Florin & Per Wisselgren (red.), *Par i vetenskap och politik* (Umeå: Boréa, 2011), s. 21.

46. Björkman 1959, s. 33, 36.

47. Se till exempel ”Kvinnor trängas på lärda banan”, *DN*, 20/8 1932 och ”Lärda kvinnor, många yrken”, *DN*, 18/8 1932. Bland annat uppmärksammades Akademiskt bildade kvinnors förening som sökte komma tillrätta med problemen.

48. Karin Boye, *Varia*, Samlade skrifter av Karin Boye (Stockholm: Bonnier, 1949), s. 102–103; Carls 2004, s. 191, 367.

49. Detta bör tolkas i ljuset av en seglivad tradition av att betrakta studentskor som ”osedliga”. Se Inger Hammar, ”*Alma maters* sedliga döttrar: Kvinnornas intåg på den akademiska arenan”, i Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg (red.), *Rummet vidgas: Kvinnor på väg ut i offentligheten 1880–1940* (Stockholm: Atlantis, 2002), s. 149–154.

50. Svante Nordin, *Humaniora i Sverige: Framväxt – Guldålder – Kris* (Stockholm: Atlantis, 2008), s. 136; Jan Svensson, ”Humanist eller forskare: Några tankar om vetenskapligt ethos”, *Insikt och handling*, 23 (2010), s. 14.

51. Hanna Markusson Winkvist, ”Perspektiv på begåvningsreserven”, *Lychnos* (2014), s. 113.

52. Se Rosalind Rosenberg, ”Women in the Humanities: Taking Their Place”, i David A. Hollinger (red.), *The Humanities and the Dynamics of Inclusion since World War II* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006), s. 265–266.

53. Se till exempel Torgny T. Segerstedt, *Utbildning och samhälle*, Uppsala universitets årsskrift 1957:8 (Uppsala: Lundequistska bokhandeln, 1957), s. 51. Segerstedt underströk att humaniora tenderade ”att bli en allt mera utpräglad kvinnlig utbildningsform”. Detta kan jämföras med samhällsvetenskaperna, som under 1900-talet anses ha maskuliniserats. Se Per Wisselgren, ”Vad gjorde kvinnorna när männen skrev (samhällsvetenskapernas) historia? Om könskodade passager, arenor och kunskapspraktiker, 1900–1950”, i Linus Salö (red.), *Humanvetenskapernas verkningar* (Stockholm: Dialogos, 2021), s. 65.

54. Ann Marie Rasmussen, ”The Crisis in the Humanities: Feminism, Medieval Studies, and the Academy”, *Medieval Feminist Forum*, 29 (2000), s. 27.

55. Hanna Markusson Winkvist, *Som isolerade öar: De lagerkransade kvinnorna och akademin under 1900-talets första hälft* (Stockholm/Stehag: Symposion, 2003), s. 105. Se även Tord Rönnholm, *Kunskapens kvinnor: Sekelskiftets studentskor i mötet med den manliga universitetsvärlden*, Forskningsrapporter från Institutionen för historiska studier vid Umeå universitet, 12 (Umeå: Institutionen för historiska studier, Umeå universitet, 1999). Aktuell socialpsykologisk forskning har analyserat orsaker till dylika skillnader i dag utifrån en rad parametrar, bland annat genom att peka på att kvinnors studieval i högre grad tycks påverkas av föräldrars och lärares stereotypa förväntningar – stereotyper som sedan internaliseras av studenterna och bidrar till att reproducera binära könsidentite-

ter. Se till exempel Slawomir Trusz, ”Why do Females Choose to Study Humanities or Social Sciences, while Males Prefer Technology or Science? Some Intrapersonal and Interpersonal Predictors”, *Social Psychology of Education*, 23 (2020), s. 615–639.

56. Se Göran Andolf, *Spärr vid universiteten? Debatten om dimensioneringen av den högre utbildningen 1957–1973*, Ds U 1974:4 (Stockholm: Utbildningsdepartementet, 1974), s. 13.

57. Se till exempel ”Flickorna dominerar bland nya humanister: Fackhögskola lockar få”, *SvD*, 25/5 1961.

58. ”Diskussion”, i *Vetenskapen i framtidens samhälle* (Stockholm: Norstedt, 1963), s. 119–120.

59. Jämför resonemangen om inordning och tendensen att framställa kvinnor som samhällsproblem i Yvonne Hirdman, *Att lägga livet till rätta: Studier i svensk folkhemspolitik* (Stockholm: Carlsson, 2010 [1989]), s. 15–16, 192.

60. Hanna Enefalk, ”Kvinnor och män: En yrkeshistoria från 1800-talets ämnesformering till 2000-talets klimatkris”, i David Ludvigsson & Martin Åberg (red.), *Historikern i samhället: Roller och förändringsmönster* (Möklinta: Gidlund, 2021), s. 72, 74. Se även Birgit Arrhenius, *Forngreta: En biografi om Greta Arwidsson, den första kvinnan som blev landsantikvarie och professor i arkeologi*, Lärda i Sverige, Kungl. Vitterhetsakademien (Stockholm: Langenskiöld, 2020).

61. Winther Forsbäck 2017. ”Att doktorera i humaniora är en klar underavdelning av kvinnorörelsen”, kunde man till exempel läsa i Göran Hägg, *Doktor Elgcrantz eller Faust i Boteå* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1983), s. 69–70. För exempel på hur kvinnliga forskare inom humanvetenskapliga ämnen krävde strukturförändringar i universitetsvärlden se de samlade livshistorierna i Kirsti Niskanen & Christina Florin (red.), *Föregångarna: Kvinnliga professorer om liv, makt och vetenskap* (Stockholm: SNS förlag, 2010).

62. Jämför Carls 2004, s. 331.

63. Se framför allt Sven-Eric Liedman, ”Humanistiska forskningstraditioner i Sverige: Kritiska och historiska perspektiv”, i Tomas Forser (red.), *Humaniora på undantag? Humanistiska forskningstraditioner i Sverige*, Kontrakurs (Stockholm: PAN/Norstedt, 1978), s. 9–78. Dessa konfrontationer analyseras detaljerat i Hampus Östh Gustafsson, ”Mobilising the Outsider: Crises and Histories of the Humanities in the 1970s Scandinavian Welfare-States”, i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (Abingdon: Routledge, 2020), s. 208–224.

64. Tomas Forser, ”Den historiska forskningens misär i Sverige”, *Ord&Bild*, 82:5 (1973), s. 297–298. Rollen som kulturella servicemän hade populariserats av bland andra Segerstedt under föregående decennier och kan jämföras med hur Brunius talade om humanister som ”kulturmaskinister”. Se Brunius 1960 och Segerstedt 1957, s. 48.

65. Se Lena Lennerhed, *Välfärdens rebeller: Sveriges Liberala Studentförbund och kultur-*

radikalismen under 1960-talet, Idéhistoriska uppsatser 17 (Stockholm: Avdelningen för idéhistoria, Stockholms universitet, 1989).

66. Tore Frängsmyr, ”Nyttig forskning eller ren hobby?”, *Tvärsnitt*, 3 (1980), s. 1.

67. Lars Lönnroth, ”Till vapen, ljusets riddarvakt!”, *Expressen*, 7/6 1984.

68. Tage Danielsson, ”Humanifest”, *Tvärsnitt*, 4 (1981), s. 18–19.

69. Se Östling, Jansson & Svensson 2022, s. 47. Danielsson följde upp sin dikt ett år senare genom att publicera en ursprunglig föreläsning om humanismens trängda position i folkhemmet. Se Tage Danielsson, ”Humanismen i vår tid”, *Tvärsnitt*, 3 (1982), s. 18.

70. Se Carl Frängsmyr, *Universitetet som arena*. Acta universitatis upsaliensis. Skrifter rörande Uppsala universitet. C. Organisation och historia 97 (Uppsala: Uppsala universitet, 2013), s. 297–298 och Anna Tunlid, ”’Humanities 2000’: Legitimizing Discourses of the Humanities in Public Debate and Research Policy at the Turn of the Century”, i Anders Ekström & Hampus Östh Gustafsson (red.), *The Humanities and the Modern Politics of Knowledge: The Impact and Organization of the Humanities in Sweden, 1850–2020* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2022).

71. Enligt Frängsmyrs bedömning hade ”humanistisk vetenskap [under flera decennier] blivit styvmoderligt behandlad av politiker, universitetsadministratörer, massmedier”. Se Tore Frängsmyr, ”En vecka för humaniora”, *Tvärsnitt*, 1 (1985), s. 1. Begreppen humaniora och humanism bör analytiskt hållas åtskilda som samlingsnamn för vissa kunskapsämnen respektive ideologisk tradition eller livsåskådning. I historiska debatter har begreppen emellertid sammanblandats och ibland använts synonymt under stora delar av 1900-talet. Se till exempel Hampus Östh Gustafsson, ”Humaniora”, i Jonas Hansson & Kristiina Savin, *Svenska begreppshistorier: Från antropocen till åsiktskorridor* (Stockholm: Fri Tanke, 2022), s. 174–175.

72. Frängsmyr 1980, s. 2–3; Tore Frängsmyr, ”Humanistveckan”, *Tvärsnitt*, 2 (1985), s. 1.

73. Tage Danielsson, ”Den akterseglade humanisten”, *Tvärsnitt*, 2 (1987), s. 52–59. Det bör nämnas att den satiriska sammankopplingen mellan humanister och alkoholism inte alls var ny; redan under tidigt 1960-tal hade författaren och filosofen Lars Gustafsson liknat humanister vid socialt bångstyriga alkoholister. Se Lars Gustafsson, ”De vilseförda”, *Studenten*, 13:3 (1961), s. 7.

74. Sven Delblanc, ”Humanismen – en ständig revolt”, i Lars Ahlbom (red.), *Sven Delblanc: Kritik och essäistik 1958–1991* (Stockholm/Stehag: Symposion, 2007), s. 450–453.

75. Hans Alfredson, ”’Jönsson’: En okänd Platon-dialog”, *Tvärsnitt*, 8:4 (1986), s. 7.

76. Valentin Aleksejevitj Borisevitj, citerad i Svetlana Aleksijevitj, *Bön för Tjernobyl: Krönika över framtiden*, övers. Hans Björkegren (Stockholm: Ersatz, 2017), s. 306.

77. ”[V]ad skulle en stackars humanist bli?” frågar sig protagonisten i Lydia Sandgrens Augustprisbelönade roman *Samlade verk* under ett fiktivt 1980-tal, för att nämna

ett aktuellt exempel. Se Lydia Sandgren, *Samlade verk* (Stockholm: Bonnier, 2020), s. 396.

78. Se till exempel Peter K. Andersson, ”Humaniora finns överallt – utom i skolan”, *SvD*, 15/11 2021, där ämnena diskuteras som ”någon sorts lyx i skolan”.

79. Jämför Wadstein MacLeod 2019, s. 26.

EERUPSK
IVERSITE
OKHANDEL

Kunskapens bok 3

Fackboksutgivning och humaniora 1950–1980

ANN STEINER

Fackboksutgivningen i Sverige för högre utbildning, myndigheter, kommuner, organisationer och en bred allmänhet ökade markant under efterkrigstiden. Den framväxande välfärdsstaten behövde kunskap i bokform, vilket ledde till en växande bokutgivning under perioden 1950–1980, särskilt av fackböcker. Det var en spretig utgivning riktad till olika personer, företag och organisationer med synnerligen varierad inriktning. I ett brett spann av nya fackböcker fanns allt från rådgivningslitteratur till akademiska titlar och med dem föreställningar om kunskap för utbildning, allmänbildning, organisationers behov och utveckling inom olika vetenskapsområden. Uppfattningen om kunskap påverkades bland annat av förändringar i utbildningssystem, kultur- och samhällsutveckling, folkbildning och inte minst synen på barn och barndom. Därtill kan läggas ekonomisk tillväxt, teknisk utveckling, demografiska förändringar och ett expanderande utbildningssystem. Effekterna av dessa faktorer syns tydligt i bokutgivningen, men omvänt kan bokutgivningen användas för att förstå hur synen på kunskap, och inte minst humanioras plats i denna, förändrades under perioden. Humaniora gick från att ha haft en framträdande roll i bokens samhälle, där utgivningen recenserades och debatterades, till att den humanistiska bokutgivningen minskade i relation till annan utgivning, som ökade kraftigt. Även om utgivningen fortfarande ofta recenserades och debatterades fick framför allt samhällsvetenskapliga ämnen avse-

värt mycket mer plats i dagspress och i andra medier än de hade haft tidigare. Detta kan jämföras med humanioras marginalisering inom forskning och utbildning där andra ämnen expanderade och gjorde det allt svårare för humaniora att hävda sin plats och betydelse.[1] Den humanistiska fackboksutgivningen kan ses som ytterligare ett exempel på hur svårt humaniora hade att legitimera sin betydelse under 1960- och 1970-talen. Inte för att humanistisk kunskap ansågs som oviktig, utan för att andra ämnesområden var avsevärt mer framgångsrika.

I tidigare forskning har ofta fackböcker från 1960-talet likställts med debatterande, samhällsvetenskapligt orienterad litteratur i pocketformat, vilket var den mest framträdande nyheten i tiden, men jag menar att en noggrannare undersökning av fackboksutgivningen leder till en mer nyanserad bild.[2] Under åren 1950 till 1980 fanns det avsevärda fluktuationer i fackboksutgivningen, vilket tidigare inte belysts, och bredden i utgivningen var också avsevärt större än vad som tidigare har framgått. Allmänutgiven facklitteratur bidrog ekonomiskt till många förlag och blev en alltmer lockande inriktning. Facklitteratur utgjorde på det hela taget en avsevärd andel av utgivningen och var en betydelsefull drivkraft på bokmarknaden. Fackböcker var den mest mångfacetterade – eller heterogena – delen av boklandskapet. Den innehöll allt från kokböcker utgivna i ett otal upplagor, faktabilderböcker riktade till barn och samhällsdebatterande originalutgivning i tidningsliknande pocketutgåvor till biografier, medicinska handböcker och praktiska hantverksböcker. Framväxten av nya vetenskapsområden inom samhällsvetenskap, medicin, natur och teknik ledde till en omfattande bokutgivning av forskning, utbildning och populärvetenskap. I sammanhanget av denna antologi är en central fråga vilken plats humaniora hade bland fackböcker som helhet. Vad betydde utgivningsökningen av fackböcker och den generella bokboomen för humaniora i bokform?

Underlaget i undersökningen utgörs av uppgifter som har samlats in av Kungl. biblioteket inom ramen för Nationalbibliografin. Dessa finns redovisade i *Statistisk årsbok* och är kategoriserade i enlighet med biblioteksklassificeringssystemet SAB.[3] Tidigare forskning har pekat på luckor i Nationalbibliografin vad gäller insamlingen av titlar avseende bland annat lyrik, science fiction samt barn- och ungdomslitteratur, och det finns all anled-

ning att anta att det förekommer liknande problem vad gäller facklitteratur.[4] Förutom brister i insamlingen är klassificeringen problematisk. Grunden för den har varit förlagets information, baksidestexter samt eventuell bläddring i respektive bok. Det är väl känt att det förekommer felklassificeringar men det går inte att bedöma i vilken omfattning. Med dessa invändningar i åtanke bör de siffror som redovisas i kapitlet inte beaktas på detaljnivå utan strukturellt. Ungefär samma problem med insamling och klassificering har funnits under hela perioden, och fördelen med Nationalbibliografin är att den utgör ett översiktligt material som täcker in hela den undersökta tidsrymden.

Detta är främst en kvantitativ studie, vilket möjliggör strukturella observationer över tid. De förlag som var verksamma blir i gengäld osynliga och detsamma gäller enskilda titlar som hade stort genomslag. Undersökningen säger inte mycket om vilka titlar som sålde mest, var mest recenserade eller mest debatterade utan har ett fokus på övergripande förändringar i fackboksutgivningen under perioden. Produktionsperspektivet gör det möjligt att synliggöra böcker som sällan tas med i beräkningen, exempelvis rådgivningslitteratur, illustrerad fakta och forskningspublikationer.

Kapitlet inleds med de strukturella utgivningsförändringarna på den svenska bokmarknaden för att sätta fackboksutgivningen i ett större perspektiv. Därefter diskuteras de dominerande ämnesområdena och hur intresset för olika ämnesområden förändrades över tid. Fackboken som debattbok, främst under 1960-talet, har blivit något av ett signum för perioden, vilket kommer att belysas särskilt i ljuset av humanioras plats. Avslutningsvis diskuteras hur välfärdsstatens behov av böcker om olika ämnen möttes av kommersiella aktörer och vad detta kom att innebära för utgivningen.

Bokmarknadens villkor

Decenniet före 1950 var i Sverige en tid med en stark bokbransch. 1940-talet är att betrakta som goda år på den svenska bokmarknaden trots krigsår och pappersransonering, som varade in på tidigt 1950-tal. Det fanns en riklig bokproduktion och ett stort intresse för böcker och bokläsning bland

allmänheten. Den betydligt mer besvärliga situationen för bokförlag i de flesta andra europeiska länder ledde bland annat till att svenska förlag publicerade engelskspråkig litteratur för export, exempelvis Bonniers förlags omfattande utgivning inom Zephyrserien.[5] Det skedde visserligen en nedgång i bokproduktionen direkt efter kriget, och oron för pappersransoneringen var från förläggarhåll stor. Men ingetdera blev långvarigt. När ransoneringen upphörde 1950 ledde det till bättre möjligheter att publicera eftersom det inte längre fanns krav på ansökan om papper för varje enskild publikation.

Avskaffandet av ransonering var dock inte bara av godo eftersom den fria marknaden ledde till hastigt skenande priser på papper. Dyrt papper innebar i sin tur stigande bokpriser, men det är värt att notera att högre priser främst gällde skönlitteratur; fackböcker förblev billigare än annan utgivning. Allra billigast för bokköparen var böcker inom ämnesområdena religion och filosofi, att jämföra med skönlitteratur som i snitt var dubbelt så dyrt som fackböcker generellt. Ett skäl kan ha varit att fackböcker betraktades som bruksböcker, till skillnad från skönlitteratur som ansågs vara nöje om än även bildning. Skönlitteratur var fortfarande i stor utsträckning till för en välbeställd medelklass som hade tid och pengar. För den med lägre inkomster fanns sedan 1940-talet olika former av billigböcker som sällan såldes i bokhandeln utan distribuerades genom så kallade bokombud, vilket var personer som ordnade bokförsäljning på arbetsplatser, i föreningar eller på annat sätt lokalt i samhällen.[6]

Det var skillnad mellan böcker som såldes i bokhandeln och böcker som spreds på annat sätt, bland annat vad gällde aktiva förlag, utgivningsserier, format, inbindning, papperskvalitet, distributionssystem och medial synlighet. På bokmarknaden har inte alla titlar som publiceras samma förutsättningar eller möjligheter att spridas, säljas eller läsas. Huruvida en nyutgiven bok har möjlighet att synas, recenseras och debatteras kan exempelvis bero på om den är utgiven på ett stort eller litet förlag eller på den prestige som tillskrivits ett visst förlag.

Statliga krav på konkurrensfrihet ledde till en fullständigt avreglerad bokmarknad 1970 och med det ett helt nytt bokförsäljningssystem som förändrade vad som gavs ut av vilka och hur dessa böcker spreds och såldes.[7] Fram till 1970 var bokförsäljningen i Sverige starkt reglerad genom

att Svenska Bokförläggareföreningen godkände och kontrollerade återförsäljarna, de så kallade kommissionsbokhandlarna. Medlemsförlagen fick därför skicka hela sin utgivning till bokhandeln på kommission och bokhandeln lagerförde boken i minst ett år. Avregleringen av bokmarknaden gjorde det svårare för mindre förlag att få plats i bokhandeln och påverkade sannolikt fackboksutgivningen. Att Sverige före 1970 hade en så starkt reglerad bokmarknad, där förlagen kontrollerade vilka som fick sälja böcker och var, hade tveklöst betydelse för bokspridningen i landet. Den genomgripande avregleringen 1970 kom i gengäld att få den svenska bokbranschen att gå från att vara en av de mest reglerade till en av de minst styrda – i internationellt perspektiv en av de mest marknadsliberala och kommersiellt orienterade bokmarknaderna i Europa, där Sverige var först med att avskaffa fasta bokpriser (vilket fortfarande är mycket vanligt i de flesta europeiska länder).[8]

Bokutgivning respektive fackboksutgivning 1950–1980

Den allmänna bokutgivningen i Sverige mellan åren 1950 och 1980 jämförs i diagram 1 med fackboksutgivningen 1956–1980. Kurvan över den sammantagna bokutgivningen visar en kontinuerlig uppgång från 1952 till 1976 men en kraftig nedgång 1977–1979. Uppgången kan förklaras av bland annat generellt förbättrad ekonomi, reglerad arbetstid med mer fritid, en växande medelklass, längre och högre utbildning för fler och som följd av detta ett starkt intresse för bildning och kunskap men också för underhållning och rent läsnöje. Det finns också bokmarknadsförklaringar såsom många nya förlag, fler bokhandelsbutiker och ett bredare intresse för läsning genom bland annat bildningsförbunden. Till exempel skedde en utbyggnad och modernisering av bokhandeln under 1950- och 1960-talen, vilket gjorde den mer utåtriktad och välkomnande för fler samtidigt som studiecirklar och bokombud spred böcker på arbetsplatser och hemma hos privatpersoner.[9] Böcker blev billigare, mer lättillgängliga och en konsumtionsvara för alltfler.

Diagram 1. Bokutgivning i Sverige 1950–1980

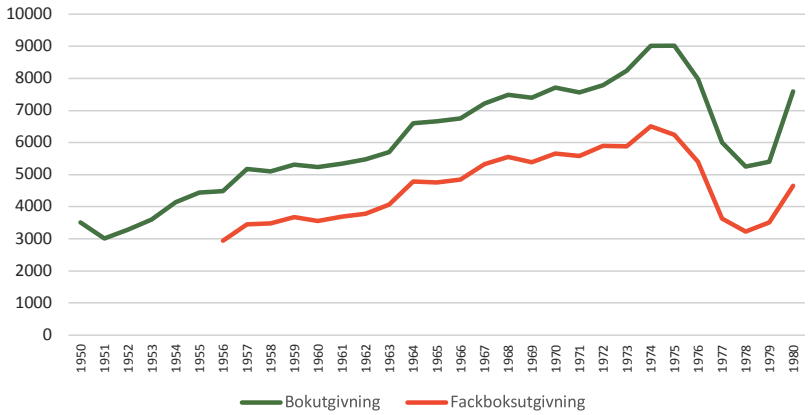

Källor: *En bok om böcker* 1972, s. 201–212; *Statistisk årsbok* 1975, 1978 samt 1981.

Diagram 1 visar att fackboksutgivningen närmast hade en parallell kurva med den sammantagna bokutgivningen. Det indikerar att fackboksutgivningen var en viktig motor i periodens utgivningsökning men också att den inte var fullt så dominant som det tidigare har framställts. I den ofta upprepade historieskrivningen – och här är jag själv skyldig – brukar det framstå som om fackböckerna ökade mer än alla andra typer av titlar.[10] Andelen fackböcker av den totala utgivningen var visserligen högre under åren 1961–1975, men förändringarna var små och under de sista åren på 1970-talet skedde i gengäld en påtaglig minskning (se tabell 1).

Tabell 1. Andel fackböcker av den totala bokutgivningen

År	Andel fackböcker
1956–1960	67,4 %
1961–1965	70,4 %
1966–1970	72,0 %
1971–1975	72,4 %
1976–1980	63,0 %

I undersökningen visade en granskning av den samlade bokutgivningen att tre områden hade markant tillväxt: fackböcker, läromedel samt barn- och ungdomslitteratur. Det utgivningsområde som däremot inte växte lika starkt var skönlitteratur. Å andra sidan betydde denna mindre ökning inte per se att skönlitteraturens betydelse minskade. I stället kom både skönlitteratur och facklitteratur att gemensamt bli framträdande på den växande mediala marknaden under 1960- och 1970-tal. Att fackböcker och läromedel (som vid denna tid inte kunde skiljas från varandra i statistiken) samt barn- och ungdomslitteratur ökade pekar på den starka tillväxten inom utbildning och bildning. Det var inte minst böcker som riktade sig till barn i hem, skola och fritidsmiljö, vilket kan förstås i ljuset av omfattande förändringar i synen på barn.[11]

En annan förklaring till fackboksökningen var att alltfler personer och företag intresserade sig för bokutgivning och därför startade förlag. Utgivningsökningen hade en likartad utveckling i antalet nya förlag som blev medlemmar i Svenska Bokförläggareföreningen. Redan under 1950-talet ökade antalet förlag kraftigt och bokbranschen växte.[12] Ett stort antal nya små och medelstora förlag startades, som var delvis eller helt inriktade på facklitteratur. Grundarna var allt från enskilda personer med ett intresse för något ämne till olika typer av organisationer och företag. Den ökade fackboksutgivningen, menar jag, bör ses som en del av en större strukturell medial, social och kulturell förändring som påverkade bokutgivningen och de verksamheter som startades under perioden och bidrog till att skapa ett stort intresse för att ge ut kunskapsorienterade titlar.

Fackboksutgivningens ämnesområden – från humaniora till medicin

I tidigare framställningar har fackboksutgivningen under 1960- och 1970-talen blivit närmast likställd med samhällsdebatterande, ofta politiskt färgade, böcker. Det var en utgivning som var viktig och uppmärksammad i sin samtid men som utgjorde en relativt liten del av den samlade fackboksutgivningen. Till exempel utgjorde pocketböckerna – något av ett flaggskepp under 1960-talet – endast en femtedel av fackboksutgivningen under perioden och flera ämnesområden som ökade hade inget

med samhällsdebatt att göra.[13] Undersökningen visar att det fanns stora fluktuationer mellan år och enskilda ämnen, men generellt minskade utgivningen av humaniora i jämförelse med andra ämnen.

Ett exempel på hur utvecklingen påverkade ett specifikt område är den religiösa bokutgivningen, vilken oftast, men inte alltid, var klassificerad som fackböcker. Både religiösa förlag och utgivningen av andlig och religiös litteratur utgjorde ryggraden av bokbranschen under 1800-talet och var fortfarande en framträdande del av marknaden fram till mitten av 1900-talet. Under 1950-talet stagnerade utgivningen och genom endast en smärre utgivningsökning (se tabell 2) blev den proportionerligt en allt mindre del.[14] Kristna Bokförläggareföreningen, som en gång haft ett brett medlemsregister, minskade till cirka 20 förlag.[15] Det som en gång varit mittfåran marginaliserades och reducerades till specialutgivning.

Tabell 2. Förändringar i utgivningsområden mellan 1956 och 1971

Ämne (SAB-klasser)	1956	1971	Ökning i %
V. Medicin	169	584	245 %
O. Samhälls- och rättsvetenskap	206	680	230 %
D. Filosofi och psykologi	47	146	210 %
E. Uppfostran och undervisning	72	203	180 %
P. Teknik, industri och kommunikationer	308	656	113 %
Q. Ekonomi och näringsväsen	323	676	110 %
K. Historia	108	226	110 %
N. Geografi	263	315	20 %
C. Religion	261	279	7 %

Källa: *En bok om böcker* 1972.

För att ge en bild av ämnesförändringarna mellan 1956 och 1971 har ämnena med störst ökning – och som jämförelse även några mindre ämnen – ställts samman i tabell 2. Under 15-årsperioden ökade ett antal utgivningsområden substantiellt, både procentuellt och i absoluta tal. De tre ämnen som hade störst procentuell ökning var medicin, samhälls- och rättsvetenskap samt filosofi och psykologi. Även om det kan tyckas vara

helt olika ämnesområden var de alla förankrade i samtida debatter som kunde gälla allt från alkoholmissbruk till politiska system i andra länder.

Den största ökningen stod utgivningsområdet medicin för (SAB-klass V), och en undersökning av den medicinska utgivningen under 1968 (registrerade på V i Nationalbibliografin) uppvisar en bred blandning av böcker, från det som var riktat till allmänheten om huvudvärk, barnmedicin, medicinska råd inför Medelhavsresan eller ögonövningar för att förbättra synen, till professionella fackböcker för medicinsk personal. Den största andelen bestod av medicinsk yrkeslitteratur samt forskningspublikationer om till exempel blod, andning, hudåkommor och analysmetodik. Ett tredje område som sticker ut är böcker om arbetsmiljöfrågor riktade till myndigheter, organisationer och arbetsplatser (ergonomi, företagshälsovård, arbetsmiljö). Den medicinska utgivningens expansion kan sannolikt förklaras av olika behov hos grupper och aktörer: bredare lager av allmänheten, professionellt verksamma, myndigheter och arbetsplatser. Det var en blandad skara individer, professioner och företag som gav ett underlag för en utgivning av bred karaktär.

Samhälls- och rättsvetenskap var det ämnesområde som i efterhand har kommit att bli symbol för hela fackboksutgivningen och den stod också för en imponerande ökning om 230 procent på 15 år. En förklaring är att texterna ofta användes som kurslitteratur inom högre utbildning. På universiteten under 1960- och 1970-talen stod debatt och samhällsanalys högt på agendan. Särskild betydelse fick det ökande antalet studerande på universiteten – från 14 000 studenter 1945 till drygt 100 000 vid mitten av 1970-talet.[16] Någon åtskillnad mellan kurslitteratur för högre utbildning och fackböcker fanns i princip inte och behovet av material för alla de nya studenterna och utbildningsinriktningarna var stort. De flesta fakulteter fick stora skaror med nya studenter. I humanioras fall ansågs det dock närmast vara ett problem – många studenter som utbildade sig akademiskt men inte till ett yrke – till skillnad från inom samhällsvetenskaperna som blivit en del av den nya välfärdsstaten och på så vis ansågs nyttiga och användbara.[17]

Böcker med SAB-koden ”Filosofi och psykologi” utgör en blandad kategori av humaniora och samhällsvetenskap som procentuellt hade en stor utgivningsökning, men i faktiska tal rörde det sig om ganska låga siffror

(146 titlar 1971). Generellt hade humaniora svårt att följa med i den stora boomen för fackböcker. Varför gick det bättre för vissa ämnen än för andra? Och varför hade humanistiska ämnen en svagare utveckling än till exempel medicin och samhällsvetenskap? Det finns rimligen flera förklaringar, men en är att de ämnen som ökade mest svarade mot förändringar inom högre utbildning. Under 1960-talet ökade antalet studenter inom alla fakulteter, inklusive humaniora, men framför allt inom samhällsvetenskaplig fakultet. Humaniora hade tidigare haft ett försteg inom forskning och vetenskap, vilket var något som delvis gick förlorat under efterkrigstiden. Där andra ämnesområden kunde expandera tycktes humaniora stå och stampa. Det är tydligt i utgivningsöversikten över olika ämnens tillväxt och det finns paralleller till studentantal, medelstilldelning och forskning. År 1940 var humanioras personalresurser på universitet i Sverige lika stora som för medicin och större än för naturvetenskap och teknik. År 1980 såg möjligheterna helt annorlunda ut då dessa tre områden hade fått många gånger mer personal, inte minst medicin som hade blivit tre gånger så stort som humaniora.[18] Fackboksutgivningen kan delvis förklaras med denna utveckling och blir på så sätt också ett exempel på hur humaniora marginaliserades i välfärdsstatens utbildningssystem.

Utgivningen av fackböcker är känsligare för trender och marknadens behov än annan bokutgivning, vilket syns både i tabell 2 och i tabell 3 över de största ämnesområdena under 1970-talet: samhällsfrågor, ekonomi, industri och kommunikation. Det framgår också att nedgången i utgivningen 1977–1979 påverkade olika ämnesområden olika mycket. Även om alla ämnen tappade utgivning var det religion, språkvetenskaper och geografi som fick störst problem och närmast försvann som utgivningsområden.

Humaniora hade haft svårt att hänga med i den stora uppgången som fackböcker generellt åtnjöt 1950–1975. Det enda humanistiska ämne som hade en större ökning var språkvetenskaper, men det var å andra sidan det ämne som tappade mest i utgivningen under det sena 1970-talet. Flertalet andra ämnesområden förblev ändå starkare vid slutet av decenniet och trots nedgång var utgivningen större än tidigare. För de flesta humanistiska ämnesområden ledde däremot både uppgång och nedgång i bokutgivningen till en sämre utveckling.

Tabell 3. Utgivningen inom de största fackboksområdena, 1970-tal

Ämne	1971	1976	1979	Förändring 1976–1979
O. Samhälls- och rättsvetenskap	680	717	496	–31 %
Q. Ekonomi och näringsväsen	676	732	442	–40 %
P. Teknik, industri och kommunikationer	656	717	407	–43 %
V. Medicin	584	623	431	–31 %
U. Naturvetenskaper	485	477	404	–16 %
F. Språkvetenskaper	431	294	103	–65 %
N. Geografi	315	246	162	–34 %
C. Religion	279	205	111	–45 %

Fackböcker är en bred benämning för många olika typer av böcker, allt från läromedel till kokböcker, akademiska avhandlingar och illustrerade faktaböcker. Det har ofta inte heller funnits någon redaktionell åtskillnad mellan exempelvis populärvetenskap och akademisk litteratur trots att det framstår som väsensskild utgivning. Att satsa på fackboksutgivning har länge ansetts vara tryggare, inte minst eftersom dessa böcker många gånger är mer långlivade. En svampbok eller en text om Tyskland under mellankrigstiden kan oftast säljas under många år – till skillnad från en ny roman som generellt har en kort livslängd. Betydelsen av en fackboksbacklist visar exempelvis långsäljaren *Hemmets kokbok* från Fackskolan för huslig ekonomi. Den publicerades första gången 1903; 1965 kom den 45:e upplagan och kokboken hade då sålts i omkring 700 000 exemplar.[19] Fackböckernas längre hållbarhet gäller fortfarande men på 1950-talet blev de alltmer trendkänsliga. Det blev helt enkelt mer riskabelt att ge ut fackböcker, något som även gjorde marknaden mer flexibel. Till det ska läggas att teknisk utveckling gjorde bildreproduktion billigare och enklare, samtidigt som kunderna efterfrågade rikliga illustrationer. Det skapades en rörligare marknad med större möjligheter men också nya krav på kvalitet, tryck och innehåll.

Att diskutera humanistisk forskningsutgivning, kursböcker för högre utbildning och kokböcker i samma kontext kan tyckas märkligt, men för ett bokförlag var skillnaden inte särskilt stor och böckerna hanterades ofta av samma redaktion. Det gör att fackboksutgivarna – i all sin spretighet – var beroende av att publicera både kommersiellt gångbar populärveten-

skap och smala, kvalificerade debattböcker. Den samlade bilden av fackboksutgivningen 1950–1980 kan delas in i tre huvudsakliga inriktningar: populärvetenskap (kokböcker, hälsa, natur, ofta böcker med lång livslängd), böcker för utbildning och bildning (främst för högre utbildning, men även folkbildning) och debattböcker (ofta i pocketformat). Villkoren för de tre områdena skilde sig dock åt och de påverkades också av olika faktorer; exempelvis hade tryckteknisk utveckling och sjunkande kostnader för illustrationer och fyrfärg betydelse för illustrerade faktaböcker. Vad gällde titlar utgivna för utbildning och bildning var det som nämnts ovan utbildningssystemets expansion som i sin tur ledde till en omfattande utgivning av nya titlar och ökad försäljning. Pocketformatets möjligheter – lågt pris, snabb, billig produktion och bred distribution – hade framför allt inverkan på det som kom att utvecklas till debattböcker.

Utvecklingen av humanistiska ämnen under perioden

Den humanistiska bokutgivningen följde i stort sett kurvan i diagram 1 över den sammantagna bokutgivningen, men enskilda ämnen hade olika utveckling. Skillnaderna är belysta i diagram 2, som visar två ämnen som utvecklades helt olikartat. Det ämnesområde som i SAB definierades som ”Konst, musik och teater” hade en jämn kurva med en marginell ökning, men inte heller någon minskning när utgivningen generellt sjönk. Det var till och med ett av de få områden som hade viss tillväxt under de senare åren av 1970-talet.

Ett andra exempel, språkvetenskaper, var det enskilda humanistiska ämne som ökade allra mest i antalet utgivna titlar. Språkvetenskaper kom därmed att utgöra en allt större del av den humanistiska utgivningen. Under ämnesområdets storhetstid på 1960-talet utgjorde språkvetenskap nästan hälften av den totala humanistiska fackboksutgivningen, vilket är anmärkningsvärt. I gengäld drabbades ämnesområdet av en tydlig utgivningsminskning under 1970-talet, då utgivningen krympte till siffror lägre än före 1953. När det gäller språkvetenskapernas utveckling hade sannolikt utgivningen av lingvisten Noam Chomsky i Sverige – *De intellektuellas ansvar* (svenskt urval 1967) och *Människan och språket* (orig. 1968, på svenska 1969) – avsevärd betydelse. Chomsky fick stort genomslag i debatten och

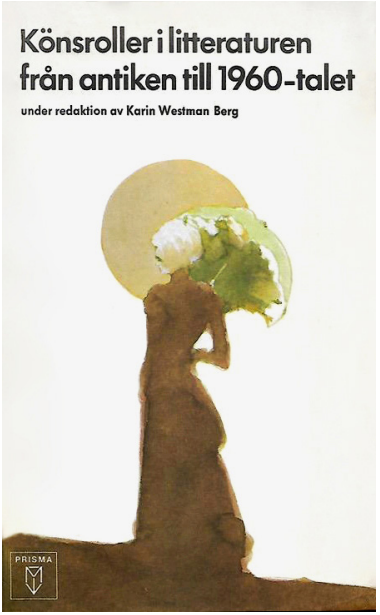

● **NOAM CHOMSKYS** *Människan och språket* (1968) som publicerades på svenska 1969 är ett exempel på en titel som fick brett genomslag utanför kretsen av ämnesintresserade lingvister.

● **EN TYPISK POCKETANTOLOGI** var *Könsroller i litteraturen från antiken till 1960-talet* (red. Karin Westman Berg, 1968) på Prisma. Trots sin litteraturvetenskapliga karaktär lästes den även utanför akademin.

● **INGE OCH STEN HEGELER** var danska psykologer som blev kända i Sverige genom frågespalten ”Inge & Sten” i *Expressen*. Lexikonet *Kärlekens ABZ* (1961) kom i flera utgåvor under 1960-talet.

Diagram 2. Humanistisk fackboksutgivning 1953–1980

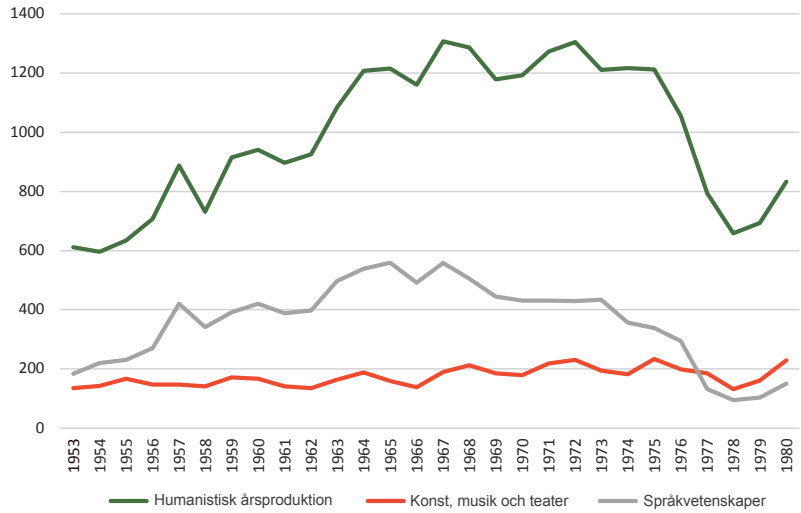

Källor: *Statistisk årsbok för Sverige* 1955, 1960, 1965, 1970, 1975, 1976 samt 1981.

med honom blev språk en del av politisk samtida medvetenhet, vilket i sin tur genererade utgivning av relaterade titlar.

Språkvetenskaper och konst, musik och teater visar att den humanistiska utgivningen knappast hade någon enhetlig utveckling. Skillnaderna mellan olika ämnesområden var stor och tabell 4 visar den relativa andelen av olika ämnen inom humaniora. Även i denna tabell blir det påtagligt hur dominant språkvetenskaper var som utgivningsområde under en period för att därefter förlora sin position. I övrigt var skillnaderna små och ett enskilt årtal kan påverka statistiken.

Tabellen visar en ökad utgivning av filosofi (som efterhand även kom att inkludera alltfler böcker inom psykologi). En del av skillnaderna mellan ämnena i tabell 4 kan förklaras med att uppställningen är komparativ. Även om humaniora som ämnesområde hade svårt att hänga med i den generella utgivningsökningen ökade antalet titlar, men inte inom alla ämnen – som nämnts ovan minskade till exempel språkvetenskaper medan

filosofi ökade. Mest bekymmersamt var att de flesta humanistiska ämnen minskade i jämförelse med andra discipliner. Den starka position som humaniora hade haft i bokutgivningen före 1960-talet försvagades.

Politik och pocket

Tabell 4. Humanistisk utgivning, utgivningsområdenas andel 1960, 1970 och 1980

	Bok- och biblioteksväsende	Filosofi	Språk	Litteraturvetenskap	Konst, musik, teater	Arkeologi	Historia
1960	9 %	5 %	47 %	8 %	18 %	2 %	14 %
1970	8 %	10 %	36 %	8 %	15 %	3 %	19 %
1980	10 %	11 %	18 %	14 %	28 %	4 %	15 %

En faktor som påverkade utgivningen var alltså att alltfler förlag startades. Flera av dessa gav ut fackböcker med ideologisk inriktning, exempelvis Cavefors, Coeckelberghs och Gidlunds. Små förlag med mer eller mindre uttalade ideal fanns sedan tidigare och flera av dessa ökade sin utgivning och fick större genomslag, samtidigt som ytterligare andra startades. Det publicerades också liknande böcker inom ramen för de etablerade större förlagen. Det fanns många typer och storlekar av förlag inriktade på fackböcker, men också bredare allmänutgivare som även inkluderade fackböcker. Det gjorde att marknaden inte var särskilt koncentrerad. En jämförelse mellan olika utgivningsområden 1976 visade att läromedelsutgivningen var extremt koncentrerad till några få förlag – åtta förlag stod för 81 procent av utgivningen. När det gällde fackboksutgivningen var motsvarande siffra 47 procent.[20] Periodens fackboksutgivare var av blandad och mångsidig karaktär. Flera av de nya förlagen drevs av en tro på att de skulle få en annan frihet genom att vara små, oberoende och alternativa än om de ingick i den etablerade bokbranschen. Det blev också lättare att vara ett litet oberoende förlag eftersom det år 1975 infördes ett nytt litteraturstöd som riktade sig till den utgivning som definierades vara av hög kvalitet. Stödet var initialt generöst och gav möjlighet för nya förlag att

Diagram 3. Kvalitetspocketutgivning 1954–1969

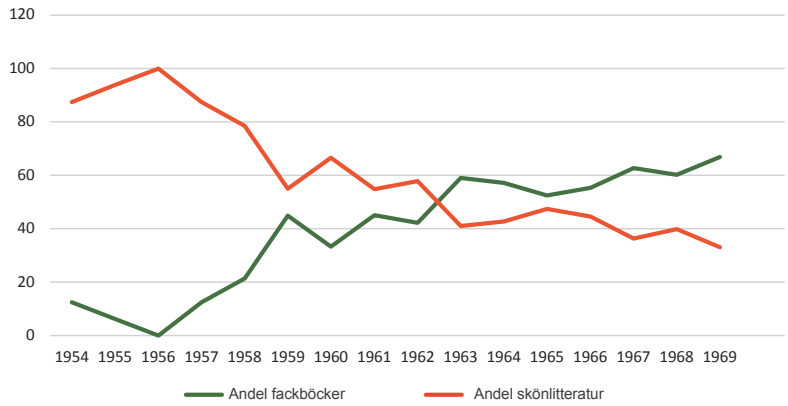

Källa: *En bok om böcker* 1972, s. 322.

både starta och överleva.[21] Även om många förlag tryckte på sitt oberoende från andra förlag och från vad som uppfattades som en alltför kommersiell marknad var de samtidigt beroende av statligt stöd och spridning genom traditionella kanaler.

Flera nya mindre förlag men även väletablerade stora sådana använde pocketboksformatet för en blandad utgivning av klassiker, originalutgivning och populära backlisttitlar. Den svenska pocketutgivningen i dess moderna form brukar dateras till 1957 med Aldusserien på Bonniers.[22] Till att börja med var det främst skönlitteratur som publicerades, men redan i början av 1960-talet blev andelen facklitteratur större än skönlitteraturen (se diagram 3).

Pocket publicerades från 1950-talet i Sverige i olika serier och ofta under olika förlagsnamn eller imprint.[23] I Litteraturutredningen från 1972 skilde skribenterna kvalitetspocket från det som kallades massmarknadspocket, en skillnad som definierades av vilket förlag det rörde sig om och kvaliteten på innehållet, men även av hur distributionskedjan såg ut. Det nya sättet att trycka och binda böcker fick stort genomslag på marknaden genom det låga priset och en bred utgivning. Därtill kom en omfattande spridning till å ena sidan en etablerad kultursfär som recenserade och diskuterade litte-

raturen på kultursidor och i andra medier som radio och tv, å andra sidan till nya grupper av läsare. Fackböcker hade redan tidigare varit billigare än skönlitteratur, men billigboken pocket gjorde dem än mer lättillgängliga.

1960- och 1970-talen har för fackboksutgivningens del beskrivits som en tid av pocketböcker och debattböcker. Per I. Gedin som var förläggare på Wahlström & Widstrand och har skrivit flera bokbranschkommenterande debattinlägg och böcker hävdade exempelvis 1966 att ”[d]en stora kulturinsatsen gör pocketboken dock trots allt inte genom utgivningen av högtstående skönlitteratur, utan genom den stora populärvetenskapliga utgivningen”.[24] Gedin exemplifierade med storsäljande populärvetenskapliga pockettitlar som sålt bäst på pocketförlaget Prisma på 1960-talet: relationspsykologerna Jerome och Julia Rainers *Lyckliga tillsammans* (1961), *Aldus världsatlas* (i pocketformat) samt Erik Westerlinds och Rune Beckmans *Sveriges ekonomi* (i pocket 1962).[25] För Gedin var det kombinationen av lågt pris och bredare distributionsnätverk som lade grunden till den kommersiella framgången och i förlängningen att pocketboken fick genomslag och betydelse under 1960-talet.[26]

Även på stora etablerade förlag som Norstedts väcktes ett helt nytt intresse för samhällsdebatt och politiska frågor i bokutgivningen.[27] En av de mest inflytelserika fackböckerna i tiden – Göran Palms *Indoktrineringen i Sverige* (1968), publicerad direkt som pocket i Norstedts PAN-serie – är ett konkret exempel på hur utgivningen såg ut. Politisk, debatterande och med starka åsikter om samhälle, ekonomi och utbildningssystem samt utgiven i pocketformat med lågt pris blev Palms bok snabbt spridd, såld i närmare 50 000 exemplar och inom ett år utgiven i en femte upplaga. Den fick även ett stort genomslag i dagspress.[28] Att alla fackböcker inte var pocketutgiven debattlitteratur säger sig självt, men både pocketformatet och samhällsdebatt var nya uppmärksammade kategorier och tillsammans gjorde de avtryck i samtal, i nyhetersrapportering, på kultursidor och på bokmarknaden. På så sätt har de kommit att symbolisera tidens bokbransch, vilket delvis skymt bredden i utgivningen och framför allt alla andra förändringar som inte passat in i beskrivningen. Samtidigt är det rimligt att erkänna den betydelse som många fackböcker i pocketformat fick för debatten, för enskilda frågor men även för utvecklingen av nya genrer som rapportboken och dokumentärromanen i Sverige – exempelvis Jan Myrdal, *Rapport*

från kinesisk by (1967), P.O. Enquist, *Legionärerna* och Maja Ekelöf, *Rapport från en skurhink* (1970).[29]

Den politiska och debatterande tonen fanns i utgivningen som kom från både stora och små förlag. Även om flera av de mindre förlagen var omtalade och fick betydelse för en breddad utgivning var det de stora förlagen som gav ut större delen av fackpocketböckerna (se tabell 5). Att Bonniers och Norstedts var så pass dominerande i pocketutgivningen (här görs förvisso ett punktnedslag ett enskilt år men det speglar ganska väl utgivningen under perioden) säger också något om att debatt och politik var väl inlemmade i en etablerad bokbransch som många kritiserade för att vara alltför kommersiell. Till exempel gav det Bonnierägda pocketförlaget ut serien Aldus Aktuellt med ett åttiotal titlar 1960–1973 med samhällsinriktning och som hade en tydlig målgrupp bland vänsterintellektuella.[30]

Tabell 5. De största pocketförlagen 1969

Förlag	Antal titlar
Bonniers/Aldus	198
PAN/Norstedts	87
Prisma	82
W&W	63
Rabén & Sjögren	49
Cavefors	45
N&K	22

Källa: *En bok om böcker* 1972, s. 336.

Översikten över utgivande förlag säger inget om bredd, betydelse eller spridning av enskilda titlar. Det fanns viktiga serier som inte ens kom med i bokstatistiken, exempelvis en omfattande utgivning av *Pockettidningen R* (1970–), vilken distribuerades och såldes som tidning men också fanns tillgänglig på bibliotek och i bokhandel som bok.

I sin studie av Cavefors förlag noterar Ragni Svensson att förlagets fackboksutgivning under 1960- och 1970-talen var en stark och viktig del som till största del utgjordes av originalpocket under namnet BOC inom ämnen som statsvetenskap, konstvetenskap, filosofi och politik.[31] Cavefors var

ett tecken i tiden på att förlagsverksamhet inte längre hade samma karaktär som tidigare – pocketutgiven samhällsdebatt blev den nya trenden. De politiskt inriktade förlag som Svensson diskuterar jämte Cavefors – Gidlunds förlag (1968–) samt René Coeckelberghs två förlag, Partisanförlaget (1969–) och Coeckelberghs (1972–) – utgjorde en viktig gruppering, men de var också ett exempel på ökningen i antalet förlag.[32] Detta innebar inte att de stora förlagen inte var en del av den nya pocketbokstrenden. Exempelvis var PAN-utgivningen en serie på Norstedts som under 1968–1971 hade allra flest titlar, därav främst fackböcker.[33] Albert Bonniers förlag var dock den största utgivaren och hade en markant topp i sin fackboksutgivning 1968–1972.[34]

Ur humanistisk synvinkel är det noterbart att fackpocketen på 1960-talet främst bestod av titlar inom humaniora och samhällsvetenskap (se tabell 6). En specialstudie av utgivningen på Bonniers inom Aldusserien 1957–1966 har visat att nästan hälften av utgivningen bestod av humanioratitlar, men efter 1968 dominerade i stället samhällsvetenskaperna.[35] Sammantaget kom de debatterande pocketböckerna att likna journalistik och bokens uppgift blev alltmer politisk. Med detta följde en synnerligen kort livslängd, vilket efterhand under 1970-talet blev problematiskt för försäljning och distribution som byggde på längre hållbarhet. De problem som uppstod på flera större förlag kring 1970 och som brukar kallas förlagskrisen berodde bland annat på en ganska naiv tilltro till snabb produktion av billiga fackböcker i pocketformat, men även på en generell överutgivning av böcker kombinerad med bristande ekonomisk kontroll.[36]

I sin samtid ansågs pocketboken vara en viktig del av kultur- och samhällsdebatten och i Litteraturutredningen 1972 skrev Lars Furuland att den nya boken ”har gjort det möjligt att föra den aktuella debatten på ett nytt och effektivare sätt”.[37] Fackpocketen var en nyhet men frågan var om den verkligen var effektiv och i sådana fall hur. Vidare menade utredaren att en pocketbok i bästa fall kunde ”initiera en allmän diskussion i en förbisedd fråga” som i sin tur kunde generera ytterligare uppmärksamhet i dagstidningar, radio och tv.[38] Andra har tillskrivit pocketboken än större betydelse som politiskt kraftverktyg; historikern Kjell Östberg skriver exempelvis att pocketboken ”blev en av vänsterradikaliseringens viktigaste idéspridare”.[39] Fullt så enkelt var det inte utan pocketutgivningen bestod

Tabell 6. Fackpocketutgivning 1960–1969, största ämnesområden

Ämne	Antal titlar	Andel i procent
Samhälls- och rättsvetenskap	400	16,8
Historia	330	13,9
Ekonomi och näringsväsen	212	8,9
Filosofi och psykologi	186	7,8
Naturvetenskap	155	6,5

Källa: *En bok om böcker* 1972, s. 327.

både av debattböcker för politisk vänster, kunskap för en bred medelklass och helt andra typer av verk. De prisbilliga fackböckerna fick också genomslag på universiteten; Johan Svedjedal menar att det fanns en symbios ”mellan pocketboken och den högre utbildningen”.[40] Pocketböcker blev ofta kurslitteratur men lästes och diskuterades också allmänt i studentkretsar. Att utgivningen främst var humanistisk och samhällsvetenskaplig betydde i sin tur inte att dessa fält var medialt mest uppmärksammade. Bokhistorisk forskning har nyligen visat att recensionerna under 1950- och 1960-talen gärna behandlade naturvetenskapliga titlar och att populärvetenskap av många recensenter definierades som lättillgänglig naturvetenskap.[41]

Den omfattande utgivningen av fackböcker under åren 1967–1975 kan i hög grad tillskrivas ökningen av pocketformatet. Redan 1972 oroade sig utredarna i *En bok om böcker* för överutgivning.[42] Utgivningen ökade kontinuerligt från 1950 ända fram till 1976 och i segmentet pocketutgiven fackbok blev marknaden snabbt mättad, vilket drev upp priserna på pocketböcker. Det ledde till en negativ spiral där billigboken pocket blev allt dyrare, upplagorna mindre och försäljningen per titel sjönk. Till slut blev det allt svårare att kunna räkna hem pocketböcker ekonomiskt, vilket fick många förlag att snabbt minska antalet titlar. På kort tid sjönk utgivningen av pocketböcker drastiskt.[43]

Kommersiella aktörer och kunskap i bok

Fackböckerna blev motorn på bokmarknaden 1950–1980, vad avser både utgivningstakt och den betydelse enskilda titlar och debattämnen fick i pocketform. Det var fackboksutgivning i bred bemärkelse som växte – en blandning av kokböcker, medicinska titlar, tekniska nyheter och även humaniora – och inte bara pocketutgiven samhällskritik. ”Välfärdsstaten behövde böcker”, skrev jag i en översiktsartikel över den svenska förlagsmarknadens utveckling och menade att utgivningen drevs på av framväxten av olika samhällsbärande institutioner, högre utbildning, skolväsende och stat och kommun i allmänhet under 1950- och 1960-talen.[44] Den ökade fackboksutgivningen kan tydligt kopplas till välfärdsstatens behov av kunskap, vetenskap och utbildning.[45] Denna undersökning av fackböcker har dock fått mig att revidera min tidigare syn. Att fackboksutgivningen växte stämmer, men det var en utgivning som hade betydligt större bredd och blandning än vad som brukar framhållas.

Redan under tidigt 1950-tal hade Sverige en bokproduktion som var betydligt mer omfattande än många andra länders. En internationell jämförelse av bokproduktionen i världen under 1950-talet placerade Sverige på en femteplats per capita.[46] En hög kulturproduktion som är mätbar brukar också föras fram som en del av framgångarna i välfärdssamhället. Den fortsatt raska ökningen i utgivningen kan förklaras av flera av ovan nämnda faktorer, främst utbildning, ekonomi och demografi, men till dessa bör också läggas kommersiella aspekter av bokutgivning. Det blev helt enkelt lönsamt att ge ut fackböcker, vare sig det var en politisk originalpocket, en medicinsk forskningsrapport eller en kokbok i många upplagor. Dessutom visade de flesta samtida kalkyler att fackboksutgivning var ekonomiskt säkrare än att ge ut skönlitteratur.[47] Utgivningen ökade och alltfler förlag och förläggare intresserade sig för fackböcker. Ur kommersiell synvinkel var det också det mest framgångsrika segmentet. Men förläggare som Gertrud och Krister Gidlund, René Coeckelbergh och Bo Cavefors skulle nog inte skriva under på en sådan beskrivning, utan för dem var andra drivkrafter viktiga – främst politiska och kulturella. Krister Gidlund beskriver det egna förlaget som ”ett alternativ till storförlagsväldet”.[48] Hans förklaring till de små förlagens framgångar var ekonomisk –

de stora förlagen hade mycket större omkostnader, men på små förlag kunde smalare utgivning som sålde mindre ändå bli utgiven. Därför var det bland alternativa utgivare som kvalificerad litteratur, filosofi och essäistik kom att publiceras.[49] Under 1960- och 1970-talen ställdes de politiska och de kommersiella sidorna av branschen i motsatsställning samtidigt som de drog nytta av varandra. Det blev alltmer lönsamt att publicera fackböcker, både för det lilla ideologiska förlaget och för ett större väletablerat sådant.

Pocketutgivningen var både nytänkande till sitt innehåll och ny till sitt format. Tack vare snabb och prisbillig produktion var det böcker som nådde många och fick stor betydelse för samtida debatt under åren 1965–1975, den period som kallats ”strömkantringens år”. Att forskningen främst intresserat sig för samhällsvetenskaplig och humanistisk debatt beror bland annat på den betydelse utgivningen fick i sin samtid men också på att det varit ideologiskt och idémässigt det mest intressanta området. Men det var titlar som inte utgjorde någon större andel av utgivningen. Den största delen av fackboksutgivningen formades av kunskapsbehov för välfärdsstat (utbildning, organisationer, stat och kommuner), kommersiella aktörer (illustrerade faktaböcker, kokboksserier och enskilda titlar som *Guinness rekordbok*, på svenska från 1968) och böcker inom växande kunskapsområden (medicin, teknik, psykologi, ekonomi och olika samhällsvetenskapliga fält). De tre områdena kan också kopplas till olika målgrupper vilkas intressen kunde variera från debattbok till kokbok. Utbildningsväsendet behövde billiga pocketböcker som kursböcker, forskningspublikationer och akademiska forskningsböcker. Civilsamhället och det organiserade samhället behövde lika väl böcker baserade på ny kunskap, vare sig de riktade sig till stat och kommun eller till organisationer och föreningar i liten skala.

Gränserna mellan enskildas läsning och det som lästes på universitet, på arbetsplatser eller inom myndigheter var inte särskilt skarpa. Böcker var visserligen en del av ett större mediesamhälle med dagstidningar, radio, tv och film, men bokbranschen hade ett separat system för produktion, distribution och försäljning. Efter 1970 års avreglering av bokmarknaden i Sverige kunde böcker säljas utanför fysisk bokhandel i högre utsträckning och blev efterhand alltmer integrerade i andra mediala system och kanaler.

Det ledde också till att olika segment av bokbranschen fick separata försäljningskanaler där allmänhetens bokköp skedde främst genom bokhandel och bokklubbar. Andra typer av böcker som skolböcker började 1972 säljas direkt från förlag till kommuner och skolor. Kursböcker för universitet och högskola fick egna försäljningssystem. Pocketböcker och andra typer av prisbilliga böcker, exempelvis En bok för alla från 1976, såldes i kiosker, dagligvaruhandel och varuhus. Den splittrade bokmarknaden gynnade inte fackboksförsäljningen som riktade sig till allmänheten. Den allmänna plattform som de fysiska bokhandlarna hade utgjort före 1970 upplöstes till förmån för enskilda grupperingar (studenter på universitetsorter, vänsterns bokcaféer, studiecirklar och så vidare), det mest kommersiellt gångbara (bokhandlar, bokklubbar, varuhus) och lågprisformat (pocket via olika typer av kiosker).

Utgivningen av fackböcker var en del av den förändring som satte fokus på bildning och utbildning (bland annat genom grundskolans införande från 1962 och den snabba expansionen av högre utbildning under 1960-talet). Sett till hela bokbranschen var inriktningen på fackböcker stark. Ett nedslag i 1970 års förlagsmatrikel visar exempelvis att av de 22 största förlagen hade 14 en huvudsaklig eller stark fackboksutgivning.[50] Lite förenklat fanns det i sammanhanget tre typer av förlag – de som var läromedelsutgivare med en fackboksutgivning (till exempel Gleerups, Liber och Skolförlaget Gävle), de som var allmänförlag där även fackböcker ingick (till exempel Bonniers, Norstedts och Tiden) samt förlag som främst var fackboksutgivare (till exempel Ica bokförlag, Allhems och Biblioteksförlaget). De renodlade fackboksförlagen har sedan dess lagts ned eller köpts upp av andra förlag, läromedelsförlagen har renodlat sin verksamhet och det är i stället främst inom allmänförlagen som en bredare fackboksutgivning har utvecklats. Den humanistiska fackboksutgivningen hade under perioden främst sin plats på de allmänutgivande förlagen vilket påverkade deras möjligheter. Det har varit begränsat hur många titlar som allmänutgivande förlag har kunnat ge ut.

Att humaniora tydligt förlorade mark i bokutgivningen har flera förklaringar. En sådan är den allmänna utvecklingen och inriktningen inom högre utbildning och forskning mot ”nyttiga” och konkret samhällsbyggande ämnen som naturvetenskap, teknik och medicin men även i viss

mån ekonomi och samhällsvetenskap. Hampus Östh Gustafsson har övertygande visat hur humaniora uppfattades som ett problem och inte en drivkraft i det moderna samhället. Överskottet av humanistiska studenter och forskare skulle ersättas med nyttigare kunskaper.[51] Det är inte svårt att se hur humanistisk bokproduktion fick problem med färre studenter och nedvärderad betydelse, och konsekvenserna är uppenbara i de utgivningssiffror som har analyserats.

I undersökningen har kunskapshistoriskt centrala frågor kring spridningskanaler, infrastruktur och olika aktörers inflytande och makt behandlats.[52] Bokmarknaden utgör en central nod för kunskap och denna styrs av materiella villkor (till exempel tryckmöjligheter, förlag, försäljningssystem), politik (till exempel avreglering, stödsystem, inköpspolitik) samt kulturbärande och intellektuellt klimat (till exempel vänsterns betydelse, höjda bildningsnivåer, växande vetenskapsområden). De aktörer som hade inflytande på utgivningens utbud var allt från författare och översättare till förläggare, ideologiska organisationer och grupper, men även bokköpare och läsare. Bokhistorikern Robert Darnton hävdar i en inflytelserik modell över bokmarknaden som han benämner ”det kommunikativa kretsloppet” att samtidigt som branschen är uppbyggd av olika aktörer (författare, förlag, tryckerier, distributörer, bokhandlare och läsare) påverkas dessa i varje led av tre typer av inflytande: politiskt, ekonomiskt/socialt och intellektuellt.[53] Undersökningen gör det nästan övertydligt hur bokutgivningen 1950–1980 styrdes av inflytande från politiska och intellektuella krafter men också av socioekonomiska och demografiska förändringar i det svenska samhället.

Bokutgivningens omfattning säger inget om humanioras plats i det offentliga samtalet, men den är en indikation på vilka ämnen som har betydelse för författare, förlag och bokspridare som bibliotek, dagspress och utbildningsenheter. Ämnesområden med ökad bokutgivning har också fått en ökad betydelse i samhället, vare sig skälen är praktiska, såsom behov inom utbildning, eller kommersiella, såsom en större marknad. Att den humanistiska bokutgivningen inte ökade på samma sätt som andra ämnen – och då främst medicin och samhällsvetenskaper men även teknik och naturvetenskap – är ett tecken på att humanioras ställning och status försvagades. För den som läser kultursidor i dagspress från perioden kan

det tyckas som om humaniora höll ställningarna. Att litteraturvetenskap, historia och filosofi hade en central plats på kultursidorna är inte heller särskilt överraskande med tanke på de starka kopplingar som funnits mellan akademi och kritik. Det som förändrades var undervegetationen, eller kanske bör den kallas grundstommen – bokproduktionen – för kunskapscirkulation. Den självklara centrala plats som humaniora länge hade haft inom fackboksutgivningen försvagades och ersattes av andra, ekonomiskt betydligt starkare ämnen, som ansågs vara nyttiga för ett kunskapssamhälle.

Noter

1. Hampus Östh Gustafsson, *Folkhemmets styvbarn: Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980* (Göteborg: Daidalos, 2020), s. 368–370.

2. Se särskilt *En bok om böcker: Litteraturutredningens branschstudier*, SOU 1972:80, som fått stort genomslag i synen på pocketen och samhällsdebatten.

3. *Statistisk årsbok* 1975, *Statistisk årsbok* 1978, *Statistisk årsbok* 1981 samt *En bok om böcker* 1972, s. 201–212.

4. Åsa Warnqvist, ”Hur många böcker publiceras och säljs i Sverige? Statistikproblemet”, i Johan Svedjedal (red.), *Böckernas tid: Svenska Förläggareföreningen och svensk bokmarknad sedan 1943* (Stockholm: Svenska Förläggareföreningen, 2018). Exempel på studier som visar på luckor och som tagit fram mer utförliga bibliografier är Åsa Warnqvist, *Poesifloden: Utgivningen av diktsamlingar i Sverige 1976–1995*, diss. (Uppsala: Uppsala universitet, 2007); Jerry Määttä, *Science fiction i Sverige 1950–1968: En bibliografi*, *Litteratur och samhälle*, 38:2 (2008); Christina Tellgren, *På barnens bokmarknad: Utgivningen av barn- och ungdomslitteratur i Sverige 1966–1975* (Stockholm: Bonniers juniorförlag, 1982).

5. Ann Steiner, ”The Modern Swedish Book Business, 1800–2000”, i *Oxford Research Encyclopedia of Literature* (Oxford: Oxford University Press, 2017).

6. *Den svenska bokmarknaden år 1961*, SPK 1963:1, s. 12 samt Gunnel Furuland, ”Billigbokens förändringar 1940–2017 från folkböcker till pocketserier: Definitioner, förlagskulturer och spridningsvägar”, i Johan Svedjedal (red.), *Böckernas tid: Svenska Förläggareföreningen och svensk bokmarknad sedan 1943* (Stockholm: Svenska Förläggareföreningen, 2018).

7. Ann Steiner, *I litteraturens mittfåra: Månadens bok och svensk bokmarknad under 1970-talet* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2006).

8. Johan Svedjedal, ”Från A-bokhandel till e-böcker”, i Johan Svedjedal (red.), *Böckernas tid: Svenska Förläggareföreningen och svensk bokmarknad sedan 1943* (Stockholm: Svenska Förläggareföreningen, 2018).

9. Ann Steiner, ”Kommersiell folkbildning: Bonniers folkbibliotek och billiga böcker under efterkrigstiden”, i Kristina Lundblad, Eva Nylander & Thomas Rydén (red.), *Bokhistorier: Studier tillägnade Per S. Ridderstad* (Stockholm: Signum, 2007).

10. *En bok om böcker* 1972, s. 212–214.

11. En i perioden betydelsefull debatt inleddes med Gunila Ambjörnsson & Margareta Strömstedt (red.), *Läsning för barn* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1971) och utvecklingen finns belyst i Lena Kåreland, *Inga gåbortsföremål: Lekfull litteratur och vidgad kulturdebatt i 1960- och 70-talens Sverige* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2009).

12. Ann Steiner, ”The Book Trade Expansion: Books and Publishers in Sweden, 1945–1970”, *Scandinavica*, 51:2 (2012), s. 32–35.

13. *En bok om böcker* 1972, s. 212.

14. *En bok om böcker* 1972, s. 213.

15. Ann Steiner, ”En (o)lönsam affär: Förlag och bokutgivare”, i Johan Svedjedal (red.), *Böckernas tid: Svenska Förläggareföreningen och svensk bokmarknad sedan 1943* (Stockholm: Svenska Förläggareföreningen, 2018), s. 170–172.

16. *Högre utbildning och forskning i Sverige 1945–2005: En översikt*, Rapport 2006:3 (Stockholm: Högskoleverket, 2006), s. 16.

17. Östh Gustafsson 2020, s. 188–191.

18. Östh Gustafsson 2020, s. 334.

19. Bo Peterson, *PAN på Riddarholmen: Norstedts 1910–1973* (Stockholm: Norstedt, 1998), s. 281.

20. *Bokförlagen: En jämförelse mellan 1970 och 1976*, SPK 1979:3, s. 53.

21. Erik Peurell, ”Litteraturstödets tillkomst och effekter ur Svenska Förläggareföreningens perspektiv”, i Johan Svedjedal (red.), *Böckernas tid: Svenska Förläggareföreningen och svensk bokmarknad sedan 1943* (Stockholm: Svenska Förläggareföreningen, 2018), s. 524–527.

22. Johan Östling, Anton Jansson & Ragni Svensson Stringberg, *Humanister i offentligheten: Kunskapens aktörer och arenor under efterkrigstiden* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2022), s. 85.

23. Furuland 2018 samt Gedin 1966.

24. Per I. Gedin, *Den nya boken: En presentation och analys av pocketboken* (Stockholm: Prisma, 1966), s. 11.

25. Gedin 1966, s. 56.

26. Gedin 1966, s. 12.

27. Peterson 1998, s. 284.

28. Peterson 1998, s. 288.

29. För en utförlig diskussion kring rapportböcker i Sverige 1960–1980 se Annika Olsson, *Att ge den andra sidan röst* (Uppsala: Uppsala universitet, 2002).

30. Ragni Svensson, ”Pocketboken gjorde kunskap till en modern konsumtionsvara”, *Respons*, 2 (2020).

31. Ragni Svensson, *Cavefors: Förlagsprofil och mediala mytbilder i det svenska litteratursamhället 1959–1982* (Lund: ellerström, 2018), s. 105.

32. Svensson 2018, s. 114–115.

33. Peterson 1998, s. 282.

34. Mats Larsson, *Bonniers – en mediefamilj: Förlag, konglomerat och mediekoncern 1953–1990* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2001), s. 156.

35. Östling, Jansson & Svensson Stringberg 2022, s. 110.

36. Per I. Gedin, *Litteraturen i verkligheten: Om bokmarknadens historia och framtid*, 2:a uppl. (Stockholm: Rabén Prisma 1997), s. 112.

37. *En bok om böcker* 1972, s. 331.

38. *En bok om böcker* 1972, s. 331.

39. Kjell Östberg, *1968. När allting var i rörelse: Sextiotalsradikaliseringen och de sociala rörelserna* (Stockholm: Prisma, 2002), s. 85.

40. Svedjedal 2018, s. 77.

41. Östling, Jansson & Svensson Stringberg 2022, s. 102.

42. *En bok om böcker* 1972, s. 331.

43. Gedin 1997, s. 112–117; *Boken. Litteraturutredningens huvudbetänkande*, SOU 1974:5, s. 108.

44. Steiner 2018, s. 124.

45. *Boken* 1974, s. 123.

46. R.E. Barker, *Books for All: A Study of International Book Trade* (Paris: Unesco, 1956), s. 21.

47. *Boken* 1974, s. 124.

48. Krister Gidlund, ”Arbetsplatsen”, i Gertrud och Krister Gidlund, *Ett litet bokförlag: Grundat 1968* (Hedemora: Gidlund 2002), s. 31.

49. Gidlund 2002, s. 95.

50. *Svenska Bokförläggareföreningen, matrikel* (Stockholm: Svenska Bokförläggareföreningen, 1970).

51. Östh Gustafsson 2020, s. 186–187.

52. Johan Östling, David Larsson & Anna Nilsson Hammar, ”Introduction: Developing the History of Knowledge”, i Johan Östling, David Larsson & Anna Nilsson Hammar (red.), *Forms of Knowledge: Developing the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2020), s. 16.

53. Robert Darnton, ”What is the History of Books?”, *Daedalus*, 111:3 (1982), s. 65–83.

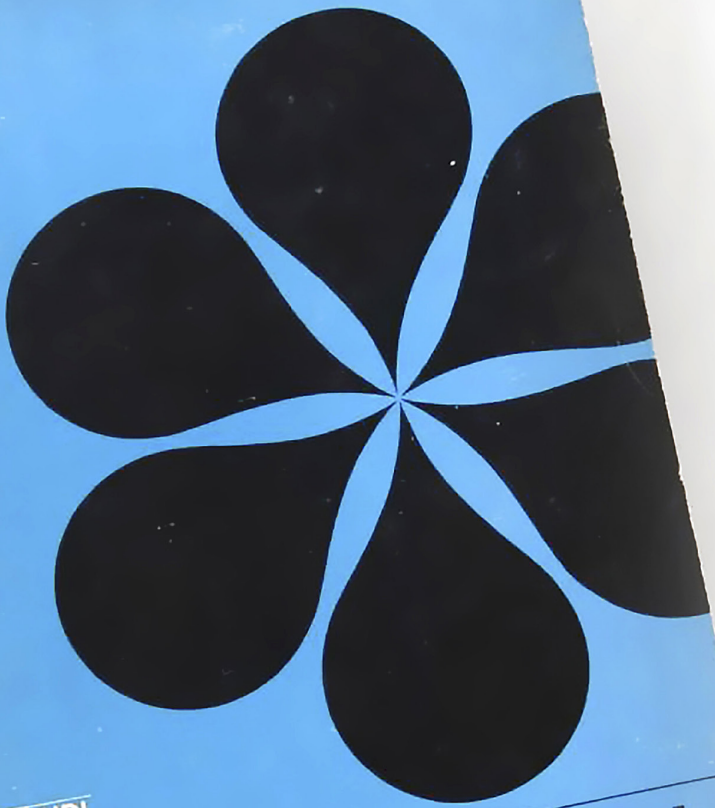

VERDANDI DEBATT

Ateistens handbok

en antologi sammanställd av

C.-A. Wachtmeister

4

Humanister på apologetikens scen

Ateism och kristendomskritik i efterkrigstidens offentlighet

ANTON JANSSON

Den har sagts vara en av de största och mest intensiva kulturdebatterna i Sveriges historia. En ”stor kulturhändelse” som haft ”djup påverkan in i vår tid”.[1] Tro och vetande-debatten kallas den, eller ibland helt enkelt Hedeniusdebatten, efter sin huvudperson. När filosofiprofessorn Ingemar Hedenius bok *Tro och vetande* gavs ut 1949 på Bonniers förlag följdes den av en intensiv idéstrid mellan Hedenius själv och biskopar, teologer, frikyrkomän, författare och andra kulturpersonligheter. Efter det ”blev ingenting sig riktigt likt, när det gäller frågan om religiös tro eller otro i Sverige”.[2]

För det rörde ju större saker än Hedenius egen person. Ämnet var ett av modernitetens stora existentiella komplex: Finns Gud? Är kristendomen – i någon mening – sann? Hur ska vi i vårt moderna västerländska samhälle förhålla oss till det kristna arvet? Dessa frågor har i allmänt historiemedvetande kring det svenska 1900-talet i hög grad fått representeras av en man, Ingemar Hedenius.[3] Men även om det är sant att debatten som bar hans eller hans boks namn fick stort genomslag så är det med denna sak som med det mesta andra: en person förändrar sällan historien på egen hand. Hedenius var inte någon ensam riddare mot kristendomen, snarare var han *primus inter pares*. Boken *Tro och vetande* fick ringar på vattnet, men den var inte någon åskknall från intet – även före 1949 debatterades gudstro intensivt i den svenska offentligheten.

Ingemar Hedenius var vid tiden för debatten professor i filosofi vid Uppsala universitet. Vid en neddykning i tidens kristendomsdebatter ser man att det inte var någon helt originell titel i sammanhanget. Här finns gott om humanister – i betydelsen företrädare för humaniora. Såväl personer som Hedenius, med fast position inom universitetshumaniora, som andra med gedigen humanistisk studiebakgrund angrep kristendomen eller pläderade för Guds icke-existens.

Syftet med det här kapitlet är att ge en bild av hur humanister i offentligheten kritiserade kristendomen och tog ställning för ateism, samt att genom detta försöka säga något om humanioras position och identitet under tidig efterkrigstid. I så måtto kan det ge ett bidrag till två forskningsfält. Dels gäller det alltså humanioras historia, med särskilt fokus på den inom forskningsfältet humanioras historia bristfälligt studerade aspekten humaniora och humanister i offentligheten.[4] Dels är kapitlet tänkt att ge ett bidrag till forskningen om den svenska ateismens historia, genom att bredda bilden av tiden kring 1950 och ta in fler aktörer än den där så ofta dominerande Hedenius.[5] Texten behandlar främst efterkrigstidens första halva – 1940- och 1950-talen – men har vissa utblickar till det tidiga 1960-talet.

Kapitlet följer några steg. I den första delen ges en överblick över livsåskådnings- eller kristendomsdebatt under den tidiga efterkrigstiden. Efter detta gör jag korta nedslag i några ateistiska humanisters insats i denna och behandlar då Ingemar Hedenius, Victor Svanberg, Stellan Arvidson och Paul Lindblom. Sedan följer en diskussion om just denna tidsperiod i relation till de båda forskningsfälten jag knyter an till: Vad säger detta om humaniora under just den här perioden? Vad säger detta om ateism och kristendomskritik under just den här perioden?

I detta stödjer jag mig på några andra forskares tidigare arbeten och teorier. I anknytning till forskning som jag tidigare utfört tillsammans med den här antologins två andra redaktörer kommer jag att fokusera på humanistiska kunskapsaktörer i offentligheten. Dessa kommer att ses som engagerade på vad den amerikanske idéhistorikern Todd Weir har kallat en apologetisk scen. För den bredare bilden kommer jag också att anknyta till diskussioner om humanioras position och legitimitet under 1900-talet, bland annat förda av Hampus Östh Gustafsson, samt avslutningsvis säga något om kanonisering inom humanioras historia.

Apologetikens scen i Sverige

Vid mitten av 1900-talet talades det i den svenska offentligheten mycket om livsåskådning. Livsåskådningsdebatt, eller till och med livsåskådningsdebatten i bestämd form, var ett nyckelord i tiden – den litterära och kulturella offentligheten var högst upptagen med frågan. Detta var dock inte helt nytt; även under 1920- och 1930-talen var livsåskådning ett centralt begrepp, vilket exempelvis idéhistorikern Inga Sanner visat. Till en början var livsåskådning närmast ett motbegrepp till kristendom, men så småningom blev det snarast ett paraplybegrepp – en livsåskådning kunde då vara kristen eller icke-kristen.[6]

Livsåskådningsdebatten hade tydliga paralleller och motsvarigheter utomlands. Todd Weir har skrivit om hur ”worldview debates” var utmärkande för det tyska politiska och kulturella livet under mellankrigstiden. Han menar att kyrkoföreträdare och kristendomskritiker i detta haft mer som förenat dem än som skiljt dem åt. Båda grupperna var intensivt engagerade i att debattera stora religiösa frågor, och de lärde sig av och lät sig påverkas av varandra när de gjorde det. De var alltså inblandade i en gemensam verksamhet, även om de var kontrahenter.[7]

Det här diskuterar Weir i termer av apologetik. Apologetik är ett gammalt begrepp inom kyrkohistorien. Grovt definierat betecknar det systematisk argumentation och teoretiska artikulationer till försvar för kristendomen. På så sätt befinner det sig på en högre nivå än ren polemik, även om begreppen inte är obesläktade. Apologetiken har inom kristendomen varit särskilt viktig i tider då kristendomen varit ifrågasatt och utsatt för angrepp, såväl tidigt i dess historia som i moderna kulturkrig. Apologetiken kan sägas fylla tre funktioner: att vederlägga kritik utifrån, att stärka övertygelsen inåt hos dem som redan hör till ens eget läger, samt att försöka vinna nya konvertiter. Förstås ingick också en kritik av motståndarna.[8]

Weir anser att apologetik som praktik i modern tid kan ses som utvidgad, gällande såväl icke-kristna religiösa som sekularistiska traditioner. Under 1900-talet, menar alltså Weir, sysslade både kristna och ateister med apologetik, och deras apologetik var tätt sammanvävd. Här ska jag inte behandla den kristna apologetiken, utan motståndarsidan: de offent-

liga humanister som trädde fram som kritiker av kristendomen och apologeter för en ateistisk position – en livsåskådning utan gudstro.[9] Dessa angrep kristendomen och svarade på kritik från kristna företrädare, de försökte få svenskar att välja deras livsåskådning, samt stärka dem som valt bort kristendomen i sina beslut.

Weir talar om att man kan se den här verksamheten såsom pågående på en ”apologetic stage”, en apologetikens scen. Det här begreppet bär ett visst släktskap med begreppet offentliga kunskapsarenor, det vill säga en form av mötes- eller åskådningsplats för en viss typ av kunskapsaktörer och en viss typ av publik.[10] Men apologetikens scen är abstraktare och bredare, snarast ett skiftande konglomerat av arenor, offentliga eller hörande till vissa deloffentligheter, där apologeter möts, antingen genom debattinlägg eller personligen.

I Sverige fanns under 1940–1960-talen definitivt en sådan scen, inte minst i en textuellt baserad offentlighet. Givetvis spelade radion en roll i det offentliga landskapet, liksom personliga möten i form av debatter eller andra framträdanden på olika fysiska kunskapsarenor, men de textuella arenorna och artefakterna var mer beständiga än radiomediet och kunde ha större publik än fysiska möten. Därmed är det de apologetiska aktörernas avtryck i böcker och tidningar som får utgöra det primära materialet här. Olika textgenrer hängde samman: nyutgivna böcker diskuterades på kultursidorna och i tidskrifter av olika slag, samtidigt som tidningarnas kulturdebatter kunde ge upphov till nya böcker, antingen genom att man återanvände kultursidestexter, eller att i tidningarna förda debatter inspirerade till fördjupade diskussioner i bokform.

Bokproduktionen kring den aktuella livsåskådningsdebatten var stor. Tro och vetande-debatten hade heller inte startat apologetiken. Ett av de största bokverken var 1946 års *Kristendomen: Mot – för*, som hade två perspektiv. Mot kristendomen stod socialdemokraten och litteraturvetaren Stellan Arvidson, och försvarare var biskopen och teologen Torsten Bohlin. Bohlin hade fler motståndare. Strax efter hans död utkom hans *Debatt med Profanhumanismen: Aktuella religiösa och moraliska frågor i anslutning till Gunnar Hirdman, Humanism och kristendom* (1951), som alltså delvis var ett svar på en bok som folkbildaren Hirdman gett ut 1949. Denna var i sin tur en form av fördjupning av Hirdmans tidigare *Humanismens idé*.[11]

Det fanns fler exempel på hur kontrahenter på apologetikens scen samsades inom pärmarna på en och samma bok. Filosofen Paul Lindblom och historikern Georg Landberg gav gemensamt ut *Humanistiska perspektiv* (1950). Utan att här gå in närmare på humanismbegreppet eller traditionen av humanistisk livsfilosofi kan nämnas att frågan var komplex, då humanismen kunde ha en icke-kristen slagsida, samtidigt som det i tiden fanns en stark kristen humanism, inte minst representerad av Förbundet för kristen humanism, där just Landberg var ordförande.[12] Författare och litteratörer var också engagerade; Bonniers gav samma år ut *Bekännelse och förnekare: Åtta moderna diktare deklarerar sin inställning till kristendomen*. Deltog gjorde bland andra Karl Vennberg, Lars Ahlin och Werner Aspenström.[13] Flera av de redan nämnda skribenterna var också med i den av Natur & Kultur utgivna *Kristen – icke kristen* från 1951.[14] Frågan om den kristna religionen var enligt baksidestexten central i den svenska kulturdebatten och ett ämne som ”verkligen ’bränns’”. Förlaget hade här lyckats fånga in en stor skara prominenta kulturpersonligheter och intellektuella för att ta ställning. På den kristna sidan stod bokens enda kvinna, Lydia Wahlström, tillsammans med bland andra Alf Ahlberg och Sven Lidman. Bland motståndarlägrets apologeter finner vi bland andra Poul Bjerre, Victor Svanberg och Anders Wedberg.

1951 hände också annat än bokutgivning. Vid årsskiftet 1952 infördes en ny religionsfrihetslag i Sverige, som bland annat innebar en negativ religionsfrihet – man kunde nu gå ur Svenska kyrkan utan att inträda i något annat religiöst samfund. I samband med detta bildades Förbundet för religionsfrihet. Förbundet var inte rent ateistiskt, men hade som mål att agitera för ett mer sekulärt samhälle och möjligheten att leva sitt liv så att säga helt icke-kristet, utanför kyrkans hägn. Förbundet var aktivt under stora delar av 1950- och 1960-talen och hade under denna period Per Anders Fogelström och Ture Nerman som mest drivande personer. Men några av dem som redan nämnts var också aktiva: Stellan Arvidson, Victor Svanberg och Anders Wedberg satt i styrelsen. Dessa tre hade det gemensamt att de alla var disputerade humanister, de två sistnämnda professorer i litteraturvetenskap respektive filosofi. Och sådana fanns det fler av i styrelsen: där satt också antikvetaren och chefredaktören Ivar Harrie, arkeologiprofessorn Ture Arne och filosofiprofessorn Konrad Marc-Wogau.[15]

● **INGEMAR HEDENIUS** är den mest berömde offentlige ateisten under tidig efterkrigstid, även om det fanns fler. Här syns Hedenius under en debatt om teologi och vetenskap i Uppsala 1958.

Och i de nämnda debattböckerna förekom än fler personer som antingen hade universitetspositioner inom humanioraämnen eller hade disputerat i humaniora men sedan gjort utomakademisk karriär. Båda dessa kategorier aktörer var viktiga i offentligheten under efterkrigstiden.[16] I det följande ska vi titta närmare på apologetikens scen genom en skildring av fyra humanister som utmärkte sig under efterkrigstiden. Här ska deras aktivitet tecknas kort, tillsammans med deras argument mot kristendomen och hur dessa kan kopplas till humaniora och deras verksamhet och identitet som humanister.

Universitetsprofessorerna: Hedenius och Svanberg

Som redan etablerats i inledningen är Ingemar Hedenius (1908–1982) ateisten med stort A i Sverige i modern tid. Och trots en lång och framgångsrik akademisk karriär är det för *Tro och vetande* och hans vidare gissel av kristendomen som han är mest ihågkommen. Hedenius tillträdde 1947 en professorsstol i praktisk filosofi i Uppsala. Förutom sin doktorsavhandling om George Berkeley hade han då också publicerat alster om bland annat Platon och David Hume. Han var en av dem som i högst grad kan tillskrivas ansvaret för att den logisk-analytiska filosofin kom att bli dominerande vid svenska lärosäten, tillsammans med de ovan nämnda Anders Wedberg och Konrad Marc-Wogau. Sina intellektuella fiender hade Hedenius, förutom i det kristna lägret, i kontinentala tanketraditioner som nythomism, marxism och existentialism.[17]

Hedenius inledde sitt apologetiska värv för ateismens sak under sent 1940-tal, och då alltså med *Tro och vetande*. Men han fortsatte med det under efterkrigstiden fram till sin död. År 1951 kom en uppföljare till storsäljaren från två år tidigare: *Att välja livsåskådning*, som främst samlade inlägg från Tro och vetande-debatten. Han kritiserade offentligt teologins plats på universiteten, och 1972 gav han ut *Helveteläran*, som var en uppgörelse med kristendomens tro på de eviga straffen.[18]

Här kan vi trots allt uppehålla oss vid *Tro och vetande*. Det har sagts att det som gav den dess sprängkraft var kombinationen av en genomarbetad presentation av den egna positionen och ett snaskigt angrepp på motståndarsidan. I boken angrips företrädare för den svenska teologin: professorer

och biskopar som Torsten Bohlin, Nathan Söderblom och Anders Nygren.[19] Till de yttre faktorerna kan också anföras den plattform och det stöd Hedenius hade genom att vara god vän med *Dagens Nyheter*-redaktören Herbert Tingsten, som upplät utrymme i den kulturradikala tidningen åt honom, samt själv skrev om boken i positiva ordalag.

Argumentationen är uppbunden kring vad Hedenius kallar tre postulat. Det religionspsykologiska postulatet går ut på antagandet att religion inte enbart handlar om fromhet, utan alltid innehåller ett element av försanthållande. Det språkteoretiska postulatet, nummer två i ordningen, fastslår att det religiösa språkets termer är medelbara, det vill säga kan kommuniceras även med personer som inte delar tron. Det tredje postulatet, som Hedenius kallar det logiska, går ut på att två sanningar inte kan motsäga varandra.[20] Beväpnad med dessa grundantaganden går professorn sedan i strid med några kristna lärosatser, som Guds allmakt, Jesu uppståndelse och överhuvudtaget möjligheten av underverk, och sedan alltså mer specifikt mot ett urval av svenska teologers läror.

Tro och vetande var ett mindre fackfilosofiskt verk än Hedenius tidigare alster, tydligt riktad mot kulturdebatten som den var. Men den hade samtidigt koppling till den filosofi som bedrevs vid landets lärostolar, i så måtto att Hedenius resonemang var starkt färgat av den framträngande analytiska filosofin. Som Hedenius biograf Svante Nordin säger hade professorn ”utrustat sig med en ny arsenal av filosofiska vapen, hämtad från den internationella analytiska filosofin, vilken var okänd för hans motståndare”. Dessa var bekanta med tidigare generationers Uppsalafilosofi, men inte detta. Om Hedenius motståndare, förvisso framstående akademiska teologer, skriver Nordin vidare att ”[i] det logisk-analytiska dribblandet var de bortkomna”.[21] På så vis kom Hedenius kunskap inom ett specifikt humanioraämne att spela en stor roll i samhällsdebatten. Förutom innehållet i filosofin kan anföras hur en professorsstol i filosofi var en position utifrån vilken man kunde tala med stor auktoritet. Landets professorer var fortfarande få och många av dem närmast att betrakta som ”kändisar” – något som definitivt var fallet med Ingemar Hedenius.

Det leder vidare till en annan humanioraprofessor, som även han under efterkrigstiden framträdde som en välbekant figur i pressoffentligheten och på apologetikens scen. Victor Svanberg (1896–1985) disputerade och

blev 1923 docent på ett arbete om Viktor Rydberg. 1946 tillträdde han professuren i litteraturhistoria med poetik vid Uppsala universitet. Hans akademiska karriär innehöll sedan få större vetenskapliga arbeten, men han var viktig i det att han introducerade och stärkte den litteratursociologiska profilen inom litteraturämnet. Under sin tid som professor och som emeritus skrev han också mycket dagskritik och deltog i allehanda kulturdebatter.[22] Svanberg stod till vänster politiskt och hans ämnesval och engagemang var kulturradikalens – bland annat framförde han tidigt en tes om att Viktor Rydberg varit homosexuell.[23]

Svanbergs karriär som ateistisk apologet såg något annorlunda ut än Hedenius. Hans kristendomskritik hade inletts tidigare och var beständig, även om den nog tycktes ta mindre utrymme med tiden. År 1930 fick Svanberg frågan av *DN* om han läste Bibeln. Svanberg svarade att han glatts när han som ung insett att Bibeln innehöll en ”skatt av oanständigheter” som inte stod den så kallade smutslitteraturen efter. I ett genmäle underströk han att han använt Bibeln ”som pornografi”.[24] En likaledes sarkastiskt upplagd text om Svenska kyrkans menlöshet i den socialdemokratiska tidskriften *Tiden* år 1945 väckte också uppmärksamhet.[25]

Svanberg återkom till kristendom och livsåskådning. I antologin *Kristen – icke kristen* bidrog han med en av bokens längre och bredast anlagda texter, helt enkelt betitlad ”Guds död”. Texten återkom också som slutord i hans egen essäsamling *Till nutidens lov* fem år senare.[26] Ryggraden i essän kan sägas vara det historiska argumentet att kristendomen är en uråldrig religion som uppstått ur en annan världsbild och en annan etik – båda uppknutna kring personlighet och auktoritet – än hans egen samtids. Försök att omvandla primitiva människors föråldrade ”vetenskap” till samtida symbolik och att ersätta dogmer med reflekterande eller rent av tvivlande tro, var enligt Svanberg både dödsdömt och värt förakt.[27] Svanberg menade vidare att alla försök att hävda idén om människovärdets kristna ursprung var skrattretande. Kristna hade i större grad visat diktatoriska och våldsamma tendenser genom historien och även om det funnits de som kämpat för människovärdet hade ”hedningar” och ”materialister” gjort det i lika stor omfattning.[28] Jesus som gudom var, säger Svanberg i en vändning som ekade av filosofen Ludwig Feuerbach, ”[m]änniskornas dröm om människan”. Men: ”Gud är död. Människan lever”.[29]

Ett decennium senare höll Svanberg ett föredrag under studentföreningen Verdandis ”ateistvecka” i Uppsala om varför han inte var kristen. Detta trycktes på hans hemmaarena *Stockholms-Tidningen*, likväl som i den senare utgivna antologin *Ateistens handbok*. Här är ingången mer självbiografisk än vetenskapligt argumenterande. Efter ett Hjalmar Gullberg-citat kommer en personlig berättelse. Svanberg menar sig ha förlorat sin tro i tolvårsåldern: först hjälpte inte hans mors tro när hans bror dog i difteri, sedan inte hans egen när han själv ville slippa leva och bad Gud att också han skulle drabbas av difteri. Gud var varken god eller allsmäktig. Avslutningsvis kommer i texten ännu en uppmaning om tron på människan: ”Jag tror på människan, jag tror på drömmen om en bättre människa.”[30]

Svanberg gav aldrig ut någon hel bok om kristendomskritiken eller gudsproblemet. Men som sagt var det ett ämne han återkom till, och det utgjorde trots allt ett fundament i hans egen livsåskådning.[31] Sina memoarer från 1970 avslutar han med en halv sida ”ateistisk trosbekännelse”. Här polemiserar han med den frikyrklige litteraturkritikern Erik Hjalmar Linder, som försökt avkräva honom åtminstone ett ”religiöst minimum”, även om han inte trodde på någon personlig Gud. Men nej, inte ens något sådant har han, menar Svanberg, och så avslutas memoarerna.[32]

Svanberg var en eklektisk apologet och framträder i livsåskådningsdebatten inte enbart som litteratör utan även som allmänt bildad humanist. Skönlitteraturen och litteraturhistorien i snäv mening åberopas relativt lite i de artiklar där han utlägger sin icke-tro, även om de förekommer. Förutom beskrivningen av de rent personliga erfarenheterna är det snarast någon form av historisk-kritiskt eller idéhistoriskt resonemang vi möter hos Svanberg.

De utomakademiska: Arvidson och Lindblom

En stor roll för humanioras samhälleliga kunskapscirkulation under mitten av 1900-talet spelade de disputerade humanister som inte sökte eller fick någon av de få docenttjänster och professorsstolar som då fanns tillgängliga vid universiteten. Ofta upprätthölls kontakten med alma mater och därtill en viss vetenskaplig verksamhet i form av publikationer av akademiskt vederhäftiga studier även av dem som lämnat universitetet för en

karriär inom tidningsvärld, ämbetsverk, skolväsende eller liknande.[33] Den position och auktoritet som tillkom en professor var inte tillgänglig för dessa humanister, men en doktorstitel betydde för många ändå en väg in i samhällsetablissemanget och öppnade dörrar till kultursidor och litterär offentlighet, oavsett senare yrkeskarriär.

En av dessa, som kom att fortsätta med det humanistiska arbetet, var Stellan Arvidson (1902–1997). Han studerade i Lund och var då med och grundade det socialistiska Clartéförbundet, samt skaffade sig viktiga nätverk inför framtiden; han blev vän med bland andra den blivande statsministern Tage Erlander. År 1932 disputerade Arvidson i litteraturhistoria på en avhandling om 1700-talsförfattaren Thomas Thorild. Thorildforskningen sysselsatte honom livet ut. Han var ansvarig för utgivningen av Thorilds samlade skrifter från 1930-talet till 1990-talet och gav kring 1990 ut en tvåbandsbiografi över författaren.[34]

Däremellan hade Arvidson en lång och mångfacetterad karriär inom Sveriges kulturliv och politik. Han gav ut diktsamlingar och en roman, arbetade vid läroverk och satt mellan 1957 och 1968 i riksdagens andra kammare för Socialdemokraterna. Sin viktigaste roll i välfärdssamhället hade han emellertid som den ”svenska grundskolans fader” genom sin position som utredare och ideolog under efterkrigstidens skolreformer. Han var emellanåt kontroversiell, vilket möjligen störde den politiska karriären. Erlander stöttade honom, men blev också återkommande upprörd över hans polemiska och odiplomatiska stil, bland annat gällande kristendomen.[35]

Det främsta provet på Arvidsons ateistiska apologetik nämndes ovan: den utförliga dialogen mellan honom och biskop Torsten Bohlin, *Kristendomen: Mot – för*, som gavs ut av Natur & Kultur 1946 och i flera upplagor därefter. Detta verk var uppknutet kring fem huvudteman: Guds existens, gudstrons värde, den kristna etiken, odödligheten och Kristustron. Arvidson inledde och Bohlin svarade. Sammanlagt sträckte sig diskussionen över 300 sidor och inkluderade många aspekter av kristendom som livsåskådning, religion och historiskt fenomen. Därmed gör den sig också lite svår att sammanfatta, men några argument kan framhävas. För det första finns det hos Arvidson en liknande historisk argumentation som hos Svanberg, men kanske än tydligare baserad på en marxistisk historiesyn, som Arvid-

son presenterar som dialektisk materialism. Enligt denna historietolkning har kristendomen sitt ursprung i en primitiv värld med en primitiv världsbild. Kristendomen har därför blivit en anakronism och när den ”moderna världsbilden” fått tid på sig att verka kommer också nutidsmänniskan att överge den kristna tron.[36]

Arvidson menar vidare att kristendomen strider mot förnuftet, även om man inte slutgiltigt kan bevisa att Gud inte existerar. Men inte bara det – oaktat dess giltighet innebär tron på en allsmäktig och god Gud att människan blir förminskad och ofri. De mänskliga strävandena mister all mening om Gud ändå har kontroll över historien och känner alla människans handlingar i förväg. På samma sätt går det med den mänskliga etiken. ”Våra handlingar blir meningslösa, de förlorar varje förnuftig innebörd, de blir värdelösa, även etiskt värdelösa.”[37] Med åberopande av Ellen Keys livstro skriver Arvidson också om hur livskänslan blir mer intensiv, livet rikare och viktigare om man betraktar det i ändlighetens ljus. Med andra ord: när man erkänner att livet är ändligt får det större värde.[38]

Förutom att Arvidson gör bruk av en marxistisk historietolkning förekommer generöst med referenser både till filosofihistorien och litteraturhistorien, samt till med honom samtida litteratur. I dialogen med Bohlin använder han Thorild som ett exempel bland flera stora personligheter (Spinoza, Shelley, Bjørnson) som levde rikt och intensivt utan att inrikta tanken på ett liv efter detta.[39] Det är uppenbart en humanist som framträder som apologet här.

Stellan Arvidson dök upp i många sammanhang där kristendomen var på tapeten. I *Kristen – icke kristen*-antologin deltar han med en dikt kallad ”Människans väg”.[40] I *Ateistens handbok* skriver han om kristendomen och skolan. Överhuvudtaget kan man säga att ateismen var avgörande för den egna identiteten livet igenom. I en intervju i *Svenska Dagbladet* 1981 frågade han något missnöjt reportern efter att intervjun egentligen var avslutad: ”Ska du inte fråga om min livsåskådning?” När han 1996 gav ut en bok om människans plats i universum skämtade han att han hoppades att den skulle ”ta död på kristendomen och religionen världen över”.[41]

Detta kan man kontrastera mot en annan disputerad humanist i offentligheten, som tillfällesförfattade på apologetikens scen under 1950- och

1960-talen, men inte tycks ha haft detta som ryggrad i sitt offentliga engagemang över tid på samma sätt, nämligen filosofen, författaren och den socialdemokratiske ämbetsmannen Paul Lindblom (1916–2002). Lindblom disputerade i filosofi på en avhandling om moralfilosofen G.E. Moore i Lund 1945. Efter det gav han ut några romaner. Han fortsatte att nära ett offentligt skriftställarskap – i ett porträtt kallades han för ”flitig och eldfängd debattör”.[42] Men författarkarriären avslutades tidigt och någon mer forskning inom filosofiområdet blev det inte. I stället blev han rektor för Socialhögskolan i Lund, direktör för Riksbankens Jubileumsfond och ordförande i Kulturrådet.

Och så skrev han en del texter där han kritiserade kristendomen. Hans mest gedigna insats därvidlag var i debattboken *Humanistiska perspektiv*, samförfattad med och mot historikern Georg Landberg, ordförande i Förbundet för kristen humanism. I polemik mot Landberg skrev Lindblom en plädering för vad som i tiden oftast gick under benämningen profan humanism, en humanistisk livsåskådning utan religiös tro. Baksidestexten framhäver Lindbloms humanvetenskapliga bildning: ”Hans personliga hemmastaddhet i äldre och nyare filosofi, sociologi, kulturantropologi och skönlitteratur ger framställningen ett originellt och friskt grepp.” I ett slags vetenskapligt förord diskuterar han vetenskapsteoretiska och historievetenskapliga aspekter på sitt resonemang.[43]

Med hänvisning till Hedenius *Tro och vetande* går han ganska skyndsamt igenom sanningsanspråken i några centrala kristna dogmer och konstaterar att ”[e]n vetenskaplig och kristen livsåskådning kan inte förenas”.[44] Men sedan är boken inte rakt av en kritik av kristendomen; till stor del är den i stället en apologetik för den egna humanistiska positionen. Här knyter Lindblom an till både nyare historia, filosofi och psykologi för att förklara vad människan är för varelse, specifikt i det moderna samhället. Till sin stil är texten resonerande kring vissa problem, som värderelativism, kulturoptimism och människans frihet, utan att Lindblom nödvändigtvis landar i tydliga ställningstaganden. Det senare gör han dock mot slutet av sin del i boken, där han sammanfattar sina humanistiska ideal. Dessa går ut på att släppa fram och främja vetenskapen och konsten, som ger två olika sorters kunskap om människan och livet, båda lika viktiga. Slutligen för Lindblom fram att öppenhet bör vara ett ledord i samhället: ”Öppen-

het inför nya erfarenheter, öppenhet inför kritik och öppenhet inför människors strävanden och önskningar."[45]

Paul Lindblom skrev inte i *Kristen – icke kristen*, men väl i *Ateistens handbok*, och det inlägget är fränt. Under rubriken "Kristendom och mentalhygien" skriver han om "den förlamande verkan kristendomen har på vårt andliga liv".[46] Kristendomen är här enligt Lindblom en auktoritär och sluten livsåskådning som med helveteslära och besatthet av sexualmoral mest bidrar till att skapa skuldkänslor och neuroser hos dem som uppfostras kristet. Om kristendomens minskade inflytande i samhället ger upphov till ett tomrum, som ofta hävdades i tiden, menar Lindblom att detta bara är av godo, då det ger "människor möjlighet att bygga upp en positiv livsåskådning, där man accepterar olika livsvärden, ger utrymme för skilda livsstilar och tror att vårt gemenskapsbehov måste tillfredsställas på ett mänskligt plan".[47]

Att Lindblom inleder den här texten med att citera ur mentalsjukvårdsdelegationens betänkande från en SOU (1958:38) är nog talande. Han var ämbetsman och socialdemokrat i välfärdsstatens tjänst, och den typ av filosof som drogs till samhällsvetenskaperna och psykologin. 1970 säger han sig betrakta sig framför allt som sociolog. I likhet med de övriga tre personer som behandlats kan han också sägas ha varit kulturradikal, en tendens vi ska återkomma till i den följande diskussionen.[48]

Efterkrigstidens humanistiska ateism i historiskt perspektiv

Jag har här fokuserat på tiden kring 1950. Även om kristendomen debatterades under stora delar av seklet, tycks den ha varit som allra mest aktuell under tidig efterkrigstid och engagerade då i princip hela den svenska offentligheten.[49] Men relationen mellan humaniora å ena sidan och ateism och kristendomskritik å den andra fanns kvar in på 1960-talet. Som berörts arrangerade studentföreningen Verdandi i december 1961 en "ateistvecka" i Uppsala. Arrangemanget, som egentligen hette "Ateistens villkor", fick viss uppmärksamhet i pressen, och den som uttalade sig som representant för Verdandi var litteraturhistorikern Lars Lönnroth, på väg mot sin licentiatexamen i ämnet. När en uppföljning i bokform kom ut 1964 under titeln *Ateistens handbok* deltog samtliga de fyra humanister som

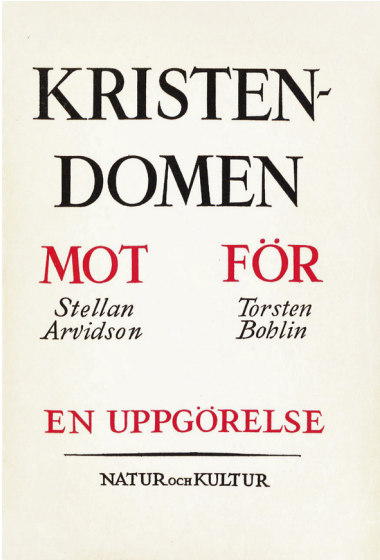

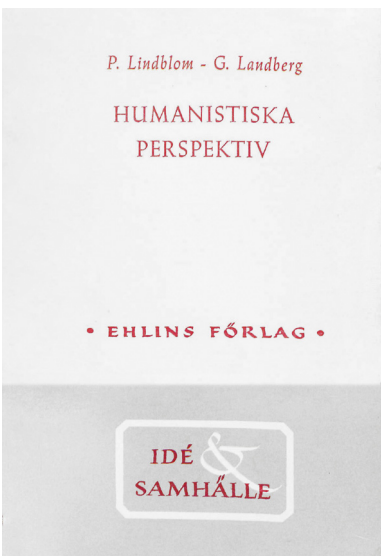

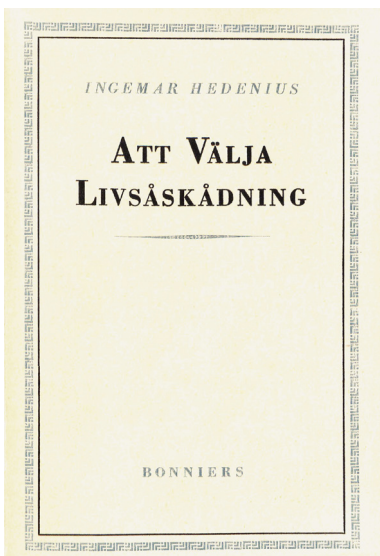

● **KRING 1950 UTKOM FLERA DEBATTBÖCKER** där kristna och icke-kristna fick lägga fram sina synpunkter på kristendomen och Guds existens. Nere till höger syns en av Hedenius flera skrifter i ämnet.

behandlats i det här kapitlet.[50] Under 1960-talet fortsatte man på kristna arenor att diskutera ateism och sekularisering, och till sådana diskussioner bjöds gärna humanister in; nämnas kan förutom Lönnroth och Victor Svanberg också filosoferna Lars Gustafsson och Gunnar Fredriksson, som alla bjöds in av Sigtunastiftelsen eller Förbundet för kristen humanism för att representera en sekulär position.[51]

Det fanns alltså under tidig efterkrigstid en koppling mellan att verka som humanist i offentligheten och att inta en ateistisk eller kristendomskritisk position. Annorlunda uttryckt: detta tycks ha varit viktiga frågor för humanisters engagemang i offentligheten under första halvan av efterkrigstiden. Frågan är vad detta säger om humaniora och ateism vid just denna tid.

För det första kan man fråga sig om det finns något specifikt överhuvudtaget med detta. Humanister har alltid varit engagerade i offentligheten – och religion har alltid (om än med konjunkturskillnader) varit en fråga som dryftats där. Jag skulle dock vilja hävda att kopplingen var extra stark just under den här perioden. Om vi ser till vilka som varit engagerade offentliga ateister och kristendomskritiker vid andra tillfällen i den moderna historien framtonar nämligen en något annorlunda bild. Under sent 1800- och tidigt 1900-tal utmärker sig andra typer av personer. Dels radikaler utan universitetsexamen, som utilisten och den ökände ateisten Viktor Lennstrand, socialisten och anarkisten Hinke Bergegren och socialdemokraterna Axel Danielsson och Hjalmar Branting, båda dömda för hädelse under 1880-talet.[52] Dels universitetsmän som hörde till andra fakulteter. Ekonomen Knut Wicksell, som dömdes till fängelse 1908 för att ha ”lastat och gäckat” Guds ord och botanikern Bengt Lidforss, som återkommande angrep kristendomen offentligt, är de två mest berömda från tidigt 1900-tal.[53]

Liknande frågor kring millennieskiftet engagerar mer sällan humanister. Säkerligen har vissa av dem som engagerar sig studier i humaniora bakom sig, men sällan ser man disputerade humanister välja just ateistisk apologetik som offentligt värv. Betraktar man tongivande namn kring den moderna sekulär-humanismen framträder återigen snarare personer med annan bakgrund. Bland mottagarna av förbundet Humanisternas Hedeniuspris, som delats ut årligen sedan 2000 till personer som ”verkat i

Hedenius anda" och "befrämjat en kritisk granskning av religion", finns ett flertal akademiker, men då nästan uteslutande medicinare (Georg Klein, P. C. Jersild, Staffan Bergström, Gunnar Göthberg) eller naturvetare (biologerna Dan Larhammar och Per Kornhall samt fysikern Ulf Danielsson).[54] Profiler kring sekulär-humanismen under 2000-talet har annars varit IT-entreprenören Christer Sturmark, musikern Björn Ulvaeus, samt författaren och journalisten Lena Andersson.

Även om det finns kontinuitet i kristendomskritik och ateistiskt tänkande från 1800-tal till i dag finns också nyansskillnader. Den ateistiska positionen kunde dels vara mer inriktad på politik, dels mer på naturvetenskap. Dessa element finns med även här, men koncentrationen på livsåskådning är tidstypisk för den här perioden. Todd Weirs inledningsvis anförda iakttagelse om att mitten av 1900-talet var en höjdpunkt för frågor om världsåskådning eller livsåskådning och att dessa här hamnat i någon form av apologetisk dialog överensstämmer därmed också med det svenska fallet. "Livsåskådning" var inte längre bara något antikristet och "trosbekännelse" inte bara något kristet (Svanberg uttalade ju sin ateistiska trosbekännelse), utan man tillhörde en gemensam diskurs. Man var inte bara fiender, utan närmast kollegor i samma värv – man företrädde bara olika ideal, olika positioner.

Humanister dras ofta till brännande frågor. Men de har inte nödvändigtvis kompetens att trovärdigt ge sig in i vilken diskussion som helst. Livsåskådningsdebatten passade dem. Humaniora tillhandahöll verktyg för att angripa frågor om livet och existensen, som ofta här fick en kraftig filosofisk, idéhistorisk eller historisk färgning, och låg nära skönlitteraturens domän. Det betyder inte att det i tiden fanns en enkel motsatsställning eller skiljelinje mellan humaniora och kristendom. Humaniora gav redskap i livsåskådningsdebatten också till den andra sidan på apologetikens scen. Teologen Torsten Bohlin bygger i sin polemik mot Stellan Arvidson förstås på Martin Luthers teologi och citerar ärkebiskop Nathan Söderblom, men precis som sin kontrahent åberopar han och resonerar genomgående med hjälp av idé- och litteraturhistorien. Till och med kristendomshäcklaren och filologen Friedrich Nietzsche får ta plats som auktoritet för Bohlin.[55]

Som jag visat annorstädes var humaniora snarare ett högst avgörande kunskapsområde också i den kristna deloffentligheten under den tidiga

efterkrigstiden.[56] I Förbundet för kristen humanism och i kretsen kring tidskriften *Vår Lösen* och Sigtunastiftelsen rörde sig en mängd intellektuella med humaniora som kunskapsbas och studiebakgrund, som Georg Landberg, Alf Ahlberg, Kerstin Anér, Erik Hjalmar Linder, Margit Sahlin och Gunnel Vallquist. Här kunde humaniora snarast spela en viktig roll i det utsnitt av kristenheten som stod för en ”kulturöppen” och ekumenisk kristendom för en modern tid. Alltså: humaniora var inte rakt av antikristet eller antiteologiskt, utan utbildade och förberedde debattörer för verksamhet inom livsåskådningsdebatten, en karriär på apologetikens scen.

Humanioras historia: Etablissemang, radikalism, legitimitet

I sin biografi över Ingemar Hedenius skriver Svante Nordin att ateistprofessorn ”intog en tacksam position som den uppkäftige kritikern av ett etablissemang”.[57] Samtidigt tillhörde Hedenius, liksom Svanberg, Arvidson, Lindblom och flera av de andra ateistiska humanister som nämnts, själva ett intellektuellt och/eller politiskt etablissemang. Man kan för det första se detta som en kamp inom eller mellan etablissemang, snarare än outsiderns kamp mot etablissemanget. För det andra kan man – i varje fall indirekt – se det som kopplat till en kamp kring vad humaniora skulle bestå av och dess roll under 1900-talet.

Det är knappast en slump att de professorer vi här bekantat oss med båda var ansvariga för förnyelse av sina respektive humanioraämnen. Victor Svanberg var den främsta vägröjaren för litteratursociologin i Sverige. Hedenius var – tillsammans med Wedberg och Marc-Wogau, vilka som vi sett också var aktiva på apologetikens scen – en nyckelperson för den analytiska filosofins etablerande och dominans inom svensk efterkrigsfilosofi. Det dessa riktningar kan sägas ha gemensamt är att de tog ställning mot metafysiska, estetiska och idealistiska traditioner.[58] Ett avståndstagande från gudstro och teologi rimmar väl med detta. Det betyder inte att dessa humanister lämnade frågor om livsåskådning och bildning för ett strikt empiriskt eller scientistiskt ideal. Svante Nordin menar att Hedenius projekt i *Tro och vetande* snarast handlade om en kamp om bildningsbegreppet: ”Det handlar om att överföra den prestige som vidlåder

det traditionella bildningsbegreppet till något nytt som Hedenius vill rekommendera, det handlar om att skapa ett kulturradikalt bildningsbegrepp som skall kunna ersätta det traditionella, mera kulturkonservativa."[59]

Just den kulturradikala aspekten spelar här roll och kan nog bidra till att förklara varför vi såg den här starka koncentrationen av humanister i tidens livsåskådningsdebatt. Om man ser kulturradikalismen som en löst sammanhängande tanketradition, eller i alla fall en återkommande impuls i svensk offentlighet från 1880-talet till i dag, kan man likväl ana skiftningar i den. Relaterat till det som nämndes ovan kan man säga att kulturradikalismen kring sekelskiftet 1900 inte främst företräddes av humanister, och det var inte radikaler som satt på de humanistiska professorsstolarna. Humaniora och det humanistiska bildningsidealet var då snarast konservativt konnoterade.[60]

Mot mitten av 1900-talet blev det dock vanligare med ledande humanister med kulturradikala böjelser. Såväl Svanberg som Hedenius var tydligt en del av en rabulistisk och modernistisk kulturradikal tendens. Som Johan Östling visat lyckades kulturradikaler i "1945 års generation" ta en självklar plats i det svenska institutionella och offentliga livet som en del av en värderingsmässig omorientering efter andra världskriget och nazismen.[61] Kulturradikalismen kom i Sverige generellt att ta plats i etablissemanget – både inom och utanför socialdemokratin – på ett annat sätt än i de skandinaviska grannländerna. Detta vittnar även Arvidsons och Lindbloms ämbetsmanna- och kulturlivskarriärer om.[62]

Till kulturradikalismens kärna hörde från början och under lång tid en uppgörelse med den etablerade kyrkan, eller till och med kristendomen som sådan. Den aspekten av kulturradikalismen blev dock mindre viktig med tiden. Vi såg att det under tidigt 1960-tal fortfarande förekom diskussioner om ateism, men det är talande att *Ateistens handbok* innehåller många äldre texter samt texter av etablerade och nästan pensionsfähiga personer som Hedenius, Arvidson och Svanberg. Och inte heller för dessa var det längre ett självklart engagemang. År 1965 skrev Victor Svanberg i *Stockholms-Tidningen* att ateismen nu var "förlegad" – "det finns viktigare ting att bråka om än tro och otro", hävdade han med en känga mot Hedenius, som han menade var fast i en gammal debatt.[63]

Den så kallade trolöshetsdebatten, som utspelade sig i ett par omgångar under mitten av 1960-talet, handlade inte om icke-tro på Gud, och för de kulturradikaler som sökte sig längre vänsterut kring och efter 1968 var kristendomen inte längre någon relevant fråga att engagera sig i.[64] Detta kan man möjligen uppfatta som att det nu etablerats en sekulär norm. Det betydde också att för de humanister som ville engagera sig i samhällsdebatten efter mitten av 1960-talet var livsåskådning, kristendom och ateism inte längre ett naturligt område att vända sig till – den apologetiska scenen hade monterats ned. Alltså förelåg kring 1950 en ganska unik kombination: dels fanns många kulturradikaler i det intellektuella etablissemanget, dels var kristendomskritiken en kärna i kulturradikalismen. Detta kan förklara humanisters starka engagemang för en ateistisk och kristendomskritisk position just här.

Beträffande forskningsfältet humanioras historia kan man koppla det till vad Hampus Östh Gustafsson har menat är utmärkande för ämnesområdets 1900-talshistoria, nämligen en konstant kamp för legitimitet i välfärdssamhället. Humanister utforskade ständigt strategier för att motivera det egna kunskapsområdets relevans. En strategi var en anpassning till de progressiva och egalitära ideal som kännetecknade den svenska reform- och kunskapspolitiken under mitten av 1900-talet. Östh Gustafsson framhåller just den tidiga efterkrigstiden som en period av sådan anpassning. I detta anförs Victor Svanberg som exempel på en person som pläderade för en framtidsorienterad, demokratisk humaniora som skulle bryta med aristokratisk nostalgi.[65]

Det betyder inte att humanister alltid medvetet tänkte eller explicit uttryckte att ett uppträdande på apologetikens scen för ateismens sak var humanioras givna samhällsroll. Men åtminstone för Svanberg hängde detta ihop; enligt hans samtidsdiagnos var den moderna demokratins sekulära karaktär avgörande.[66] Om inte annat fanns det en tydlig parallellitet i detta: kampen för ateismen hakade i kampen för en specifik form av bildning och en specifik form av kunskap som passade det moderna, sekulära välfärdssamhället. På så vis kan också det ateistiska engagemanget ses som ett performativt ställningstagande för humanisters relevans i samhället.

Avslutning: Dramatiska humanister på apologetikens scen

En aspekt som diskuterats inom forskningsfältet humanioras historia de senaste åren är processer av kanonisering och glömska.[67] En specifik hjältefigur kan ha en ”förmörkelseeffekt” som gör att viktiga delar av det som skedde runt omkring honom eller henne faller i glömska i historieskrivningen. Den norske musikhistorikern Arnulf Mattes har diskuterat hur detta gjort att rena faktaförhållanden kring Edvard Grieg förvanskats. Men förmörkelseeffekten kan också ses på ett annat vis: det finns en bekvämlighet med att centrera historieskrivningen om ett fenomen kring en specifik person, som dock gör att personer runt denna hamnar i skuggan. Risken är då att historien blir förenklad eller delvis förmörkad.[68]

Filosofiprofessorn Ingemar Hedenius har en central plats i historieskrivningen om ateismen i Sverige. Det är på många vis berättigat. Samtidigt finns en risk att han blir den enda personen som uppmärksammas. 2000-talets sekulär-humanistiska historiebruk av Hedenius (nyutgivningen av *Tro och vetande*, instiftandet av ett Hedeniuspris) kan säkert ha spelat in här – och för denna typ av upphöjning var Hedenius nog en tacksammare kandidat än en radikal marxist och senare DDR-vän som Stellan Arvidson.[69] Men Hedenius centralitet handlar inte bara om kanoniseringsprocesser i efterhand. Redan under sin livstid trädde han fram som en huvudperson.

Sociologen Henrik Lundberg har i en diskussion om just Hedenius påpekat hur iscensättande och dramatisering av ett intellektuellt budskap är lika viktigt som dess argumentativa innehåll. Han menar att filosofiprofessorn var en av 1900-talets främsta svenska ”dramatiska intellektuella”.[70] Lundberg behandlar inte främst *Tro och vetande* utan Hedenius filosofiska gärning med utgångspunkt i hans installationsföreläsning som professor i Uppsala. Men hur Hedenius framträdde under *Tro och vetande*-debatten, understödd av *DN*-redaktören Herbert Tingsten, är ett kanske än bättre exempel på hans dramatisering av sig själv. Journalisten och författaren Per Wirtén har i en biografi över Tingsten framhållit hur den offentliga debatten i tiden var aggressiv och ytterst dramatisk. Och kanske värst av alla i sin verbala pugilism, menar Wirtén, var Tingstens vän Hedenius.[71] Idén

om den dramatiska intellektuella gifter sig väl med det här kapitlets övriga begreppsliga apparat. För utifrån Todd Weirs metafor om att apologetiken sker på en ”scen” är det uppenbart att skickligheten i framträdande och dramatisering påverkar vem som kommer att synas mest och överskugga de andra, både i den egna samtiden och i historieskrivningen. Detta är en möjlig vidareutveckling av Weirs begrepp och förståelsen av 1900-talets apologetiska ateism.

En annan möjlig vidareutveckling, rörande det här kapitlets ämne, vore att fokusera på genusaspekten. Tingsten och Hedenius verkade enligt Wirtén i ett sammanhang av ”oinskränkt manlighet”.[72] Den offentliga debatten var generellt ytterst dominerad av män och manlighetsnormer. Men den ateistiska sidan av apologetikens scen tycks ha varit än mer mansdominerad. Det är under efterkrigstiden, ja, stora delar av 1900-talet, enklare att finna kvinnliga kristna intellektuella, än kvinnor som intog en framträdande position för ateismens sak. Kopplingarna mellan just denna stridbarhet och manlighet skulle kunna bli mer utredd.

Det här är inte heller platsen för en fördjupad diskussion av idéhistorisk kanonisering. Men något kan sägas som avslutning. Som demonstrerats i det här kapitlet var Ingemar Hedenius del av en våg av ateistisk apologetik, verksam under en tid då scenen för denna var som störst. Han företrädde en specifik form av humanistisk kunskap, den logisk-analytiska filosofin. Denna använde han apologetiskt: meningen var att vinna konvertiter, försvara och stärka övertygelsen hos de egna och kritisera motståndaren. Men många av de andra apologeterna byggde på andra traditioner, litteratur- och idéhistoria och en annan filosofisk arsenal. Hos Arvidson och Svanberg framträdde exempelvis mer än hos Hedenius ett historiskt (och mer eller mindre marxistiskt) betraktelsesätt än ett analytisk-filosofiskt. Lindbloms psykologiska aspekter på diskussionen tillför ytterligare ett humanvetenskapligt perspektiv. När det gäller ateismens historia, och särskilt den roll humanister och humaniora spelade i den, får man alltså en rikare förståelse om man också blickar bortom Hedenius.

Noter

Detta kapitel bygger på forskning som har finansierats med projektmedel från Vetenskapsrådet (Dnr 2019-02873).

1. Citat från Johan Lundborg, *När ateismen erövrade Sverige: Ingemar Hedenius och debatten kring tro och vetande* (Nora: Nya Doxa, 2002), s. 7–8. Se också Svante Nordin, *Ingemar Hedenius: En filosof och hans tid* (Stockholm: Natur & Kultur, 2004), s. 142, 164. Mycket har skrivits om Hedenius och *Tro och vetande*. Detta är de två främsta verken som kartlägger debatten.

2. Lundborg 2002, s. 7.

3. Anton Jansson, "'A Swedish Voltaire': The Life and Afterlife of Ingemar Hedenius, 20th-Century Atheist", *Secularism and Nonreligion*, 7:1 (2018).

4. För en vidare diskussion om detta se Johan Östling, Anton Jansson & Ragni Svensson Stringberg, *Humanister i offentligheten: Kunskapens aktörer och arenor under efterkrigstiden* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2022a); Johan Östling, Anton Jansson & Ragni Svensson, "Public Arenas of the Humanities: The Circulation of Knowledge in the Postwar Period", i Anders Ekström & Hampus Östh Gustafsson (red.), *The Humanities and the Modern Politics of Knowledge: The Impact and Organization of the Humanities in Sweden, 1800–2020* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2022b).

5. För en diskussion kring Hedenius dominans och behov av vidare forskning se Jansson 2018.

6. Inga Sanner, *Den segrande eros: Kärleksföreställningar från Emanuel Swedenborg till Poul Bjerre* (Nora: Nya Doxa, 2003), s. 144–145.

7. Todd H. Weir, "The Apologetics of Modern Culture Wars: The Case of Weimar Germany", i Todd H. Weir & Hugh McLeod (red.), *Defending the Faith: Global Histories of Apologetics and Politics in the Twentieth Century* (Oxford: Oxford University Press, 2021).

8. Hugh McLeod & Todd H. Weir, "Introduction: Defending the Faith: Global Histories of Apologetics and Politics in the Twentieth Century", i Todd H. Weir & Hugh McLeod (red.), *Defending the Faith: Global Histories of Apologetics and Politics in the Twentieth Century* (Oxford: Oxford University Press, 2021), s. 7–10; Weir 2021.

9. Ateism kan definieras något olika. Jag använder det här som ett analytiskt begrepp utifrån den ledande ateismforskaren Stephen Bullivants definition, som är "frånvaro av tro på Gud eller gudar". Stephen Bullivant, "Defining 'Atheism'", i Stephen Bullivant & Michael Ruse (red.), *The Oxford Handbook of Atheism* (Oxford: Oxford University Press, 2013), s. 11.

10. Johan Östling, "En kunskapsarena och dess aktörer: Under strecket och kunskapscirkulation i 1960-talets offentlighet", *Historisk tidskrift*, 140:1 (2020), s. 119; Östling, Jansson & Svensson 2022b.

11. Gunnar Hirdman, *Humanismens idé: Bidrag till studiet av livsåskådningsfrågorna* (Stockholm: ABF, 1942); Stellan Arvidson & Torsten Bohlin, *Kristendomen: Mot – för. En uppgörelse* (Stockholm: Natur & Kultur, 1946); Gunnar Hirdman, *Humanism och kristendom: Kritik av humanismens kritiker* (Stockholm: Arbetarnas bildningsförbund, 1949); Torsten Bohlin, *Debatt med profanhumanismen: Aktuella religiösa och moraliska frågor i anslutning till Gunnar Hirdman, Humanism och kristendom* (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1951).

12. Se Jonas Hansson, *Humanismens kris: Bildningsideal och kulturkritik i Sverige 1848–1933* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 1999) för en vidare diskussion om humanismens idétradition. Se också Hampus Östh Gustafsson, ”Humaniora”, i Jonas Hansson & Kristiina Savin, *Svenska begreppshistorier: Från antropocen till åsiktskorridor* (Stockholm: Fri Tanke, 2022), s. 174–175 för en diskussion om humaniora och humanism. Om Förbundet för kristen humanism se Östling, Jansson & Svensson Stringberg 2022a, s. 170–175.

13. Paul Lindblom & Georg Landberg, *Humanistiska perspektiv* (Stockholm: Ehlin, 1950); Allan Fagerström (red.), *Bekännare och förnekare* (Stockholm: Bonnier, 1950).

14. *Kristen – icke kristen: Personliga deklarationer* (Stockholm: Natur & Kultur, 1951).

15. Se till exempel broschyren ”Meddelanden från Förbundet för Religionsfrihet, Nr 1: Upplysningar angående Utträde ur Statskyrkan”. För mer om detta förbund se Anton Jansson, ”Om ateismens rörelse genom lokal organisering: Fallet Göteborg”, *Lychnos* (2019), s. 41–44; Rebecka Dahlkvist & Jonny Hjelm, ”Folkhemmets prosekulära aktörer: Förbundet för religionsfrihet och bruket av borgerliga begravningar”, *Scandia*, 85:2 (2019).

16. Östling, Jansson & Svensson Stringberg 2022a. Se särskilt avslutningskapitlet, där diskussionen om humanistiska kunskapsaktörer fördjupas.

17. Carl-Göran Heidegren, Henrik Lundberg & Klas Gustavsson, *Sverige och filosoferna: Svensk 1900-talsfilosofi i sociologisk belysning* (Lund: Studentlitteratur, 2018). Se även Johan Östling, *Nazismens sensmoral: Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning* (Stockholm: Atlantis, 2008), s. 149–152. Biografiskt om Hedenius: Nordin 2004.

18. Ingemar Hedenius, *Helveteläran* (Stockholm: Bonnier, 1972).

19. Ingemar Hedenius, *Tro och vetande* (Stockholm: Bonnier, 1949), s. 132–220.

20. Hedenius 1949, s. 64–78.

21. Nordin 2004, s. 170.

22. Svanbergs memoarer bör man möjligen inte behandla som en säker källa till allt, men dessa grundläggande data finns bland annat däri. Victor Svanberg, *Leva för att leva: Memoarer* (Stockholm: Askild & Kärnekull, 1970).

23. Se till exempel Svanberg 1970, s. 131–132.

24. ”Bibeln och ungdomen”, *DN*, 22/12 1930; ”Omistliga värden”, *SvD*, 24/12 1930; ”Hos pressgrannar”, *DN*, 29/12 1930.

25. Victor Svanberg, ”Statskyrka på avskrivning”, *Tiden*, 37:3 (1945).

26. Victor Svanberg, ”Guds död”, i *Kristen – icke kristen: Personliga deklarationer* (Stockholm: Natur & Kultur, 1951); Victor Svanberg, *Till nutidens lov: Essayer* (Uppsala: Lindblad, 1956), s. 232–240.

27. Svanberg 1951, s. 143.

28. Svanberg 1951, s. 148.

29. Svanberg 1951, s. 149.

30. Victor Svanberg, ”Varför jag inte är kristen”, i Claes-Adam Wachtmeister (red.), *Ateistens handbok: En antologi* (Stockholm: Prisma, 1964), s. 53.

31. Några andra texter: Victor Svanberg, ”Uppbrott”, *Stockholms-Tidningen*, 6/7 1952; Victor Svanberg, ”Lyckan finns”, *Stockholms-Tidningen*, 9/10 1953; Victor Svanberg, ”Tolerans, ateism, moral”, *Tiden*, 57:10 (1965).

32. Svanberg 1970, s. 188. Om Erik Hjalmar Linder som livsåskådningsdebattör se Östling, Jansson & Svensson Stringberg 2022a, s. 186–191.

33. Tobias Dalberg, ”Ett elfenbenstorn i samhällets tjänst? Humanisters och samhällsvetares uppdrag och yrkesbanor under 1900-talets första hälft”, i Linus Salö & Mats Benner (red.), *Humanvetenskapernas verkningar: Kunskap, samverkan, genomslag* (Stockholm: Dialogos, 2021).

34. Stellan Arvidson, *Thorild: 1. Passionernas diktare* (Stockholm: Carlsson, 1989); Stellan Arvidson, *Thorild: 2. Harmens diktare* (Stockholm: Carlsson, 1993). Biografiskt om Arvidson: Birgitta Almgren, *Dröm och verklighet: Stellan Arvidson – kärleken, dikten och politiken* (Stockholm: Carlsson, 2016).

35. Almgren 2016, s. 180, 189–194, 319.

36. Arvidson & Bohlin 1946, s. 35. Detta är återkommande, se också till exempel s. 60.

37. Arvidson & Bohlin 1946, s. 152. Se också s. 64–75.

38. Arvidson & Bohlin 1946, s. 230–238.

39. Arvidson & Bohlin 1946, s. 226.

40. Stellan Arvidson, ”Människans väg”, i *Kristen – icke kristen: Personliga deklarationer* (Stockholm: Natur & Kultur, 1951). Om Arvidsons lyrik, där den religiösa tematiken är central, se kapitel 10 i Almgren 2016.

41. Ingmar Lindmarker, ”Kliv ner från katedern!”, *SvD*, 16/8 1981; Stefan Jonsson, ”Livets mening skapar vi åt oss själva”, *DN*, 30/3 1996.

42. Leif Aare, ”Samhällsvetare – författare ny chef för Rikskonserter”, *DN*, 4/4 1970. Om Lindblom finns inga längre biografiska texter. Informationen här är hämtad från *Nationalencyklopedin*, ovan nämnda tidningsartikel samt Lilian Öhrström, ”Livskamraten mötte han i en recension”, *DN*, 25/4 1991.

43. Lindblom & Landberg 1950. Förordet finns på s. 7–13.

44. Lindblom & Landberg 1950, s. 21. Lindblom refererar också till Victor Svanberg utan att nämna hans namn, se s. 60.

45. Lindblom & Landberg 1950, s. 64.

46. Paul Lindblom, ”Kristendom och mentalhygien”, i Claes-Adam Wachtmeister (red.), *Ateistens handbok: En antologi* (Stockholm: Prisma, 1964), s. 142.

47. Lindblom 1964, s. 145.

48. Aare 1970; Öhrström 1991.

49. Mer om 1950-talet som en avgörande skärningspunkt i kristendomens svenska historia finns i Anton Jansson, ”’Nå? Fanns Gud?’ Om Ingmar Bergman, 1950-talets kristendomsdebatter och frågan om en taylorsk skärningspunkt”, *Arche*, 78–79 (2022).

50. Claes-Adam Wachtmeister (red.), *Ateistens handbok: En antologi* (Stockholm: Prisma, 1964).

51. Östling, Jansson & Svensson Stringberg 2022a, s. 172–173, 180.

52. Såväl Lennstrand som Danielsson och Branting läste visserligen i Uppsala i korta perioder, men ingen av dem tog examen. Vad Lennstrand läste är oklart, Danielsson studerade ”allt möjligt” och Branting läste naturvetenskap utan att nå examen. Per-Olov Zennström, *Lucifer: En bok om Axel Danielsson* (Stockholm: Norstedt, 1967), s. 24–25; Pär Alexandersson, *Förnekelsens förbannelse: Viktor Lennstrand som förkunnare och blasfemiker* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2014), s. 91–92; Olle Svenning, *Hövdingen – Hjalmar Branting: En biografi* (Stockholm: Bonnier, 2014), s. 41.

53. Torsten Gårdlund, *Knut Wicksell: Rebell i det nya riket* (Stockholm: SNS, 1990), s. 277–285; Elisabeth Mansén, ”Tro och vetenskap: Om Lidforss och teologin”, i Bengt Olle Bengtsson & Gunnar Broberg (red.), *Bortom det acceptablas gränser: Bengt Lidforss och lundaradikalismen* (Lund: ellerström, 2013).

54. Hedeniuspriset, http://www.humanisterna.se/hedeniuspriset (30/5 2023). Det återstår att se om det skett ett trendbrott från och med 2020, då den USA-baserade litteraturvetaren Martin Hägglund förlänades priset.

55. Arvidson & Bohlin 1946, s. 184, 211.

56. Se kapitel 5 i Östling, Jansson & Svensson Stringberg 2022a. Se även Anton Jansson, ”Humanioras roll i 60-talets livaktiga kristna offentlighet”, *Respons*, 3 (2020).

57. Nordin 2004, s. 169.

58. Johan Svedjedal (red.), *Litteratursociologi: Texter om litteratur och samhälle* (Lund: Studentlitteratur, 2012); Heidegren, Lundberg & Gustavsson 2018.

59. Nordin 2004, s. 145.

60. Hansson 1999, s. 75–77; Hampus Östh Gustafsson, *Folkhemmets styvbarn: Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980* (Göteborg: Daidalos, 2020), s. 92–94.

61. Östling 2008, s. 198–203, 263–270, 274–281. Se också Östh Gustafsson 2020, s. 135–143.

62. Denna skillnad mellan Sverige och de skandinaviska grannländerna är en av huvudpoängerna i Bertil Nolin (red.), *Kulturradikalismen: Det moderna genombrottets andra fas* (Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 1993).

63. Victor Svanberg, ”Förlegad ateism”, *Stockholms-Tidningen* 5/10 1965.

64. Birgitta Jansson, *Trolösheten: En studie i svensk kulturdebatt och skönlitteratur under tidigt 1960-tal* (Uppsala: Uppsala universitet, 1984).

65. Östh Gustafsson 2020, s. 217–219, 405.

66. Östh Gustafsson 2020, s. 219.

67. Hela vårnumret 2020 av *History of Humanities* kan anföras här, men se särskilt Han Lamers, Toon Van Hal & Sebastiaan G. Clercx, ”How to Deal with Scholarly Forgetting in the History of the Humanities: Starting Points for Discussion”, *History of Humanities*, 5:1 (2020).

68. Arnulf Mattes, ”The Eclipse Effects of Stardom: Edvard Grieg as a Challenge to National Musicology”, *History of Humanities*, 5:1 (2020).

69. Jansson 2018, s. 4–5. Om Arvidsons engagemang för DDR se kapitel 8 i Almgren 2016.

70. Henrik Lundberg, ”Arne Næss och Ingemar Hedenius som dramatiska intellektuella: Ett förslag till en gemensam plattform för kunskapssociologi och kunskapshistoria”, *Slagmark*, 81 (2020).

71. Per Wirtén, *Herbert Tingstens sista dagar: Berättelsen om ett liv* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2013), s. 149–152.

72. Wirtén 2013, s. 150.

LUNDS DAGBLAD
LUNDS DAGBLAD

5

Tidningsmänniskor och universitetsmänniskor

Sydsvenskans kultursida och 1960-talets humanistiska lärdomskultur

JOHAN ÖSTLING
& DAVID LARSSON HEIDENBLAD

Söndagen den 28 december 1969 ägnades *Sydsvenska Dagbladets* kultursida åt en historisk tillbakablick på 1960-talet. Sven-Eric Liedman inledde den med att slå fast att ett decennium inte var något avrundat helt. ”Det finns inte något samband mellan kalendern och de förändringar, stora eller små, som drabbar oss”, påpekade han. Själv hoppades han att 1960-talet aldrig skulle bli en rubrik i läroböckerna, för någon gång ”måste de snygga förenklingarna komma ur bruk”. Samtidigt hade det, medgav han, hänt en del under decenniet som ”kanske skulle noteras långt fram i tiden”. Detta gällde även på kulturens område, ja till och med på den svenska kulturens.[1]

Liedman lyfte fram tre punkter. För det första var 1960-talet det årtionde då ”kulturen polariserades politiskt” och kulturabetarna lade större kraft på att skapa nya samhällskontakter än att utforska nya estetiska uttryck. För det andra hade den första generationen gymnasister utbildats av vilka endast en försvinnande minoritet hade läst latin. Dagens studenter kunde därmed inte tillägna sig det som tidigare generationer haft tillgång till. För det tredje hade naturvetenskapens betydelse för diskussionen av livsfrågor avstannat. Som bevis på detta lyfte han fram Harry Martinsons rymdepos *Aniara* från 1956. Det var en bok som inte hade fått några litterära efterföljare och ”som ingen tycks läsa idag”. Sammantaget pekade

detta, enligt Liedman, på att ”det förflutna har kommit lite längre bort” och att det i Sverige – till skillnad från i de stora europeiska kulturländerna – inte längre fanns ”en någorlunda levande förbindelse bakåt”. Kanske var det rentav så att de sista banden till historien klipptes av just på 1960-talet?[2]

Träffsäkerheten i Liedmans när- och samtidshistoriska analyser kan förstås diskuteras. Det är som bekant en grannlaga uppgift att uttyda historiens gång i realtid, vilket Liedman också medgav i artikeln. Och vad framtidens tillbakablickande människor kommer att säga om det nyss passerade går, lika lite då som nu, att veta på förhand. Likväl kan vi, så här några år in på 2020-talet, ge Liedman rätt i delar av analysen. Inte minst kom verkligen många saker som hände på 1960-talet att tilldra sig eftervärldens uppmärksamhet. Vad gäller humanioras roll i välfärdssamhället finns det kanske också en och annan åldrad professor som önskat sig tillbaka. För under hela 1960-talet hade humanister en framträdande roll i svensk offentlighet och i synnerhet på kultursidorna. Var det rentav så att tidningsmänniskor och universitetsmänniskor i många fall ingick i ett gemensamt sammanhang och rörde sig mellan dem?

Sven-Eric Liedman var i alla händelser en del av båda kulturerna. Han hade disputerat i idé- och lärdomshistoria 1966 och därefter fått fast anställning på *Sydsvenskan* som biträdande kulturchef. Han hade inte gett upp planerna på en fortsatt universitetskarriär, men vid denna tid var tjänsterna få och möjligheterna till externa forskningsanslag begränsade. Ja, de akademiska karriärvägarna var knappast rakare då än nu. Däremot tycks vägarna mellan *Sydsvenskans* kultursida och det närbelägna Lunds universitet ha varit det. Den som bläddrar i tidningsläggen från 1960-talet – och kan sina lundahumanister – kan enkelt få syn på allt som förband tidningen och universitetet. Dagen efter Liedmans artikel publicerades exempelvis en fyllig recension av lundahistorikern Sverker Oredssons nyss framlagda avhandling om 1800-talets svenska järnvägspolitik. Recensent var en annan lundahistoriker in spe: Ingemar Norrlid.[3]

I detta kapitel ska vi undersöka just dessa förbindelser mellan lundahumanister och *Sydsvenskan* under 1960-talet. Fungerade tidningens kultursida som en offentlig kunskapsarena för akademiker och allmänhet? När, hur och på vilka sätt cirkulerade kunskap där? Vilka var det som tog

plats på tidningssidorna och i vilka roller agerade de? Genom att undersöka dessa frågor vill vi bidra till nya historiska insikter om humanioras och pressens roll i 1960-talets Sverige.

1960-talets svenska presslandskap

Även om den tidiga efterkrigstiden hade inneburit nedläggningen av en rad tidningar stod svensk press stark när 1960-talet tog sin början. Vid denna tidpunkt fanns det cirka 180 dagstidningar i Sverige och praktiskt taget varje hushåll höll sig med minst en. Men det var stora rörelser under ytan och konkurrensen på tidningsmarknaden var hård. Somliga morgontidningar, som *Dagens Nyheter* och *Göteborgs-Posten*, växte stadigt, medan anrika publikationer som *Stockholms-Tidningen* och *Ny tid* hade det svårt och dukade under i mitten av 1960-talet. Samtidigt flyttade kvällstidningarna, med *Expressen* i spetsen, fram sina positioner, delvis på veckopressens bekostnad. I ett vidare perspektiv var detta också ett skede när det större mediesystem som pressen var en del av genomgick en omvandling. Televisionen hade introducerats 1956, och 1960-talet blev dess första stora årtionde.[4]

Stockholmspressen hade en stark ställning och fungerade som ett forum för nationella angelägenheter, men det fanns under 1960-talet även livaktiga regionala offentligheter. Medelstora städer hade en, ibland flera, dagstidningar och det fanns därtill vanligen en större tidning som grep över ett vidare geografiskt fält och som kunde sätta avtryck i den rikssvenska debatten.[5]

Sydvästskåne kan tjäna som exempel. I Malmö–Lund-området fanns det under denna tid flera olika typer av tidningar. Den tveklöst största av dem var *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, vars upplaga hade stigit kontinuerligt sedan krigsslutet och som vid ingången till 1960-talet låg på över 80 000 exemplar. Drygt hälften av alla hushåll i Malmö och Lund prenumererade på *Sydsvenskan* vid denna tid. Socialdemokratiska *Arbetet* och landsbygdsförankrade *Skånska Dagbladet* hade en upplaga på 40 000–50 000 exemplar. *Kvällsposten*, som lanserats som en skånsk kvällstidning 1948 och länge ägdes av *Sydsvenskan*, hade expanderat under det sena 1950-talet och skulle fortsätta med det under det kommande decenniet. I Lund fanns

● **ÅR 1965 STOD SYDSVENSKANHUSET KLART**, inspirerat av europeisk modernistisk arkitektur. Det var beläget i industriområdet Sege vid E22:ans norra infart till Malmö. Med sina 15 våningar blev det ett av stadens landmärken och skulle utgöra tidningens huvudkontor fram till 2013.

även *Lunds Dagblad* med anor från sent 1700-tal, men 1960 övergick den till veckovis utgivning och 1970 var dess saga all.[6]

Mest betydelsefull av alla dessa tidningar var likväl *Sydsvenskan*. Den var den klart ledande annonstidningen på sin marknad, hade betydande redaktionella och tekniska resurser och var länge den enda morgontidningen som kom ut på söndagarna. Christer Wahlgren, huvudägare och

chefredaktör från 1946 till 1967, strävade efter att den skulle vara södra Sveriges rikstidning. Detta förutsatte en ambitiös nyhetsbevakning av lokala, nationella och internationella frågor, korrespondenter i såväl Stockholm som utlandet samt en kultursida av rang.[7] Och det är kultursidan och dess relationer till Lunds universitet som här står i centrum.

Lunds universitet var vid denna tidpunkt det enda lärosätet i södra Sverige. Dess humanistiska fakultet dominerades, åtminstone fram till mitten av 1960-talet, av vad som med den norske historikern Fredrik W. Thue kan kallas en lärdomskultur. Enligt honom var de akademiska humanisternas främsta samhällsuppgift ännu vid denna tid att utbilda lärare för de högre stadierna, samtidigt som de sörjde för reproduktionen av humanistisk kunskap i ett bredare sammanhang. Därmed blev de humanistiska ämnena vid universiteten viktiga beståndsdelar i ett större kretslopp som socialt och intellektuellt utgjorde en lokal, regional eller nationell lärdomskultur. De flesta som studerade humaniora fick arbete vid läroverk, museer, arkiv, bibliotek eller andra kultur- och utbildningsinstitutioner. Dessa yrkesverksamma personer upprätthöll parallellt ofta kontakten med sitt gamla universitet och fungerade som lärdomskulturens ombudsmän i provinsen. De var ett slags humanister i diasporan, och inte så få av dem ägnade sig som läroverkslektorer, bibliotekarier eller arkivarier åt lågintensiv speciminering vid sidan av de ordinarie arbetsuppgifterna. När en professur vid något sällsynt tillfälle ledigförklarades väcktes hoppet om att få återvända till alma mater.[8]

Innan journalistutbildningen professionaliserades under 1960-talet var en humanistisk utbildning även en viktig språngbräda och kvalifikationsgrund för arbete i dagspress och etermedier. Under hela 1900-talet går det att finna gott om lundaakademiker på offentlighetens nationella kunskapsarenor, oavsett om de sysslade med folkbildning, kulturkritik eller populärvetenskaplig förmedling. Åtskilliga lundensiska humanister skrev exempelvis understreckare i *Svenska Dagbladet* – Fredrik Böök flest av alla, 1 187 stycken. Mellan *Expressen* och *Lundagård* fanns det täta band alltsedan Ivar Harrie, filosofie licentiat i klassisk fornkunskap och grekiska, blev kvällstidningens första chefredaktör 1944.

Den regionala lärdomskulturen hade också många andra starka fästen och kanaler. I efterkrigstidens etermedier var lundahumanisterna väl

representerade, exempelvis i program som *Obs! Kulturkvarten*, *Fråga Lund* och *Värt att veta*. Genom dessa populära format cirkulerade kunskap till en bred lyssnar- och tittarkrets.[9] Därtill var regionalt förankrade bokförlag som Cavefors (grundat 1959) betydelsefulla. Förlaget gav ut politisk, filosofisk och teoretisk litteratur och spelade en central roll för 1960-talets nya vänster, inte minst för många med anknytning till Lunds universitet.[10] Andra typer av publikationer befann sig i skärningspunkten mellan akademisk humaniora och musei- och kulturarvssektorn. Tidskriften *Ale*, utgiven av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening, kom med sitt första nummer 1961. Redaktör var landsantikvarie Sven E. Noreen och i redaktionskommittén ingick lundaakademiker som arkeologen Erik Cinthio och historikerna Sten Körner och Birgitta Odén.[11]

Ändå finns det skäl att anta att förbindelsen mellan lundahumanister och *Sydsvenskans* kultursida var av ett särskilt slag. Här hade vi att göra med en regional tidning med nationella pretentioner där kulturmaterialet tillmättes stort värde. Här fanns det en geografisk närhet mellan tidningens huvudredaktion i Malmö och universitetet i Lund. Och här fanns det personliga band, överlappande nätverk och semiprofessionella kopplingar mellan tidnings- och universitetsmänniskorna.[12]

Redaktörer som kunskapsaktörer

En tidnings redaktörer har en avgörande betydelse för vilka artiklar som tas in och därmed för vilken kunskap som sätts i rörelse. Ändå spelar de sällan en framträdande roll i historiska undersökningar av massmedierna och offentligheten. Å ena sidan finns det sedan länge en stark personhistorisk tradition rörande de mest namnkunniga publicisterna och journalisterna.[13] Å andra sidan har historiska forskare de senaste decennierna visat ett stort intresse för att analysera texter, argument, representationer och begrepp på en diskursiv nivå. Därmed tenderar merparten, även av en betydelsefull kategori som redaktörerna, att hamna utanför de historiska framställningarna. I det följande ska vi dock närma oss dem som kunskapsaktörer och undersöka vilken roll de spelade för cirkulation av humanistisk kunskap i det svenska välfärdssamhället.[14]

● **HARALD SCHILLER** var chef för *Sydsvenskans* kulturredaktion under många år, 1938–1964. Han hade disputerat på en litteraturhistorisk avhandling och var mån om att odla kontakter med lundaakademiker. Här syns Schiller vid sitt skrivbord på tidningens kulturavdelning.

Den första person vi vill fästa blicken vid är Harald Schiller. Han var under lång tid, 1938–1964, chef för *Sydsvenskans* kulturredaktion. Född i Falköping 1898 hade han studerat humanistiska ämnen i Göteborg, licentierat i Lund 1925 och disputerat 1939 i Stockholm på en litteraturhistorisk avhandling om författaren, ämbetsmannen och konstnären Jonas Carl Linnerhielm. Parallellt med studier och forskning verkade Schiller som

litteraturkritiker i dagspress, från 1931 i *Sydsvenskan*. Vid sidan om sin tidningsmannagärning gav han även ut dussintalet böcker: romaner, essäer, biografier, reseskildringar. Under krigsåren hade Schiller rykte om sig att visa påtaglig förståelse för det nazistiska Tyskland, men han kunde fortsätta som kulturredaktör även efter 1945. Schillers efterlämnade korrespondens vittnar om hans kontakter med lundaakademiker. Exempelvis finns det brev bevarade mellan honom och Carl Fehrman, den lundensiske litteraturhistorikern som skrev flitigt för *Sydsvenskan* under 1950-talet innan han övergick till *Svenska Dagbladet*.[15]

Åren 1965–1973 var Jean Braconier kulturchef. Även han hade studerat i Lund och licentierat i statskunskap med en historiskt inriktad studie innan han i slutet av 1930-talet knöts till *Sydsvenskan*. Under en lång följd av år skulle högermannen Braconier kombinera journalistik med politiska förtroendeuppdrag, bland annat som riksdagsman. Det kom som en överraskning för många när han utsågs till kulturchef; hans kulturjournalistiska meriter var inte uppenbara men han stod ägarfamiljen Wahlgren nära. Åtskilliga hade trott att Schillers efterträdare skulle bli Nils Ivar Ivarsson, en litteraturhistoriker från Lund som licentierat på en studie om Ola Hansson. I egenskap av tidningens biträdande kulturchef 1956–1964 hade han i praktiken skött verksamheten under Schillers sista år.[16]

En tveklöst yngre röst på kultursidan var den inledningsvis nämnde Sven-Eric Liedman, född 1939. Han hade publicerat sig i *Kvällsposten* redan som femtonåring och recenserade parallellt med sina humanistiska studier i Lund – främst litteraturhistoria och teoretisk filosofi – mer och mer för *Sydsvenskan*. Liedman skrev en licentiatavhandling om Eduard von Hartmann för Gunnar Aspelin, men gick sedan över till idé- och lärdomshistoria i Göteborg och disputerade alltså 1966 på en studie av det organiska livet i tysk debatt. I samma veva tackade han ja till att bli biträdande kulturchef på *Sydsvenskan*. Under några år i slutet av 1960-talet arbetade han i tidningens hypermoderna skrapa på Segevång. I sina memoarer *Blickar tillbaka* (2008) berättar Liedman livfullt om arbetet på kulturredaktionen och det ansträngande förhållandet till den närmaste chefen, Jean Braconier. För den unge fritänkaren Liedman representerade Braconier makten och förstockelsen. I memoarerna skildrar Liedman det motstånd som rådde i tidningsledningen mot nyare strömningar, men också hur han för-

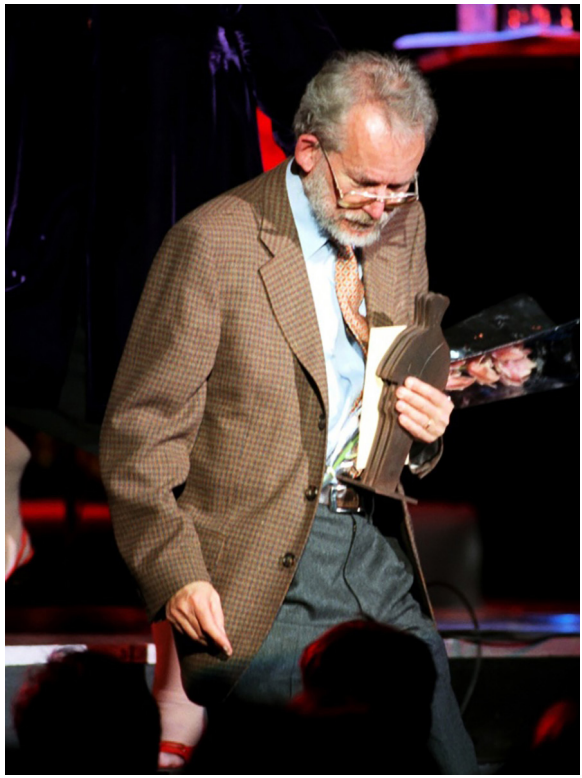

SVEN-ERIC LIEDMAN har fortsatt att verka i offentligheten långt efter att han blev professor i idé- och lärdomshistoria 1979. Här mottar han Augustpriset i fackboksklassen 1997 för *I skuggan av framtiden*.

mådde föra in marxistiska analyser på kultursidan och diskussioner om kulturpolitik, film och samtidslitteratur.[17]

Trots uppenbara olikheter fanns det åtskilligt som förenade dem som hade ansvar för *Sydsvenskans* kulturmaterial under 1960-talet. Det rörde sig om män – både den publicistiska och akademiska världen var ännu utpräglat maskulina – som sedan unga år kombinerat omfattande studier med ett eget skriftställarskap. De hade alla avlagt högre examina i ett humanistiskt ämne, i form av en licentiat- eller doktorsavhandling med historisk eller litteraturhistorisk inriktning. Deras försänkningar i det akademiska Lund var djupa och gedigna. En likartad profil hade även Göran Bengtson, biträdande kulturchef under interregnumet mellan Ivarsson och Liedman. Han hade studerat humaniora i Lund, varit redaktör för *Lundagård* och

blev omsider kulturchef vid Sveriges Television.[18] Liedman lyfter i sina memoarer därutöver fram en annan betydelsefull gestalt på kulturredaktionen, Vilhelm Ekberg. Han hade misslyckade studier i Lund bakom sig och fungerade nu som en alltiallo; inte minst låg det på hans bord att tvätta Braconiers texter.[19]

Lundaakademikernas närvaro

De täta banden mellan *Sydsvenskan* och det akademiska Lund är påtagliga var vi än gör nedslag under 1960-talet. En sen vecka i maj 1962 kan tjäna som ett inledande exempel. Vid denna tidpunkt var *Sydsvenskans* ledar- och kultursida en och samma. Den osignerade ledartexten upptog en vänsterspalt medan dagens huvudkulturartikel tog plats direkt till höger om denna. Den täckte omkring halva tidningssidan och var illustrerad med ett fotografi. Läsarna vägleddes genom en ruta med ingressen i kursiv stil. Skribentens högre akademiska examen, eller civila titel, angavs i regel tydligt. Just denna vecka skrev bland andra fil.lic. Sten Körner en uppskattande recension av historikern Sven Tägils avhandling om dansk medeltid, fil.dr Nils Gösta Valdén gjorde en konsthistorisk exposé efter en resa till Paris och docent Lars Österlin skrev om sina erfarenheter av att ha varit opponent på Eva Åsbrinks medialt uppmärksammade avhandling om Svenska kyrkans syn på kvinnans ställning i samhället under 1800-talet.[20]

Men det var inte nödvändigt att inneha en akademisk titel för att skriva om humanistiska ämnen på *Sydsvenskans* kultursida. Samma majvecka recenserade exempelvis Carl-Gustaf Thomasson historikern och arkivarien Wilhelm Carlgrens magistrala *Neutralität oder Allianz* som handlade om förbindelser mellan Tyskland och Sverige under första världskrigets inledningsskede. Thomasson hade studerat vid Lunds universitet och tagit kansliexamen för att därefter arbeta som författare och översättare. Personer som han ingick i tidens lärdomskultur, både som läsare av akademiska verk och som kulturskribenter. Lärdomskulturens bredare förgreningar märks också i lektor Gösta Wennbergs kritiskt resonerade artikel om Ingemar Hedenius kristendomssyn i relation till författare som Samuel Beckett och Per Wästberg. Wennberg hade studerat naturgeografi i Lund och kom

långt senare i livet att disputera. På 1960-talet arbetade han som lektor först i Växjö och sedan i Uppsala. Parallellt med detta författade han läromedel inom geografi och skrev – som synes – kulturartiklar av ett helt annat snitt. Tillsammans pekar exemplen på förekomsten av en levande humanistisk lärdomskultur som sträckte sig långt bortom universitetets murar.[21]

Ett annat sätt att närma sig *Sydsvenskans* kultursida är att systematiskt syna de huvudartiklar som publicerades där under ett år i mitten av vår period: 1965. Därigenom kan vi skönja intressanta mönster. Dessa huvudartiklar trycktes varje dag vid den här tiden på en helt egen sida, skild från ledarsidan. Det rörde sig om längre texter som kunde ha formen av en recension av skönlitteratur, sakprosa eller något annat konstnärligt uttryck, men det kunde också vara en historisk eller filosofisk essä, en samtidspolitisk kommentar eller en friare betraktelse. Ifråga om ämnen var mångfalden relativt stor, men somliga fält var klart starkare representerade än andra.[22]

Det enskilt största ämnet var historia, både i form av recensioner av historisk facklitteratur och artiklar på historiska teman. Till detta kom ett antal artiklar av biografisk karaktär som vanligen var historiska. Litteratur – det vill säga större recensioner av samtida skönlitteratur och litteraturhistoriska behandlingar – var likaså en stor kategori. Övriga konstarter (musik, film, teater, bildkonst) ägnades även de huvudartiklar, men mer sparsamt. Andra humanistiska ämnen såsom filosofi, etnologi, arkitektur och arkeologi förekom men hade ingen framträdande plats. Däremot vigdes visst utrymme åt politik och internationella ämnen. På det stora hela hade huvudartiklarna en likartad profil som de dagliga essäer (understreckare) som publicerades i *Svenska Dagbladet* vid samma tid: humaniora hade en stark ställning, i synnerhet historia och litteratur, men det fanns även ett intresse för det samtida samhället och politiken.[23]

Bakom huvudartiklarna 1965 stod olika typer av skribenter. Kulturredaktionens inre krets – främst tidigare, nuvarande och tillträdande kulturredaktörer och biträdande kulturredaktörer som Braconier, Liedman, Bengtson och Schiller – bidrog var och en med ett antal huvudartiklar. Bland övriga skribenter som skrev tre eller flera texter detta år var påfallande många lundaakademiker med humanistisk utbildning. Hit

hörde professorer som historikern Jerker Rosén, filosofen Alf Nyman, anglisten Claes Schaar och teologen Gustaf Wingren, men även ett antal skribenter som avlagt (eller skulle avlägga) licentiat- eller doktorsexamen: läroverkslektorn Karl-Erik Löfqvist, överbibliotekarien Krister Gierow, museimannen Folke Edwards, kritiker som Sten Broman och Gert Cervin, författare som Ulf Gran, Sven Christer Swahn och Carl-Henning Wijkmark. Alla var dock inte humanister. Nationalekonomen Johan Åkerman, zoologen Bertil Hanström och framtidsforskaren Eskil Block bidrog ganska flitigt, liksom en författare som Anna Lenah Elgström. Sammantaget går det ändå att belägga en stark närvaro av akademiska humanister bland skribenterna år 1965.

Men skedde det då några större förändringar av *Sydsvenskans* kultursida under 1960-talet? Vi har gjort lite större nedslag 1961, 1965 och 1969 och av dessa framgår att kunskapsarenan kom att expandera under decenniet. Detta gällde såväl utrymmet i tidningen som innehållets bredd och skribentmångfalden. Gert Cervin, Lars Holmberg, Eskil Block och Johan Åkerman utgör tillsammans med Harald Schiller exempel på kulturredaktionens gamla garde. Alla fem skrev huvudartiklar på kultursidorna år 1961 och var aktiva genom hela decenniet, även om deras ställning blev allt mindre dominant över tid. Vidare närmade sig kultursidorna samtidsfrågor och politisk debatt i takt med att årtiondet framskred. Detta låg i linje med en allmän trend på svenska kultursidor under 1960-talets andra hälft. Politisk-ideologiska frågor fick allt större tyngd och i vissa tidningar, som *Dagens Nyheter*, kom kultur- och ledarsidorna att driva olika ideologiska linjer.[24]

Sydsvenskans årsbok

Ett annat sätt att närma sig relationen mellan tidnings- och universitetsvärlden är att studera *Sydsvenska Dagbladets* årsbok. Som genre utgör tidningarnas årsböcker en speciell del av presshistorien. I Sverige var *Svenska Dagbladets Årsbok* den första av detta slag när den började utges 1924. Den hade karaktär av krönika över det föregående året och sammanfattade de viktigaste händelserna; en förebild torde ha varit *Daily Mails* vitt spridda *Year-Book*.[25]

Sydsvenska Dagbladets Årsbok hade en annan utformning. Med start 1959 publicerade tidningen varje år en skrift om ett särskilt ämne, men till skillnad från andra årsböcker rörde det sig inte om summeringar av aktuella händelser. 1960-talets utgivning utgjordes tvärtom huvudsakligen av kulturhistoriska essäer, ofta med lokal skånsk förankring. Ibland förekom det att en person stod bakom en hel bok, men vanligare var att den hade drag av antologi med tre eller flera författare.

1960 års bok handlade exempelvis om Malmöhus slott och museum. Redaktören Hans Dhejne – författare och bildkonstnär som anställts vid *Sydsvenskan* redan före första världskriget och en av tidningens verkliga trotjänare – hade samlat ett halvdussin arkeologer, museimän och konstkännare. Även de följande två åren skulle Dhejne stå som redaktör, 1961 för en bok om Ven och 1962 för en om den skånska gården. Liksom tidigare medverkade en grupp kulturhistoriskt väl orienterade skribenter i varje årsbok.[26]

Dhejne skulle återkomma som redaktör senare under 1960-talet, men flera av de följande årens publikationer bar en annan prägel. Årsboken 1964 hade titeln *Kameran minns: Fotografi i Malmö 1843–1870* och var författad av Bertil Widerberg, en lundafödd journalist som skrev mycket om Malmös historia. Tre år senare, 1967, ägnades boken studentliv under två sekel. Här återfanns texter av tre män som legat i Lund under olika skeden av 1900-talet (Alf Nyman, Jöran Mjöberg och Sven-Eric Liedman), men också två historiska bidrag från 1800-talet signerade kemisten och tidningsmannen Bernhard Cronholm respektive juristen och ämbetsmannen Thomas Munck af Rosenschöld. 1969 års bok hette *Skånsk lantkyrka från medeltiden* och var skriven av två akademiska humanister med bakgrund i Lund, Evald Gustafsson och Erik Cinthio. Den förre var vid denna tid landsantikvarie och chefstjänsteman vid Skånes hembygdsförbund; den senare var en pionjär inom medeltidsarkeologi och blev samma år som boken kom ut den första professorn i Lund i detta nya ämne.[27]

1960-talets årsböcker återspeglade kultursidans allmänna karaktär och verksamhetsområde under den schillerska epoken. Många av skribenterna hörde till tidningens fasta eller återkommande bidragslämnare. De ingick i det vidare humanistiska kretslopp som vi har tecknat. Förbindelserna med Lunds universitet var uppenbara i många fall och med sin inriktning

mot skånsk kulturhistoria förankrades årsböckerna i en regional lärdomskultur. En av årsbokens funktioner blev därmed att tillhandahålla fördjupning i form av kulturhistoriska essäer, på sätt och vis en parallell till de premiumtjänster som dagens digitala tidningar erbjuder sina prenumeranter.

Avhandlingens självklara plats

Nya doktorsavhandlingar i humanistiska ämnen framlagda vid Lunds universitet hade en självklar plats på *Sydsvenskans* kultursida. Den sena majveckan 1962, som vi bekantade oss med tidigare, kan tjäna som ett inledande exempel. Denna vecka recenserades två avhandlingar: teologen Eva Åsbrinks *Studier i den svenska kyrkans syn på kvinnans ställning i samhället åren 1809–1866* och lundahistorikern Sven Tägils *Valdemar Atterdag och Europa*.

Den förstnämnda hade redan på förhand väckt medial uppmärksamhet. Åsbrink var den första kvinna som gick upp för att bli teologie doktor, två år efter att de första kvinnorna i Sverige hade prästvigts. Striderna kring kvinnoprästfrågan hade varit häftiga under 1950-talet och interna motsättningar kvarstod inom kyrkan. Därtill var ämnet för hennes avhandling kyrkans kvinnosyn (om än för hundra år sedan). Det var därför knappast förvånande att det offentliga försvaret bevistades av många journalister. Ja, Sveriges Radio var rentav där och spelade in tillställningen. Noterbart är också att Åsbrink, likt många personer vid denna tid, kombinerade sina forskarstudier i Lund med en civil karriär på annan ort. I *Sydsvenskan* presenterades hon som ”Skararektorn”.

På *Sydsvenskans* kultursida var det fakultetsopponenten docent Lars Österlin som grep pennan. Han hade själv disputerat i Lund två år tidigare på en avhandling om lundabiskopen Johan Henrik Thomanders kyrkogärning. Österlin var prästvigd och kom under sin karriär att kombinera en kyrklig och en akademisk bana. I maj 1962 kommenterade han uppståndelsen kring disputationen och avfärdade de rykten som föregått den om att fakulteten sökt tysta Åsbrink. Den ”förmenta teologkomplotten” var ”givetvis ingenting annat än en tidningsanka”, slog han fast. Däremot hade Österlin en rad vetenskapliga invändningar mot själva avhandlingen. Han ansåg att Åsbrink arbetat med en ”förenklad och

onyanserad problematik” och gjort sig skyldig till ett tendentiöst urval av källmaterial. Därmed hade hon fått fram ensidiga resultat som pekade på att kyrkan under 1800-talets första hälft hade haft en enhetlig kvinnosyn. Så förhöll det sig inte alls, menade Österlin, och han lyfte fram andra material, debatter och ståndpunkter som han ansåg att Åsbrink borde ha tagit hänsyn till. Dessutom refererade han ingående till andra forskare som berört området, däribland historikern Gunnar Qvist i sin doktorsavhandling *Kvinnofrågan i Sverige: 1809–1846* från 1960.[28]

Österlins recension var som synes akademiskt hållen. Den kunde lika gärna ha varit publicerad i en vetenskaplig tidskrift som på *Sydsvenskans* kultursida. Detsamma kan sägas om Sten Körners recension av Sven Tägils avhandling. Körner hade en licentiatexamen i historia, men hans karriär var arkivariens. I början av 1960-talet arbetade han på Landsarkivet i Lund, därefter gick vägen till Riksarkivet och diverse myndighets- och utredningsuppdrag innan han till slut blev landsarkivarie vid Landsarkivet i Visby. Tägil å sin sida kom att gå den akademiska banan, blev docent på avhandlingen och professor i Lund 1975. I denna roll ledde han många stora projekt, däribland ”framtidsstudien” *Sverige i världen* (1978) och flera större satsningar med inriktning mot modern europeisk historia.

I början på 1960-talet var det emellertid dansk medeltid som gällde. Körners recension publicerades kort efter disputationen och placerade in studien i en historiografisk kontext. Delvis hade texten ett berättande och detaljerat anslag, men tonvikten låg på de omtolkningar som Tägil gjorde av det politiska skeendet. Genom att placera in Valdemar Atterdags agerande i ett större europeiskt sammanhang, och inte som tidigare forskning stanna vid ett nordiskt, lyckades Tägil nå övertygande, nya insikter, ansåg Körner. ”Som främsta resultat”, skrev han, ”framstår understrykandet av beroendet av wittelsbacharna under den tidigare delen av Valdemars regering samt de härefter upptagna förbindelserna med huset Luxemburg och påvisandet att Valdemars bägge Europa-resor utgör viktiga led i ett storpolitiskt sammanhang.”[29] Som synes krävdes inte dagsaktuell relevans för att en avhandling skulle omskrivas i offentligheten 1962.

Vidare har dessa två fall från tidigt 1960-tal många motsvarigheter från det sena 1960-talet. Så fick exempelvis Sven Anders Söderpalms avhandling om den svenska storfinansens och vänsterns samarbete under första

● **LOUISE VINGE**, född 1931, hade studerat humaniora i Lund innan hon gav sig in på en lärar- och förlagsbana. År 1967 disputerade hon på en avhandling om Narcissusmotivet i västerländsk litteratur. Sedermera blev hon professor i litteraturvetenskap i Lund.

världskriget en stort uppslagen recension dagen efter disputation i mars 1969. Söderpalm kombinerade, i likhet med Eva Åsbrink ovan, forskarstudier i Lund med en civil karriär, i hans fall som lektor i Kristinehamn. Hans doktorsavhandling recenserades av Sverker Oredsson, som själv skulle disputera vid Historiska institutionen i Lund senare samma år. Oredsson inledde med att citera samtida studentradikalers slagord: ”Känner ni Stanken / från Enskilda Banken”, men lämnade därefter nuet för att göra en ingående analys av den historiska undersökningen.[30] Andra gånger gjordes samlingsrecensioner, som när Karl-Erik Löfqvist 1968 grep sig an tre nya studier om stormaktstidens förvaltningshistoria med huvudfokus på Anna Christina Meurlings *Svensk domstolsförvaltning i Livland 1634–1700*.[31] Meurling var, likt ovan nämnde Sten Körner, anställd vid Landsarkivet i Lund och kom med tiden att bli Sveriges första professor i arkivvetenskap.

Vid sidan av politisk historia stod litteraturhistoria starkt på kultursidan. Inte minst gällde detta biografiska studier, som Rolf Arvidssons avhandling *Den unge Per Hallström: Lyriskt åttital* från 1969. Denna grep sig Nils Ivar Ivarsson an i en ingående recension som vittnade om att han var väl bekant med Per Hallström och det sena 1800-talets litterära scen. Även Rolf Arvidsson kom att göra karriär som arkivarie och blev med tiden handskriftschef vid Universitetsbiblioteket i Lund.[32]

Men även motivstudier, som Louise Vinges undersökning av den antika myten om Narcissus och dess användning genom historien, tilldrog sig intresse. Under 1960-talet arbetade Vinge inom förlagsvärlden, men kom att göra akademisk karriär och blev 1980 professor i litteraturvetenskap vid Lunds universitet. Hennes digra engelskspråkiga avhandling recenserades av Ulf Gran, författare och regissör som på 1960-talet knöts till utbildningen i drama-teater-film i Lund. I sin artikel följde han Vinges läsningar från Ovidius *Metamorfoser* via 1100-talet – ”det ovidianska århundradet” – till renässansen och upplysningen. Gran uppskattade att Vinges analyser gav prov på såväl ”estetisk insikt” som ”vetenskaplig ackuratess” och han var särskilt imponerad av att Vinge analyserade verk ”utanför vårt traditionellt begränsade litterära område”, som den spanske 1600-talsdramatikern Calderón och den mexikanska nunnan Juana Inés de la Cruz.[33]

Gemensamt för avhandlingsrecensionerna ovan är att skribenterna inte gjorde avkall på det akademiska tilltalet. Det förutsattes att läsekretsen kände till litterära strömningar som romantiken och det moderna genombrottet samt att humanvetenskapliga kärnfrågor – som historisk källkritik – hade ett allmänintresse. Karakteristiskt är också att många recensenter skrev om kollegor verksamma vid den egna institutionen och inte sällan i omedelbar anslutning till disputationen. Detta pekar på att det fanns ett upparbetat kommunikativt kretslopp där ett offentligt försvar någon dag senare följdes av en stort uppslagen recension i *Sydsvenskan*. Disputationen var på intet sätt en intern rutinangelägenhet. Den var en tillställning som den bildade allmänheten kunde följa.

Humanister, tidningar och den regionala lärdomskulturen

Fredagen den 2 februari 1968 inledde Sven-Eric Liedman en artikelserie om den samtida historievetenskapens tillkortakommanden. Han började med att slå fast att de flesta historiker förvisso var ganska harmlösa, men också ointresserade av det som hände runtomkring dem. ”Om så världen skulle gå under så skulle det alltid finnas någon historiker som satt kvar och kollade källor”, skrev han syrligt. Samtidigt hade människor ute i samhället, inte minst de politiskt engagerade, mängder av idéer och åsikter om alla möjliga skeenden i det förflutna. Historien var närvarande. Historikerna däremot tog, enligt Liedman, ”ingen eller nästan ingen aktiv del i präglingen av historieuppfattningen”. Anledningen till detta var att de, på vetenskapliga grunder, aktade sig noga för att ge sig i kast med de stora utvecklingslinjerna. I stället ägnade de sig åt källkritiska detaljstudier. Liedman misstänkte att ”denna renlevnad snart nog skulle innebära historieforskningens död”.[34]

Mot bakgrund av vår undersökning av *Sydsvenskans* kultursida kan omdömet tyckas hårt. Var det inte tvärtom så att historikerna i högsta grad var närvarande i 1960-talets offentlighet? En tid då nya doktorsavhandlingar – och en hel del annat – med självklarhet tog plats på kultursidorna. Så ser det knappast ut i dag. Avhandlingar som saknar direkt bäring på samtidens stora frågor förbigås i regel med tystnad, ibland även inomvetenskapligt. Delvis beror detta förstås på att det i dag skrivs mångdub-

belt fler avhandlingar i humanistiska ämnen. Men vår undersökning pekar också på andra förklaringar.

För det första: under 1960-talet kunde tidnings- och universitetsmänniskan förenas i en och samma gestalt. Det var fullt möjligt att stå med ett ben i båda världarna eller vandra mellan dem. Det gjorde att de sociala banden mellan redaktörer och akademiker var och förblev täta. Därtill var det först 1967 som journalisthögskolorna öppnade sina dörrar. Innan dess gick vägen till tidningarna snarare via universitet, studenttidningar, partipress och folkhögskolor.

Detta pekar mot vår andra punkt: den tilltagande specialiseringen av olika samhällssfärer. I vårt fall gäller detta både akademin och journalistiken, liksom politiken. För aktörerna vi mött i denna studie var gränserna inte speciellt skarpa. Historikern Sverker Oredsson lämnade exempelvis forskarvärlden i början av 1970-talet för att ägna sig åt kommunalpolitik. På 1990-talet kom han tillbaka och blev professor. Sven-Eric Liedmans rörelse mellan universitet och tidningsredaktion följer ett liknande mönster. Båda två fortsatte också genom sina olika roller att delta i kultur- och samhällsdebatt. Den här typen av övergångar är kanske fortfarande möjliga – men vanliga är de inte. De som lämnat akademin för en publicistisk karriär – en Åsa Linderborg, Victor Malm eller Jens Liljestrand – skulle knappast kunna konkurrera om en tjänst med jämnåriga kollegor som meriterat sig via internationella artiklar och monografier som underkastats *peer review*.

Ytterligare en viktig iakttagelse som följer av vår studie är närvaron och betydelsen av en regional lärdomskultur. Inledningsvis pekade vi med stöd hos Fredrik W. Thue på att de humanistiska ämnena under 1960-talet ingick i ett större kretslopp. Vår undersökning har stärkt denna uppfattning och gett den lokal konkretion. *Sydsvenskans* kultursida leddes av män med gedigen bakgrund vid Lunds universitet. Deras uppgift var att agera redaktörer och skribenter, men de fungerade även som förmedlare mellan olika världar – universitetet och offentligheten, Lund och Malmö, de skånska storstäderna och de sydsvenska provinserna. Somliga av de humanistiska alumnerna från 1960-talets Lund kunde göra ett avtryck i riksmedier eller synas på den nationella parnassen, men det är ingen djärv förmodan att de flesta som tog examen blev kvar i Sydsverige. Under några få men

● *SYDSVENSKANS* CENTRALREDAKTION, 1970.

präglande år hade de bedrivit studier i Lund och många av dem ville gärna fortsätta att vara en del av den lärdomskultur som de hade skolats in i. *Sydsvenskans* kultursida fungerade här som en sorts sambandscentral för den humanistiska kunskapen.

Vår undersökning kastar också ljus över hur nya humanvetenskapliga alster cirkulerade i 1960-talets Sverige. Doktorsavhandlingen var vid denna tid en stor sak som i regel uppmärksammades på kultursidorna kort efter det offentliga försvaret. Nästa fas av mottagandet – granskningar i vetenskapliga tidskrifter – dröjde, men var å andra sidan något ytterst allvarligt och seriöst. Exempelvis kom Sverker Oredssons avhandling, som

Ingemar Norrlid uppmärksammade i *Sydsvenskan* i december 1969, att debatteras i *Historisk tidskrifts* tredje häfte hösten 1970. Historikern Carl-Axel Gemzell recenserade då avhandlingen, tre ekonomhistoriker reste invändningar, och Sverker Oredsson skrev ett genmäle. Våren 1971 fortsatte diskussionen i *Statsvetenskaplig tidskrift* genom att ovan nämnde Ingemar Norrlid skrev en sjutton sidor lång granskning som Oredsson gav ett tre sidor långt svar på.[35] På denna fas av intensiv vetenskaplig granskning följde sedan det långsamma införlivandet i nya studiers forskningslägen och potentiella sakkunniggranskningar. Kultursidan kom dock först.

Avslutningsvis några generella reflexioner. Vilka risker finns det med att vi, två lundahistoriker på 2020-talet med viss fascination inför en nyss förfluten offentlighet, blickar tillbaka på 1960-talets kultursidor? Ser vi lärdomskulturen som den var och upplevdes – eller riskerar vi att romantisera en svunnen tid då humanioras plats i det offentliga rummet var mer självklar och påtaglig än i dag? Frågorna är viktiga, inte minst mot bakgrund av diskussionen om humanioras marginalisering på kultursidorna som pågått så länge vi två varit verksamma vid universitetet. Vår studie påvisar i vilket fall som helst att lundahumanister en gång i tiden hade en självklar plats på *Sydsvenskans* kultursidor. Så är det knappast i dag. Det ska mycket till för att en ny avhandling eller en vetenskaplig monografi ska uppmärksammas.

Naturligtvis kan man fråga sig vilka det var som egentligen läste de lärda utläggningarna på 1960-talet. Vem fördjupade sig i en fyllig recension om Narcissusmotivet genom historien eller om Valdemar Atterdags kontinentalpolitik? Var 1960-talets kultursida möjligen en skenbar allmänning som gick de flesta tidningsläsare förbi, ett slags humanistiskt elitreservat? Sökte sig en yngre generation hellre till *Kvällspostens* rappare kultursida med dess blandning av fin- och masskultur eller föredrog de rentav Stockholmspressen?[36]

Oavsett vilket vore det värdefullt med bredare undersökningar för att utröna hur väl förankrad den regionala lärdomskulturen egentligen var. Likaså förblir det en öppen fråga hur relationen mellan pressen och den akademiska världen förändrades i takt med efterkrigssamhällets omvandlingar. Ännu i slutet av 1980-talet kunde *Sydsvenskan* publicera en synnerligen omfattande serie – inalles 224 artiklar – där professorer i Lund fick

presentera sina respektive ämnen. Uppenbart var förbindelsen mellan tidningen och universitetet obruten vid denna tidpunkt, men kanske var detta den regionala lärdomskulturens svanesång?[37]

Daniel Sandström, *Sydsvenskans* kulturchef 2005–2008 och den senaste personen på den posten att ha disputerat i humaniora i Lund, har åtminstone hävdat att något grundläggande ägde rum under 1990-talet. Som ung litteraturdoktorand upplevde han att symbiosen mellan akademin och pressen var intakt, men den begynnande digitaliseringen drev på en enorm avreglering på informationens område, samtidigt som globaliseringen fick samhälls- och kulturforskare att alltmer vända sig till internationella kollegor snarare än till en nationell läsekrets. ”En hårdare konkurrens och tydligare journalistisk agenda utmanade de akademiska frågeställningarna”, skriver Sandström om kultursidans förändrade betingelser. Kulturbegreppet vidgades, genrerna blev fler, nyhetslogiken vann mark. Följden blev att ”reservaten öppnades upp, doften av herrklubb var inte lika attraktiv längre”.[38]

Noter

Detta kapitel bygger på forskning som har finansierats med stöd från Knut och Alice Wallenbergs stiftelse samt Ridderstads stiftelse för historisk grafisk forskning.

1. Sven-Eric Liedman, ”Kulturen, död eller levande”, *Sydsvenska Dagbladet* (*SDS*), 28/12 1969. Tidningens fullständiga namn var *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, men i denna text kommer vi att använda de i tiden vanliga kortformerna *Sydsvenska Dagbladet* och *Sydsvenskan*.
2. Liedman 1969.
3. Ingemar Norrlid, ”Den offentliga sektorn för hundra år sedan”, *SDS*, 29/12 1969.
4. Lars-Åke Engblom, Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (red.), *Den svenska pressens historia: 4. Bland andra massmedier (efter 1945)* (Stockholm: Ekerlid, 2002), s. 13–14 och 134–138; Johan Östling, ”En kunskapsarena och dess aktörer: Under strecket och kunskapscirkulation i 1960-talets offentlighet”, *Historisk tidskrift*, 140:1 (2020a); Johan Östling, Anton Jansson & Ragni Svensson Stringberg, *Humanister i offentligheten: Kunskapens aktörer och arenor under efterkrigstiden* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2022).
5. Engblom, Gustafsson & Rydén (red.) 2002.
6. Engblom, Gustafsson & Rydén (red.) 2002, s. 100–106.

7. Gunilla Lundström (red.), *De första 150 åren* (Malmö: Sydsvenskan, 1998); Engblom, Gustafsson & Rydén (red.) 2002, s. 101–103.

8. Fredrik W. Thue, ”Forskyvningar i den humanistiske kunnskapens sosiale kretsløp: Fra ’lærdomskultur’ til ’forskersamfunn’”, i Jesper Eckhardt Larsen & Martin Wiklund (red.), *Humaniora i kunskapssamhället: En nordisk debattbok* (Malmö: NSU Press, 2012), s. 174–175; Johan Östling, ”Publiken: Fråga Lund och folkbildningen”, i Gunnar Broberg & David Dunér (red.), *Beredd till bådadera: Lunds universitet och omvärlden* (Lund: Lunds universitet, 2017); Östling 2020a; Östling, Jansson & Svensson Stringberg 2022.

9. Johan Östling, ”Lundahumanister i offentligheten”, i Henrik Rahm, David Dunér, Sten Hidal & Bibi Jonsson (red.), *I Pallas Athenas huvud: Hundra år av humaniora* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2020); Olof Bärtås, ”Kunskap i takt med tiden: En studie av en kunskapsarena – tysk och amerikansk kunskapscirkulation i radioprogrammet *OBS!* 1969–1972” (C-uppsats, Historiska institutionen, Lunds universitet, 2021).

10. Ragni Svensson, *Cavefors: Förlagsprofil och mediala mytbilder i det svenska litteratursamhället 1959–1982* (Lund: ellerström, 2018). Mer allmänt i Louise Vinge & Ulf Gran, *Skånes litteraturhistoria del 2: 1900-talets senare del* (Malmö: Corona, 1997) och Katarina Bernhardsson, Göran Bexell, Daniel Möller & Johan Stenström (red.), *En lundensisk litteraturhistoria: Lunds universitet som litterärt kraftfält* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2017).

11. *Ale: Historisk tidskrift för Skåneland*, 1 (1961).

12. Till vår hjälp med att utforska *Sydsvenskan* under 1960-talet har vi haft Willy Malmquist, som under hösten 2020 praktiserade vid Historiska institutionen i Lund inom ramen för sina historiestudier. Han har gjort ett viktigt arbete med att kartlägga tidningens kultursida under detta skede och identifiera betydelsefulla aktörer och teman. För det vill vi tacka honom.

13. Se exempelvis Alf W. Johansson, *Herbert Tingsten och det kalla kriget: Antikommunism och liberalism i Dagens Nyheter 1946–1952* (Stockholm: Tiden, 1995); Ingmar Lundkvist, *Kulturprosten: Torsten Fogelqvist som DN-publicist och folkbildare* (Stockholm: Carlsson, 2005); Kenne Fant, *Torgny Segerstedt: En levnadsskildring* (Stockholm: Atlantis, 2007); Anna-Karin Carlstoft Bramell, *Vilhelm Moberg tar ställning: En studie av hans journalistik och tidsaktuella diktning* (Stockholm: Carlsson, 2007); Kristoffer Holt, *Publicisten Ivar Harrie: Ideologi, offentlighetsdebatt och idékritik i Expressen 1944–1960* (Stockholm: Carlsson, 2008); Beata Arnborg, *Krig, kvinnor och gud: En biografi om Barbro Alving* (Stockholm: Atlantis, 2010); Svante Nycander, *Makten över åsikterna: DN under Olof Lagercrantz och Sven-Erik Larsson* (Stockholm: Atlantis, 2014).

14. För en diskussion av det metodiska greppet att följa journalistiska nyckelpersoners roll i och för kunskapscirkulation se David Larsson Heidenblad, ”The Emergence of Environmental Journalism in 1960s Sweden: Methodological Reflections on Working with Digitalised Newspapers”, i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heiden-

blad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020). Se även Östling, Jansson & Svensson Stringberg 2022.

15. Lundström (red.) 1998, s. 152–155 och 217–218. I Lunds universitetsbiblioteks arkiv finns bevarad korrespondens mellan Harald Schiller och Carl Fehrman.

16. Lundström (red.) 1998, s. 218; Kurt Andersson, ”Nils Ivar Ivarsson”, *SDS*, 11/9 2015.

17. Sven-Eric Liedman, *Blickar tillbaka* (Stockholm: Bonnier, 2008), s. 137–170.

18. Susanne Billum, ”Göran Bengtson”, *Svenska Dagbladet*, 2/1 2007.

19. Liedman 2008, s. 142–147.

20. Nils Gösta Valdén, ”Konstvandring i främmande världar”, *SDS*, 24/5 1962; Sten Körner, ”Valdemar Atterdag och Europa”, *SDS*, 28/5 1962; Lars Österlin, ”Debatterad kvinnoavhandling”, *SDS*, 30/5 1962.

21. Gösta Wennberg, ”Hedenius och den mörka humorn”, *SDS*, 22/5 1962; Wilhelm Zätterström, ”Den svenska olympiaden”, *SDS*, 23/5 1962; Carl-Gustaf Thomasson, ”Aktivismens högsommar”, *SDS*, 25/5 1962.

22. Här bygger vi på den genomgång som Willy Malmquist hösten 2020 gjorde av 1965 års kultursida. Förteckningen finns hos författarna.

23. Östling 2020a.

24. Anders Frenander, *Debattens vågor: Om politisk-ideologiska frågor i efterkrigstidens svenska kulturdebatt* (Göteborg: Institutionen för idé- och lärdomshistoria, 1998).

25. ”Företal”, *Svenska Dagbladets Årsbok* (Stockholm: Svenska Dagbladet, 1924), s. 3.

26. Hans Dhejne (red.), *Malmöhus slott och museum* (Malmö: Sydsvenska Dagbladet, 1959); Hans Dhejne (red.), *Hven: Tycho Brahes ö* (Malmö: Sydsvenska Dagbladet, 1960); Hans Dhejne (red.), *Den skånska gården* (Malmö: Sydsvenska Dagbladet, 1961).

27. Bertil Widerberg, *Kameran minns: Fotografi i Malmö 1843–1870* (Malmö: Sydsvenska Dagbladet, 1963); Bernhard Cronholm, Alf Nyman, Thomas Munck af Rosenschöld, Jöran Mjöberg & Sven-Eric Liedman, *Lund: 5 studenter, 2 sekler* (Malmö: Sydsvenska Dagbladet, 1966); Evald Gustafsson & Erik Cinthio, *Skånsk lantkyrka från medeltiden* (Malmö: Sydsvenska Dagbladet, 1968).

28. Lars Österlin, ”Debatterad kvinnoavhandling”, *SDS*, 30/5 1962.

29. Sten Körner, ”Valdemar Atterdag och Europa”, *SDS*, 28/5 1962.

30. Sverker Oredsson, ”Harpsundsanda före Harpsund”, *SDS*, 16/3 1969.

31. Karl-Erik Löfqvist, ”I stormaktens utkanter”, *SDS*, 1/2 1968.

32. Nils Ivar Ivarsson, ”Gammal diktare som ung”, *SDS*, 17/6 1969.

33. Ulf Gran, ”Narcissus genom seklerna”, *SDS*, 29/6 1967.

34. Sven-Eric Liedman, ”Att göra historia: Beroende och frihet”, *SDS*, 2/2 1968.

35. Se *Historisk tidskrift*, 90:3 (1970) och *Statsvetenskaplig tidskrift*, 74:2 (1971).

36. Henrik Sjögren, *En kultursidas uppgång och fall: Finkultur och masskultur i Kvällsposten*

1950–1971 (Stockholm: Carlsson, 2008). För ett bredare grepp om 1960- och 1970-talens offentlighet se Östling, Jansson & Svensson Stringberg 2022.

37. Professorsartiklarna samlades i en bok som gavs ut av tidningen: Staffan Söderberg (red.), *Lärda Lund A–Ö: 224 professorer om vägarna till kunskap* (Malmö: Sydsvenska Dagbladet, 1988).

38. Daniel Sandström, ”Så kan forskarna hitta tillbaka till offentligheten”, *SDS*, 9/5 2021.

II. Humaniora i efterkrigstidens akademiska landskap

6

Välfärdssamhällets pedagogik

Nedslag i en omstridd disciplins moderna historia

ANDERS BURMAN

Det är inte helt enkelt att placera in pedagogikämnet i det svenska välfärdssamhällets akademiska landskap. Ämnet saknar en stark egen identitet och har under olika perioder varit nära lierat med såväl filosofin som psykologin och sociologin och på så sätt rört sig mellan humaniora och samhällsvetenskap. Vidare har ämnet länge varit inte bara omstritt och kontroversiellt utan också kraftigt ifrågasatt, i dag troligtvis i högre grad än någon annan etablerad disciplin bortsett från genusvetenskap. Delvis har kritiken att göra med att pedagogik precis som genusvetenskap inte sällan uppfattas som ett vänsterpräglat flumämne som förvaltar det politiska och teoretiska arvet från maj -68.[1]

Samtidigt som pedagogiken har kritiserats och än i dag är ifrågasatt från både praktiskt och teoretiskt håll har det knutits stora förhoppningar till ämnet, inte minst från statsmaktens och politikernas sida. Den i grund och botten optimistiska föreställningen att sociala och politiska problem kan hanteras genom satsningar på skola, utbildning och uppfostran var och förblev en hörnpelare i byggandet av folkhemmet under den rekordlånga tid då Socialdemokraterna var vid regeringsmakten från 1936 till 1976.[2]

I det här kapitlet ska några huvudlinjer i historien om pedagogikämnets roll i det svenska välfärdssamhället kartläggas och belysas. Efter en kortare bakgrundsteckning av ämnets institutionalisering i början av förra seklet kommer koncentrationen att ligga på två nedslag under 1940-talet respek-

tive 1970-talet med en avslutande betraktelse över hur situationen ser ut i dag. Den första av de båda övergripande frågor som framställningen kretsar kring gäller just hur pedagogikämnet kan lokaliseras i efterkrigstidens rörliga universitetslandskap, medan den andra handlar om hur kunskaper och perspektiv från den pedagogiska forskningen har kommit till användning under samma tidsperiod.

Av naturliga skäl har pedagogikämnet alltid varit av central betydelse i utbildningen av blivande lärare, men när det i det följande talas om vetenskapens användningsområden är det något annat som avses, nämligen hur den pedagogiska forskningens vidare samhälleliga bruk och tillämpningar kan förstås. Det huvudsakliga argumentet är att två sådana användningsområden har varit dominerande, vilka kan kallas det administrativa och det kritisk-diskursiva. Det förra är nära relaterat till pedagogikens samhällsvetenskapliga sida, medan det senare lika gärna kan vara sammankopplat med den humanistiska sidan.[3]

Å ena sidan finns alltså den administrativa användningen som handlar om hur universitetspedagoger har ställt sina kunskaper i välfärdssamhällets tjänst. Länge hade den framför allt att göra med den givna maktordningens reproducering och den ständigt pågående sorteringen av människor, men under 1900-talets gång fick den en delvis annorlunda karaktär utifrån den efterhand accentuerade viljan att med skolans och pedagogikens hjälp demokratisera samhället och göra det mer jämlikt. Å andra sidan har vi den kritisk-diskursiva användningen, som är mer teoretiskt orienterad och inte sällan varit kritiskt granskande av just skolans reproduktiva funktioner. Givet att efterkrigstidens pedagogiska forskning har rört sig mellan dessa båda användningsområden, mellan vilka det åtminstone under vissa perioder funnits en spänning, blir frågan hur dessa bruk närmare bestämt har sett ut och hur olika tongivande akademiska pedagoger har resonerat kring det egna ämnets samhälleliga nytta och användning.

Det empiriska materialet består primärt av pedagogiska tidskrifter. Materialläget försvåras av att ingen sådan tidskrift har existerat genom hela den undersökta perioden. Det kan jämföras med till exempel idé- och lärdomshistoria: årsboken *Lychnos* har på olika sätt samlat de flesta svenska idéhistoriker sedan den grundades 1936 och i den har dessutom nästan alla avhandlingar som lagts fram i ämnet recenserats. Och litteraturvetarna,

för att nämna ett annat exempel, har *Samlaren* som började ges ut redan 1880 och som har fyllt en liknande funktion som *Lychnos* haft inom idéhistoria. Någon motsvarande kontinuitetsskapande och samlande tidskrift finns inte inom det pedagogiska fältet. I och för sig startade *Pedagogisk tidskrift* så tidigt som 1865 och var länge ett betydelsefullt organ för läroverkslärare och andra praktiska pedagoger, men åtminstone till en början var den inte i första hand vetenskapligt orienterad utan diskuterade endast undantagsvis den typ av frågor som den här texten behandlar. Därtill kommer att tidskriften upphörde 1971, främst av ekonomiska skäl men i praktiken också för att den inte lyckades förnya sig på ett sätt som upplevdes som kongenialt med den samtida akademiska utvecklingen eller de idéer och strömningar som brukar förknippas med den politiska radikaliseringen kring 1968.[4]

Det viktigaste källmaterialet i föreliggande undersökning utgörs därför inte av *Pedagogisk tidskrift* – även om sporadiska hänvisningar kommer att göras till den – utan av några tidskrifter som inte var särskilt långlivade men som i något avseende framstår som typiska för de olika aktuella perioderna, nämligen *Tidskrift för psykologi och pedagogik* för 1940-talet respektive *Forskning om utbildning* och *Krut* för 1970-talet. Innan vi går in på utvecklingen av välfärdssamhällets pedagogik finns det emellertid anledning att göra en tillbakablick på ämnets äldre historia.

Mellan filosofi och psykologi

Långt fram i modern tid var pedagogiken en integrerad del av den filosofiska disciplinen. Det var först under decennierna kring sekelskiftet 1900 som ämnet fick en mer autonom karaktär både i Sverige och på många andra håll i världen. Detsamma gäller för psykologin och i viss mån även sociologin, vilka tidigare precis som pedagogiken hade varit inlemmade i det filosofiska läroområdet. I ett internationellt perspektiv manifesterades ämnenas nyvunna status i egna lärostolar, facktidskrifter, konferenser och akademiska utbildningar, även om gränserna mellan de olika disciplinerna länge förblev rätt otydliga. Rörande svenska förhållanden gäller detta framför allt för relationen mellan pedagogik och psykologi. Både i forskningssammanhang och i den akademiska undervisningen gick de

vanligtvis hand i hand, också efter att de hade frigjort sig från filosofiämnet.[5]

Den ämnesmässiga närheten mellan pedagogiken och psykologin var påtaglig när Bertil Hammer fick den första svenska professuren i pedagogik vid Uppsala universitet 1910. I sin installationsföreläsning, ”Om pedagogiska problem och forskningsmetoder”, slog han förvisso ett slag för det egna ämnets autonomi och varnade dessutom för en alltför stark tilltro till den experimentella psykologin, men detta hindrade honom inte från att konstatera ”att psykologien, även den experimentella, har det allra största värde för pedagogiken”.[6] I själva verket hade han starka skäl att framhäva att kopplingen till psykologin tydligare än något annat skilde den samtida pedagogiken från den äldre, mer filosofiskt förankrade motsvarigheten. Därmed inte sagt att han helt bortsåg från det humanistiska ämnesarvet. Snarare eftersträvade han en dynamisk jämvikt mellan arvet och den nya psykologin.

Något år efter sin utnämning till professor grundade Hammer 1912 *Svenskt arkiv för pedagogik*, som kan beskrivas som Sveriges första moderna pedagogiska tidskrift. I egenskap av dess redaktör förklarade han i första numret att avsikten var att publicera forskning i form av originaluppsatser rörande samtliga delar av det pedagogiska ämnesområdet. Således omfattade den såväl ”undersökningar inom den *teleologiska pedagogiken* (rörande uppfostrans mål: bildningsinnehållet och bildningsidealen i deras historiska växling och principiella relationer)” som ”undersökningar inom den *individuella* och den *sociala pedagogiken* (rörande uppfostringsprocessens förlopp och psykisk-sociala betingelser – barnpsykologi, experimentell pedagogik och didaktik, pedagogisk patologi, terapi och hygien, socialpedagogik, metodik, m. m.)”.[7]

Detta sätt att dela in det pedagogiska ämnesområdet påminner om hur Johann Friedrich Herbart långt tidigare hade kopplat samman didaktikens vad-fråga med etiken och dess hur-fråga med psykologin.[8] Även hos Hammer får etiken (och därmed filosofin) och psykologin status av att fungera som en sorts hjälpdiscipliner mellan vilka pedagogiken rör sig, men trots att hans avsiktsförklaring uttryckte en balans mellan de båda kom snart den filosofiska sidan att försvagas inom den svenska pedagogiska forskningen i stort, medan den psykologiska sidan på motsvarande sätt stärktes.

Det är typiskt att *Svenskt arkiv för pedagogik* tio år efter grundandet gick samman med den psykologiska tidskriften *Psyke* och då bytte namn till *Arkiv för pedagogik och psykologi*. Hammer blev kvar som redaktör men nu tillsammans med lundaprofessorn i pedagogik Axel Herrlin och psykologidocenten och tidigare *Psyke*-redaktören Sydney Alrutz. När den omgjorda och delvis namnbytta tidskriften startade förklarade Hammer i en ”anmälan” att ambitionen var att fungera som ett samlande organ för både pedagogisk och psykologisk forskning. Trots att medredaktören Herrlin var en stridbar förespråkare för nomotetiska metoder, det vill säga naturvetenskapligt inspirerade metoder inriktade på generell kunskap, underströk Hammer att en pluralitet också måste få råda i den frågan:

> Liksom man med avseende på ämnesområdena velat undvika all omotiverad ensidighet, så ock beträffande forskningsmetoderna. Må varje vetenskaplig metod gälla för vad den kan! Själslivets och uppfostrans problem äro mångskiftande och svårtillgängliga nog för att behöva tagas i arbete från rätt så skilda utgångspunkter och med uppbjudande av all möjlig god vetenskaplig metodik.[9]

I samband med att Hammer dog några år senare, 1929, upphörde *Arkiv för pedagogik och psykologi*, och det skulle sedan dröja till 1942 innan en liknande akademisk tidskrift skapades, nämligen *Tidskrift för psykologi och pedagogik*.

Experimentell pedagogik och anglosaxisk vändning

Huvudredaktören för den nya tidskriften var John Elmgren som mellan 1939 och 1956 var professor vid Göteborgs högskola. Det är symptomatiskt att tjänstebenämningen på hans professur var psykologi och pedagogik, inte filosofi och pedagogik som det hade varit för hans föregångare Gustaf Jæderholm, som var den första pedagogikprofessorn i Göteborg.

Inte heller *Tidskrift för psykologi och pedagogik* blev särskilt långlivad. Men även om den bara existerade till 1950 framstår den i flera avseenden som representativ för 1940-talets svenska pedagogiska forskning. I en anmälan i första numret heter det att tidskriften ”vänder sig till alla som intressera sig för de psykologiska och pedagogiska vetenskapernas framåtskridande

och tillämpning inom samhällslivets skilda områden” och att den primärt avser ”att utgöra ett organ för den vetenskapliga forskningen på dessa och närgränsande områden”.[10]

I de båda första numren finns också en programmatisk artikel av Elmgren, ”Pedagogisk forskning”, som har den explicita avsikten att ringa in det samtida pedagogiska forskningsområdet. ”Den vetenskapliga pedagogiken har i nutiden gestaltat sig som en synnerligen mångsplittrad disciplin”, heter det inledningsvis, ett förhållande som författaren illustrerar med en rad exempel hämtade från USA, som är det land som sägs ha kommit längst inom den pedagogiska forskningen.[11] Samtidigt som där existerar starka och självständiga pedagogiska fakulteter vid olika universitet påpekar Elmgren att forskning om uppfostran och undervisning också bedrivs inom andra närliggande fält som pediatrik, fysiologi, hygien och ärftlighetsforskning.

Vidare lyfter han fram betydelsen av att den amerikanska pedagogiska forskningen ofta är praxisorienterad med en närhet till den faktiska skolverksamheten. Till exempel finns flera försöksskolor där nya metoder och teorier kan prövas. I vissa fall är det fråga om ren experimentell pedagogik, som en sorts motsvarighet till den experimentella psykologi som Elmgren uppfattar som vetenskapligt föredömlig. Det är i den riktningen som den svenska pedagogiska forskningen borde vidareutvecklas, menar han. Det gäller inte minst för de pedagogiska och psykologiska områden som sysslar med mätteknik och intelligenstester, inom vilka han själv betraktades som en vetenskaplig auktoritet.

Här kan man lägga märke till ett par saker som kan sägas vara kännetecknande för 1940-talets pedagogik. För det första har vi Elmgrens betoning av den stora ämnesbredden samtidigt som pedagogiken i praktiken förutsätts vara nära förknippad med det psykologiska ämnesområdet.[12] Som framkommit blev den pedagogiska forskning som var psykologiskt och experimentellt inriktad alltmer förhärskande under den undersökta perioden. Ämnets filosofiska förankring, som Hammer trots allt hade värnat om, tonades successivt ned.

Även om den psykologiska inriktningen var dominerande fanns det ett fåtal akademiska pedagoger som höll fast vid det mer filosofiskt och humanistiskt orienterade spåret. Det tydligaste exemplet utgörs av särlingen

John Landquist, som är mest känd som litteraturhistoriker men som också var professor i pedagogik och psykologi vid Lunds universitet mellan 1936 och 1946. Tidigare hade han introducerat Henri Bergson för en svensk publik och 1941 publicerade han en pedagogikhistoria som blev mycket använd i olika pedagogiska kurser. Den experimentella pedagogik som Elmgren och flertalet andra ämneskollegor företrädde var han däremot främmande för.[13] Det är tydligt att Landquist kämpade i motvind inom det pedagogiska fältet.

För det andra kan man i Elmgrens resonemang notera det starka intresset för USA. Under decennierna kring sekelskiftet hade den svenska pedagogiken precis som psykologin huvudsakligen varit orienterad mot Tyskland, men samtidigt som pedagogerna successivt frigjorde sig från den filosofiska bakgrunden till vilken ämnet tidigare hade hört närmade de sig den amerikanska kulturkretsen. Den anglosaxiska vändning som Alva och Gunnar Myrdal brukar få personifiera för svenska akademiska (och politiska) förhållanden i stort var således påtaglig också inom pedagogikämnet. Det var under och strax efter andra världskriget som det svenska intellektuella livet generellt kom att distansera sig från den tyska bildningskulturen till förmån för anglosaxisk beteendevetenskap och samhällsvetenskap. Den utvecklingen kommer även till uttryck hos Elmgren och i *Tidskrift för psykologi och pedagogik*.[14]

Vad skulle man då ha den psykologiskt inriktade pedagogiska forskningen till? På vilka sätt kunde den motiveras i ett vidare samhällsperspektiv? Det är något som bara diskuteras sporadiskt i de olika numren av *Tidskrift för psykologi och pedagogik* och utan att någonsin egentligen utvecklas, men ett svar som återkommer vid några tillfällen gäller sorteringen av människor. Till exempel lyfter Elmgren fram vad han kallar urvalsprincipen, ”som innebär en differentiering av elevmaterialet efter begåvning”.[15] På ett liknande sätt argumenterar en annan författare i samma tidskrift för att intelligensundersökningar borde användas som ett komplement när man avgör vilka elever i folkskolan som ska ha möjlighet att byta till elementarläroverk och flickskolor.[16] Intelligenstesterna kan på så sätt användas som ett sorteringsverktyg, för att göra det möjligt för begåvade barn från enklare förhållanden att få en mer avancerad utbildning än folkskolan.

Samtidigt är det slående att denna demografiska rörlighet fortfarande – precis som det hade förhållit sig i den tidigare generationen med Hammer, Herrlin och Jæderholm – fortfarande rörde sig inom tämligen begränsade ramar. Här fanns ännu inte några mer utvecklade föreställningar om att skolan skulle användas för att i grunden demokratisera samhället och göra det mer jämlikt. Snarare kan man säga att flertalet av de tidiga akademiska pedagogerna ställde sin forskning och sina kunskaper i klasssamhällets och den sociala reproduktionens tjänst.

Emellertid började vid samma tid mer demokratiska tongångar göra sig gällande inom politiken och snart kom även pedagogerna att ge viktiga bidrag till den förändringsinriktade vetenskapsanvändningen. När den politiska diskursen allteftersom omvandlades i takt med välfärdssamhällets utveckling förändrades med andra ord också de akademiska pedagogernas ideal och kunskapsintressen. Särskilt under decennierna närmast efter andra världskriget anpassade de i mångt och mycket sin forskning efter externa politiska kunskapsbehov och viljeyttringar.

Avhumanisering, reformarbete och sektorsforskning

I en ofta citerad studie om efterkrigstidens svenska utbildningsideologier, *Läroplanens och skolkunskapens politiska dimension* från 2005, framhåller Tomas Englund att det var under senare delen av 1940-talet som en vetenskapligt rationell utbildningskonception ersatte den äldre patriarkala.[17] Englund urskiljer förändringen främst i läroplanerna för medborgerliga och samhällsvetenskapliga ämnen inom det utbildningsväsende som vid krigsslutet fortfarande var parallellt strukturerat, med en folkskola för arbetare och folket i gemen respektive läroverk, flickskolor och gymnasier för den ekonomiska och intellektuella eliten. Inom forskningen var det rationella synsätt som kom att prägla 1950- och 1960-talens diskurs om utbildningen och dess funktioner väl förankrat i den experimentella pedagogik som exempelvis *Tidskrift för psykologi och pedagogik* hade stått för under 1940-talet. Något som i hög grad avvek från det som hade gällt tidigare var däremot att vetenskapen nu kom att användas på nya sätt.

1950-talets rationella utbildningskonception gick hand i hand med en stark objektivitetssträvan och tilltro till de empiriska vetenskaperna. I

överensstämmelse med den allmänna hyllningen av vetenskapen och forskningen ansågs det vara viktigt att skilja fakta från värderingar. Samtidigt tänktes den liberala parlamentariska demokratin ha ersatt de gamla stridigheterna mellan olika politiska ideologier. Efter de båda världskrigens barbari var modernitet tidens paroll och backades upp av en okuvlig, optimistisk framstegstanke. I den sociala ingenjörskonstens förlovade land skulle även skolan göras modern, och med en ändamålsenlig, samhällstillvänd forskning förväntades pedagogerna bidra till lösningen av olika sociala och politiska problem. Den som mer än någon annan förkroppsligade denna strävan var Alva Myrdal, den socialdemokratiska politikern, debattören och författaren till bland annat *Stadsbarn* från 1935 och den tillsammans med maken Gunnar Myrdal gemensamt skrivna *Kris i befolkningsfrågan* 1934.

Med sin anglosaxiska, beteendevetenskapliga orientering var Alva Myrdal en nyckelfigur i 1946 års skolkommission, som utgjorde startskottet för efterkrigstidens genomgripande reformarbete av utbildningsväsendet. I kommissionens betänkande med förslag till riktlinjer för skolans utveckling framhålls det att de flesta numera tycks vara eniga om att den ”bör underkastas en genomgripande omgestaltning beträffande såväl målsättning och organisation som arbetsmetoder och kursplaner”, liksom att de beslut som fattas i frågan lär ”bli av grundläggande betydelse för vårt samhälles fortsatta framåtskridande och komma att under avsevärd tid sätta sin prägel på vårt samhällsliv”.[18] Flera andra utredningar tillsattes och olika former av statlig försöksverksamhet genomfördes innan man slutligen beslutade om den avgörande grundskolereformen som började genomföras 1962.[19] Det var först då vi fick en gemensam nioårig enhetsskola för alla barn och ungdomar. Under de kommande åren följde en lång rad andra reformer av bland annat gymnasiet och som fick sin kulmen i och med den stora högskolereformen 1977.

När hela det svenska utbildningsväsendet därigenom gjordes om under en ovanligt expansiv 15-årsperiod behövdes nya lärare som var utbildade på ett modernt, ändamålsenligt sätt. Detta var huvudanledningen till att lärarhögskolan i Stockholm skapades vid mitten av 1950-talet.[20] Snart startades sådana högskolor för att utbilda lärare till grundskolan och gymnasiet i bland annat Göteborg, Malmö och Uppsala. Samtidigt gick

pedagogiken och psykologin skilda vägar inom universitetsväsendet. Om en typisk professur under 1940-talet hade omfattat såväl pedagogik som psykologi blev det nu vanligare att både tjänstebenämningarna och kompetensområdena splittrades. Tidigare hade psykologutbildningen i mångt och mycket bestått av kurser som pedagogerna svarade för, men nu kom psykologerna i allt högre grad att ta hand om den egna utbildningen själva.[21] Det hindrar inte att stora delar av den pedagogiska forskningen fortsatte att ha en psykologisk slagsida även efter det att de båda ämnena institutionellt hade frigjort sig från varandra. Positivistiskt färgad behaviorism och utvecklingspsykologi var 1950-talets modeteorier inom såväl det pedagogiska som det psykologiska fältet.

Samtidigt kom andra delar av pedagogikämnet att knytas närmare till sociologin, men även den var i likhet med tidens psykologi och pedagogik i allt väsentligt positivistiskt präglad.[22] Under det tidiga 1960-talet kom de tre disciplinerna att akademiskt institutionellt ramas in som en del av den nya samhällsvetenskapliga fakulteten i kontrast till humaniora. Redan 1954 hade Wilhelm Sjöstrand, som var lärostolsprofessor vid Uppsala universitet mellan 1948 och 1976, talat om denna utveckling i samhällsvetenskaplig riktning i termer av en ”avhumanisering” av pedagogikämnet – typiskt nog gjorde han det i ett brev till Landquist.[23] Med sina breda pedagogikhistoriska och utbildningsfilosofiska intressen var Sjöstrand själv något av ett undantag i tidens svenska pedagogik. Till hans säregna position bidrog också att han utifrån en politiskt konservativ grundhållning var kritiskt inställd till många av de utbildningspolitiska reformer som nu genomfördes. Som Joakim Landahl visar i sitt bidrag i denna antologi hamnade Sjöstrand här, liksom på många andra punkter, på kollisionskurs med de ämneskollegor som inte bara var mer akademiskt samhällsvetenskapligt utan också politiskt socialdemokratiskt orienterade.

De senare forskarnas aktiva medverkan i det arbete som ledde fram till de genomgripande utbildningsreformerna under 1960- och 1970-talen är ett tydligt exempel på vetenskapens administrativa användning. Det är också i det sammanhanget man kan placera den pedagogiska sektorsforskning som det satsades betydande medel på under samma period. Då det var fråga om forskning som betraktades som särskilt samhällsrelevant fanns det enligt politikerna skäl att styra den i högre grad än vanlig grund-

forskning.[24] Genom framför allt Skolöverstyrelsen, men i viss mån också Universitetskanslersämbetet och Statens råd för samhällsforskning, pytsades det ut stora pengar till mer eller mindre instrumentellt formulerad uppdragsforskning inom utbildningssektorn. Att detta var viktigt för tidens akademiska pedagoger förstår man redan av det faktum att de statliga anslagen till skolforskning tiodubblades på mindre än tio år, som två skribenter i *Pedagogisk tidskrift* konstaterade 1970, året innan den lades ned.[25]

Under decennierna efter andra världskriget hade *Pedagogisk tidskrift* successivt fått en mer akademisk framtoning och när den upphörde 1971 fanns det plötsligt ingen vetenskaplig allmänpedagogisk tidskrift alls. Det var mot den bakgrunden som de tre nämnda myndigheterna – Skolöverstyrelsen, Statens råd för samhällsforskning och Universitetskanslersämbetet – med gemensamma krafter bestämde sig för att starta en ny akademisk tidskrift som kom att heta *Forskning om utbildning*. Den började ges ut 1974 med pedagogikforskaren Jon Naeslund som redaktör. Senare redaktörer fram till tidskriftens nedläggning 1993 var Roger Säljö, Bo Lindensjö och Staffan Selander, alla tunga namn inom svensk utbildningsvetenskaplig forskning.

I första numret av *Forskning om utbildning* framhåller redaktören att syftet med tidskriften är att skapa ett organ som ger ”spridning åt resultaten från den forskning inom utbildningsområdet på vilken samhället årligen satsar förhållandevis stora belopp”.[26] I tidskriften kom artiklar att publiceras inom stora delar av det vida utbildningsvetenskapliga området, från historiska analyser, utvärderingar och u-landsutbildning till läroplansteori och didaktik.[27] Emellanåt, men inte särskilt ofta, diskuterades även sektorsforskningens nytta och skada. Ett exempel är Karl-Göran Ahlströms och Erik Wallins artikel ”Pedagogiskt FoU med förankring i skolan”, som stod att läsa i *Forskning om utbildning* 1976. De båda författarna, som var verksamma vid lärarhögskolan i Uppsala, ger först en kort beskrivning av framväxten av pedagogiskt forsknings- och utvecklingsarbete (FoU) i Sverige. Efter de stora utredningarna under 1940- och 1950-talen började man under tidigt 1960-tal tala om ett specifikt sådant forsknings- och utvecklingsarbete: ”Då fick denna verksamhet särskilda medel och en egen organisatorisk bas inom SÖ [Skolöverstyrelsen] som en utveckling av

50-talets försöksverksamhet med enhetsskola."[28] Nu, 15 år senare, efterlyser Ahlström och Wallin en bredare diskussion om på vilka sätt denna form av forsknings- och utvecklingsarbete har motsvarat förväntningarna från politikens och myndigheternas sida, liksom hur forskningsmedlen kan användas på ett så effektivt sätt som möjligt. I artikeln inbjuder de till diskussion om dessa frågor men ger inga definitiva svar, förutom att allmänt peka på behovet av forskning om skola och undervisning.

Två år senare återkom Ahlström till frågan om uppdragsforskningens konsekvenser i artikeln "Pedagogisk forskning i samhällets tjänst". Att det är fråga om forskning som sker på uppdragsgivarens villkor visar sig redan av vilka som kommer ifråga för att utföra de efterfrågade forskningsuppgifterna. Vanligtvis förhåller det sig nämligen så, konstaterar Ahlström, "att bara forskare som själva betraktar de prioriterade problemen som angelägna och som därtill delar beställarens uppfattning om problemens ursprung och natur anmäler sig som sökande".[29] På så sätt sker det en form av självselektion genom att de forskare som har andra intressen och inriktningar tenderar att inte ens söka de aktuella tjänsterna eller projekten.

Styrning sker också formellt genom den successiva avrapportering som krävs, liksom i mer informella sammanhang där forskaren och uppdragsgivaren träffas, varigenom den senare får insyn i hur forskningsprocessen fortskrider. Allt som allt finns en överhängande risk att forskaren anpassar sig efter uppdragsgivarens önskningar och intressen, påpekar Ahlström. Av detta drar han inte slutsatsen att uppdragsforskning är dålig i sig eller per definition, utan däremot att det vore välkommet med en vidare diskussion om farorna med den typen av samhällsstyrd forskning. Uppdragsforskningen behöver vägas upp av grundforskning som står friare från politiska och administrativa beroendeförhållanden.

På så sätt visade Ahlström på riskerna med sektorsforskningen utan att för den skull blunda för de uppenbara fördelar den också förde med sig. Men den omfattande självkritiska diskussion om sektorsforskningens problem och begränsningar som han efterfrågade kom aldrig till stånd, åtminstone inte i *Forskning om utbildning*. Det är svårt att bita den hand som föder en och i den mån mer kritiska diskussioner överhuvudtaget fördes gjordes det på andra arenor än de som finansierades av statliga myndigheter och ämbetsverk.[30]

Kritisk pedagogik i kölvattnet av maj -68

Samtidigt som den i regel politiskt lojala och administrativt inriktade sektorsforskningen frodades började mer kritiska perspektiv att föras fram inom andra delar av det pedagogiska fältet. Någonting som var avgörande i den utvecklingen var maj -68. På kort sikt innebar 1968 ”ingen nämnvärd vitamininjektion för svensk pedagogisk forskning”, kunde i och för sig de båda lundaforskarna Staf Callewaert och Daniel Kallós hävda 1976,[31] men på längre sikt är det ändå tydligt att någonting avgörande nytt inträffade också inom pedagogiken vid den här tiden. På ett övergripande plan kan man säga att jämlikhet blev ett centralt begrepp inom uppfostran och utbildning, på tvärs emot den hierarkiska struktur som traditionellt hade präglat pedagogiska diskussioner och praktiker. Med Englunds terminologi var det nu som den vetenskapligt rationella utbildningskonceptionen ersattes av en demokratisk motsvarighet.[32]

För alltfler bedömare blev det uppenbart att de demokratiska ambitioner som åtminstone delvis hade varit drivande redan i efterkrigstidens stora reformer av utbildningsväsendet hade uppfyllts i endast begränsad omfattning. ”Skolsystemet blev icke en spjutspets mot morgondagens samhälle utan till stora delar i stället ett skydd mot samhällsförändring”, skrev till exempel de radikalt sinnade pedagogerna Callewaert och Kallós. ”Vi tror oss i dag veta, att högt ställda förväntningar på jämlikhetsskapande effekter ej infriats. Vi tror oss vidare veta, att undervisningen i klassrummet inte svarar mot i läroplanen stolt deklarerade deviser och att individualisering inom klassens ram ej förverkligats.”[33]

Vid samma tid skapades den radikala tidskriften *Krut*, som hade ambitionen att inte bara kritiskt granska de ojämlika förhållandena i skolorna utan också gå i bräschen för en mindre utsorterande och mer inkluderande utbildning och pedagogik. Den beskrevs av redaktörerna själva – en flerhövdad skara av vilka utbildningssociologen Donald Broady kom att bli den mest namnkunniga – som en oberoende, kritisk utbildningstidskrift utgiven av ”ett femtontal skolarbetare i Stockholm och Uppsala (lärare samt ett par skolkuratorer, skolpsykologer och forskare)”.[34] I ett informationsblad som spreds i samband med att första numret publicerades 1977 slogs det vidare fast att de ”senaste årens intensiva utbildningsdebatt har

saknat ett eget forum länge nog. Vi vill skapa en tidskrift där pedagogiska frågor kan fördjupas, utvecklas och kopplas till en analys av samhället.”[35]

Det första numret av *Krut* hade temat ”Vad lär man sig egentligen i skolan?” och andra tidiga nummer handlade om betyg, lärarnas arbetsvillkor, fostran och motfostran, men också om Paolo Freire, vars frigörande pedagogik ägnades ett helt temanummer. År 1978 publicerades ett uppmärksammat nummer med temat ”Den öppna sorteringen – och den dolda”. I en inledande kommentar sammanfattar tidskriftens redaktörer tidens diskussioner om skola och utbildning, som framför allt sägs handla om två saker:

> För det första beskrivningen av skolan sådan den är: sortering, utslagning, förtryck. För den andra visioner av skolan sådan den borde vara. Men beskrivningar och önskedrömmar räcker inte. För att komma vidare behöver vi kunskaper om varför och hur utbildning och uppfostran bidrar till att kvalificera nästa generation lönearbetare och samhällsmedborgare. Kunskaper om utbildningens samhälleliga funktioner är den nödvändiga grunden för en realistisk utbildningspolitisk strategi.[36]

Det var för att svara mot de ambitionerna som begreppet ”den dolda läroplanen” lanserades. I en svensk kontext är begreppet nära förknippat med Donald Broadys namn. I ”Den dolda läroplanen”, som publicerades i *Krut* 1980, problematiserar han talet om skolans funktioner, varvid han utifrån Émile Durkheim presenterar ett synsätt som han menar inte varit särskilt vanligt i den svenska diskussionen. Om mycket har sagts om skolans funktion att reproducera det egna systemet finns det enligt Broady anledning att nu i stället rikta intresset mot hur den bidrar till samhällets reproduktion i stort. Det innebär först och främst ”att eleverna förvaras, sorteras och socialiseras så att de rådande maktförhållandena, klasskiktningen, tillgången på arbetskraft, arbetsdelningen och ytterst samhällsordningen som helhet upprätthålles och utvecklas”.[37]

Här finns varken skäl eller utrymme att gå närmare in på hur Broady utvecklar sina tankar, utan det räcker med att konstatera att resonemanget om skolans funktioner, som vid en första anblick kan tyckas vara ytterligare ett exempel på pedagogikens administrativa användningsområde, i själva verket ingår i en kritisk reflexion över detta fenomen. Överhuvud-

taget kan texterna i *Krut överlag* hänföras till vetenskapens kritisk-diskursiva användning. Det var en kritisk ideologiproducerande diskurs som ofta hamnade på kollisionskurs med både den politiska ordningen och det administrativa forskningsbruket. Att det var en fristående tidskrift som inte var direkt knuten till någon högskola eller något universitet och som inte heller finansierades av offentliga medel är knappast en tillfällighet, låt vara att de kritiska perspektiv som fördes fram i *Krut* efterhand kom att bli allt vanligare också inom mer konventionell pedagogisk forskning.

Det vidgade fältet

Efter 1970-talet – då stora delar av pedagogiken utmärktes av ett intresse för teoretiska och politiska frågor, företrädesvis av det sociologiska och marxistiska slaget, i kontrast till den tidigare psykologiska orienteringen och upptagenheten av den vetenskapliga metoden – har kritiska perspektiv levt vidare i mycket senare pedagogisk forskning, med till exempel genusvetenskapliga studier om elevers syn på genus och sexualitet eller Bourdieu- och Foucaultinspirerade analyser av skolans disciplinerande funktioner. Samtidigt finns det i dag i jämförelse med 1970-talet ett mycket starkare fokus på didaktik och praxisnära forskning.[38] På helt nya sätt har det som faktiskt sker i klassrummet och lärandesituationen hamnat i centrum för forskarnas intressen.

Även om didaktiken har fått ett stort uppsving – i en så stor utsträckning att det är befogat att tala om det som en didaktisk vändning inom pedagogiken – finns det skäl att hävda att det sedan 1970-talet skett en breddning av hela det pedagogiska läroområdet. Detta har delvis gjorts i namn av utbildningsvetenskap.[39] Vid samma tid som den svenska sektorsforskningen avvecklades 2001 bildades den så kallade Utbildningsvetenskapliga kommittén inom Vetenskapsrådet, med uppdrag att stödja högkvalitativ forskning med relevans för skolans och förskolans utveckling.[40] Det är ett tvärvetenskapligt fält som är öppet för inte bara pedagoger utan för forskare från alla vetenskapsområden.

Den allmänna breddningen visar sig också i att det numera finns en stor variation av forskargrupper och forskarinriktningar som inte sällan är knutna till egna tidskrifter. Ett tidigt och framgångsrikt exempel utgörs av

den Örebrobaserade *Utbildning och demokrati: Tidskrift för didaktik och utbildningspolitik*, som började ges ut 1992 av en samhällsvetenskapligt inriktad forskargrupp som länge leddes av Tomas Englund.

Överhuvudtaget har den korta artikeln blivit det dominerande sättet att förpacka pedagogisk forskning. Detta gäller för både seniora forskare och doktorander, av vilka de senare allt oftare skriver sammanläggningsavhandlingar. På så sätt tenderar pedagoger precis som sociologer och andra samhällsvetare numera att skriva artiklar i olika tidskrifter, helst anglosaxiska, snarare än sammanhängande monografier. Med ett inte helt vackert ord som ändå framstår som kongenialt med den utveckling som den betecknar skulle man kunna beskriva företeelsen som en *journalifiering* av forskningen.

I ljuset av detta är det en händelse som ser ut som en tanke att inte mindre än fyra pedagogiska tidskrifter började utkomma samtidigt 2015: *Nordisk tidskrift för allmän didaktik*, *Nordic Journal of Educational History*, *Nordisk tidsskrift for pedagogikk og kritikk* och *Nordstep: Nordic Journal of Studies in Educational Policy*. Det är knappast en tillfällighet att tre av dem primärt är engelskspråkiga, men det är också slående att samtliga bygger på nordisk samverkan. Även författare från andra länder är välkomna att medverka i tidskrifterna, men det är tydligt att de i första hand vänder sig till nordiska forskare och läsare. Den internationalisering som det talas så mycket om inom dagens universitetsväsende, men som för det mesta i praktiken reduceras till kommunikation på engelska, har här manifesterats i ett förstärkt samarbete mellan forskare från de nordiska länderna.

Med sina olika inriktningar mot didaktik, utbildningshistoria, kritisk pedagogik respektive policystudier är de fyra tidskrifterna symptomatiska med avseende på den förhållandevis stora bredden inom dagens pedagogiska och utbildningsvetenskapliga forskningsfält. Oavsett hur man ställer sig till olika debattörers kritik av den samtida pedagogiken som politiskt vänstervriden och vetenskapligt undermålig står det klart att fältet är betydligt mer heterogent och mångfacetterat än vad kritikerna tenderar att framställa det som. Även om de didaktiska och samhällsvetenskapliga sidorna dominerar finns här också livaktiga humanvetenskapliga inslag, i dag i större utsträckning än under det 1950-tal då Wilhelm Sjöstrand med oro talade om ämnets avhumanisering. Tvärtemot vad många föreställer

sig kan man inte komma ifrån att de humanistiska dimensionerna av pedagogikämnet har stärkts under senare decennier. Det gäller inte minst utbildningshistoria, där det numera finns starka miljöer i såväl Uppsala som Stockholm och Umeå, men i viss mån också pedagogisk filosofi.

Slutligen kan det noteras att något som i dag återkommer hos många debattörer på högerkanten lika väl som inom vänstern är den pedagogiskt optimistiska tron att olika politiska och sociala problem trots allt kan hanteras genom reformer av skolväsendet. Om politik är att vilja, som Olof Palme på sin tid gjorde gällande, så finns det en uppfattning att pedagogik och utbildning fortfarande hör till de mer betydande medlen genom vilka det önskvärda samhället kan uppnås.[41] Det är en seglivad föreställning som åtminstone delvis kan förstås som ett levande arv från välfärdssamhällets utbildningspolitik och pedagogik.

Noter

Texten är skriven inom ramen för det av Riksbankens Jubileumsfond finansierade forskningsprojektet ”Pedagogik: En historisk studie av en omstridd disciplin” som jag driver tillsammans med Joakim Landahl och Anna Larsson.

1. Med olika tyngd har den typen av kritik under senare år framförts såväl inom akademin av bland andra Jonas Linderoth och Åsa Wikforss som i den mer politiska tidningsoffentligheten av högerdebattörer som Inger Enkvist och Ivar Arpi. Till exempel har Arpi hävdat att pedagogikforskarnas torgföring av ”postmodernt flum” bidragit till det som han och många andra betraktar som en kris i den samtida skolan. Ivar Arpi, ”Tjänstemän på Skolverket saboterade skolan”, ledare i *SvD*, 11/6 2018. Se även Jonas Linderoth, *Lärarens återkomst: Från förvirring till upprättelse* (Stockholm: Natur & Kultur, 2016); Åsa Wikforss, *Alternativa fakta: Om kunskapen och dess fiender* (Lidingö: Fri tanke, 2017), kapitel 5, ”Kunskapen och skolan: Den svenska skolans fall”; Inger Enkvist, ”Både vänster och höger missar skolans kärnfrågor”, *SvD*, 30/5 2021.

2. Se vidare Tomas Englunds diskussion om utbildningsoptimism i *Läroplanens och skolkunskapens politiska dimension* (Göteborg: Daidalos, 2005), s. 180–181. I ett vidare sammanhang är denna form av utbildningsoptimism besläktad med den process som kallas *educationalization* eller pedagogisering. Daniel Tröhler, *Pestalozzi and the Educationalization of the World* (Basingstoke: Palgrave Pivot, 2013).

3. Resonemanget om pedagogikämnets samhälleliga bruk är inspirerat av Sven-Eric Liedman, som i olika sammanhang urskilt tre övergripande vetenskapliga användning-

områden vilka han kallar det materiella, det administrativa och det ideologiska. Det förstnämnda, som handlar om vetenskapens omsättning i materiell produktion, är primärt men inte nödvändigtvis sammankopplat med naturvetenskaper och teknik. Vetenskapen brukas administrativt när dess ”resultat och metoder används till att förbättra och förnya organisatoriska förhållanden och rutiner inom statlig och kommunal förvaltning, politiska organ, företag av olika slag osv.”, något som är tydligast inom samhällsvetenskaperna. Den ideologiska användningen, som är besläktad med det som i föreliggande text kallas det kritisk-diskursiva bruket, är framför allt men inte uteslutande sammankopplad med humaniora och ”är för handen så snart vetenskapen används till att påverka människors föreställningar om sig själva, världen, samhället, gud – ja allt som kan komma i deras väg”. Sven-Eric Liedman, *Mellan det triviala och det outsägliga: Blad ur humanioras och samhällsvetenskapernas historia* (Göteborg: Daidalos, 1998), s. 95ff; citat s. 96, 97. Liedmans indelning kan förstås som en vidareutveckling av Jürgen Habermas teori om kunskapsintressen. I en kritisk uppgörelse med allt tal om den värderingsfria och intresselösa vetenskapen lyfter Habermas fram tre huvudsakliga former av intressen – det tekniska eller instrumentella, det emancipatoriska och det kommunikativa – som kan vara mer eller mindre explicita i framtagande av ny vetenskaplig kunskap. Jürgen Habermas, *Technik und Wissenschaft als Ideologie* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1968).

4. ”Pedagogisk tidskrift upphör”, *Pedagogisk tidskrift*, häfte 6, 1971, s. 104.

5. Om den svenska psykologins tidiga utveckling se Ingemar Nilsson, *Själen i laboratoriet: Vetenskapsideal och människosyn i den experimentella psykologins framväxt* (Lund: Doxa, 1978), s. 145. En bred presentation av psykologins internationella utveckling finns i Roger Smith, *The Fontana History of Human Sciences* (London: Fontana Press, 1997).

6. Bertil Hammer, ”Om pedagogiska problem och forskningsmetoder”, i Leif Lindberg & Britt Marie Berge (red.), *Pedagogik som vetenskap – vetenskap som pedagogik* (Lund: Studentlitteratur, 1988), s. 36.

7. Bertil Hammer, ”Utgivarens förord”, *Svenskt arkiv för pedagogik*, häfte 1, 1913, s. v.

8. Johann Friedrich Herbart, *Konturer till föreläsningar i pedagogik*, övers. Efraim Sköld (Partille: Ordmånen, 1993), s. 5.

9. Bertil Hammer, ”Anmälan”, *Arkiv för pedagogik och psykologi*, nr 1, 1922, s. 3.

10. ”Anmälan”, *Tidskrift för psykologi och pedagogik*, nr 1 oktober 1942, s. 3. Vidare slås det fast (på samma sida): ”Barn- och uppfostringspsykologien liksom rent pedagogisk forskning komma att i hög grad dominera tidskriftens innehåll. Varje läsare skall här kunna finna uppfostrans problem behandlade och diskuterade i anslutning till direkta i skolorna eller i barnpsykologiska institut företagna undersökningar. Icke minst vill tidskriften söka främja de för undervisning och uppfostran så betydelsefulla testpsykologiska strävandena inom intelligensforskning, personlighetspsykologi och socialt orienterad rådgivning för uppfostran. De pedagogiska reformrörelserna i nutiden samt

den inhemska och utländska pedagogiska försöksverksamheten komma att följas speciellt med tanke på ett försök att sovra resultaten av dessa strävanden och få fram det värdefulla och bestående."

11. John Elmgren, "Pedagogisk forskning", *Tidskrift för psykologi och pedagogik*, nr 1, oktober 1942 och nr 2, december 1942; citat nr 1, s. 5–6.

12. Om det i de första numren fanns en någorlunda balans mellan artiklar om pedagogik respektive psykologi så blev de senare efterhand helt dominerande. Några typiska artiklar från den senare, ännu mer psykologiskt accentuerade fasen är R. Dahlkvist, "Försvarsväsendets psykologiska inskrivningsprov: Resultat och erfarenheter från inskrivningsförrättningen i Göteborg 1944", *Tidskrift för psykologi och pedagogik*, nr 4, 1943–1944; John Elmgren, "Den psykologiska faktoranalysen: Några synpunkter", *Tidskrift för psykologi och pedagogik*, nr 1–2, 1946; Gunnar Lindblad, "Vilje- och handlingslivets problem i den moderna psykologien", *Tidskrift för psykologi och pedagogik*, nr 3–4, 1946.

13. John Landquist, *Pedagogikens historia* (Stockholm: Gleerup, 1941); Ingemar Nilsson, *John Landquist: Filosof, psykolog, kritiker. En biografi* (Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien i samverkan med bokförlaget Atlantis, 2009). Rörande den svenska receptionen av Bergson se Jean-François Battail, *Le Mouvement des idées en Suède à l'âge du bergsonisme* (Paris: Lettres Modernes, 1979).

14. Även här förblev den tyskorienterade (och nazianstrukna) Landquist ett undantag. Se vidare Nilsson 2009. Om hur det som skedde i Tyskland under 1930- och 1940-talen påverkade det svenska intellektuella livet under efterkrigstiden se Johan Östling, *Nazismens sensmoral: Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning* (Stockholm: Atlantis, 2008).

15. Elmgren 1942, II, s. 50.

16. O.H. Dahlgren, "Intillgensundersökningar [sic] som komplement vid övergång från folkskola till högre skolor", *Tidskrift för psykologi och pedagogik*, nr 1, oktober 1942, s. 45. Frågan behandlades också i *Pedagogisk tidskrift*, där även vissa motröster hördes. Se till exempel Adolf Söderlunds artikel "Läroverket ett gallringsinstrument eller en utbildningsanstalt", *Pedagogisk tidskrift*, häfte 1–2, 1945, s. 14–15: "Den nu alltmer tydliga tendensen att förvandla våra läroverk till gallringsinstrument, för att tillmötesgå statsmakternas och myndigheternas krav på begränsning av antalet elever som bedriva s. k. teoretiska studier, måste hejdas."

17. Englund 2005.

18. *1946 års skolkommissions betänkande med förslag till riktlinjer för svenska skolväsendets utveckling*, SOU 1948:27, s. X.

19. Om dessa utredningar finns numera en tämligen rik litteratur; se till exempel Tomas Wedin, *The Aporia of Equality: A Historico-Political Approach to Swedish Educational Politics 1946–2000* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2018).

20. Den professionsinriktade högskolan startade sin verksamhet 1956, med Torsten

Husén som förste professorn i pedagogik. Med sin militärpsykologiska forskning hade Husén tidigare gjort viktiga insatser inom försvarsväsendet, men han kom efterhand att få en stor vetenskaplig bredd som innefattade allt från folkbildning till universitetspolitik och internationell komparativ pedagogik. Bland svenska pedagogiska teoretiker var han troligtvis internationellt sett mer inflytelserik än någon efter Ellen Key. Dessutom var han en av de pedagoger som deltog mest aktivt i det vetenskapliga och utbildningspolitiska förarbetet till de stora reformer inom utbildningssektorn som genomfördes under 1960- och 1970-talet.

21. Charles Westin, ”Pedagogikens forskningsområde och metoder för klassrumsstudier”, i Staffan Selander (red.), *Forskning om utbildning: En antologi* (Stockholm/Stehag: Symposion, 1992), s. 18.

22. Westin 1992, s. 19.

23. Citerat efter Ingemar Nilsson, ”Wilhelm Sjöstrand”, *Svenskt biografiskt lexikon*, häfte 158, band 32, red. Åsa Karlsson (Stockholm: Riksarkivet, 2004), s. 403. Samtidigt är Sjöstrand ett exempel på att det fortfarande fanns utrymme för icke-positivistisk forskning. Han hade vida idéhistoriska och filosofiska intressen, och tillsammans med kollegor, doktorander och studenter på pedagogiska institutionen i Uppsala genomförde han forskningsprojekt om bland annat frihet och jämlikhet som grundläggande pedagogiska principer. Under 1960-talet skrev han ett stort upplagt verk om pedagogikens historia och han var även ordförande i Föreningen för svensk undervisningshistoria samt redaktör för dess årsbok.

24. Jämför ”sektorsforskning”, i *Nationalencyklopedin*, band 16 (Höganäs: Bra Böcker, 1995), s. 35.

25. Bengt Ekman & Christer Sandahl, ”Pedagogisk forskning: Information och dokumentation”, *Pedagogisk tidskrift*, häfte 2–3, 1970, s. 29.

26. Jon Naeslund, ”En ny tidskrift”, *Forskning om utbildning*, nr 1, 1974, s. 3.

27. Ett brett urval av de artiklar som publicerades i tidskriften finns återutgivna i bokform i Staffan Selander (red.), *Forskning om utbildning: En antologi* (Stockholm/Stehag: Symposion, 1992).

28. Karl-Göran Ahlström & Erik Wallin, ”Pedagogiskt FoU med förankring i skolan”, *Forskning om utbildning*, nr 1, 1976, s. 25.

29. Karl-Göran Ahlström, ”Pedagogisk forskning i samhällets tjänst”, *Forskning om utbildning*, nr 3, 1978, s. 9.

30. Se till exempel Aant Elzinga, ”Research, Bureaucracy and the Drift of Epistemic Criteria”, i Björn Wittrock & Aant Elzinga (red.), *The University Research System: The Public Policies of the Home of Scientists* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1985), s. 191–220, och Gunnar Richardson, *Den forskningspolitiska paradoxen: Central planering och lokal profilering i 1980-talets högskoleforskning* (Stockholm: Universitets- och högskoleämbetet, 1989).

31. Staf Callewaert & Daniel Kallós, ”Den rosa vågen i svensk pedagogik”, *Forskning om utbildning*, nr 1, 1976, s. 32.

32. Englund, *Läroplanens och skolkunskapens politiska dimension*. Se även Anders Burman & Shamal Kaveh, ”Var realist – kräv det omöjliga! Sextioåttarörelsen, det politiska och det pedagogiska”, i Anders Burman & Joakim Landahl (red.), *1968 och pedagogiken* (Huddinge: Södertörns högskola, 2020), s. 255–272.

33. Callewaert & Kallós 1976, s. 32.

34. Löst stencilerat informationsblad, daterat mars 1977, som medföljde första numret av *Krut*, 1977. Det finns ingen mer omfattande studie om *Krut*, men i sin avhandling *Viljan att veta vad andra vet: Kunskapsbedömning i tidigmodern, modern och senmodern skola* (Uppsala: Uppsala universitet, 2006) uppehåller sig Christian Lundahl en hel del vid tidskriften och i synnerhet de diskussioner som där fördes om betyg och bedömning inom skolväsendet.

35. Löst stencilerat informationsblad, utan datering, som medföljde första numret av *Krut*, 1977 (ett annat informationsblad än det till vilken föregående not hänvisar).

36. ”Om KRUT”, *Krut*, nr 5, 1978, s. 2.

37. Donald Broady, ”Den dolda läroplanen”, *Krut*, nr 16, 1980, s. 29.

38. Redan 1987 kunde Tomas Kroksmark och Ference Marton i en artikel tala om ”det – jämfört med gångna decennier – flitiga bruket av termen ’didaktik’ under de senaste åren”. Tomas Kroksmark & Ference Marton, ”Läran om undervisning”, i Staffan Selander (red.), *Forskning om utbildning: En antologi* (Stockholm/Stehag: Symposion, 1992), s. 41.

39. Tomas Englund, ”Nya tendenser inom pedagogikdisciplinen under de tre senaste decennierna”, *Pedagogisk Forskning i Sverige*, nr 1, 2004, s. 37–49.

40. Om sektorsforskningens avskaffande se Ulf Sandström, ”Sektorsforskningsproblemet”, Electronic Papers from the Research Landscape Project 2000:2, https://www.forskningspolitik.se/files/dokument/paper2.pdf, s. 3; rörande UVK se Anders Burman, Daniel Lövheim & Johanna Ringarp (red.), *Utbildningsvetenskap: Ett vetenskapsområdes uppkomst, utveckling och samtida utmaningar* (Huddinge: Södertörns högskola, 2018).

41. Olof Palme, *Politik är att vilja* (Stockholm: Prisma, 1968).

SVENSKA DAGBLADET

Nr 349 ★ Tel. 22 50 00. Riks 08/22 50 20. Abonnentservice 54 04 60. MÅNDAGEN DEN 23 DECEMBER 1968 VARDAGAR 50 öre SÖNDAGAR 75 öre

BÖCKER 1968 AV SvD – MEDARBETARE

IVAR ANDERSON

Åsyna vittne

Människor och händelser i pressens politik 1914—40

"Ivar Anderson har en snabb penna som hjälper läsaren att fånga denna tid med sin känsel ... Det finns många snabba och träffsäkra porträttskisser i boken och indirekt ger de också en bild av författaren: ganska salt ibland men en politikens kavaljer."
Harald Wiforss i GHT

39:— NORSTEDTS

KAI CURRY-LINDAHL

Fjäll och savann

Natur och naturvård världen runt. Fylld med betagande naturskildringar, som bildar den rika bakgrunden till författarens synpunkter på människans roll som en del av naturen och vårdare av den.

Inb. 44:50 NATUR OCH KULTUR

NILS-ERIK LANDELL

Fågelledd fiskhot kvicksilver

Redogörelse för kvicksilverförgiftningen av land och sjö i Sverige. Den svenska debatten. De åtgärder som myndigheterna vidtagit. Oroande och angelägen bok.

11:75 ALDUS AKTUELLT/BONNIERS

WILHELM SJÖSTRAND

Pedagogiska grundproblem i historisk belysning

En modern pedagogikens historia som ger både den kronologiska utvecklingen och en systematisk framställning av de pedagogiska huvudproblemen.

26:50 GLEERUPS

AXEL WALDEMARSON

Kampen om regeringsmakten

En opartisk, saklig sammanfattande orientering om teknik och problematik inför 1968 och 1970 års val.

Pris hft. 18:— NORSTEDTS

GRETA BOLIN CORINNA

Livet i lekskolan

Detta är en bok om den allvarsamma leken, sådan den bedrivs i förskola och daghem, och som lär oss så mycket om både stora och små människor. Charmfulla illustrationer av Fibben Hald.

24:50 RABÉN & SJÖGREN

GUNNAR FALK

Furstegossen

Med fin psykologisk insikt och ett klart och följsamt språk har författaren fogat samman stycken av en människas barndom och delar av hans vuxna liv till en spänningsfylld enhet.

29:50 RABÉN & SJÖGREN

STAFFAN LINDÉN

Då sa jag till magistern

Sveriges roligaste lärare — det är han som ritar "stollarna" i Svenska Dagbladet och Röster i Radio — har samlat härliga historier från sin praktik.

9:85 oms inräkn. AHLÉN & ÅKERLUND

Staffans Stollar

Ingenting är sig likt. Allting förändras eller försvinner. Utom STOLLARNA förstås. Det är skönt att man åtminstone kan lita på Lindén.

8:— LINDBLADS

KJELL STRÖMBERG

Dikt och liv

"Vad han utövar är en litterär porträttkonst, där en oftast hipnadswäckande kunskap om modellens biografi bildar stommen och förenar sig med en fin uppfattning av verkens karaktär..."
Åke Janzon i SvD

34:— NATUR OCH KULTUR

MARIANNE ZETTERSTRÖM

En sån vacker dag

Den stora läsekrets som med förtjusning tog del av "En bukett av Viola" återfinner här den speciella blandning av humor och ömt vemod som har gjort Marianne Zetterström till en av landets finaste käsärer. Boken är illustrerad med vinjetter av Carl Zetterström.

19:50 BONNIERS

EINAR von BREDOW

SYDÖST-ASIEN — sken och verklighet

Redogörelse och analys av kulturella, politiska, sociala och religiösa förhållanden i Sydöstasien. Gör det möjligt att förstå utvecklingen i detta område.

11:50 ALDUS AKTUELLT/BONNIERS

KARL RAGNAR GIEROW

Skall jag taga vara på min broder?

"Här kulminerar en tradition som bl. a. rymmer namnen Rydberg, Snoilsky och Gullberg... Han har skrivit en stor diktsamling om en viktig fråga i vår tid."
Erik Lundberg i GHT

18:— NORSTEDTS

INGMAR LINDMARKER

Ett litet Amerika

Rapport från amerikansk förstad

Om vardagen i förstaden Rye, några mil norr om Manhattan. Om motsättningar under den ljusna och idylliska ytan. Om dubbelmoral, kyrkans makt, maffian, demonstrerande tonåringar och Vietnam.

32:50 GEBERS

TECKNAR-ANDERS

Anders lilla gröna

1968, året som gått — året, olympiaåret — har varit ett toppår för Tecknar-Anders, Svenska Dagbladets högt skattade krönikör. Aldrig har hans rittstift varit vassare än i årets bok. Varje sann medlem i börnpartiet har alltid "Anders Lilla Gröna" till hands!

9:75 WILLIAMS FÖRLAGS AB

ALF ÅBERG

De fann Sverige åt oss

En sydamerikansk äventyrare i Gustaf III:s Sverige var den förste att värdesätta en så aktuell exportvara som svenska synden. Och Pytheas, grekisk geograf gav på 300-talet den första rapporten om "Ultima Thule". Ni kommer att glädjas åt denna bok om de män som upptäckt vår nationalkaraktär och våra särdrag.

Rikt ill. inb. 35:— LTs FÖRLAG

GUNNAR BRUSEWITZ

Björnjägare och fjärilsmålare

"Man njuter av de fint teknade porträtten och konstaterar att Brusewitz' verbala förmåga gott tål en jämförelse med hans erkänt utstyva tecknarkonst."

Inb. 44:50 *Per-Erik Tonell, SvD*

Fåglalåt

"Brusewitz har skarp syn, fin hörsel och tydligen också musikalisk begåvning." *Knut Hagberg, SvD*

29:50 WAHLSTRÖM & WIDSTRAND

BJÖRN JULÉN

Att skriva och ändå leva

På uppdrag av författarföreningen har docent Björn Julén skrivit den första översikten av de svenska författarnas fackliga och ideella ansträngningar.

14:50 PAN/NORSTEDTS

GUNNAR E. SANDGREN

Blaskan

Det här är en förargliga bok. Den handlar om journalisters bristande kunskaper och småtidningars rädsla att störa sig med opinionen. Det finns en journalist, en ensamvarg som har fått upp ögonen för dessa problem. Men hur ska han klara sin konfliktsituation?

32:50 BONNIERS

GUNNEL VALLQUIST

Kyrkor i uppbrott

Gunnel Vallquist har känsligt laktigt det nya sociala—politiska engagemanget hos kyrkorna när hon rest genom en rad europeiska länder på båda sidor om järnridån.

Verbum-Dialog, 13:50 VERBUM

STEN CARLSSON

Yrken och samhällsgrupper

Redogör för strukturomvandlingen i yrkeslivet och ständcirkulationen. Behandlar yrkesbeteckningarnas historia, olika yrkesgruppers storlek, fackorganisationernas och kvinnoemancipationens framväxt. Författaren är professor i historia vid Uppsala Universitet.

Inb. 32:— ALMQVIST & WIKSELL

KAR DE MUMMA

Vi ses igen

"Ett snillrikt uppslag, det är ingen tvekan om att han förvaltar det. Det är en berömvärd samhällsskildring... bland det styvaste jag läst!"
Allan Fagerström, AB

14:50, inb. 19:50 WAHLSTRÖM & WIDSTRAND

TOM SELANDER

Annorlunda mil med bil

Med Tom Selander som journalistiskt skygd guide får ni göra 23 bilturer från Skåne till Västerbotten. Personligt och humoristiskt skildrar han färder som verkligen ger annorlunda mil med bil. Sven Rydén svarar för fina illustrationer.

Inb. 27:— RABÉN & SJÖGREN

PER ERIK WAHLUND

Osed och ordsed

1 234 gamla svenska ordspråk och talesätt. Rolig kulturhistoria, härlig handbok för middagstalare, föredragshållare, för vänner av gammalsvenska ord och uttryck.

Inb. 35:— NATUR OCH KULTUR

Japansk dagbok — impressioner och ironier

Den fine kännaren av japansk litteratur och författaren till den finstämda haiku-poesin i samlingarna "Körsbärsträdet" och "Bambufjöljten".

32:50 BONNIERS

Ett bokslut kan nu göras över årets bokutgivning.
Den har varit mycket omfattande.
Till bokfloden har åtskilliga SvD-medarbetare bidragit.
Inte mindre än 23 av dem finns med i årets utgivning.
De presenteras här tillsammans med sina böcker. Presentationen talar för sig själv. Det är som synes ett mycket rikt fasetterat och stort fält SvD-medarbetarna täcker.

Ni som vill vara välorienterad — prenumerera på Svenska Dagbladet 1969

SVENSKA DAGBLADET

För Er som vill vara välorienterad *Prenumerera för 1969 – Ring 08/540460*

7

Polemik och pedagogik under strecket

Wilhelm Sjöstrand som skoldebattör och vetenskapskritiker

JOAKIM LANDAHL

Under efterkrigstiden kom det svenska skolväsendet att genomgå omfattande förändringar, inte minst genom framväxten av enhetsskolan. Kännetecknande för utvecklingen var en särskild relation mellan forskning och politik. Pedagogisk forskning fick rollen att under en lång följd av år följa en försöksverksamhet med enhetsskola. Det gav pedagogiken en samhällsroll som den tidigare inte haft. Detta kapitel undersöker hur relationen mellan forskning och politik kunde te sig på den massmediala arenan. Där kunde förväntningarna på den pedagogiska vetenskapen på olika sätt få offentlig spridning, genom antingen reproduktion eller problematisering. Relationen mellan forskning och vetenskap var således inte bara en intern angelägenhet för de närmast berörda, utan en fråga som förhandlades inför en publik. Att studera sådana offentliga förhandlingsprocesser är intressant eftersom det kastar ljus över frågan om vilken typ av vetenskapliga spörsmål som ansågs ha någon form av allmänintresse. Genom att studera relationen mellan forskning, politik och medier går det därmed att synliggöra hur och när vetenskaplig forskning blir en del av ett större samtal som i sin tur kan ha implikationer för ett större samhällsbygge.

I centrum för kapitlet står en enskild aktör och en särskild arena där denne verkade. Aktören är pedagogikprofessorn Wilhelm Sjöstrand, den ledande företrädaren för en mer humanistiskt, historiskt präglad peda-

gogikforskning och därtill en konservativ röst med stor skepsis mot den pågående utvecklingen av den svenska skolan. Arenan är *Svenska Dagbladets* avdelning Under strecket, där Sjöstrand var en regelbunden medarbetare.[1]

En anledning till att Sjöstrand är intressant är hans dubbeltydiga position i offentligheten. Ett sätt att kategorisera forskare och intellektuella är med avseende på deras grad av inflytande och synlighet. Patrick Baert har exempelvis sökt utröna hur Sartre lyckades etablera sig som den megakändis han kom att bli.[2] Perspektivet kan även användas på motsatt sätt, för att diskutera hur det går till när individer misslyckas med att bli kända och erkända.[3] Dominik Želinský argumenterar för att forskningen om intellektuella personer har varit närmast besatt av särskilt framgångsrika individer och han föreslår i stället ett ökat fokus på de mindre uppskattade och marginaliserade intellektuella.[4] När det gäller fallet Sjöstrand är det inte helt självklart hur han ska kategoriseras. Han hade en mångårig karriär som en av få professorer i ämnet, skrev flera böcker och var massmedialt en av de mer synliga aktörerna i sin disciplin. Men samtidigt var han i politiskt avseende relativt marginaliserad, och detta i en tid när just relationen mellan forskning och politik började stärkas. I den meningen befann han sig innanför och utanför på ett sätt som gör honom till en intressant spegling av ämnet för denna text: relationen mellan utbildningspolitik och forskning på en medial arena under svensk efterkrigstid.

Under perioden genomgick det svenska skolväsendet omfattande förändringar, inte minst genom den internationellt uppmärksammade grundskolereformen. Kännetecknande för den svenska utvecklingen var en särskild relation mellan forskning och politik. Den bild som spreds var att Sverige i större utsträckning än andra länder lyckats formulera en långsiktig, forskningsbaserad plan för hur en grundskola kunde utvecklas, och att denna kontinuerligt utvärderades under processens lopp.[5] Denna relation mellan forskning och politik kom i efterhand att plockas upp i historiska verk som Sixten Marklunds *Skolsverige*, eller i artiklar av Torsten Husén. På många sätt kan man säga att de utbildningspolitiska reformerna kommenterades av aktörer som själva sympatiserade med dem. Detta skedde även medialt genom att pedagogikforskare kommenterade utvecklingen i en rad olika medier, från tv, radio och dagspress till olika typer av ma-

gasin. Generellt sett har även i efterhand den typen av röster, progressiva och tillhörande ett vinnande läger, dominerat historieskrivningen. På senare år har det emellertid riktats uppmärksamhet mot en annan typ av röster – de konservativa. Ett exempel är Adam Laats, som i boken *The Other School Reformers* sökt göra en alternativ historieskrivning gällande viktiga aktörer i den amerikanska kontexten.[6] Genom att synliggöra konservativa aktörer går det att ge en mer fullständig bild av vilken typ av budskap som hörts i den mediala offentligheten samt i vilken grad de haft politiskt inflytande. Genom att uppmärksamma Sjöstrands mediala roll vill jag med denna text ge ett bidrag till denna diskussion ur ett svenskt perspektiv, där den pedagogiska konservatismen på många sätt tog sig andra uttryck än i USA. Sjöstrand var, till skillnad från amerikanska konservativa debattörer, inte skeptisk till vare sig evolutionslära eller sexualundervisning och uttryckte inte nationalistiska tankegångar.

Texten är upplagd på följande vis. Först introduceras den aktör och den massmediala arena som står i centrum för undersökningen: Wilhelm Sjöstrand och Under strecket. Därpå diskuteras två centrala aspekter av hans texter. Först exemplifieras hur Sjöstrand gick in i en dagsaktuell skoldebatt, därpå hur han framträdde som utbildningshistoriker.

En pedagog under strecket

I dag är det ytterst sällsynt att pedagogikforskare är synliga på kultursidor, vare sig som skribenter eller som föremål för recensioner och debatter. Inte heller historiskt sett har kultursidesvärlden varit en plats där pedagogikforskare verkat, om man inte räknar John Landquist som trots allt fick en professur i pedagogik och psykologi mot slutet av sin karriär. Undantaget som bekräftar regeln är Wilhelm Sjöstrand, mångårig medarbetare i *Svenska Dagbladets* sektion Under strecket. Sjöstrand författade 135 understreckare i *SvD* under perioden 1950–1980. Perioden sammanfaller ungefär med den period då han var professor i pedagogik och pedagogisk psykologi i Uppsala, 1950–1976.[7]

Wilhelm Sjöstrand (1909–1989) framstår på många sätt som den mest påtagliga humanisten bland de svenska pedagogerna under efterkrigstiden. Hans mest betydande insats som pedagogikforskare skedde inom

pedagogikens historia. Han skrev sin avhandling om den militära undervisningens historia och arbetade under en dryg tioårsperiod fram trebandsverket *Pedagogikens historia* (1954–1965). Under många år (1958–1983) var han dessutom ordförande för Föreningen för Svensk undervisningshistoria, som med sin bokutgivning var det självklara forumet för nästan alla utbildningshistoriska böcker under den aktuella tiden. Sjöstrands första historiska studier tillkom under inflytande av pedagogen Rudolf Anderberg, som dock själv saknade historisk kompetens. Sjöstrand kom i stället att betrakta idé- och lärdomshistorikern Johan Nordström, vars seminarium han följde, som sin egentlige lärare.[8]

Samtidigt är det svårt att entydigt kategorisera Sjöstrands tänkande. Även om han ofta propagerade för den humanistiska delen av pedagogiken var han bred i sin inriktning, en egenskap som han delar med disciplinen som helhet under efterkrigstidens första decennier. Med sina rötter inom filosofin kom ämnet, vars första professur tillsattes 1910, att få en mångsidig disciplinär identitet, där hårda och mjuka vetenskaper bidrog till det vetenskapliga arvet. Pedagogik hade en hybridartad karaktär, och forskare förväntades besitta kunskaper såväl om historia som om mätningar och tester. Detta var inte unikt för pedagogiken utan kan ses som en effekt av de långsamma förskjutningar och avknoppningar som skedde mellan discipliner under 1900-talet, då klyftan mellan naturvetenskap och humaniora vidgades, samtidigt som vissa discipliner, som psykologi, kunde uppträda på båda sidor av den allt bredare klyftan mellan de två kulturerna.[9] När det gäller Sjöstrand illustreras hans dubbla position av hur *Svenska Dagbladet* valde att beskriva honom i sina annonser för Under strecket. I början av 1951 presenterades Under streckets medarbetare i en sådan annons. De delades in i sex olika ämneskategorier: litterära medarbetare; naturvetenskap och medicin; politiskt; humaniora; konst och teater; samt kyrkligt, teologiskt och religiöst. Sjöstrand placerades denna gång i kategorin ”naturvetenskap och medicin”. I slutet av samma år var det åter dags för en annons, men denna gång hade han fått en ny placering, nu under rubriken ”humaniora”, en mer rättvisande placering som han också skulle behålla framöver.

Sjöstrands och pedagogikens mångsidiga disciplinära identitet gör det möjligt att ställa frågor om vilken typ av kunskaper som under den aktu-

ella tiden kunde spela en roll i den utbildningspolitiska processen. Genom det mångfasetterade idéarvet kan en enskild disciplin, ja rentav en enskild person, ge oss inblickar i vilka kunskaper som ansågs tillräckligt relevanta för att mobiliseras i samhällsdebatten.

Sjöstrand debuterade som understreckarförfattare dagen efter att han blev professor. Han installerades som professor i pedagogik och pedagogisk psykologi vid Uppsala universitet den 29 april 1950. Installationsföreläsningen, som hade rubriken ”De psykiska könsdifferenserna och pedagogiken”, omnämndes i ett referat på *Svenska Dagbladets* förstasida, och föreläsningen beskrevs som ”mycket uppmärksammad”.[10] Samma dag trycktes delar av föreläsningen som understreckare. Installationsföreläsningar av pedagoger brukade i regel tryckas i specialiserade publikationer, såsom universitetens årsböcker eller i vetenskapliga eller professionellt inriktade tidskrifter.[11] Att Sjöstrand i stället lät publicera sin föreläsning i *SvD* vittnar om en mer medietillvänd publiceringsstrategi. Hans akademiska karriär nådde därmed också sin kulmen parallellt med att han började sin bana som medarbetare i Under strecket. De två rollerna – som professor och understreckarförfattare – kom sedan att följas åt under en rad år. Han var professor fram till 1976 och hans sista understreckare publicerades den 2 maj 1980.

Inledningsvis kan det vara av värde att söka karakterisera forumet Under strecket. I dag är Under strecket huvudsakligen en plats för positivt präglade anmälningar av böcker. Denna karaktär är delvis en historisk nyhet. Johan Östling har i en studie av 1960-talets understreckare konstaterat att cirka 8 procent av urvalet kan beskrivas som regelrätta inlägg i en pågående debatt.[12] I en studie av mer sentida understreckare menar Urban Lundberg att debattmaterialet numera placeras på särskilda debattsidor (och i krönikor, kan tilläggas), och att merparten av Under streckets bokanmälningar i dag är positivt hållna.[13] Sjöstrand använde Under strecket på båda sätten. Ibland anmälde han litteratur som han helt enkelt fann intressant, utan att någon polemisk udd gick att skymta. Men i många fall var i stället den debatterande och polemiska sidan ett betydande inslag i texterna. Även om de inte kan betraktas som renodlade debattartiklar, utan ofta präglas av ett sakligt och vetenskapligt anslag, genomsyras många av ett markerat missnöje med sakernas tillstånd.

I relation till det övriga pedagogiska fältet i Sverige kom Sjöstrand därmed att få en outsiderposition, åtminstone när det gällde relationen mellan forskning och politik. Han ställde sig ofta i opposition till de rådande trenderna och vägvalen inom svensk skolpolitik. Sin mest påtagliga och långvariga antagonist hade han i pedagogikprofessorn Torsten Husén, som till skillnad från Sjöstrand åtnjöt politiskt inflytande. Medan Sjöstrand, något förenklat, kan kategoriseras som konservativ, kom Husén att utveckla en hållning som bejakade de skolreformer som under 1960-talet ledde fram till skapandet av grundskolan. En hel del av Sjöstrands understreckare förhåller sig kritiskt till denna utveckling. 1981, ett år efter att Sjöstrand skrivit sin sista understreckare, kommenterade Husén Sjöstrands skriverier i sina memoarer på följande sätt:

> Wilhelm Sjöstrand, med vilken jag under en nära 30-årig professorsbana haft många kontroverser, är pensionerad. Jag samlade under många år de brev, flertalet s k skällebrev, jag hade mottagit från honom jämte de artiklar i Svenska Dagbladet, i vilka han regelbundet brukade göra ned mina, mina medarbetares och elevers publikationer, i en holk på vars rygg jag skrivit ”Fallet Sjöstrand.”[14]

Huséns beskrivning av den regelbundet förekommande kritiken indikerar ett särdrag för Under strecket som forum för debatt. Kännetecknande för avdelningen var att vissa enskilda skribenter återkom med stor regelbundenhet.[15] När det gäller just skolfrågor var det speciellt två skribenter som kom att dominera Under strecket under 1900-talet: förutom Wilhelm Sjöstrand språkvetaren Erik Wellander. Båda hade en konservativ ansats och de låg nära varandra i många frågor. Andra skribenter förekom mer sporadiskt. Det faktum att enskilda författare återkom gör att Under strecket byggde på repetitionens princip: den som skrivit en text förväntades snart skriva en till. Minst en av två personliga egenskaper verkar ha krävts för att passa in i ett sådant sammanhang: uthållighet för att kunna variera ett tema gång på gång och mångsidighet för att kunna närma sig olika typer av forskning och fenomen. Som understreckarskribent finns det hos Sjöstrand ett repetitivt drag, han återkommer gärna till vissa frågor, samtidigt som han uppvisar en ämnesmässig bredd som spänner från utbildningshistoria till mätteori. När det gäller den uthålliga, repeti-

tiva kampen för en viss fråga, stimulerades den av det skolpolitiska förlopp som kom att prägla svenskt 1900-tal, och som syntes även under Wellanders tid som understreckarförfattare. Redan under 1920-talet kom Wellander att kritisera det pågående reformarbete som resulterade i 1927 års skolreform.[16] Efter ett 1930-tal i relativ stiltje kom sedan 1940-talet, präglat av två stora statliga utredningar, vilket följdes av 1950-talet, präglat av den statligt styrda försöksverksamheten, vilket kulminerade i 1962 års grundskola. Den dynamiska och utdragna processen blev sammantaget ett tacksamt stoff att behandla i Under strecket. Här fanns helt enkelt en kompatibilitet mellan personer som gärna återkom till hjärtefrågor, ett medium som tillät detta och en skolpolitisk process som möjliggjorde det genom sin utsträckning i tiden.

Sjöstrands roll som debattör och understreckarnas publika genomslag förstärktes genom att de i flera fall kom att tryckas i bokform.[17] Det förlängde livslängden på inläggen, förtydligade deras tendens och bidrog till att de kom att bli recenserade och debatterade på ett annat sätt än de enskilda understreckarna. Böckerna var inte okontroversiella, och när Sjöstrands bok *Skolreformen i stöpsleven* publicerades 1954 valde förlaget att beskriva Sjöstrands teser som omdiskuterade. I en annons för *Skolreformen i stöpsleven* citerades Gunnar Heléns recension i *Stockholms-Tidningen*, som beskrivit boken som ett ”regelrätt stridsinlägg, författat i den kända avsikten att såra”.[18] I en annan annons för samma bok citerades fyra recensenter, två positiva och två negativa. Rubriken på annonsen var ”Vem håller ni med?”. Även om boken hade undertiteln ”Svensk skolpolitik i vetenskaplig belysning – ett diskussionsinlägg” bjöds läsaren in till en reflexion över sant och falskt, och skolpolitiken blev inte bara en fråga om objektivitet utan även en sorts kamp mellan olika läger, en spännande tävlan där man kunde välja lag.[19]

En förutsättning för Sjöstrands relativt rikhaltiga produktion i *Svenska Dagbladet* var hans mångsidighet. Han kom sedermera att beskrivas som den siste polyhistorn inom sin disciplin, en mångsidighet som hade en grogrund i pedagogikens traditionellt mångfasetterade position inom det disciplinära fältet.[20] Kraven på en professor omfattade såväl ’hårda’ som ’mjuka’ kunskapsområden, och Sjöstrands kännedom om allt från mätteori till historia var inte unik. Mångsidigheten var förstås tacksam för den som

ville etablera sig som understreckarförfattare. Samtidigt var han specialiserad i den meningen att nästan allt han skrev om hade en koppling till pedagogiska frågeställningar. Den typ av texter han anmälde handlade oftast om skol- och utbildningsfrågor, och inkluderade avhandlingar, debattböcker, statliga utredningar och myndighetstexter, särskilt från Skolöverstyrelsen.[21]

Enhetsskolan

I denna mångfald av ämnen fanns det ett ämne som Sjöstrand ofta återkom till: enhetsskolan. Intresset bör ses mot bakgrund av att forskning och politik under 1950-talet kom att knytas samman på ett delvis nytt sätt genom den stora skolreform som genomdrevs under decenniet. Enhetsskolan, senare kallad grundskolan, kom att bli den kanske vanligaste fråga som Sjöstrand behandlade.[22] Hans inställning till reformen var kritisk, något som framkom i otaliga artiklar under ett flertal år. Den första artikeln i ämnet publicerades 1952 och den sista 1962.[23]

Det finns som sagt ett visst repetitivt drag i Sjöstrands texter, som bör ses som en avspegling av den politiska process varmed enhetsskolan blev till. Enkelt sammanfattat var det 1946 års skolkommission som ledde fram till ett principbeslut 1950 om nioårig enhetsskola, som dock fullt ut skulle realiseras först på 1970-talet. Av avgörande betydelse för detta utdragna förlopp var att riksdagen beslutade att en försöksverksamhet med enhetsskola skulle inrättas. Detta beslut innebar i sin tur att den pedagogiska forskningen fick stort utrymme att kontinuerligt utvärdera och därmed potentiellt påverka det utbildningspolitiska förloppet. Det öppnade ett utrymme för vetenskap, men också för vetenskapskritik, som Sjöstrand kom att utnyttja, inte minst i sina understreckare. Redan i hans första understreckare i ämnet, ”Enhetsskola på god tro?”, slogs tonen an:

> Ty hur mycket man än må uppskatta SÖ:s strävan att planera försöksverksamheten på ett vetenskapligt betryggande sätt [...] så förefalla dessa [experiment] åtminstone hitintills inte hållbara och övertygande enligt den pedagogiska forskningens krav. Man får endast hoppas, att det blir bättre i fortsättningen. Ty eljest kommer enhetsskolan att realiseras på ingenting annat än god tro.[24]

Oftast handlade diskussionen om kritiska genomgångar av svensk forskning och utredningsarbete. Det kunde röra sig om en skeptisk läsning av statliga utredningar, myndighetstexter och politiska beslut, där Sjöstrand genomgående sökte ifrågasätta den vetenskapliga grunden till de tolkningar som gjorts. Av intresse i detta sammanhang är vilken typ av kunskaper som han då kom att mobilisera. Något generaliserat kan man säga att det inte är humanisten Sjöstrand som driver sina teser i dessa fall. Snarare är det psykologins och de statistiska mätningarnas positivistiska vetenskapsideal som tas i bruk. Därmed kunde Sjöstrand bemöta motståndarna på deras egen arena. Inte sällan anklagade han sina motståndare för att ha mätt fel saker på fel sätt. Han sökte även själv att experimentellt studera enhetsskolefrågan.[25]

En annan typ av kunskaper som användes var internationella. Under efterkrigstiden fanns det generellt ett växande intresse för internationella frågor, bland såväl forskare som praktiker. Under 1950- och 1960-talen bildades de första internationella sällskapen i det tvärvetenskapliga fält som kom att kallas *comparative education*.[26] Sjöstrand bidrog själv till det internationella perspektivet genom läroboken *Skola och undervisning i Sverige och andra länder: En jämförande översikt*, som gavs ut i flera upplagor under 1950- och 1960-talen.[27] I hans understreckare kom internationella argument ibland att användas för att underbygga kritiken mot enhetsskolan. Internationellt fanns det gott om exempel på länder som ännu inte fullt ut beträtt enhetsskolans väg, exempelvis England, som Sjöstrand diskuterade i två understreckare.[28] Sjöstrand diskuterade även det amerikanska exemplet, där en form av enhetsskola prövats sedan länge, och där man – enligt Sjöstrand – kommit att ifrågasätta denna, inte minst i kölvattnet av Sputnikkrisen.[29]

Även om Sjöstrand på många sätt ansträngde sig för att framstå som saklig och neutral förekom uppfattningen att han gravt misslyckades med denna föresats, och att det även märktes i undervisningen. I *Dagens Nyheter* framfördes anklagelser om att han i sin undervisning bedrev en tendentiös agitation mot enhetsskolan.[30] Sjöstrand avvisade anklagelsen med hänvisning till sin popularitet som föreläsare: ”Det är ett allvarligt påstående, särskilt för mig, som sannolikt har det talrikaste auditoriet i föreläsningssammanhang i Sverige. Studentantalet på mina föreläsningar i universi-

● **WILHELM SJÖSTRAND** var professor i pedagogik och pedagogisk psykologi vid Uppsala universitet mellan 1950 och 1976. Här sitter han vid sitt skrivbord i oktober 1957.

tetets aula i Uppsala brukar nämligen variera mellan 300 och 450."[31] Synpunkter på Sjöstrands tillförlitlighet uttrycktes även i samband med en understreckare där Sjöstrand anmälde Torsten Husén och Gunnar Boalts bok *Skolans sociologi*. Sjöstrand hade avfärdat boken som "närmast en propagandaskildring av det slag, som man inte väntar sig att finna inom en västerländsk demokrati"[32] – en formulering som ovanligt nog fick Husén att skriva ett genmäle.[33] Även *Aftonbladets* ledarsida reagerade i en artikel som angrep Sjöstrand och meningsfränden Erik Wellander.[34]

● **UNDERSTRECKARE I BOKFORMAT.** Wilhelm Sjöstrand, som var starkt kritisk till den pågående skolreformen, samlade 1954 några av sina tidningstexter i boken *Skolreformen i stöpsleven*.

Givet den kritik som Sjöstrand upprepade gånger riktade mot vissa av sina kollegor kan man ställa sig frågan hur han såg på den vetenskapliga disciplin han själv representerade. Vid några tillfällen kom han att på ett mer uttalat sätt kommentera sin syn på pedagogikens status som vetenskap. Genomgående agerade han som en ambassadör för det egna ämnet, som han betraktade som en bred disciplin med vida tillämpningsområden, även om han också kunde vara mycket kritisk mot hur den stundtals tillämpades. Ett intressant bidrag till frågan om pedagogikens användbarhet är hans första understreckare, ”Psykiska könsdifferenser och pedagogiken”. I bidraget, som diskuterade frågan om arv och miljö i relation till könsskillnader, lutade han åt att könsskillnader var mer miljöbetingade än många trodde. Detta faktum gav, menade Sjöstrand, pedagogiken en mer

vidsträckt roll än om könsskillnaderna hade varit medfödda (konstitutionella), varpå han skisserade hur tre sidor av pedagogiken – den historiska pedagogiken, den komparativa (internationella) pedagogiken samt den pedagogiska psykologin – kunde undersöka frågan. För att komma från en i övrigt konservativ röst är inlägget okonventionellt, men typiskt för skribenten med tanke på den upphöjda roll som han ger pedagogiken.

Rollen som ambassadör för den egna disciplinen tog sig också uttryck i olika typer av gränsdragningar i relation till utomstående tanketraditioner. År 1957 skrev Sjöstrand ett inlägg om begåvningsreserven där han kritiserade Herbert Tingsten och i förbigående refererade till sig själv som fackman och Tingsten som lekman. Tingsten svarade på inlägget i *DN* och Sjöstrand avslutade med en replik i *SvD*, där han återigen målade upp en motsättning mellan djupgående expertis och vittfamnande men ytlig bildning. Tingsten avfärdades här med ord som att ”polyhistorns tid är förbi” och att viktiga samhällsfrågor kunde vara för invecklade för en ”autodidakt”.[35]

Sjöstrand kom också att försvara disciplinen mot olika angrepp. Hans försvar blev inte minst tydligt när han 1965 attackerade ett förslag om att göra om psykologutbildningen. Psykologi och pedagogik hade sedan länge nära relationer och detta märktes även i psykologutbildningen. För att utbildas till psykolog krävdes två betyg i pedagogik. När ett förslag väcktes om att minska kraven till endast ett betyg i pedagogik var Sjöstrand inte sen att komma med kritik. Han anförde att nästan alla som studerade pedagogik på tvåbetygsnivån i Uppsala var blivande psykologer. Förslaget skulle med andra ord innebära ett dråpslag för den egna institutionen.[36] Sjöstrand var således inte kritisk mot pedagogisk forskning per se, utan endast mot de sätt på vilken den bedrivits av ledande företrädare.

Pedagogikhistoria

Sjöstrands specialitet fanns inom det pedagogikhistoriska området, och han kom även i detta ämne att skriva ett flertal understreckare, även om de länge befann sig i minoritet. Det är först under 1970-talet som den historiska inriktningen blir ett påtagligt, för att inte säga dominerande,

inslag i hans understreckare. Det är i dessa texter som Sjöstrand mer renodlat träder fram som humanistisk forskare. Det aktualiserar frågan hur de skiljer sig från de tidigare nämnda artiklarna. I vilken mån griper exempelvis dessa mer historiskt inriktade understreckare in i en dagsaktuell politisk debatt? I vilken mån används historia för att kritisera meningsmotståndare?

Svaret är att pedagogikhistorikern Sjöstrand har ett helt annat anslag än skoldebattören Sjöstrand. Det är slående att han i dessa texter i regel är mycket mer positivt inställd till föremålet för sin anmälan. Det ska också påpekas att han i någon mening satt på två stolar, eftersom han sedan 1958 var ordförande för den förening som gav ut huvuddelen av den pedagogikhistoriska produktionen i landet. Föreningen för svensk undervisningshistoria hade en årsboksserie, där minst en titel gavs ut per år. Sjöstrand kom att vid upprepade tillfällen anmäla den litteratur som han själv varit med om att ge ut. När han recenserade enskilda verk, oftast klart positivt, kom han därmed också indirekt att skänka uppmärksamhet åt årsboksserien. Vid ett tillfälle gav han även hela bokserien ett särskilt omnämnande. I samband med att 1962 års böcker anmäldes inledde Sjöstrand med att beskriva föreningens utgivning som exceptionell:

> Det torde f.n. inte finnas någon motsvarighet till den serie aktstycken och monografier på över 100 volymer, som går under namnet ”Årsböcker i svensk undervisningshistoria” (ÅSU). Det ligger närmast till hands att göra en jämförelse med ”Monumenta Germaniae Paedagogica”, som utgetts av ”Die Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte” med 62 band under åren 1886–1938. Denna publikation har emellertid tyvärr ännu inte återupptagits efter det andra världskrigets slut.[37]

Hur förhöll sig de historiskt inriktade understreckarna till den dagsaktuella debatten? På det stora hela använder Sjöstrand sällan historiska observationer för att göra inlägg i en pågående debatt. Givet hans i övrigt konservativa hållning kan detta väcka viss förvåning. Inte minst för en nutida läsare är detta något som sticker ut. I dag tenderar ju nästan alla skoldebattörer att använda den gamla skolan som en källa till inspiration och ett föredöme för hur skolan egentligen borde fungera.[38] Även om det i grun-

den fanns ett förfallstänkande hos Sjöstrand, en övertygelse om att skolan höll på att förändras till det sämre, ägnade han sig inte åt att visa hur bra den hade varit i det förflutna. Historia var således först och främst en sorts bildningsämne, där kunskaper hade ett egenvärde, löskopplade från dagsaktuella frågor kring skolans kris.

Och när han väl kopplade samman historia och nutid var inläggen oftast relativt sansade. I understreckaren ”Skolans fostran förr och nu” kommenterar han exempelvis att skolans fostrande uppgift ingalunda är en ny uppfattning, något som sedan exemplifieras genom två nya historiska studier. Den historiska blicken innebar i detta fall förvisso vissa kritiska perspektiv på nuet, men utan att skapa en affekterad debatt om hur nuet skilde sig från det förflutna. Grundtonen blev optimistisk snarare än pessimistisk, och optimismen handlade om ett kunskapsbidrag: att landet fått ett nytt tillskott av historisk litteratur, ett ”tungt vägande bidrag till svenskt pedagogiskt tänkande”.[39]

Sjöstrands roll som positiv uppmuntrare av historisk forskning gällde inte i alla lägen. Ett undantag är hans recension (publicerad på kultursidan och ej som understreckare) av nyutgåvan av Rousseaus *Émile*. Recensionen kretsar nästan uteslutande kring bokens förord, skrivet av Ronny Ambjörnsson.

> Ambjörnsson är idé- och lärdomshistoriker, och hans inledning hade passat bättre i en publikation för specialister på detta område. Nu får läsaren ingen större hjälp till förståelsen för Rousseaus verk. Tyvärr har istället en hel del rent missvisande uppgifter insmugit sig i en presentation, som i många stycken är otagbar för en fackman inom pedagogikens historia.[40]

Sjöstrands kritik, som vi här inte behöver fördjupa oss i, kretsade alltså kring gränserna mellan två discipliner och vilka som bäst bidrog med kunskaper i det aktuella fallet. Sjöstrand trädde här fram som den rutinerade mannen ”av facket” som avfärdade en ung uppkomling från en annan disciplin som gjorde anspråk på att uttala sig om en pedagogisk klassiker. Ambjörnsson svarade med en replik, där han beskrev Sjöstrands budskap som ”bliv vid din läst”. I motsats till detta budskap tyckte Ambjörnsson att det var bra om gränserna mellan de akademiska disciplinerna uppmju-

kades, och att idé- och lärdomshistoria till sin karaktär var just ett sådant ämne. ”Istället för att misstänksamt avvisa intränglingar på den egna gräsmattan borde Sjöstrand ta till sig de med nödvändighet avvikande synpunkter som en annan utgångspunkt kan tillföra det egna ämnet.”[41] Sjöstrand avslutade med en dräpande slutreplik där han fortsatte att insistera på Ambjörnssons okunnighet.[42]

Försvaret för pedagogikens historia kunde också ta sig mer inomvetenskapliga uttryck. Inom lärarutbildningen hade pedagogikens historia varit ett stående inslag ända sedan 1800-talet, en sorts kärnkompetens som samtliga lärare antogs vara betjänta av. I mitten av 1960-talet publicerades en statlig utredning om lärarutbildningen.[43] De historiska inslagen skulle enligt utredningen inte elimineras. Sjöstrand var emellertid starkt kritisk till det historiebruk som utredningen företrädde. Han citerade ett avsnitt som antydde att de aktuella skolreformerna var oundvikliga följder av samhällsförändringar, något som inte stämde överens med hans egen uppfattning att de i högsta grad hade varit möjliga att undvika. Sjöstrand såg detta som en form av indoktrinering, och jämförde betänkandet med hur man i Sovjet skrev historia. I samma understreckare anmälde han boken *Pedagogiska utvecklingslinjer* av Henry Egidius, som han menade exemplifierade den tendens som den statliga utredningen gav uttryck för.[44] Den typen av gränsdragningar var sannolikt viktiga för att markera Sjöstrands auktoritet på det historiska området, även om han trots allt oftast var positiv till den pedagogikhistoria som han anmälde.

Slutdiskussion

Vilken typ av kunskaper mobiliseras av akademiker när de bedriver debatt på en offentlig arena? I den här studien har vi mött pedagogikprofessorn Wilhelm Sjöstrand och hans relativt flitiga närvaro i *Svenska Dagbladets* avdelning Under strecket. Genom att rikta fokus mot två sidor av Sjöstrands mediala produktion – skoldebattörens och pedagogikhistorikerns – har vi fått anledning att undersöka vilken typ av kunskaper som kan bli till politiskt sprängstoff.

Wilhelm Sjöstrand hörde till den skara av skribenter som använde Under strecket som ett forum för en debatt om den pågående utvecklingen.

Den fråga som särskilt upptog honom var utvecklingen mot enhetsskola, och hans argumentation är av visst intresse. Trots sin gedigna förankring i undervisningshistoria var det inte där han grundade sina resonemang, något som kan förvåna en nutida läsare. I dagens skoldebatt är det vanligt att forna tiders skola åberopas som ett förebildligt exempel.[45] Det historiska tillbakablickandet har kommit att bli något av en stapelvara inom dagens skolkrisdiskussioner och tillämpas i de flesta läger, även om det förstås är särskilt förenligt med en konservativ grundsyn. Wilhelm Sjöstrand kan, på det stora hela, betraktas som konservativ och med tanke på att han var en historiskt inriktad forskare skulle man kunna förvänta sig att han skulle underbygga sin argumentation mot enhetsskolan med just historiska argument som suggererade fram en kontrast mellan nu och då, en förfallsberättelse. Den typen av texter är emellertid mycket ovanliga i Sjöstrands produktion. Det anmärkningsvärda är att han som konservativ aktör inte valde att bruka sina historiska kunskaper utan snarare utmanade psykometrikerna på deras egen arena för att diskutera den skola som höll på att ta form. Snarare än att kontrastera nuet mot dåtiden var det alltså nuet jämfört med framtiden som bildade grund för hans förfallsberättelse. Historiska kunskaper tedde sig således relativt irrelevanta när det gällde att diskutera framtidens skola. Hur kan man förstå detta? En möjlig förklaring kan sökas i den speciella temporalitet som kännetecknade de politiska reformerna. Någon tydlig gräns mellan nutid och dåtid fanns inte, eftersom nuet ständigt upplöstes av de kontinuerliga politiska reformerna. I ett sådant läge tedde det sig måhända ointressant att ställa nutid mot dåtid, och desto mer relevant att reflektera över vart utvecklingen var på väg. Rent allmänt fanns det också en stark inriktning på framtiden i form av planering där humaniora inte premierades på samma sätt som andra vetenskaper.[46] Mot bakgrund av den utvecklingen är det logiskt att se hur Sjöstrands historiska texter inte blev särskilt relevanta i den pågående debatten om framtidens skola. De blev bildningsstoff snarare än politiskt sprängstoff.

Rent prestigemässigt intog Sjöstrand en dubbeltydig position: väletablerad, synlig och välmeriterad, men utan ett tydligt politiskt inflytande. Att vara etablerad som understreckarförfattare och att ha en inflytelserik position i samhällsdebatten var inte liktydigt. En konservativ röst som

● **WILHELM SJÖSTRAND** (till höger) och Sveriges yngre läroverkslärares förening i Uppsala maj 1964.

Sjöstrands må ha hörts på *Svenska Dagbladets* sidor, och stundtals utanför, men dess avtryck på den faktiska politiken blev begränsat. I riksdagsdebatten 1962 kunde ecklesiastikminister Ragnar Edenman segervisst konstatera att ”idag är det väl endast den outtröttlige professor Erik Wellander, som i Svenska Dagbladets understreckare söker hålla skolkonservatismens fana högt”. Konservatismen tedde sig med andra ord marginaliserad, till den grad att man till och med kunde glömma att nämna Sjöstrands namn.

Stellan Arvidson nämnde i samma debatt båda namnen, men återigen var det som en påminnelse om deras maktlöshet. Arvidson menade att det var svårt att finna en hållbar reaktionär ståndpunkt i skolfrågan, lägret var alltför splittrat: ”Professorerna Erik Wellander och Wilhelm Sjöstrand tycks ha arbetat förgäves.”[47]

Den här studien har handlat om en enskild aktörs verksamhet på en massmedial arena. Det kan konstateras att arenan passade aktören som hand i handske. Att Sjöstrand bjöds in att regelbundet medverka som understreckarförfattare är intressant, inte minst i ljuset av att tidningen redan börjat anlita språkvetaren Erik Wellander, som på många sätt skrev liknande texter som Sjöstrand. Att arenan visade sig vara kompatibel med Sjöstrand var med andra ord inte enbart ett tecken på att han fyllde en tom nisch, utan snarare på att han ansågs passa in i ett redan beprövat koncept, om än med mer vetenskaplig kompetens inom pedagogik och med mer specialiserade kunskaper i utbildningshistoria. Genom denna grundläggande samstämmighet mellan författare och medium går det att förstå att Sjöstrand gång på gång fick skriva understreckare. Samtidigt är det kanske också en nyckel till Sjöstrands relativa marginalisering. I en tid när de kulturradikala strömningarna blev allt starkare, tydligt inte minst i *Dagens Nyheter*, kom skoldebatten i Under strecket att te sig mer nischad, homogen, förutsägbar och konservativ än genomsnittet. I termer av kunskapscirkulation rörde sig Sjöstrands texter i viss mån inom ett slutet system.

Noter

Kapitlet är skrivet inom projektet ”Pedagogik: En historisk studie av en omstridd disciplin” som finansieras av Riksbankens Jubileumsfond.

1. Jämför begreppen kunskapsarena och kunskapsaktör i Johan Östling, ”En kunskapsarena och dess aktörer: Under strecket och kunskapscirkulation i 1960-talets offentlighet”, *Historisk tidskrift,* 140:1 (2020), s. 95–124. För forskning om Under strecket se även Urban Lundberg, ”Fragmentering och kris: Humanioras status och ställning i samhällsdebatten speglad genom Under strecket”, i Johannes Heuman, Jenni Sandström & Sten Widmalm (red.), *Oumbärliga samtal: Humaniora och samhällsvetenskap i svensk offentlig debatt* (Göteborg: Daidalos, 2020), s. 141–183.

2. Patrick Baert, *The Existentialist Moment: The Rise of Sartre as a Public Intellectual* (Cambridge: Polity, 2015).

3. Henrik Lundberg, ”Hur man blir en bortglömd svensk filosof”, i Carl-Göran Heidegren, Henrik Lundberg & Klas Gustavsson (red.), *Sverige och filosoferna: Svensk 1900-talsfilosofi i sociologisk belysning* (Lund: Studentlitteratur, 2018), s. 195–236.

4. Dominik Želinský, ”The Sociology of Intellectuals in the 20th and 21st Century”, *Sociology Compass,* 14:4 (2020), s. 1–10.

5. Linda Greveling, Hilda T.A. Amsing & Jeroen J.H. Dekker, ”Crossing Borders in Educational Innovation: Framing Foreign Examples in Discussing Comprehensive Education in the Netherlands, 1969–1979”, *Paedagogica Historica: International Journal of the History of Education*, 50:1–2 (2014), s. 76–92.

6. Adam Laats, *The Other School Reformers: Conservative Activism in American Education* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2015).

7. Sjöstrands produktivitet var tämligen jämn under perioden men som högst på 1960-talet. Han publicerade 39 stycken streckare under 1950-talet (varav 27 under åren 1957–1959); 58 stycken på 1960-talet; 38 stycken 1970–1980. Därtill skrev han ett mindre antal kultursidesartiklar i samma tidning.

8. Ingemar Nilsson, ”B H Wilhelm Sjöstrand”, *Svenskt biografiskt lexikon*, band 32, Sehlstedt–Sparreband (Stockholm: Edita, 2003–2006), s. 401.

9. Jeroen Bouterse & Bart Karstens, ”A Diversity of Divisions: Tracing the History of the Demarcation between the Sciences and the Humanities”, *Isis* 102:2 (2015), s. 341–352.

10. ”Blodpropp vanligaste dödsorsak”, *SvD*, 30/4 1950.

11. Ett undantag var John Landquists installationsföreläsning som trycktes i *Bonniers litterära magasin*. John Landquist, ”Psykologiens forskningsgrenar”, *Bonniers litterära magasin*, 5:4 (1936) s. 260–270.

12. Östling 2020, s. 104.

13. Lundberg 2020, s. 153–154, 160.

14. Torsten Husén, *En obotlig akademiker: En professors memoarer* (Stockholm: Natur & Kultur, 1981), s. 49–50.

15. Alf Åberg skrev exempelvis 500 understreckare, se Östling 2020, s. 111.

16. Erik Wellander skrev hundratalet understreckare om skolfrågor under fyra decennier, exempelvis ”Den nya regeringen och skolfrågan”, *SvD*, 21/4 1923 och ”Okunnighet eller bluff?”, *SvD*, 10/6 1964.

17. Wilhelm Sjöstrand, *Skolreformen i stöpsleven: Svensk skolpolitik i vetenskaplig belysning – ett diskussionsinlägg* (Stockholm: Natur & Kultur, 1954); Wilhelm Sjöstrand, *För och mot den nya skolan* (Stockholm: Natur & Kultur, 1960). Om det symbiotiska förhållandet mellan massmedier och debattböcker se David Larsson Heidenblad, ”Överlevnadsdebattörerna: Hans Palmstierna, Karl-Erik Fichtelius och miljöfrågornas genombrott i 1960-talets Sverige”, i Fredrik Norén & Emil Stjernholm (red.), *Efterkrigstidens samhällskontakter* (Lund: Mediehistoriskt arkiv, 2019), s. 157–184, särskilt 179.

18. Annons, *DN,* 18/10 1954.

19. Annons, *SvD,* 14/12 1954.

20. Urban Dahllöf & Lars-Gunnar Holmström, ”Wilhelm Sjöstrand död: Var en stridbar samhällsdebattör”, *SvD*, 15/12 1989.

21. Det finns ett tydligt undantag från denna tendens: Sjöstrand skrev också ett tiotal artiklar om kriminalitet, och även om uppfostringsfrågor i skola och hem kunde beröras även här får dessa artiklar betraktas som ett särskilt tema i Sjöstrands produktion. Se exempelvis Wilhelm Sjöstrand, ”Kriminalvårdens byggnadsproblem”, *SvD,* 19/7 1971.

22. Det är inte helt lätt att kvantifiera hur många artiklar det rör sig om. Många artiklar kommer mer indirekt in på frågan om enhetsskolan. En fråga som intimt hörde samman med enhetsskolefrågan var lärarutbildningen. Ett vanligt antagande under perioden var att en enhetsskola behövde en gemensam lärarutbildning, och därför behövde man skapa en ny form av institution där detta kunde ske, det vill säga lärarhögskolor. Med start från den första propositionen i frågan, 1954, skulle Sjöstrand komma att skriva sju understreckare om lärarutbildningen. Det kan verka förvånande att en enskild professionsutbildning kunde diskuteras så många gånger av samma person, men det kan förklaras av dess intima koppling till enhetsskolereformen. Se exempelvis Wilhelm Sjöstrand, ”Lärarhögskola ’på försök’”, *SvD*, 24/4 1954.

23. Wilhelm Sjöstrand, ”Enhetsskola på god tro?”, *SvD*, 2/7 1952; ”Ger tidig differentiering bättre resultat?”, *SvD*, 28/6 1962.

24. Sjöstrand 1952, ”Enhetsskola på god tro?”.

25. Wilhelm Sjöstrand, *Skolan och demokratin: Ett experimentellt bidrag till differentieringsfrågan* (Malmö: Codex, 1966).

26. I USA bildades 1956 The Comparative Education Society (CES, senare CIES) och 1961 bildades The Comparative Education Society in Europe (CESE).

27. C.E. Sjöstedt & Wilhelm Sjöstrand, *Skola och undervisning i Sverige och andra länder: En jämförande översikt* (Stockholm: Natur & Kultur, 1952).

28. Wilhelm Sjöstrand, ”Den engelska enhetsskolan”, *SvD*, 22/10 1959 och ”Enhetsskolan i England”, *SvD*, 13/7 1961.

29. Wilhelm Sjöstrand, ”Amerikansk skoldebatt”, *SvD*, 3/3 1959; ”Enhetsskolekritik i USA”, *SvD*, 11/6 1959; ”Sputnikskräck eller pedagogisk självbesinning”, *SvD*, 7/7 1959. Sjöstrands hållning skilde sig avsevärt från hur Torsten Husén uppfattade frågan, se Torsten Husén, ”Amerikansk debatt i satellitåldern”, *DN*, 4/2 1959.

30. Lars Furhoff, ”Pedagogik på villovägar”, *DN*, 16/5 1961.

31. Wilhelm Sjöstrand, ”Svar om pedagogik”, *DN,* 18/5 1961.

32. Wilhelm Sjöstrand, ”Från den pedagogisk-sociologiska författarfabriken”, *SvD*, 16/6 1964.

33. Torsten Husén, ”Professor Sjöstrands objektivitet”, *DN*, 23/6 1964.

34. Per-Åke Walton, ”Reaktionär lidelse i professorernas skolteorier”, *AB*, 1/9 1964.

35. Wilhelm Sjöstrand, ”Naturbegåvning och kulturbegåvning”, *SvD*, 27/1 1957.

36. Wilhelm Sjöstrand, ”Hotet mot pedagogiken”, *SvD*, 13/7 1965.

37. Wilhelm Sjöstrand, ”Folkskola och lärarutbildning för 100 år sedan”, *SvD*, 16/5 1962.

38. Joakim Landahl, David Sjögren & Johannes Westberg (red.), *Skolans kriser: Historiska perspektiv på skolreformer och skoldebatter* (Lund: Nordic Academic Press, 2021).

39. Wilhelm Sjöstrand, ”Skolans fostran förr och nu”, *SvD*, 29/4 1967.

40. Wilhelm Sjöstrand, ”Émile – ett tankeexperiment”, *SvD*, 5/1 1978.

41. Ronny Ambjörnsson, ”Rousseau och samhället”, *SvD*, 7/2 1978.

42. Wilhelm Sjöstrand, ”Rousseaus människa och medborgare”, *SvD*, 1/3 1978.

43. *Lärarutbildningen: 1960 års lärarutbildningssakkunniga*, SOU 1965:29.

44. Wilhelm Sjöstrand, ”Lärarutbildningen och pedagogikens historia”, *SvD*, 28/10 1965. Fem år senare publicerades Pedagogikutredningen, som enligt Sjöstrand hade ett alltför snävt perspektiv på pedagogik. Han varnade för att pedagogikhistoria hängde löst och att pedagogik reducerades till att handla om ”konsten att undervisa”. Wilhelm Sjöstrand, ”Pedagogik och samhälle”, *SvD*, 6/8 1970.

45. Joakim Landahl, ”The Pisa Calendar: Temporal Governance and International Large-Scale Assessments”, *Educational Philosophy and Theory*, 52:6 (2020), s. 625–639.

46. Hampus Östh Gustafsson, *Folkhemmets styvbarn: Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980* (Göteborg: Daidalos, 2021).

47. Riksdagens protokoll, Andra kammaren nr 22, 22 maj 1962.

KAMBODJA

Från individuell patologi till samhället och rätten

Kriminologi och filosofi i efterkrigstidens Sverige

ANDERS PEDERSSON

I april 1949 höll Åke Petzäll, professor i praktisk filosofi vid Lunds universitet, ett föredrag för Dansk Kriminologisk Selskab. Föredraget publicerades samma år i bearbetad form i *Nordisk tidskrift for kriminalvidenskab* under titeln ”Straffet på avskrivning” och blev därmed tillgängligt för alla i Sverige som ägnade kriminalpolitiken ett djupare intresse. Petzäll inledde artikeln med ett för honom bekant anslag:

> I debatten om straffets existensberättigande äro framför allt de behöriga som bära det praktiska ansvaret i kampen mot brottsligheten. Det är lagstiftare, domare, advokater, läkare, fångvårdsmän och socialarbetare som föra talan här. Att det praktiska arbetets män betrakta teoretiker som obehöriga i straffdebatten är helt naturligt. Det kan då synas förmätet att företrädare för filosofien envisas att få ett ord med i laget.[1]

Petzäll var mycket noggrann med att understryka att han förstod att han och hans kollegor närmade sig de kriminologiska spörsmålen så att säga utifrån. Det ter sig som en strategi: filosofen stiger in i diskussionen med ny kunskap, men undviker att stöta sig med praktikerna. Vad Petzäll ville hävda med sin artikel ska vi återkomma till, men här ändå konstatera att dess inledning är en kunskapsstrategisk positionering. Petzäll hade genom

sin filosofiska utgångspunkt identifierat en fundamental problematik i den pågående diskussionen om straffets funktion och dess vara eller icke-vara. Han fortsatte blygsamt:

> För den moderna, filosofiska giltighetsprövningen är det emellertid särskilt lockande att studera den aktuella diskussionen om straffet, därför att denna debatt i så hög grad får sin karaktär av konflikten och spänningen mellan olika kompetensområden, mellan giltighetskrav av högst skiftande innebörd. Helt uteslutet är det inte att en filosofisk belysning av dessa motsättningar kan vare av nytta också för det faktiska arbetet.[2]

Härmed hade filosofin artikulerats som ett relevant perspektiv i relation till en av efterkrigstidens stora frågor i den svenska offentligheten: brottsligheten och dess bekämpande.

Syftet med detta kapitel är att analysera och diskutera hur kriminologisk kunskap sattes i rörelse genom filosofiska diskussioner om straffets funktion i efterkrigstidens Sverige. Denna undersökning kommer att visa hur humanistisk kunskap fungerar i mötet med olika kunskapsformer och olika offentligheter samt hur humanistisk auktoritet används i relation till brännande samhällsfrågor. I undersökningen sätts ljuset på kriminologin som en kunskapsform som präglas av de institutioner, arenor och publika problematiker som den förknippas med.

Kapitlet kommer på så sätt att bidra till att sätta ett, om inte evigt så åtminstone återkommande, problem i perspektiv. För kriminologin är – precis som sitt objekt, brottsligheten – ett ständigt aktuellt och debatterat ämne, både historiskt och i vår tid. Redan när kriminologin etablerades under 1800-talets andra hälft upplevdes dess anspråk på att undersöka brottsligheten såsom ett fenomen bortom moral och skuld som stötande, samtidigt som det inom det kriminologiska fältet alltid funnits motstridiga uppfattningar om brottslighetens orsaker.[3] I dagens Sverige rapporteras och debatteras Brottsförebyggande rådets årliga undersökningar av den anmälda och den upplevda brottsligheten flitigt i offentligheten. Ofta dras inte bara politiska slutsatser av den kriminologiska forskningen utan det finns också en politiskt betingad värdering av slutsatserna i undersökningarna.[4] Kriminologins sanningsanspråk är långt ifrån alltid erkända i offentligheten.

I vissa tider kan kriminologins sanningsanspråk ses som självklara och vinna stort erkännande. Detta betyder inte att grundproblematiken inte existerar, utan snarare att relationen mellan olika kunskapssfärer kan vara mer eller mindre stabil, mer eller mindre synkroniserad.[5] För att förstå kriminologins roll i ett samhälle på en given plats vid en given tid bör vi därför ge akt på hur den relaterar till andra rivaliserande och allierade kunskapsformer. Denna undersökning gör just det och undersöker hur ett kriminologiskt sammanhang knöts ihop med och påverkades av en vidare vetenskaplig och publik sfär under 1900-talets efterkrigstid.

Problemet med kriminologins epistemiska auktoritet är på många sätt kopplat till frågan om straffets funktion. Straffet är en av de tydligaste politiska manifestationerna av samhällets syn på brottsligheten. Uppfattningen om straffets funktion är därför i sin tur knuten inte bara till verklighetsuppfattningar utan också till värderingar och politiska prioriteringar. Detta gör att frågan om straffets funktion aldrig slutgiltigt kan avgöras vetenskapligt. Det kommer alltid att finnas ett behov av en utpräglat politisk och till och med filosofisk diskussion i relation till straffets problematik. Det är i en sådan diskussion föreliggande undersökning griper in.

Straffet har sedan åtminstone 1800-talet grovt sett diskuterats utifrån två olika funktioner: det ska fungera dels allmänpreventivt, dels individualpreventivt. Allmänprevention handlar om att straffet och straffhotet ska avskräcka alla samhällsmedborgare, dem som ännu inte begått något brott, men som ser konsekvenserna av att göra det. Individualpreventionen handlar om att förhindra en enskild förbrytare från att begå brott igen. Problemet är att de två olika funktionerna kan stå i strid med varandra. Ett system med fokus på allmänprevention kan motverka individualpreventionens effektivitet och vice versa.[6] Exempelvis är tanken om proportionalitet mellan brott och straff viktig för allmänpreventionen, men strängt taget kontraproduktiv för individualpreventionen. I ett historiskt perspektiv har kriminologisk kunskap främst mobiliserats i en individualpreventiv kontext och där inriktats på att finna orsakerna till de individuella förbrytarnas brottsliga beteende. Men detta är en kontingent konfiguration och kan, som vi kommer att se i denna undersökning, betraktas och diskuteras på andra sätt.

Frågan om kriminologisk kunskap i relation till frågan om straffets

funktion och striden mellan allmänpreventiva och individualpreventiva argument aktualiserades genom det kriminalpolitiska reformarbete som pågick under den tid som denna undersökning handlar om. Min analys kommer att ta formen av två nedslag i diskussioner ledda av två aktörer som har en tydlig filosofisk ansats i sina bearbetningar av problemet med straffets funktion. Dessa aktörers insatser relaterar också till två kriminalpolitiska händelser som ställde frågan om kriminologins form och inriktning på sin spets. De två aktörerna är professorn i praktisk filosofi Åke Petzäll och rättsfilosofen och professorn i processrätt Karl Olivecrona. De två händelserna är stiftandet av Lagen (1945:342) om verkställighet av frihetsstraff och avläggandet av förslaget om den så kallade skyddslagen (SOU 1956:55). På detta sätt blir min undersökning ett relevant inlägg om såväl den svenska efterkrigstidens kunskapshistoria som kriminologins historia i snävare bemärkelse.[7]

Studiet av kriminologiska kunskapsaktörer

Kapitlet utgår från ett kunskapshistoriskt perspektiv på problemet med straffets funktion. Frågan om relationen mellan filosofiskt tänkande och kriminologins utveckling under åren efter andra världskriget kan således i teoretiska termer formuleras som en fråga om hur filosofin gjordes relevant och hur detta eventuellt präglade den kriminologiska kunskapen under perioden.

Jag tar här fasta på den kunskapshistoriska utgångspunkten att det viktigaste för kunskapens samhälleliga betydelse är inte hur den produceras utan hur den cirkulerar i olika sammanhang.[8] Detta fokus på cirkulation får inte leda till en tro på att kunskap rör sig fritt. Kunskap begränsas och gynnas på olika sätt i olika sammanhang och strukturer. Frågan om kunskapscirkulation blir därför också en politisk fråga om hur kunskap *inte* cirkulerar, inte bara en fråga om vem som förmedlar den utan också om vem som stoppar den.[9] Det förekom således – i det sammanhang som kapitlet behandlar – inget naturligt flöde av kunskap om kriminologi, straffrätt och filosofi från olika vetenskapliga sammanhang till politiska och offentliga arenor. Kapitlet kommer därför att som fokus ha frågan om förutsättningarna – såväl ideologiskt som intellektuellt och infrastruktu-

rellt – för den filosofiska kunskapsformen att påverka kriminologin under den svenska efterkrigstiden.

Ett sätt att närma sig denna problematik är att fokusera på kunskapsaktörer. En kunskapsaktör är någon som strävar efter att bidra till cirkulation av kunskap. Det kan vara en politiker, en administratör eller en lärare, eller något ytterligare annat. Poängen är att aktörer inte själva nödvändigtvis behöver ha en kunskapsproducerande funktion; aktörskapet präglas i stället av viljan och den eventuella förmågan att sätta kunskapen i rörelse.[10] Jag menar också att kunskapsaktören inte kan förstås som en individ. Snarare ska aktörskapet analyseras utifrån institutionell förankring, tillgång till publikationer och kommunikationskanaler samt aktörens plats i ett vidare kunskapsmässigt nätverk. Aktörer är i den bemärkelsen instrumentella för att överföra och översätta kunskap från en arena, nivå eller kontext till en annan. Därmed blir Petzälls och Olivecronas – denna undersöknings centrala kunskapsaktörer – agerande på olika nivåer viktigt för att förstå relationerna mellan filosofi och kriminologi i ett efterkrigstida Sverige. Ett fokus på dem kommer att blottlägga intressen, konflikter och samarbeten och även möjliggöra belysning av olika sätt att förstå kunskapsproduktion och kunskapscirkulation på.[11]

Utifrån syftet att analysera hur kriminologisk kunskap omformades i ett möte med en filosofisk kunskapsform i efterkrigstidens Sverige och den kunskapshistoriska utgångspunkten med fokus på cirkulation och aktörer närmar jag mig ämnet metodologiskt från två håll.

Det första är att utifrån två specifika aktörer – Petzäll och Olivecrona – rekonstruera den kunskap som cirkulerade i relation till frågan om allmän- och individualprevention. Här tar jag särskilt fasta på vad som kan betraktas som en filosofisk dimension i relation till den i samtiden dominerande kriminologin. Detta sker delvis genom att kontrastera Petzäll och Olivecrona mot den dominerande kriminologiska kunskapen, men också genom att iaktta hur dessa två aktörer själva artikulerade sina filosofiska bidrag i diskussionen.

Det andra är att rekonstruera den intellektuella, institutionella och ideologiska kontexten som möjliggjorde, formade och gynnade en viss typ av kriminologisk kunskap. Här handlar det om att betrakta Petzäll och Olivecrona som kunskapsaktörer, inte som kunskapsproducenter. I vilka

sammanhang, på vilka arenor, i vilka situationer och i relation till vilken publik verkade de? Därvidlag kommer det att framkomma att Petzäll verkade som en aktör främst i relation till en vetenskaplig och en juridisk expertis, medan Olivecronas aktörskap ska förstås i relation till en vidare publik sfär. Såtillvida möjliggör undersökningen en avslutande diskussion om skillnaderna mellan olika typer av kunskapsaktörer och mellan olika – vidare och snävare – offentligheter.

Kriminologi i Sverige under efterkrigstiden

Kriminologins akademiska förankring var under mellankrigstiden svag i Sverige. Vid de juridiska fakulteterna fanns professorer i straffrätt som var intresserade av frågan, men de bedrev i liten utsträckning själva någon forskning. Det fanns en handfull pedagoger och psykologer som ägnade frågan sitt intresse, men de som stod för lejonparten av de empiriska undersökningarna var läkare och i deras fall utfördes inte detta arbete med förankring på en medicinsk fakultet. Sveriges främsta kriminolog under första halvan av 1900-talet var tveklöst rättspsykiatrikern Olof Kinberg, som hade sin karriär utanför akademin. Den kriminologiska forskningen var kopplad till kontrollerande institutioner och myndigheter och inte minst till det statliga utredningsväsendet.[12]

En helt central institution för förståelsen av kriminologin under efterkrigstiden var Strafflagberedningen. Den instiftades av regeringen 1938 och kom att ledas av den tidigare socialdemokratiske justitieministern Karl Schlyter.[13] Dess uppgift var att göra en fullständig revidering av strafflagen från 1864. Beredningen lämnade en rad delbetänkanden och ett av dessa låg till grund för Lagen (1945:342) om verkställighet av frihetsstraff. Slutbetänkandet var *Skyddslag* (SOU 1956:55), som kom att ligga till grund för den i dag fortfarande gällande Brottsbalken. Strafflagberedningen och den kriminalpolitik den representerade brukar ses som en del av det välfärdsstatliga bygget och en del av den sociala ingenjörskonsten.[14] Beredningen var oerhört betydelsefull för den samtida kriminologin. Dels därför att den till stora delar definierade hur brottsligheten och dess bekämpande diskuterades i offentligheten, dels för att en inte oansenlig del av den kriminologiska forskning som genomfördes vid denna tid finansierades och publi-

cerades av Strafflagberedningen. Beredningen var ett centrum för det som jag i ett annat sammanhang kallat ”den kriminologiska gränsrörelsen”, en rörelse av politiker, tjänstemän, praktiker och forskare som erbjöd en instabil och politiskt beroende vetenskap en typ av stadga.[15] Det var på många sätt inom denna rörelse som forskningen om den patologiska förbrytaren drivits fram, och Strafflagberedningen använde denna forskning som ett stöd för sina individualpreventiva reformförslag.

Åke Petzäll och filosofins kriminologiska nytta

Efter andra världskriget började kriminologin ta steg mot en akademisk institutionalisering. Dels på grund av den moderna samhällsvetenskapens etablering i stort, dels för att de medicinska perspektiven utmanades alltmer och fler grupper blev intresserade av att delta i det kriminologiska samtalet. Det är bland annat här som den akademiska filosofin kommer in i bilden. Ett tydligt exempel på filosofins koppling till kriminologin var grundandet av Kriminologiska institutet 1946. Initiativtagare var i och för sig höga politiker, straffrättsjurister och tjänstemän i Strafflagberedningen, men flera både då och senare namnkunniga akademiska filosofer deltog vid konstituerandet eller blev medlemmar i institutets intresseförening. Bland dessa syns Einar Tegen, Konrad Marc-Wogau, Ingemar Hedenius, Torgny T:son Segerstedt och – en av denna undersöknings centralfigurer – Åke Petzäll.[16]

Filosofins intresse för kriminologin kan förstås på två sätt. Dels kan man betrakta det utifrån det faktum att delar av tidens praktiska filosofi rörde sig alltmer mot en empiriskt inriktad sociologi – Torgny T:son Segerstedt blev Sveriges första innehavare av en professur enbart tillägnad sociologi 1947 då hans stol i praktisk filosofi omvandlades – och därmed var brottsligheten ett intressant samhällsfenomen bland andra.[17] Dels kan man se intresset som ett led i en insikt om att kriminologin och brottsligheten kunde – utifrån frågor om moral, rätt och fel, skuld och så vidare – bli föremål för filosofiska undersökningar. Dessa två intressen går, som vi kommer att se, delvis in i varandra, men även om den empiriska kriminalsociologin i 1950-talets Sverige förtjänar ytterligare undersökningar kommer fokus i detta kapitel främst att ligga på det uttryckligen filosofiska intresset

för brottslighetens och brottsbekämpningens problematik. Och Åke Petzäll var sin tids främsta representant för ett sådant intresse.

Åke Petzäll (1901–1957) disputerade för doktorsgraden 1928 vid Göteborgs högskola med en avhandling om 1600-talets filosofi. Han blev docent och verkade under 1930-talet i perioder som förordnad professor i teoretisk filosofi vid högskolan innan han 1939 tillträdde professuren i praktisk filosofi vid Lunds universitet, vilken han upprätthöll till sin död 1957. Petzäll hade ett relativt brett filosofiskt intresse. Förutom kunskapsteori riktade han tidigt intresset mot moral- och rättsfilosofi. Han betraktas som en av dem som introducerade den så kallade Wienkretsens logiska positivism i Sverige och hade en central roll inom svensk filosofi, inte bara genom sin forskning och sin professur utan framför allt i egenskap av grundare av och mångårig redaktör för den filosofiska tidskriften *Theoria*.[18]

Vi ska i denna korta analys diskutera Petzäll som en kunskapsaktör i rollen både som skribent och redaktör. Det var nämligen i *Theoria* som Petzäll förankrade sin diskussion om filosofins relation till kriminologin. Det började med att han redan 1937 recenserade Olof Kinbergs *Basic Problems in Criminology*. Petzäll konstaterade där att filosofin hade mycket att lära av kriminologin. Dels rörde det sig om kriminologins empiriska fokus, som utmanade metafysiska antaganden, dels om att kriminologin aktualiserade för filosofin intressanta moraliska frågor.[19]

Det filosofiska intresset för kriminologin hade onekligen varit ganska svagt i Sverige tidigare och man kan mycket väl säga att Petzäll var den första i Sverige som på allvar artikulerade kriminologins och filosofins betydelse för varandra.[20] När den svenska filosofin ett decennium efter recensionen av Kinberg kommit att utvecklas i psykologiska och sociologiska riktningar återkom Petzäll till frågan och underströk att dessa kunskapsformer inte bara var av värde för kriminologin utan att dessa fält till stora delar sammanföll med kriminologins.[21] Denna argumentation, som återkommer mer eller mindre explicit i flera av Petzälls artiklar, måste förstås som central för den efterkrigstida förståelsen av filosofins relation till den kriminologiska kunskapen. Genom filosofin försökte Petzäll vidga kriminologins domäner. Denna intervention var beroende av hans position som *Theorias* redaktör.

Theorias betydelse för svensk filosofi kan svårligen överskattas. När den

grundades 1935 fanns det ingen filosofisk tidskrift i Sverige. Petzäll grundade tidskriften i syfte att skapa en samlingsplats för olika filosofiska traditioner och perspektiv. Inledningsvis skrevs artiklarna på svenska, men från och med det tredje numret deklarerades att godkända språk var engelska, tyska och franska och tidskriften intog därmed en mer internationell position. Även om de flesta skribenter under Petzälls tid som redaktör var svenska inkom också en rad bidrag från utlandet. Merparten av artiklarna skrevs av filosofer av facket, men bland författarna förekom även jurister, läkare, statsvetare, psykologer och sociologer.[22]

Theoria hade således en både nationell och internationell koppling. I relation till kriminologin publicerades från 1939 och framåt Petzälls egna texter med kriminologisk anknytning, och från ungefär samma tid alltfler utpräglat kriminologiska artiklar överlag. Det var Olof Kinberg som främst representerade det kriminologiska fältet, helt i linje med Petzälls förståelse av Kinbergs arbete som präglat av en tydlig filosofisk dimension, något rättspsykiatrikern själv instämde i.[23] Internationellt är det av särskilt intresse att den tysk-brittiske kriminologen Hermann Mannheim 1948 bidrog med artikeln ”Problems of Collective Responsibility”.[24] Denna text publicerades som en del av ett nummer med temat ”The Right to Punish”, föreslaget av Unesco och introducerat av Petzäll.[25] Detta temanummer var enligt Petzäll på många sätt en bearbetning av en både i Sverige och i resten av Europa brännande fråga om straffets funktion. Skulle straffet vara en vedergällning eller en skyddsåtgärd? I numret ser vi ett möte mellan det nationella och det internationella, mellan olika vetenskapliga discipliner och mellan vetenskaplig expertis och offentligt erkända problem. I ett sådant utrymme fanns förutsättningarna för kriminologin att förändras, dess vetenskapliga soliditet breddades och dess politiska relevans tydliggjordes.

Det är onekligen så att valet av språk i *Theoria* minskar dess omedelbara betydelse för en svensk offentlighet, även om tidskriften hade en stor svensk läsekrets. Men betydelsen måste inte vara direkt för att vara relevant. Sammantaget kan ändå konstateras att *Theoria* blev ett forum för kriminologi i Sverige, inte minst genom Petzälls eget författarskap. Dessa texter, och övriga kriminologiska artiklar i tidskriften, utgick i stort sett uteslutande från aktuella kriminalpolitiska diskussioner, bland annat sådana som initierats av Strafflagberedningen. *Theoria* som arena och Petzäll

som aktör, i egenskap av både redaktör och skribent, deltog därmed i en cirkulation av kriminologisk kunskap. Tidskriften och dess redaktör var en nod genom vilken den vetenskapliga förståelsen av brottsligheten kunde konfigureras och sättas i rörelse.

Det finns också ett aktörskap i Petzälls själva skrivande. Hans texter behandlar sådant som straffet, individen, rätten och skulden.[26] Ett bärande tema är det som redan berörts, en artikulation av filosofins värde för den kriminologiska vetenskapen. Ett annat tema, som är centralt för att förstå kunskapscirkulationen, är hans nära anknytning till problem som diskuterades i offentligheten. För Petzäll blev den filosofiska reflexionen endast relevant i relation till i samhället aktuella problematiker.

Petzäll följde uppmärksamt den kriminalpolitiska debatten och de problem som den aktualiserade. Det var framför allt en händelse som fungerade som en katalysator för hans interventioner, stiftandet av Lagen (1945:342) om verkställighet av frihetsstraff. I korthet kan man säga att lagen, som byggde på ett delbetänkande av Strafflagberedningen, stipulerade att straffet främst syftade till att återföra den dömde till en produktiv samhällsgemenskap och att själva förlusten av frihet skulle utgöra det lidande straffet ska innebära. Cellstraffet försvann, differentieringen fångarna emellan ökade och tillvaron på fängelset skulle mer likna livet ute i samhället. På många sätt var lagen ett uttryck för en viss typ av straffrättsteori och en dominerande kriminologisk syn på brottet. Fokus låg på individualpreventiva åtgärder.[27]

Lagen väckte stark kritik från vissa håll när den kom. Inte minst riktades kritik mot att lagens allmänpreventiva funktion sattes i bakgrunden. Detta ledde till att ansvariga på *Svensk juristtidning* genomförde en enkät, ett populärt grepp vid denna tid, där en rad rättsfilosofiskt skolade personer inbjöds att ge sin syn på frågan under rubriken ”Straffverkställighet och allmänprevention”. Resultaten publicerades under våren 1946. Deltagande skribenter var juristprofessorerna Vilhelm Lundstedt och Per Olof Eklöf samt professorerna i praktisk filosofi Torgny T:son Segerstedt och Åke Petzäll. Här begränsar vi oss till Petzälls inlägg och kopplar det till hans vidare skriftställarskap i ljuset av hans roll som kunskapsaktör.

Petzäll identifierade frågan om konflikten mellan allmänpreventiva och individualpreventiva hänsyn som ett skenproblem. Om man filosofiskt

granskade förutsättningarna för hela situationen kunde frågan om straffets sociala funktion blottläggas. Båda ståndpunkterna i den kriminalpolitiska debatten utgick nämligen från ett antal antaganden som inte var belagda. Petzälls recept var att genom empiriska undersökningar utröna på vilket sätt lagen misslyckades med att påverka sådana som begick brott. Samtidigt konstaterade han att en sådan undersökning var meningslös så länge som man inte också undersökte personer som *inte* begått brott, något som varit ovanligt inom en disciplin som fokuserat på individens patologi. Härvidlag var alltså, något förenklat, Petzälls råd till kriminologin att bli mer vetenskaplig.[28] Det kan också formuleras som att Petzäll banade väg för en kriminologins självreflexion som inte tidigare varit möjlig och som riktade blicken bort från den avvikande förbrytaren.

Det är också denna konflikt mellan allmänpreventionen och individualpreventionen som Petzäll försökte lösa i den text som inledde detta kapitel. Men där formulerades problemet i termer av en konflikt mellan tanken på en fri vilja och ett deterministiskt synsätt. Denna problematik löstes upp om man analyserade den kunskapsteoretiskt och psykologiskt, menade Petzäll. Människans erfarenhet som människa var, enligt honom, att agerande alltid både är ”kausalt och finalt”.[29] Det vill säga att beteenden är styrda av faktorer utanför individens kontroll *och* styrda av individens egna beslut. Den grundläggande problematiken för kriminologin ter sig för Petzäll vara att den inte förutsättningslöst utan snarare utifrån ett individualpreventivt och deterministiskt perspektiv har närmat sig frågan om lagbrott och straffets funktion. Den filosofiska reflexionen vidgar därmed kriminologins domäner och möjliggör en ny typ av vetenskap, mindre beroende av doktriner och mer orienterad mot en studie av en faktisk verklighet. Detta krävde dock vetenskapliga samarbeten. Som Petzäll konstaterar i avslutningen av sitt inlägg i *Svensk juristtidning*:

> Förhåller det sig så att lagens effekt bör undersökas med alla till buds stående medel måste former skapas för en arbetsgemenskap, som kan överta det vetenskapliga ansvaret för en sådan uppgift. [...] Grunden till en effektiv arbetsgemenskap skulle utan större svårigheter kunna läggas om några jurister, kriminologer, fångvårdare, socialarbetare och samhällsforskare kunde slå sig ihop om en arbetsuppgift inom ramen för utforskandet av straffets sociala effekt.[30]

● **ÅKE PETZÄLL** var djupt engagerad i det akademiska livet. Här syns han till vänster vid studentriksdagen i Lund 1953. Till höger, halvt utanför bild, skymtas en ung Olof Palme.

Petzälls kunskapsaktion var återkommande att i ett specifikt sammanhang ta itu med en offentligt erkänd problematik och filosofiskt granska ett område där kriminologins kunskapsanspråk stod på spel, för att därefter, som i citatet, landa i ett förslag till ny organisation av kunskapsproduktionen. Det fanns således hos Petzäll *förutsättningar* – såväl intellektuellt som institutionellt och infrastrukturellt – för en mycket omfattande kunskapscirkulation med stor spridning och resonans. Men hur framgångsrik var han?

Petzälls kriminologi, förankrad i *Theoria*, fick spridning i ett viktigt forum för skolade debatter inom humaniora och en gryende samhällsforskning; hans tänkande aktualiserades för en vidare krets genom artiklar på svenska i publikationer som vände sig främst till jurister och politiker. Petzäll positionerade sig därmed som kriminolog utanför offentligheten eller, om man så vill, i en smalare offentlighet. Han var en del av den gränsrörelse genom vilken kriminologin etablerades som vetenskap i Sverige, men till skillnad från vissa andra aktörer däri, till exempel Olof Kinberg, representerade han inte kriminologin för en bredare allmänhet. Dock kan man inte heller i denna snävare miljö spåra något stort och varaktigt inflytande av hans gärning. Visst mindes hans samtida honom senare för hans intresse för kriminologin, men svensk kriminologi skulle komma att utvecklas i andra riktningar där fokus snarare låg på empiriska än på teoretiska problematiker.[31] Petzälls kriminologiska äventyr kan därför verka som ett exempel på en *typ* av kunskapsaktör, snarare än som en framgångssaga. Även aktörer som inte lyckas få bredare genomslag är aktörer.

Karl Olivecrona och straffets primat

Karl Olivecrona (1897–1980), professor i processrätt vid Lunds universitet 1933–1964 och framstående rättsfilosof, deltog inte i den direkta debatten kring straffverkställighetslagen. Han var dock välkänd både i vetenskapliga sammanhang och för en bredare allmänhet.

Olivecrona disputerade 1928 på en avhandling om begreppet juridisk person inom romersk och modern rätt. Han blev i juridiska och filosofiska sammanhang känd som en trogen medlem av den så kallade Uppsalaskolan inom rättsfilosofin. Med förment utgångspunkt i Axel Hägerströms

tänkande argumenterade skolans representanter för en rättsfilosofi och en lagstiftning tömd på metafysik. Olivecrona etablerade sig som rättsfilosof, såväl i Sverige som internationellt, när han 1939 publicerade *Law as Fact* som förutom att ges ut på svenska översattes till en rad språk. För en bredare allmänhet blev dock Olivecrona främst känd för sina politiska ställningstaganden under kriget som gjorde att han inte bara betraktades som tyskvänlig utan även som nazist.[32]

Även om Olivecrona under efterkrigstiden var något märkt av sitt handlande under kriget var det på intet sätt förödande för vare sig hans karriär eller publika auktoritet. Det nordiska samarbetet, med representanter från länder som tidigare ockuperats av Tyskland, gnisslade en del, men på det stora hela kunde Olivecrona fortsätta sin karriär som lärare och skriftställare, verksam både inom rättsfilosofi och mer praktiskt inriktad processrätt.[33]

När Olivecrona gav sig in i den kriminologiska och kriminalpolitiska debatten i början av 1950-talet valde han verkligen sitt tillfälle. Efter debatten om straffverkställighetslagen var frågan om straffets funktion en etablerad problematik både bland experter och bland en intresserad allmänhet. Strafflagberedningen gick idogt vidare med sitt arbete och fortsatte att publicera delbetänkanden. Olivecrona hade ingen koppling till dessa processer, men han hade uppenbarligen fått sitt intresse väckt. Detta tydliggjorde han då han steg in i diskussionen genom en föreläsning vid doktorspromotionen i Lunds domkyrka. Inför kungen och, enligt tidningsrapporterna, ”i församlingens högsta skorstenshatt” slog Olivecrona fast att den nuvarande kriminalpolitiken var förfelad och undergrävde straffets funktion att i var och en inprägla vad som är rätt och vad som är fel.[34]

Utanför Lund och domkyrkan vann inte inlägget någon större uppmärksamhet mer än en pliktskyldig notis i pressen. Olivecrona gav dock sina resonemang en fastare form och presenterade dem för en bredare publik när hans tal publicerades under titeln ”Straffets vara eller inte vara” i *Svensk juristtidning* hösten 1951, och det var i denna form som Olivecronas intervention fick spridning.

Efter en inledande hälsning till majestätet gick Olivecrona rakt på sak i sin artikel: ”I mänsklighetens historia är straffet en urgammal institution,

och vi känna intet samhälle på någorlunda framskridet stadium utan en straffrätt."[35] Olivecrona fortsatte med exempel på hur många som straffades varje år, konstaterade att sfären för straffbart beteende ständigt vidgades och pekade sedan på det aktuella problemet:

> Straffet kan alltså synas vara en självklar nödvändighet. Likväl finns det i nutiden betydande tankeriktningar, enligt vilka användningen av straff principiellt utdömes. I själva verket domineras den nutida straffrättsläran av en teori, som, om dess konsekvenser dragas ut, pekar mot en successiv avveckling av straffet och dess ersättande med andra, som man menar, effektivare metoder för brottslighetens bekämpande.[36]

Här är det utan tvekan så att udden riktades mot Strafflagberedningen i allmänhet och dess straffrättsexperter och kriminologiska allierade i synnerhet, även om dessa inte pekades ut med namn. Olivecrona konstaterade att den dominerande straffrättsteorin utgick från två premisser. Dels att straffet endast var vedergällning och därför ej ett rationellt verktyg för att bekämpa brottsligheten och, vilket följde av den första premissen, att allmänpreventionen var underordnad individualpreventionen. Båda dessa premisser var felaktiga, menade Olivecrona. Straffet kunde i ett modernt samhälle inte handla om vedergällning och hämnd, det höll han med om, men straffet var ju inte vedergällning, det var uppfostran. Straffet förklarar handgripligen för den som gjort fel *att* den gjort fel. Det handlar inte om att skrämma en person utan om att vederbörande kommer till insikt om det felaktiga beteendet då en auktoritet upprepade gånger kopplar ihop det med ett kännbart ingripande. Detta tänkande överfört på omgivningen, att man ser andras felaktiga beteenden bestraffas och därmed blir införstådd med vad som är rätt och vad som är fel, är just vad allmänpreventionen handlar om, menade Olivecrona.

Problemet med den dominerande straffrättsteorin och det genomslag den fick i kriminalpolitiken var enligt Olivecrona inte att den tog individualpreventiva hänsyn utan att dessa hänsyn gick ut över allmänpreventionen. När straffet utformades utifrån den enskilda brottslingen minskade kraften i straffhotet för samhället i stort. Olivecrona erkände att det var svårt att veta vad som påverkade brottsligheten, men konstaterade ändå att brottsligheten kraftigt ökat sedan krigsslutet och införandet av den nya

verkställighetslagen. Det fanns därför anledning att inte slänga bort allmänpreventionen och Olivecrona slog fast:

> Strafflagen verkar förnämligast genom att inprägla *idén om det orätta i brottet*. Därför är det av största vikt att *sambandet mellan brottet och straffet* betonas och att straffdomen ger uttryck åt ett *ogillande* av handlingen.[37]

Olivecrona hade egentligen inte sagt något nytt – han återaktiverade bara en sedan länge etablerad konflikt mellan två synsätt på straffets funktion. Men positionen han gjorde det ifrån och den politiska kontexten han placerade sitt inlägg i gjorde att både kriminalpolitiken och den kriminologiska kunskapen sattes i ett nytt ljus. Den filosofiska analysen av lagens kraft möjliggjorde förändrade kunskapspraktiker där inte endast förbrytarens patologi och vårdbehov undersöktes. Medan den dominerande kriminologiska strömningen såg straffet som en rest av ett metafysiskt och religiöst tänkande ville Olivecrona undersöka och utgå från straffets faktiskt sociala funktion.

När föreläsningen publicerats i skriftlig form fick den genast resonans i bredare kretsar. Artikeln refererades i *Svenska Dagbladet*, och i en ledare i samma tidning sattes den några dagar senare in i ett direkt politiskt sammanhang. Det konstaterades att Stockholm numera var att betrakta som en ”storstadsdjungel”. Brottslighet och oordnat beteende blev allt vanligare, inte minst hade skribenten kravallerna i Berzelii park i färskt minne. ”Till detta oroande tillstånd ha åtskilliga förhållanden bidragit. Normupplösningen förnimmes icke blott hos uppfostrarna. Den präglar hela ’tidsandan’.”[38] Inte minst, menade skribenten, låg en del av skulden på den moderna journalistiken, men man kunde inte komma ifrån att ”den i och för sig förträffliga humaniseringen” av kriminalpolitiken hade en roll att spela. Olivecronas artikel vann gillande i ledaren, inte minst för att den pekade på straffets betydelse för moralens upprätthållande. ”Endast med en dylik klarare syn på förhållandet brott och straff torde samhället kunna komma till rätta med storstadsdjungelns aktuella problem”, slog skribenten fast.[39]

I denna reception ser vi tydligt hur Olivecronas resonemang kopplades till ett politiskt och pockande problem. Även om Olivecronas föreläsning hölls i en akademisk kontext och receptionen sedan skedde i välspridd

dagspress så måste dessa sammanhang förstås som reciproka kontexter där den ena inte är överordnad den andra. Olivecronas artikel utgick från ett sentiment rörande brottslighetens utveckling i vårt land, en känsla och en föreställning som onekligen delvis formats av massmediala utsagor. Det blir alltså i detta sammanhang inte rimligt att tala om spridning, det handlar om cirkulation och att den vetenskapliga och offentliga sfären tillsammans producerar och formar bilden av brottsligheten.

Olivecronas problemställning skulle få en än mer framskjuten plats i offentligheten. I februari 1952 framträdde Olivecrona själv i *Svenska Dagbladet* då han bereddes plats under den kända vinjetten Under strecket – enligt historikern Johan Östling en viktig kunskapsarena för vetenskapligt och humanistiskt tänkande vid denna tid. Det gav professorsauktoriteter ett tydligt sammanhang där de kunde möta en bredare allmänhet och på så sätt göra sin kunskap socialt relevant.[40] Det är talande för hur olika två aktörers strategier kan se ut när Olivecrona valde att skriva i detta forum, medan Petzäll vände sig till mer nischade kanaler.

Olivecronas text hade rubriken ”Allmänprevention genom individualprevention” och riktade in sig på de argument som Strafflagberedningen fört fram rörande avvägningar mellan allmänprevention och individualprevention i sina reformförslag (varav många blivit verklighet). Olivecrona hävdade att hållningen inom beredningen var att allmänpreventionen tillgodosågs genom de individualpreventiva åtgärderna. Detta menade han inte stämde och gav en rad exempel på hur *straffet*, som var det helt centrala enligt Olivecrona, sattes i andra rummet till förmån för rehabiliterande åtgärder. Den moderna kriminalpolitiken gav förvisso en läpparnas bekännelse och visst gjordes en del ansträngningar för att lyfta in allmänpreventionen i lagstiftningen. Men Olivecrona ansåg att detta inte var nog och särskilt att det saknades konsekvens och tydlighet i kriminalpolitiken:

> Det duger icke med så förvirrade principer för lagstiftningen. Allra minst går detta för sig i det moderna industrisamhället. Många brottsbefrämjande faktorer ha där tillkommit, många återhållande moment ha fallit bort eller försvagats. [. . .] Desto viktigare är det att man åtminstone klart ser att strafflagens funktion är *allmänpreventionen* och att man gör allmänpreventionen till princip för strafflagstiftningen.[41]

Inlägget som gjordes på en tydlig arena fick stor spridning och grep in i en politisk fråga som på många sätt delade offentligheten och även till viss del expertisen. *Svenska Dagbladet* förstod intresset i frågan och sökte mobilisera kring den. De genomförde en enkät och publicerade en kortare intervjuserie, där flera relevanta auktoriteter fick uttala sig om Olivecronas inlägg. Det rörde sig om jurister, politiker och tjänstemän. De ömsom höll med och ömsom kritiserade Olivecrona, men alla tvingades förhålla sig till den problematik han lyfte fram.[42]

Vi har här alltså sett Olivecronas rörelse från Lunds domkyrka, via *Svensk juristtidning* till en artikel i *Svenska Dagbladet*. Längs vägen möttes hans intervention av olika grader av reaktion, fram till dess att den efter understreckaren resulterade i en debatt som i flera dagar fördes på *SvD*:s sidor. Andra experters inträde på arenan drevs inte fram av talet eller den mer akademiska artikeln utan just av att Olivecrona tog den kriminologiska problematiken till Under strecket och därmed till en bildad och samtidsintresserad allmänhet. I detta ser vi alltså att kunskapen är beroende av olika typer av auktoriteter (Olivecrona själv, men också de som kommenterade hans text, där även de som inte höll med honom erkände hans anspråk), institutioner och publikationskanaler.

Olivecronas auktoritet i offentligheten angående frågan om straffets funktion var nu genom den kunskapscirkulation som skett helt etablerad inom den kriminalpolitiska debatten. Det var därför inte förvånande att han intog en central roll när Strafflagberedningens slutbetänkande *Skyddslag* lades fram 1956. Olivecrona var nu en av flera som angrep Strafflagberedningen och kritiken handlade dels om bristen på allmänpreventiva hänsyn, dels om förslagsskribenternas manöver att byta ut termen ”straff” mot ”skydd”.[43] I flera inlägg debatterade nu Olivecrona med beredningens ledamöter och tillskyndare. Och precis som Petzäll, men avsevärt mycket aggressivare, gick han utifrån en filosofisk utgångpunkt till angrepp mot ett förment vetenskapligt grundat förslags ovetenskaplighet. Olivecrona

● **SOM PROFESSOR I PROCESSRÄTT** präglade Karl Olivecrona generationer av svenska jurister. Här en av honom ledd fiktiv rättegång 1949. Studenterna på bilden uppträder som domstolens olika funktionärer.

menade att det var en ”tyst förutsättning” för förslaget att man helt bortsåg från att brottsligheten ökat i takt med att de kriminalpolitiska reformerna med individualpreventivt fokus satts i verket.[44] Trots att man från beredningens sida menat att det nya lagförslaget och tidigare reformer främst var rationella och svarade mot en vetenskaplig kunskap slog Olivecrona fast att så inte var fallet, tvärtom:

> Förslaget till skyddslag vilar, liksom de senaste decenniernas lagstiftning i samma ämnen, inte på någon vetenskaplig undersökning av metoderna att bekämpa brottsligheten. Vad som framförallt varit bestämmande har varit och är ett moraliskt motiv.[45]

I likhet med Petzäll pekade Olivecrona inte på en diskvalificering av kriminologin utan ville snarare se en breddad vetenskap, en vetenskap som i större utsträckning tog hänsyn till samhället i sin helhet i analysen av brottsligheten, inte till den enskilda, patologiska förbrytaren. Till skillnad från Petzäll, som vann sin kriminologiska förankring i en snävare krets av experter, hade Olivecrona knappast några sådana framgångar. I stället satte han agendan för en offentlig debatt som verkligen belyste kriminologins tillkortakommanden och möjligheter i en efterkrigstida offentlighet.[46]

Avslutning

I detta kapitel har vi följt två aktörer som på olika sätt satte kriminologin ifråga genom att argumentera utifrån en filosofisk position. Vi har sett hur de närmade sig frågan om straffets funktion på olika sätt, i olika forum och hur de försökte legitimera sina ståndpunkter på skilda vis. Båda talade i en intellektuell mening som filosofer, Petzäll som moral- och kunskapsfilosof och Olivecrona som rättsfilosof. I institutionell mening skilde de sig åt i och med att den förre representerade den akademiska filosofin och den senare juridiken. Även det faktum att de inte hade något, åtminstone till eftervärlden sparat, meningsutbyte om straffet och kriminologin (trots att de var verksamma samtidigt vid Lunds universitet) pekar på skillnader dem emellan: de deltog på många sätt inte i samma del av samtalet kring brott och straff och de vände sig till olika publiker.

För att tydliggöra denna undersöknings värde är det också viktigt att understryka att de inte var ensamma. En rad framstående personer inom de filosofiska fältet riktade sina blickar mot kriminologin under efterkrigstiden och bidrog där till att utveckla en sociologisk strömning som inte artikulerats tidigare.[47] Det var även flera jurister som deltog i det rättsfilosofiska utbytet kring straffets vara eller icke-vara, både i polemik och i samklang med Olivecrona.[48] Det fanns dessutom jurister som kunskapsteoretiskt diskuterade kriminologins väsen och det var även inom det juridiska, inte det sociologiska, fältet som kriminologin först kom att etableras som akademisk disciplin i Sverige.[49] Undersökningen av Petzälls och Olivecronas olika aktörskap i frågan om filosofins relation till kriminologin är inte någon heltäckande bild av kriminologi och filosofi i det efterkrigstida Sverige, men kan tjäna som en illustration.

När detta kapitel placeras i en antologi om humanister föds naturligt frågan om vem som faktiskt är humanist. Svaret är inte alls givet. Det vore enkelt att säga att Petzäll som akademisk representant för ett traditionellt humanistiskt ämne som filosofi var det, medan Olivecrona med sin fasta förankring i ett juridiskt sammanhang, såväl akademiskt som intellektuellt, inte var det. Ett par omständigheter gör att den bilden måste problematiseras.

Främst handlar det om samhällsvetenskapens roll. I dag ses humaniora och samhällsvetenskap som skilda fält, även om det finns tydliga överlappningar. Institutionellt är i Sverige denna skillnad fastslagen sedan de samhällsvetenskapliga fakulteterna instiftades vid universiteten 1965. Innan dess, och under den period som denna undersökning riktar sitt intresse mot, var samhällsvetenskap och socialforskning till stora delar något som angick traditionellt humanistiska ämnen som praktisk filosofi, psykologi och pedagogik.[50] I någon mening var Petzäll – och han framställde även sig själv ibland på detta sätt – en representant för den framväxande samhällsforskningen. I efterhand kan vi därmed säga att Petzäll var samhällsvetare, men då måste vi också understryka att han samtidigt var humanist för att inte anlägga en presentistisk syn på vetenskapens arbetsdelning. Den humanistiska kunskapen var helt enkelt grundläggande för den samtida samhällsforskningen.

Detta tydliggör att vi inte bör låsa oss vid en akademisk institutionell

definition av humaniora utan snarare blicka mot vidare sammanhang. Givet detta blir det märkligt att inte, åtminstone i ljuset av en undersökning som denna, betrakta Olivecrona som en humanist i offentligheten. Dels talade han utifrån en etablerad filosofisk position såsom verksam i Axel Hägerströms efterföljd, och även om han inte nödvändigtvis fann gillande bland Sveriges ledande filosofer av facket betraktades han som en relevant samtalspartner.[51] Dels pratade han, med den bildade filosofens auktoritet, i offentligheten om sådana frågor som i intellektuell mening bör betraktas som humanistiska: om människans väsen, om den mänskliga tillvaron och om människan i samhället. Att han i slutändan vann sitt levebröd som professor i processrätt ändrar inte på detta.

Således kan vi avslutningsvis konstatera att denna undersökning har behandlat två humanister i offentligheten som på olika sätt problematiserade kriminologin genom diskussioner om straffets funktion. Deras roller som kunskapsaktörer skilde sig åt: Åke Petzäll befann sig i ett smalare sammanhang och relaterade indirekt till den offentlighet som Karl Olivecrona stod mitt i och vid vissa tidpunkter definierade. Men båda gjorde tydliga kriminologiska kunskapsinterventioner i efterkrigstidens och det expanderande välfärdssamhällets Sverige, interventioner som pekade mot en mycket bredare brottslighetens vetenskap än en som riktade sitt intresse mot individens patologi.

Noter

1. Åke Petzäll, ”Straffet på avskrivning”, *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab*, 36:4 (1949), s. 321.

2. Petzäll 1949, s. 321.

3. Anders Pedersson, *En fängslande vetenskap? Kriminologi i Sverige 1885–1965* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2017), s. 61–65.

4. Robert Andersson, ”Tryggare kan ingen vara: En svensk kriminalpolitik för 2000-talet”, i Torbjörn Hjort, Philip Lalander & Roddy Nilsson (red.), *Den ifrågasatte medborgaren: Om utsatta gruppers relation till välfärdssystemet* (Växjö: Linnéuniversitetet, 2010).

5. Om vikten av samklang i relationen vetenskap–samhälle för att uppnå stabilitet se Helga Nowotny, ”Knowledge for Certainty: Poverty, Welfare Institutions and the Institutionalization of Social Science”, i Peter Wagner, Björn Wittrock & Richard

Whitley (red.), *Discourses on Society: The Shaping of the Social Sciences Disciplines* (Dordrecht: Kluwer, 1991) och Sheila Jasanoff & Hilton R. Simmet, ”No Funeral Bells: Public Reason in a ’Post-Truth’ Age”, *Social Studies of Science*, 47:5 (2017).

6. Robert Andersson & Roddy Nilsson, *Svensk kriminalpolitik*, 2:a uppl. (Stockholm: Liber, 2017). s. 8–13.

7. Bland den litteratur jag förhåller mig till här kan nämnas Robert Andersson & Roddy Nilsson, ”Telling the Truth about Crime: The Past and Present of Swedish Criminology”, *Retfærd*, 38:2 (2015); Andersson & Nilsson 2017; Christian Häthen, *Straffrättsvetenskap och kriminalpolitik: De europeiska straffteorierna och deras betydelse för svensk strafflagstiftning 1906–1931. Tre studier* (Lund: Lunds universitet, 1990); Roddy Nilsson, *Från cellfängelse till beteendeterapi: Fängelse, kriminalpolitik och vetande 1930–1980* (Malmö: Égalité, 2013); Ann-Christine Petersson Hjelm, *Fängelset som välfärdsbygge*, rev. utg. (Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning, 2011) och Roger Qvarsell, *Utan vett och vilja: Om synen på brottslighet och sinnessjukdom* (Stockholm: Carlsson, 1993).

8. Johan Östling, Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar & Kari H. Nordberg, ”The History of Knowledge and the Circulation of Knowledge: An Introduction”, i Johan Östling, Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar & Kari H. Nordberg (red.), *Circulation of Knowledge: Explorations into the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2018).

9. Johan Östling & David Larsson Heidenblad, ”Cirkulation: Ett kunskapshistoriskt nyckelbegrepp”, *Historisk tidskrift*, 137:2 (2017).

10. David Larsson Heidenblad & Johan Östling, ”Efterord: Nordisk kunskapshistoria inför 2020-talet”, *Kulturstudier*, 10:2 (2019).

11. Förutom att ansluta till det kunskapshistoriska fältet anknyter problematiken till en pågående diskussion inom det kriminologihistoriska. Se till exempel Dario Melossi, ”Introduction. Criminal Questions: Cultural Embeddedness and Diffusion”, i Dario Melossi, Maximo Sozzo & Richard Sparks (red.), *Travels of the Criminal Question: Cultural Embeddedness and Diffusion* (Oxford: Hart, 2011).

12. Pedersson 2017, s. 182–187.

13. Om Schlyter se Jan-Olof Sundell, *Karl Schlyter: En biografi* (Stockholm: Norstedts juridik, 1998).

14. Se Andersson & Nilsson 2017; Pedersson 2017; Petersson Hjelm 2011; Sundell 1998.

15. Pedersson 2017, s. 311–312.

16. Pedersson 2017, s. 238–241.

17. Intressant att notera är att Petzäll när han fick erbjudandet att gå samma väg som Segerstedt valde att stanna kvar inom filosofin, se Anna Larsson, *Det moderna samhällets vetenskap: Om etableringen av sociologi i Sverige 1930–1955* (Umeå: Umeå universitet, 2000), s. 81–82.

18. Sven Ove Hansson, ”A History of *Theoria*”, *Theoria*, 75:1 (2009) och Svante Nordin,

”Åke Petzäll”, *Svenskt biografiskt lexikon*, https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/7237 (20/6 2021).

19. ”In the province of criminology, he who aims at a purely theoretical understanding of the actual moral phenomena finds abundant material which may be turned to advantage in investigations which do not directly concern the understanding and fighting of criminality as such”, Åke Petzäll, ”Review of Olof Kinberg, Basic Problems of Criminology”, *Theoria*, 3:1 (1937), s. 144. Om Petzäll och kriminologin se också Pedersson 2017, s. 252–253.

20. Ett lysande undantag var Axel Hägerströms recension av kriminalpsykologen Andreas Bjerres *Bidrag till mordets psykologi*, se Axel Hägerström, ”Kriminalpsykologiska reflexioner: I anledning av A. Bjerre: Bidrag till mordets psykologi”, *Svensk juristtidning*, 10 (1925).

21. Åke Petzäll, ”The Social Function of Punishment”, *Theoria*, 13:1 (1947) s. 1.

22. Bland annat publicerade sig den i denna undersökning aktuelle Karl Olivecrona i tidskriften: Karl Olivecrona, ”Is a Sociological Explanation of Law Possible?”, *Theoria*, 14:2 (1948).

23. Se till exempel Olof Kinberg, ”Motive, Choice, Will”, *Theoria,* 14:3 (1948).

24. Hermann Mannheim, ”Problems of Collective Responsibility”, *Theoria*, 14:2 (1948).

25. Åke Petzäll, ”The Right to Punish”, *Theoria*, 14:2 (1948).

26. Åke Petzäll, ”Contribution to the Problem of the Sentiment of Guilt”, *Theoria*, 5:3 (1939); Petzäll 1947; Petzäll 1948; Åke Petzäll, ”The Individual as the Basis of Law”, *Theoria*, 15:1–3 (1949) och Åke Petzäll, ”Man and Society”, *Theoria*, 17:1–3 (1951).

27. Nilsson 2013, s. 99–102.

28. Åke Petzäll, ”Straffverkställighet och allmänprevention”, *Svensk juristtidning*, 31 (1946). Han publicerade en omarbetad och utökad version på engelska i *Theoria* något år senare: Petzäll 1947.

29. Petzäll 1949, s. 338.

30. Petzäll 1946, s. 273.

31. Jan Bengtsson & Anders Molander, *Den svenska sociologins födelse: Historiska samtal med Torgny T. Segerstedt, Bertil Pfannenstill, Joachim Israel och Edmund Dahlström* (Göteborg: Daidalos, 1998), s. 89.

32. Staffan Källström, *Värdenihilism och vetenskap: Uppsalafilosofin i forskning och samhällsdebatt under 1920- och 30-talen (*Göteborg: Göteborgs universitet, 1984) och Kjell Å. Modéer, *Det förpliktande minnet: Juridiska fakulteten i Lund 1666–2016* (Stockholm: Santérus, 2017), s. 257 och 292–294.

33. Modéer 2017, s. 314 och 326–328.

34. ”Akademiskt Lundaståt”, *DN*, 1/6 1951.

35. Karl Olivecrona, ”Straffets vara eller icke vara”, *Svensk juristtidning*, 36 (1951), s. 575.

36. Olivecrona 1951, s. 575. Om Uppsalaskolans kritik av Strafflagberedningen se också Pedersson 2017, s. 197–202.

37. Olivecrona 1951, s. 580, kursiv i original.

38. ”Storstadsdjungeln”, *SvD*, 5/10 1951.

39. ”Storstadsdjungeln”, *SvD*, 5/10 1951.

40. Östling skriver i och för sig om 1960-talet, men man kan misstänka att det allmänna omdömet gällde även under årtiondet dessförinnan. Johan Östling, ”En kunskapsarena och dess aktörer: Under strecket och kunskapscirkulation i 1960-talets offentlighet”, *Historisk tidskrift*, 140:1 (2020).

41. Karl Olivecrona, ”Allmänprevention genom individualprevention”, *SvD*, 5/2 1952.

42. Se till exempel ”En hemmens renässans hjälp mot brottsligheten”, *SvD*, 7/2 1952 och ”Nödvändigt med proportion mellan brott och påföljder”, *SvD*, 9/2 1952.

43. Om slutbetänkandet se Andersson & Nilsson, s. 97–98 och Nilsson 2013, s. 131–133.

44. Karl Olivecrona, ”Strafflagberedningen och kriminalstatistiken”, *SvD*, 29/7 1957.

45. Karl Olivecrona, ”Strafflagstiftningens moraliska problem”, *DN*, 26/9 1957.

46. Ifråga om cirkulation och aktörskap är det intressant att notera att Juristförbundet samlade de viktigaste inläggen och gav ut dem med avslutande kommentarer i bok för samtiden och eftervärlden att läsa och begrunda, *Aktuell debatt om brott och straff* (Stockholm: Sveriges juristförbund, 1957).

47. Se exempelvis Torgny T:son Segerstedt, ”Kriminalsociologi”, i Ivar Agge m.fl., *Kriminologi*, Kriminologisk handbok nr 1 (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1955).

48. Se till exempel Vilhelm Lundstedt, ”Straffverkställighet och allmänprevention”, i *Svensk juristtidning*, 31 (1946). Se också Pedersson 2017, s. 197–202.

49. Se Ivar Agge, ”Den kriminologiska vetenskapen”, i Ivar Agge m.fl., *Kriminologi*, Kriminologisk handbok nr 1 (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1955).

50. Larsson 2000.

51. Se till exempel Ingemar Hedenius, *Om rätt och moral* (Stockholm: Tidens förlag, 1941), s. 67–69.

Bättre AKTIV
idag
än RADIO-AKTIV
imorgo
STOPPA
KÄRNKRAFTEN

9

Antikvetaren i framtidsdebatten

Emin Tengström, humaniora och tvärvetenskapen under 1970- och 1980-talen

KARL HAIKOLA

Under åren kring 1970 skakades det svenska välfärdssamhället av en rad kriser och debatter med internationell räckvidd: miljö- och resursfrågornas genombrott, oljekrisen, den ekonomiska krisen, utvecklingsländernas mobilisering för en ny ekonomisk världsordning och så vidare. Detta fick också betydande vetenskapliga återverkningar. Ett exempel är uppkomsten av vad Michael Egan har kallat *crisis disciplines*, det vill säga programmatiskt tvärvetenskapliga och inte sällan explicit normativa forskningsfält, direkt knutna till vad som uppfattades som akuta, ofta globala hot.[1]

I ett svenskt perspektiv kan man konstatera att humanister måhända inte var någon dominerande grupp i detta politiskt och vetenskapligt omvälvande sammanhang. Likväl lämnade de viktiga bidrag. Dessa bidrag är en intressant men än så länge till stor del outforskad del av humanioras historia i välfärdssamhället. Mitt kapitel åtgärdar i någon mån detta genom att uppmärksamma latinisten och historikern Emin Tengströms roll i 1970- och 1980-talens framtidsdebatt.[2]

Tengström (1929–2023) disputerade vid Göteborgs universitet 1964 och erhöll samma år en hedersdocentur vid samma lärosäte. Hans forskning rörde dels de romerska provinserna i Nordafrika under senantiken, dels latinets historia i Sverige. I början av 1970-talet började han i likhet med många andra intressera sig för globala miljö- och resursfrågor. På

våren 1972 valdes han till ordförande för en alldeles nybildad forskningsmiljö vid Göteborgs universitet: Centrum för tvärvetenskapliga studier av människans villkor, vanligen förkortat till Centrum för tvärvetenskap.

Denna nya forskningsmiljö fick under 1970-talet en viktig roll i svensk miljödebatt. Föreläsningar och seminarieserier samlade nationellt och internationellt kända namn. Tvärvetenskapliga ämnen skapades. Bland annat introducerade Centrum för tvärvetenskap humanekologin i Sverige, först som en grundkurs för studenter vid Göteborgs universitet och Chalmers tekniska högskola. Inom kort tillkom en forskarutbildning i ämnet, för vilken Emin Tengström blev administrativt ansvarig. Därutöver bedrevs en omfattande extern verksamhet i form av studiecirklar, bokutgivning, konferenser med journalister och riksdagsledamöter, offentliga debatter och samarbeten med grund- och gymnasieskolor i södra Sverige.[3]

Som humanist var Tengström en udda fågel i den av tekniker, naturvetare och medicinare dominerade församlingen. Icke desto mindre tillhörde han de mer drivande aktörerna, både inom- och utomvetenskapligt.[4] Han medverkade frekvent i *Göteborgs-Posten* och *Göteborgs-Tidningen*, under några år också i *Arbetet*. I *GP* publicerade han debattartiklar och recensioner. De senare rörde understundom böcker om antiken eller latinets historia, men oftare böcker om miljö-, energi- och teknikfrågor. Det är också noterbart att denne humanist, med antiken som specialområde, fick komma till tals i en mängd frågor som på något sätt berörde den långsiktiga framtiden, oaktat om ekonomiska, sociala, teknologiska eller arkitektoniska aspekter stod i fokus.[5]

Likaså kan konstateras att tvärvetenskapen och miljöengagemanget omformade Tengströms akademiska bana. År 1981 innehade han en jubileumsprofessur med humanekologisk inriktning vid Chalmers. Fem år senare erhöll han Sveriges första fasta professur i samma ämne vid Göteborgs universitet, där han samtidigt tillträdde ett sexårigt prorektorat. Själva det faktum att han ofta verkade i tvärvetenskapliga och framtidsorienterade sammanhang förefaller dock snarast ha manat honom att reflektera över humanioras egenart och potentiella samhällsbidrag.

Tengström och humanioras historia

Forskningsläget kring Emin Tengström är än så länge sparsmakat, utöver att han uppmärksammats i anslutning till specifika frågor.[6] Dock har han tvivelsutan relevans då humanioras historia i välfärdssamhället ska skrivas.

Till att börja med kan en studie om Tengström tjäna som ett bidrag till vår förståelse av hur humanioras förutsättningar förändrades under den aktuella perioden. I sin nyligen publicerade avhandling om humanioras kunskapspolitiska legitimitet under folkhemsepoken har Hampus Östh Gustafsson visat att 1970-talets krisstämningar för humanister innebar en möjlighet till mobilisering och konstruktiv självkritik efter decennier av successivt sjunkande status. I motsats till naturvetare, tekniker och samhällsvetare hade humanisterna inte haft någon självklar funktion i byggandet av välfärdssamhället. När det dominerande framstegsorienterade narrativet om ekonomisk, teknisk och vetenskaplig utveckling efter hand underminerades var detta utanförskap emellertid en tillgång snarare än en belastning. I anslutning till välfärdssamhällets kris formulerade framför allt en yngre generation humanister något som Östh Gustafsson kallar en kritisk-ideologisk legitimeringsstrategi. Genom denna knöts den humanistiska kunskapen till dagsaktuella frågor, och den tillskrevs en samhällskritisk och demokratifrämjande uppgift.[7]

Östh Gustafssons avhandling koncentrerar sig huvudsakligen på hur humaniora representerats på en metanivå, främst i universitetsutredningar och därtill relaterade debatter. Således finns utrymme för ytterligare studier som, med hans iakttagelser i åtanke, ger sig i kast med hur humaniora *praktiserades* snarare än diskuterades under den aktuella perioden. Likaså finns en poäng i fördjupande undersökningar om de humanistiska kunskapsaktörer som även utanför den forsknings- eller utbildningspolitiska debatten argumenterade för humanioras värden och tänkbara uppgifter – som Emin Tengström. Studier av det slaget ligger i linje med den syn på kunskap som ”a broad political, social, and cultural phenomenon” som varit framträdande i den kunskapshistoriska miljö som vuxit fram kring Lunds universitet under de senaste åren.[8]

Vidare är Tengström intressant mot bakgrund av internationella strömningar inom såväl humanioras historia som vetenskapshistoria. På senare

● **EMIN TENGSTRÖM** i slutet av 1970-talet.

år har man inom båda fälten efterlyst historiska och kontextualiserande perspektiv på humanioras relation till andra vetenskaper. Utgångspunkten har i flera fall varit en önskan att röra sig bortom föreställningen om en klyfta mellan humaniora och naturvetenskap, bland annat artikulerad i C. P. Snows inflytelserika distinktion mellan ”de två kulturerna”. Således har man i detta sammanhang kommit att betona gränsdragningars föränderlighet, men också interdisciplinära överlappningar och sammanflätningar.[9] Det tvärvetenskapliga projekt som Tengström bidrog till att utforma under 1970- och 1980-talen har uppenbar relevans i denna kontext. Själv reflekterade Tengström för övrigt stundtals över Snows begrepp, även om han, som vi ska återkomma till, inte delade dennes problembeskrivning.

I nära anslutning till detta kan slutligen också konstateras att Tengström och Centrum för tvärvetenskap är intressanta i förhållande till utvecklingstrender inom dagens svenska humaniora. Inte minst Anders Ekström

och Sverker Sörlin har ägnat betydande uppmärksamhet åt vad de kallar ”integrativa humaniora”. Både internationellt och nationellt sett blir det, menar de, allt vanligare att humanister uppgår i eller initierar nya tvärvetenskapliga projekt eller konstellationer, knutna till omfattande problemområden som miljö, hälsa och digitalisering: *environmental humanities*, *medical humanities* och *digital humanities*. Denna utveckling betraktar de väsentligen optimistiskt – som en möjlighet att med emfas hävda den humanistiska kunskapens värde i större sammanhang.[10] Detta kräver å andra sidan nytänkande: integrativa humaniora ”formulerar sina mål och bevekelsegrunder i anslutning till reella samhällsfrågor som föreligger här och nu”.[11]

Oavsett om vi intresserar oss för integrativa humaniora som ett ideal eller som ett empiriskt faktum – Ekström och Sörlin gör uppenbart bådadera – förefaller det vara en väsentlig uppgift att här anlägga ett samtidshistoriskt perspektiv. Vilka eventuella föregångare till dagens integrativa humaniora kan identifieras? Vilken roll har humanister och humanistisk kunskap spelat därvidlag, och hur har humanister argumenterat för den humanistiska kunskapens betydelse i tvärvetenskapliga sammanhang? Vilka institutionella eller idémässiga beröringspunkter kan identifieras mellan dagens och gårdagens integrativa eller tvärvetenskapliga initiativ? Samtliga frågor kommer inte att beaktas i det följande, men att ställa dem är nog så viktigt. Ekström och Sörlin är relativt förtegna vad gäller den historiska dimensionen, även om några nationella och internationella exempel på integrativa humaniora *avant le mot* nämns som hastigast.[12] Jag vill dock hävda att Emin Tengström och hans roll inom Centrum för tvärvetenskap har en viktig plats i en sådan historieskrivning.

Detta kapitel syftar alltså till att undersöka hur Emin Tengström använde sig av humanistisk kunskap i det tvärvetenskapliga och framtidsorienterade sammanhang som han till stor del rörde sig i under 1970- och 1980-talen. Vilken typ av kunskap handlade det om och vilken betydelse tillskrevs den? I viss mån uppmärksammas också hur Tengströms idéer relaterade till en större politisk och medial kontext.

Undersökningen bygger på ett urval av tryckt material: böcker, rapporter, föredrag, artiklar och antologibidrag av Tengström. Då hans sammanlagda produktion under perioden var omfattande har någon typ av avgränsning varit av nöden. Fokus ligger därför huvudsakligen på texter om

eller inom humanekologi och texter om informationsteknologi – otvivelaktigt två av Tengströms främsta intresseområden under den aktuella perioden, om än knappast de enda. Relevanta dags- och kvällstidningsartiklar från 1970- och 1980-talen har också använts. Dessa har lokaliserats i Kungliga bibliotekets digitala tidningsarkiv. Jag har därtill intervjuat Tengström via e-post i maj 2021. Intervjun har huvudsakligen använts för kompletterande upplysningar kring Centrum för tvärvetenskaps verksamhet.

Kapitlet visar att Tengström aktivt använde sig av humanistisk kunskap, och då framför allt historisk kunskap om antiken. Analysen görs i de tre följande avsnitten, där varje avsnitt urskiljer en specifik funktion. Det första avsnittet belyser att Tengström tillskrev den historiska kunskapen en *förklarande* eller *vetenskaplig* funktion i relation till det större tvärvetenskapliga projektet humanekologi. Nära besläktad därmed var den *emancipatoriska* eller *kritiska* funktionen, som analyseras i det andra avsnittet: Tengström argumenterade för att ett långt historiskt tidsperspektiv motverkade determinism eller tunnelseende. Historisk kunskap var därmed oundgänglig för den som ville formulera alternativa framtidsbilder. Båda dessa funktioner är som synes kompatibla med vad Östh Gustafsson kallar den kritisk-ideologiska legitimeringsstrategin. Det tredje avsnittet pekar emellertid på att Tengström också tillskrev humaniora en *existentiell* eller *meningsskapande* funktion, vilket snarast ligger i linje med ett äldre, nyhumanistiskt bildningsideal. Jag visar också att Tengström i detta sammanhang till dels lyfte fram en annan typ av humanistisk kunskap, nämligen den litterära och konstnärliga. Analysen är inte strikt kronologiskt ordnad, men de båda första avsnitten handlar främst om 1970-talet och början av 1980-talet, med fokus på humanekologi och miljöfrågor. Det tredje lägger i sin tur tonvikten vid 1980-talet i dess helhet, med fokus på Tengströms syn på det så kallade informationssamhället.

Humaniora och helheten

”Tvärvetenskap”, ”långsiktighet” och ”helhetsperspektiv” var forskningspolitiska honnörsord under det tidiga 1970-talet.[13] Centrum för tvärvetenskap var emellertid ett allvarligt menat försök att ge dylika begrepp ett

konkret innehåll. Jordklotet och allt levande var ett sammanhängande helt; alla mänsklighetens utmaningar och kriser hängde ihop med varandra. Följaktligen krävdes kunskapsintegration och interdisciplinärt samarbete för att bemästra dem.[14] För humanekologin, det första koncentrerade försöket i denna riktning, uppställdes således den inte helt anspråkslösa ambitionen att ”söka se människans historia på jorden som *en* process”.[15] Trots det allvar man uppenbart såg i den globala situationen kan konstateras att de humanekologiska skrifter som producerades vid Centrum under 1970-talet också genomsyrades av optimism inför vad fältet på sikt skulle kunna utvecklas till.

I förhållande till den humanekologiska helheten tillskrev Tengström humaniora en väsentlig förklarande funktion. Språkvetenskap, arkeologi, historia och etnologi var discipliner som, tillsammans med exempelvis sociologi, socialantropologi och nationalekonomi, kunde ”tillskjuta humanistiska och samhällsvetenskapliga komponenter till en verklighetsbild som är fotad på naturvetenskap”. Kunskap om ekologiska processer och termodynamiska förlopp måste korsbefruktas med kunskap om politiska, kulturella och ekonomiska förändringar.[16] Detta kan sättas i samband med Tengströms historiesyn, i vilken idéer och kultur – i vid mening – tillskrevs stor betydelse. I ett symposium vid Naturhistoriska museet i Göteborg i början av 1981 underströk Tengström exempelvis behovet av att utveckla kunskap om de såväl kollektiva som individuella ”livsmål” som präglat förflutna och samtida kulturer. Dessa var intressanta i så måtto att de av nödvändighet korrelerade med en viss typ av relation mellan människa och natur, och en viss typ av resursanvändning: ”Eftersom valet av livsmål i hög grad bestämmer resursomsättningens storlek och innehåll, är det angeläget att söka komma till klarhet om de processer, som leder till valet av livsmål.”[17] Denna föresats präglade också den undervisning i humanekologi som bedrevs vid Centrum under de första åren; en av de tre delkurser i ämnet som erbjöds initialt behandlade ”Variationer i mänsklig kultur” i ett globalt historiskt perspektiv.[18]

I Tengströms fall handlade det naturligt nog främst om den romerska antiken. Ett exempel är hans uppsats *Det antika romerska samhället i humanekologisk belysning* (1977), vilken resonerade kring sambanden mellan å ena sidan kultur och värderingar, å andra sidan resursutnyttjande och teknisk

utveckling i Rom under kejsartiden. En central poäng var att det västromerska rikets undergång till dels kunde förklaras av att de ”kulturella reglermekanismerna” – informationssystem, kunskapsproduktion, värden, religion etcetera – successivt undergrävts. Påfrestningar och kriser som under tidigare perioder varit hanterbara blev därmed fatala.[19] Konklusionen behöver inte diskuteras ytterligare i detta sammanhang, men den illustrerar Tengströms syn på det antikhistoriska stoffets betydelse för humanekologin: historiens jämförelsematerial var ”ägnat att öka insikterna om människans villkor på jorden”.[20]

Uppsatsen författades inom projektet ”Sveriges framtida energiförsörjning i ett historiskt och globalt perspektiv”, som inleddes vid Centrum för tvärvetenskap 1976. Uppdragsgivare och finansiär var Delegationen för energiforskning, syftet ”att ge en serie historiska tidsbilder från energisystemens utveckling i olika vitt skilda länder på jorden och sedan låta denna serie fortsätta i framtidsscenarier”.[21] Detta indikerar att historiseringen av energi- och resursfrågor inte endast var ett internt omhuldat forskningsintresse, utan något som det dessutom fanns en viss efterfrågan på från politiskt håll.[22] Vidare belyser den citerade syftesformuleringen som sådan den ofta nära kopplingen mellan det bakåtblickande och det framåtblickande perspektivet. Om denna koppling handlar nästa avsnitt.

Humaniora och framtiden

Ett annat tvärvetenskapligt fält som tidigt uppmärksammades inom Centrum, om än inte i samma utsträckning som humanekologin, var framtidsstudier. Det rörde sig vid denna tid om ett internationellt expansivt fält, som i Sverige institutionaliserades då regeringen Palme tog initiativ till det statliga Sekretariatet för framtidsstudier 1973. I detta sammanhang betonades att framtidsstudier inte fick göra halt vid trendextrapoleringar eller prognoser utifrån rådande förhållanden, utan framför allt måste sträva efter att formulera så kallade alternativa framtider.[23] Detta synsätt var också rådande inom Centrum för tvärvetenskap, som under senare delen av 1970-talet erbjöd såväl en grundkurs som en seminarieserie om framtidsstudier.[24] Vissa egna framtidsstudier i mindre skala gjordes också.[25]

Tengström talade om en närmast symbiotisk relation mellan framtids-

studierna och humanekologin: om de förra framför allt handlade om att formulera alternativa framtider och utvecklingsriktningar syftade den senare snarast till att klarlägga förutsättningarna för dylika framtider – i ekologisk, ekonomisk och kulturell mening.[26] Även vad gällde framtidsstudierna var det historiska perspektivet viktigt i så måtto att det utöver sitt vetenskapliga eller förklarande värde också hade en emancipatorisk potential. Innan vi går närmare in på den saken är det dock värt att rikta en snabb blick mot ett par av de framtidsbilder som förfäktades inom Centrum för tvärvetenskap, vilka rönte en inte obetydlig offentlig uppmärksamhet.

I samband med 1970-talets kärnkraftsdebatt publicerade Centrum flera studier om tänkbara vägar till ett framtida ”lågenergisamhälle”, baserat på alternativ energi, nolltillväxt och decentralisering.[27] Sådana idéer var mer tidstypiska än originella, men Jonas Anshelm har pekat på att de genom Centrum för tvärvetenskaps arbeten fick en större vetenskaplig legitimitet.[28] Vidare lanserade Tengström själv i slutet av decenniet en likartad vision, med större tonvikt på den sociala dimensionen. Han tänkte sig då ett framtida Sverige där ”samskap” på kvarters- eller stadsdelsnivå successivt skulle ta över funktioner som barnomsorg och livsmedelsproduktion från den offentliga sektorn respektive näringslivet. Den inom framtidsstudier flitigt förekommande scenariometoden användes här för att skissera den tänkta samhällsförändringen i tre steg: 1981, 1987 och 1994.[29]

Tengström argumenterade också för att framtidsbilder som dessa synliggjorde det som var på god väg att bli den centrala politiska vattendelaren, bortom den alltmer förlegade höger–vänsterskalan. På den ena sidan stod tillväxtens, automatiseringens och centraliseringens tillskyndare, på den andra anhängare av småskalighet och lokal självförsörjning. Han stödde sig därvid på den amerikanske framtidsforskaren Michael Mariens uppsats ”The Two Visions of Post-Industrial Society” från 1977, vilken han flera gånger presenterade på svenska.[30] Tengström åskådliggjorde Mariens resonemang genom att korsa en horisontell höger–vänsteraxel med en vertikal axel, vars båda poler utgjordes av ”a-samhället” (centraliserat) och ”b-samhället” (decentraliserat). Detta slog an en ton i ett Sverige där kärnkraftsfrågan skar genom det traditionella partilandskapet. Tengströms politiska ”kryss”, som det ofta kom att kallas, fick sålunda viss medial

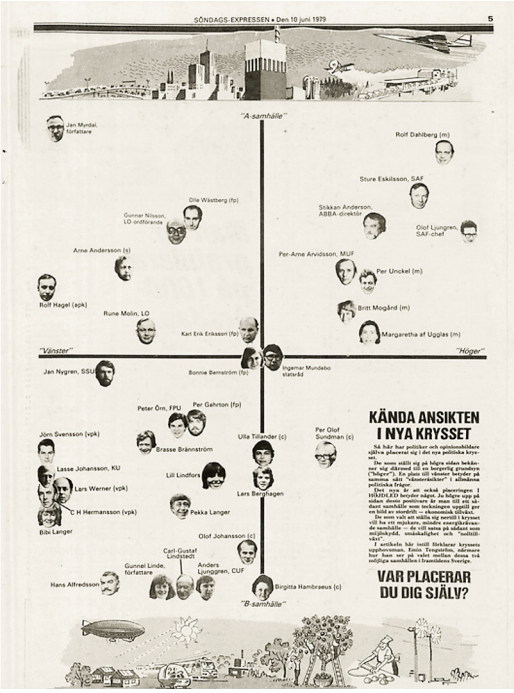
SÖNDAGS-EXPRESSEN • Den 10 juni 1979 5

"A-samhälle"

Jan Myrdal, författare
Rolf Dahlberg (m)
Sture Eskilsson, SAF
Olle Wästberg (fp)
Gunnar Nilsson, LO-ordförande
Stikkan Anderson, ABBA, direktör
Olof Ljungren, SAF-chef
Arne Andersson (s)
Per-Arne Arvidsson, MUF
Per Unckel (m)
Rolf Hagel (apk)
Rune Molin, LO
Britt Mogård (m)
Karl Erik Eriksson (fp)
Margaretha af Ugglas (m)
"Vänster"
"Höger"
Jan Nygren, SSU
Bonnie Bernström (fp)
Ingemar Mundebo statsråd
Peter Örn, FPU
Per Gahrton (fp)
Jörn Svensson (vpk)
Brasse Brännström
Ulla Tillander (c)
Per Olof Sundman (c)
Lasse Johansson, KU
Lil Lindfors
Lars Werner (vpk)
Lars Berghagen
C H Hermansson (vpk)
Pekka Langer
Bibi Langer
Olof Johansson (c)
Carl-Gustaf Lindstedt
Gunnel Linde, författare
Anders Ljunggren, CUF
Hans Alfredsson
Birgitta Hambræus (c)
"B-samhälle"

KÄNDA ANSIKTEN I NYA KRYSSET

Så bör par politiker och opinionsbildare själva placerat sig i det nya politiska krysset.

De som ställt sig på högra sidan beklonar sig därmed till en borgerlig grundsyn ("höger"). En plats till vänster betyder på motsvarande sätt "vänsterinriktat" i allmänna politiska ordalag.

Det nya är att ochså placeringen I HÖGER/ÖV betyder något. Ju högre upp på sidan denne positivare är man till ett sådant samhälle som det borgerliga par en bild av storstrålt – ekonomisk tillväxt.

De som valt att ställa sig neutrll i krysset vill ha ett mjukare, mindre energiförbrukande samhälle – de vill satsa på sådant som miljövänlighet, smidighetighet och "mellanvälfärd".

I artikeln bör inslil förklarar krysset uppbyggnad, Emin Tengström, nämnare bor han ser på valet mellan dessa två möjliga samhällen i framtidens Sverige.

VAR PLACERAR DU DIG SJÄLV?

● EMIN TENGSTRÖM MENADE att centralisering/decentralisering var framtidens verkliga ideologiska skiljelinje, något som bland annat uppmärksammades i *Expressen*.

uppmärksamhet under åren kring decennieskiftet. Ett exempel är en stort uppslagen artikel i *Expressen*, där reportern Carl Magnell intervjuade Tengström under rubriken ”Här är mannen som vill ge oss en ny dimension”. Längre fram i tidningen upplät Magnell en helsida åt att placera ut ett antal kända svenskar längs de båda axlarna. Förutom politiker rörde det sig främst om kulturpersonligheter som Hasse Alfredson, Carl-Gustaf Lindstedt (båda vänster och b-samhället), Jan Myrdal (vänster och a-samhället) och Stikkan Anderson (höger och a-samhället). Läsaren uppmuntrades också att fundera över sin egen position.[31]

Inspiratören Marien själv framhöll i sin uppsats att de båda visionerna i viss mån var beroende av akademisk bakgrund: de som föreställde sig framtiden som präglad av ekonomisk tillväxt, teknisk utveckling och centralisering tenderade att vara samhällsvetare, medan den alternativa samhällsvisionen i regel bars upp av humanister och ekologer.[32] Tengström

gjorde för egen del inga sådana uttryckliga poänger. Humanistisk, och då i synnerhet historisk, kunskap fyllde icke desto mindre en viktig funktion i sammanhanget. Det historiska perspektivet användes nämligen ofta som en kontrast till samtiden, med vars hjälp alternativa framtider kunde formuleras och göras mer trovärdiga. Ett exempel på detta är ett föredrag som Tengström höll på Tekniska museets symposium *Elkraftens historia i Sverige* 1983. Anförandet kretsade kring tre energisystem och de sociala och kulturella förhållanden som korresponderade med dessa system: det antika romerska, det nuvarande svenska och det som var rådande i en utopiskt anstruken framtidsbild av Sverige år 2050. Den sistnämnda överensstämde i stort sett med det tidigare nämnda lågenergisamhället. Kontrastverkan mellan de tre bilderna syftade till att ”peka på den *relativa frihet* som föreligger vid utformningen av framtida teknik-samhälle-relationer”.[33]

Genom det långa tidsperspektivet motverkades sålunda, menade Tengström, den determinism som inte minst ekonomisk och teknisk forskning alltför ofta var behäftad med. I den i föregående avsnitt diskuterade *Det antika romerska samhället i humanekologisk belysning* fastslogs att ”ett historiskt perspektiv – och då gärna ett långt sådant – minskar den suggestiva kraften hos det nuvarande. Möjligheterna att föreställa sig nya lösningar på dagens problem kan förbättras.”[34] Uppfattningen delades också av andra inom Centrum för tvärvetenskap. Fysikern Björn Eriksson, nationalekonomen Carl Gustaf Ivarsson och sociologen Britta Jungen förordade i en rapport framtidsstudier ”som mer ansluter sig till de humanistiska vetenskaperna än till naturvetenskaperna och teknologin”. Orsaken var att det historiska perspektivet visade på framtidens öppenhet och formbarhet.[35]

Detta kan ställas mot en iakttagelse i Bo Lindbergs och Ingemar Nilssons historik över Göteborgs universitet, där Centrum för tvärvetenskap ägnas ett avsnitt. Bortsett från Tengström, konstaterar författarna, fanns få humanister i sammanhanget, något som till dels torde ha berott på att den där förhärskande ekologiska grundsynen rimmade illa med humanioras syn på människan som en fri och skapande varelse. Inom ekologin och humanekologin, poängterar Lindberg och Nilsson, reduceras människan tvärtom till en liten del av biosfären – till yttermera visso en destruktiv sådan.[36] Jag har inte funnit några exempel på att Tengström tog ställning

till en sådan motsättning, rimligen för att den enligt hans uppfattning inte existerade; snarast visade det historiska – och människocentrerade – perspektivet att ett exploaterande och destruktivt förhållningssätt till naturen inte var givet. Likaså innebar människans frihet och skaparkraft också att en annan framtid var möjlig än den som tycktes följa av det sena 1900-talets utvecklingstendenser.

I detta avseende är det slutligen värt att jämföra Tengström med Rolf Edberg, en annan svensk miljödebattör vars inlägg likaså ofta utgick från ett antikhistoriskt perspektiv. David Larsson Heidenblad och Isak Hammar har visat att Edbergs pionjärverk *Spillran av ett moln* (1966) byggde på en olycksbådande analogi mellan å ena sidan efterkrigstidens globala situation, å andra sidan den grekiska och den romerska civilisationens sammanbrott, vilka enligt författarens tolkning varit företrädelsevis ekologiskt betingade. Mot bakgrund av dessa varnande exempel formulerade Edberg ”an all-encompassing, albeit vague, solution to the environmental crisis: a radically altered worldview that could form the basis of a new global civilization”.[37] Liknande idéer återfanns i hög grad även inom Centrum för tvärvetenskap, men Tengströms historieanvändning skilde sig som synes väsentligt från Edbergs. Historien var för Tengström inte en självupprepande tragedi, där gränserna mellan nutid, dåtid och framtid löstes upp. Tvärtom var den rik på kontraster och diskontinuiteter, och därmed i sig själv en källa till hopp och inspiration. Följande avsnitt visar att detta gällde i ytterligare en bemärkelse.

Bildning i informationssamhället

Om Tengström sålunda bidrog till att föra in antiken i humanekologin och framtidsstudierna gällde även det omvända i någon mån. En omarbetad engelskspråkig version av *Det antika romerska samhället i humanekologisk belysning* användes till exempel under ett antal år som kurslitteratur i antikens kultur och samhällsliv vid Göteborgs universitet.[38] Som återkommande recensent av aktuella antik- och latinhistoriska verk i *Göteborgs-Posten* relaterade han gärna det litterära stoffet till dagsaktuella frågor.[39] Vid ett symposium på temat *Antiken – död eller levande?* i början av 1980-talet hette hans anförande ”Antiken och framtidsdebatten”. Antika refe-

renser och analogier var så pass vanligt förekommande i anslutning till samtidens ödesfrågor, påpekade han, att det föreföll märkligt att symposiets själva huvudfråga alls behövde ställas. Frågan bedömdes samtidigt vara symptomatisk för den västerländska fixeringen vid framsteg och utveckling. I kontrast till denna hyllade Tengström ett land som Japan, där teknisk och ekonomisk utveckling inte uteslöt en vördnad för det förflutna: ”varför skulle vi européer tveka om den antika kulturtraditionens betydelse för *vår* förmåga att finna vägar in i framtiden?”[40]

Citatet ger en fingervisning om att Tengström inte endast framhävde den humanistiska kunskapens vetenskapliga och emancipatoriska värden, utan understundom också knöt an till ett mer traditionellt bildningsideal, där den humanistiska kunskapens existentiella eller meningsskapande dimension stod i centrum. Detta är noterbart eftersom den här aktuella perioden ofta har beskrivits som en lågkonjunktur för det nyhumanistiska bildningsidealet, med dess betoning på personlighetsutveckling, skönlitteratur och det antika arvet. Bernt Gustavsson ser det exempelvis som signifikativt att bildningsbegreppet utmönstrades ur 1961 års gymnasieutredning. Försök att vitalisera och omformulera bildningsidealet förekom under perioden, men förmådde inte hindra att det i stort förlorade sin lyskraft på både kulturens och utbildningens område.[41] Emma Eldelin argumenterar för att bildningsidealet överflyglades av den mer samhällskritiska humaniora som vann mark under senare delen av 1960-talet. Idén om bildning kom i detta sammanhang att framstå som elitistisk, konservativ och oförenlig med jämlikhet och demokrati.[42] Denna motsättning framträder också i Hampus Östh Gustafssons tidigare nämnda avhandling, där legitimeringsstrategier som ”bildnings- och traditionsförmedling” och ”nationellt meningsskapande” snarast förknippas med det tidiga 1900-talet.[43] För 1970-talets kritisk-ideologiska humanister framstod uppgörelsen med, snarare än bejakandet av, detta arv som en angelägen uppgift.[44]

Utan att ifrågasätta att dessa konklusioner äger en generell giltighet är det värt att framhålla att fallet Tengström erbjuder en viss kontrastverkan: här framträder samhällskritikern och traditionsförmedlaren i en och samma gestalt. Han använde sig förvisso relativt sällan av själva begreppet bildning. Dock återkom han ofta till idén om humanistisk kunskap som en form av ”tidlös kunskap”, vars betydelse ökade snarare än minskade i

tider av snabb samhällsförändring.[45] Tengström bekände sig visserligen till ”någon form av frihetlig socialism”[46], men det är signifikativt att han i en tillbakablick på sitt eget begynnande miljöengagemang underströk det avstånd han upplevt i förhållande till 1960-talsradikalismen. Han kunde omöjligt förlika sig med vad han uppfattade som den nya vänsterns bildningsförakt och värderelativism, även om han sedermera fått medge att dess samhällskritik i andra avseenden varit legitim och viktig.[47]

Tengströms tendens att betona den humanistiska kunskapens existentiella värde är mer framträdande i skrifter och debattinlägg från 1980-talet. Detta sammanfaller med att hans optimism inför visionära begrepp som lågenergisamhället, samskap och b-samhället i någon mån avtog. Liksom många andra inom anti-kärnkraftsrörelsen beklagade han att folkomröstningen på våren 1980 tagit luften ur de radikala alternativen, och att miljö- och energifrågor inte längre fick tillnärmelsevis samma mediala uppmärksamhet som tidigare.[48]

Det sammanfaller emellertid också med en annan debatt under uppsegling i offentligheten, nämligen den om informationsteknologiernas – främst datorernas – utveckling.[49] Tengström hade börjat intressera sig för ämnet 1981, under sitt år som jubileumsprofessor vid Chalmers, och var tidigt kritisk till diskursen om ”informationssamhället”. Dess suggestiva kraft härrörde, menade han, från teknologisk determinism och förhastad optimism inför informationsteknologins potential. Han analyserade frågan i en rad debattinlägg under 1980-talet, som mest ingående i boken *Myten om informationssamhället: Ett humanistiskt inlägg i framtidsdebatten* (1987). Tengströms fullständiga argumentation varken kan eller behöver återges i detta sammanhang; vad vi ska koncentrera oss på är hans syn på humanioras uppgifter i anslutning till den informationsteknologiska utvecklingen.

Tengströms kritik mot informationssamhället som framtidsbild riktades främst mot den optimism den var förknippad med. Att såväl informationsflödena som medierna för informationslagring förändrades i rask takt, med potentiellt genomgripande samhällskonsekvenser, höll han däremot för obestridligt. Det fanns därför goda skäl att reflektera över kunskapens, och då inte minst den humanistiska kunskapens, roll i en framtid som i alla händelser kunde förväntas skilja sig väsentligt från nuet.[50] Som

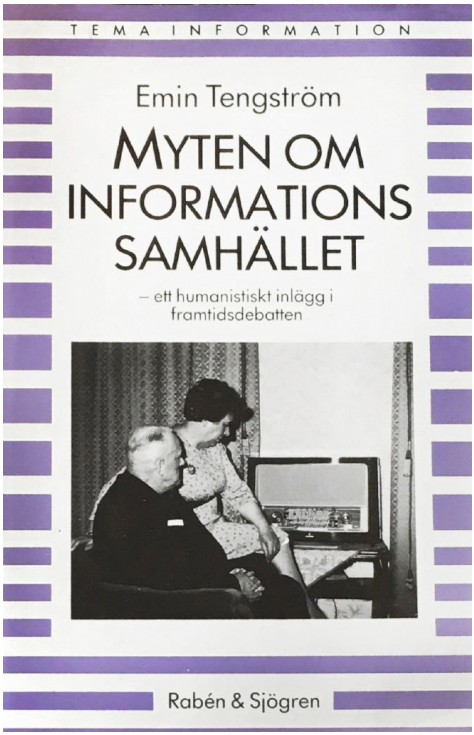

● **EMIN TENGSTRÖM INTOG** under 1980-talet en allt mer skeptisk hållning till informationsteknikens snabba utveckling, bland annat i *Myten om informationssamhället: Ett humanistiskt inlägg i framtidsdebatten* (1987).

vi tidigare såg hade Tengström under 1970-talet hyst vissa förhoppningar på vetenskapens möjligheter att hantera mänsklighetens problem, liksom på humanioras möjligheter att uppgå i en större tvärvetenskaplig helhet. I sina inlägg om informationssamhället framstår han som mindre förhoppningsfull därvidlag. För det första varnade han nu för att vetenskapen höll på att ”infiltrera” och utarma andra viktiga kunskapsformer, såsom yrkeskunskap och vardagskunskap. Denna utveckling understöddes av informationsteknikens utveckling. Att den vetenskapliga kunskapen fick tolkningsföreträde på snart sagt alla områden var emellertid problematiskt eftersom vetenskapen, för det andra, saknade en holistisk tolkning av verkligheten: ”Allt fagert tal om tvärvetenskapens och kunskapsintegrationens nödvändighet till trots, fortsätter specialiseringen och därmed fragmentiseringen av vetenskapens bild av världen.”[51] I detta sammanhang hänvisade

Tengström återkommande till C. P. Snows inledningsvis berörda distinktion mellan ”de två kulturerna”: *scientists* och *literary intellectuals*. Budskapet var att Snow överdrivit graden av samförstånd inom respektive grupp. De vetenskapliga kulturerna var i själva verket fem till antalet: en naturvetenskaplig, en teknisk, en samhällsvetenskaplig, en vetenskapligt humanistisk och en litterärt eller konstnärligt humanistisk. Vetenskapens problem var således allmän fragmentisering, inte polarisering.[52]

Den sistnämnda av dessa fem vetenskapliga kulturer torde som synes ha motsvarat Snows *literary intellectuals*, som i efterkrigstidens svenska idédebatt emellertid ofta gjorts liktydiga med humanister i allmänhet.[53] Det är betecknande att Tengström här skilde mellan två olika former av humanistisk kunskapsbildning, liksom att han nu, oftare än förr, lade tonvikten på den senare. Huvudfrågan var inte längre hur vetenskapen kunde användas för att lösa globala problem, utan snarare hur den enskilda människan skulle kunna finna mening och orientering i en snabbt föränderlig tillvaro: ”Jag tror inte att det i första hand är forskningen som kan svara på den frågan, utan författarna, konstnärerna och musikerna.”[54] Den existentiella helhetsförståelse som han tidigare hoppats kunde uppnås via humanekologin och andra tvärvetenskaper ansåg han nu måste komma från litterärt och konstnärligt håll. Där han tidigare talat om Roms energiförsörjning talade han sålunda nu om Homeros, liksom om behovet av ambitiösa kultur- och utbildningspolitiska satsningar.[55]

Detta innebar inte att tvärvetenskapen gick i stå. Den utåtriktade verksamhet som prioriterats av Centrum för tvärvetenskap under 1970-talet avtog förvisso successivt efter folkomröstningen om kärnkraft.[56] Däremot tillkom under 1980-talet två ytterligare ämnesbildningar inom Centrum, vilka båda avspeglade det forskningsintresse som berörts i detta avsnitt: biblioteks- och informationsvetenskap och humanteknologi. Den förra etablerades efter en ensamutredning av Tengström själv och skulle senare komma att flyttas från Centrum för tvärvetenskap till Högskolan i Borås.[57] Humanteknologi syftade till att studera teknisk utveckling och innovation ur ett humanistiskt och samhällsvetenskapligt perspektiv. Telia förmåddes att sponsra en professur i ämnet.[58]

Som samordnande institution kom Centrum för tvärvetenskap dock att föra en tynande tillvaro under 1990-talet. Tengström har i efterhand pekat

på just den ämnesmässiga expansionen som en bidragande orsak därvidlag. Den kunskapsöverbryggande metafunktion som från första början utgjort en vital del av uppdraget hamnade successivt på undantag i takt med att de enskilda ämnena upptog alltmer av de verkligt engagerade forskarnas tid.[59] Centrum upphörde att existera i slutet av decenniet. Tengström var vid det laget närmare 70 år gammal och hade några år tidigare lämnat Göteborgs universitet för en deltidsprofessur i Århus. Fram till sin bortgång 2023 fortsatte han att publicera sig i såväl antikens och latinets historia som i mer uppenbart dagsaktuella frågor.

Avslutning

De komplexa framtidsfrågor som satte sin prägel på den sena efterkrigstiden utgjorde en bördig jordmån för allehanda tvärvetenskapliga initiativ. Inom ramarna för dylika initiativ kunde även drivna och samhällsintresserade humanister spela framträdande roller. Dessa humanisters förehavanden utgör en förhistoria till dagens integrativa humaniora och kanske inte minst till det växande fältet *environmental humanities*, eller miljöhumaniora. Denna förhistoria är angelägen att skriva.

Emin Tengström är givetvis inte det enda relevanta exemplet i sammanhanget och inte heller det första. David Larsson Heidenblad har nyligen uppmärksammat professor Birgitta Odéns – förvisso sedermera ofullbordade – initiativ till att redan i slutet av 1960-talet bygga upp en miljöhistorisk forskningsinriktning vid Historiska institutionen i Lund.[60] Samma Odén ingick några år senare i den utredning som föranledde bildandet av det tidigare nämnda Sekretariatet för framtidsstudier. Till den statliga framtidsstudieverksamheten värvades snart ytterligare historiker för att anlägga bakåt- och framåtblickande perspektiv på bland annat internationaliseringen och energipolitiken.[61] Vad som möjligen särskiljer Tengström i denna kontext är att han kombinerade ett intresse för framåtsyftande tvärvetenskap med en viss upptagenhet vid den humanistiska kunskapens egenart. Åtminstone Odén argumenterade för att vägen till en mer relevant humaniora gick via ett närmande till samhällsvetenskaperna och samhällsplaneringen.[62] Tengström torde å sin sida snarare ha ansett att relevansen uppstod i mötet mellan humanistisk kunskap och andra former av

vetenskaplig kunskap – däremot inte nödvändigtvis genom att humanister anammade andra discipliners metoder och frågeställningar.

Tengström var drivande i Centrum för tvärvetenskap, både i utom- och inomvetenskapligt hänseende. I vilken utsträckning han därvidlag alls uppfattades som just humanist, latinist eller antikvetare – i motsats till exempelvis humanekolog, ”tvärvetare” eller till och med ”framtidsforskare”[63] – är svårt att säga. Däremot har detta kapitel visat att Tengströms humanistiska bakgrund var viktig såtillvida att det historiska perspektivet genomsyrade hans förhållningssätt till miljö-, energi- och teknikdebatten. För det första behövdes historien för förståelsen av det föränderliga växelspelet mellan kultur och natur – mellan å ena sidan idéer, värden och ”livsmål”, å andra sidan resursutnyttjande och ekologiska beroenden. Av denna anledning integrerades ”det riktigt långa perspektivet” i såväl kursplanen för humanekologi som Tengströms egna skrifter i ämnet.

För det andra tjänade detta långa perspektiv till att frigöra betraktaren från en samhällsdebatt som enligt Tengström ofta kännetecknades av nutidsfixering, determinism och fantasilöshet. Den historiska kunskapen visade att andra samhällen varit, och alltjämt var, möjliga. I så måtto var de framtidsbilder som nämnts i det föregående – lågenergisamhället, samskapen, b-samhället – utpräglat humanistiska. Här kan ett paradoxalt drag skönjas. Den humanekologi som Tengström var med om att utveckla på 1970-talet utgick från en strävan att finna det transcendenta och enhetliga i människan över tid, att ”söka se människans historia på jorden som *en* process”.[64] Men det förefaller samtidigt uppenbart att det ofta var just historiens många skiften och kontraster som gjorde den meningsfull i detta sammanhang – däri bestod dess utopiska potential.

För det tredje betraktade Tengström också historien som en källa till ”tidlös kunskap” och existentiell förankring för individen.[65] Sedermera kom han också att alltmer betona konstens och litteraturens betydelse i detta avseende. Genom att framhäva denna mer bildningsorienterade humanistiska funktion avvek Tengström, som påpekades redan inledningsvis, från den kritisk-ideologiska legitimeringsstrategi som enligt Hampus Östh Gustafsson utmärkte 1970-talets humanistiska mobilisering. Att Tengström som latinist representerade den mest traditionstunga grenen på det humanistiska trädet hade sannolikt en viss betydelse i sam-

manhanget. Samtidigt är det värt att upprepa att hans betoning av humaniora som litterär och konstnärlig bildning, snarare än som ett vetenskapligt bidrag till en global ”helhetsförståelse”, tilltog under 1980-talet. I detta ökade fokus på individens behov av meningsskapande och orientering går det onekligen också att tolka in något i hög grad tidstypiskt.

Den tvärvetenskapliga miljö Tengström rörde sig i är också relevant i relation till den återkommande frågan om ”de två kulturerna”, delvis eftersom tvärvetenskapliga erfarenheter ofta genererar alternativa perspektiv som i sig kan ha ett idé- eller vetenskapshistoriskt värde. Tengströms tanke om *fem* vetenskapliga kulturer, som alltså formulerades i anslutning till Snows tes, är ett exempel. Men framför allt illustrerar Centrum för tvärvetenskap att disciplingränser är historiskt föränderliga – avhängiga forskningspolitiska konjunkturer såväl som internationella kriser och kunskapsgenombrott. 1970-talets *crisis disciplines* präglades av dystra framtidsperspektiv, men också av intellektuell öppenhet och genuin optimism inför möjligheten att samla skilda forskningstraditioner kring gemensamma problem. Samtidigt visar Centrum för tvärvetenskaps vidare utveckling på de svårigheter som dylika företag är behäftade med. Som kortfattat noterades i föregående avsnitt skedde här en ämnesmässig expansion som i förlängningen medförde att helheten till slut inte var mycket mer än summan av de enskilda delarna. Måhända är detta indikativt för ett slags allmänt tvärvetenskapens dilemma. Framgång sker ofta just i form av nya ämnesbildningar, som innebär att relevanta problemområden identifieras och att resurser tillförs. Samtidigt medför detta oundvikligen ett mått av specialisering och avgränsning, det vill säga det som man i utgångsläget ville motverka, åtminstone i det här aktuella fallet.[66] Utvecklingen inom Centrum för tvärvetenskap kan också tolkas som en bekräftelse på den oro inför vetenskapens fragmentisering i informationssamhället som Tengström själv uttryckte under 1980-talet.

Å andra sidan: oavsett om vissa initiala – och tämligen högt ställda – ambitioner kom på skam längs vägen har de tvärvetenskapliga ämnen som skapades under 1970- och 1980-talen fortlevt i en eller annan form. Både biblioteks- och informationsvetenskap och humanekologi är i dag väl etablerade universitetsämnen, låt vara att den forskarutbildning i det senare ämnet som Tengström var med om att grunda vid Göteborgs universitet

så småningom lades ned. Fysisk resursteori, som började utvecklas på samma tidiga stadium som humanekologin, återfinns i dag på Chalmers, i form av kurser på grund-, master- och forskarnivå. Humanteknologi slogs ihop med det likaledes tvärvetenskapliga ämnet vetenskapsstudier och flyttades till Sociologiska institutionen vid Göteborgs universitet. Det går i dag under beteckningen teknik- och vetenskapsstudier, eller STS (*science and technology studies*). Om inte annat vittnar allt detta om Emin Tengströms och Centrum för tvärvetenskaps bestående avtryck i den svenska universitetsvärlden.

Eftersom jag i det föregående har avgränsat mig både tidsmässigt och tematiskt framstår det så här avslutningsvis som angeläget att kortfattat peka ut några tänkbara riktningar för vidare forskning. Exempelvis var Tengström från senare delen av 1980-talet till mitten av 00-talet involverad i ett flertal human- och samhällsvetenskapligt inriktade projekt om bilism, vilka onekligen vore värda ett närmre studium. Likaså vore det fruktbart att anlägga vetenskaps- eller kunskapshistoriska perspektiv på Centrum för tvärvetenskaps verksamhet. En möjlighet är att fokusera på de initiativ som rent konkret syftade till att överskrida disciplingränserna, exempelvis i form av konferenser och publikationer. Vetenskaps- och teknikhistoriker har under de senaste decennierna utvecklat en begreppsapparat som torde vara väl lämpad för detta.[67] En annan möjlighet är att utforska Centrums mer externt orienterade verksamhet under framför allt 1970-talet, exempelvis dess samarbeten med skolor, kommuner och företag. Lika intressanta är de internationella nätverk i vilka man ingick under perioden, vilka av utrymmesskäl helt har utelämnats i det föregående. Vad anbelangar humanioras historia mer specifikt vore det slutligen en viktig uppgift att följa utvecklingen av ämnen som humanekologi och humanteknologi: i vilken mån har det humanistiska inslaget tillvaratagits och vidareutvecklats, oaktat diverse namn- och fakultetsbyten? Många stenar återstår kort sagt att vända på, i fråga om både Emin Tengström och humaniora i välfärdssamhället mer allmänt.

Noter

1. Michael Egan, ”Survival Science: Crisis Disciplines and the Shock of the Environment in the 1970s”, *Centaurus*, 59:1–2 (2017), s. 26–39.

2. Emin Tengström gick bort den 7 april 2023. Föreliggande kapitel var då redan i princip färdigställt, sånär som på en sista korrekturläsning. Jag vill härmed rikta ett stort postumt tack till Emin för att han lät sig intervjuas för denna text.

3. En ingående redogörelse för Centrum för tvärvetenskaps grundande och verksamhet under de fyra första åren återfinns i Emin Tengström, *Forskaren och världen: Om en tvärvetenskaplig ansats i Göteborg* (Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och Vitterhetssamhället, 1977). För ett mer övergripande perspektiv se Bo Lindberg & Ingemar Nilsson, *Göteborgs universitets historia II: Ett växande universitet* (Göteborg: Rektorsämbetet, Göteborgs universitet, 1996), s. 417–424. Se även Aant Elzinga, ”Tvärvetenskapens paradox”, i *Tvärvetenskapen och disciplinerna* (Umeå: Forum för tvärvetenskap, Umeå universitet, 1994), s. 36–55.

4. Lindberg & Nilsson 1996, s. 419–421.

5. Se till exempel Mauritz Ljungman & Sune Örnberg, ”Det är inte nödvändigt att se dystert på framtiden”, *GP*, 31/12 1981; Karin Teghammar, ”Ekonomisk kris kan vara bra: Tvingar oss att samarbeta mer”, *GP*, 19/1 1982; Karin Teghammar, ”Samskap blir vår räddning?”, *GP*, 6/2 1982; K-E Teghammar, ”Forskarna: Det handlar om att välja framtid”, *GP*, 31/7 1983; ”Professor varnar”, *GT*, 7/7 1986. Ett annat exempel är *GT*-reportern Lasse Lindhs tidstypiska artikelserie ”Ditt liv år 2000”, i vilken Tengström i egenskap av ”framtidsforskare” fick kommentera varje enskilt scenario som Lindh presenterade, se Lasse Lindh, ”Ditt liv år 2000”, *GT*, 31/5, 1/6, 3/6, 4/6, 5/6, 6/6 1975.

6. Se till exempel Bernt Skovdahl, *Den digitala framtiden: Om förutsagda informationssamhällen och framväxande IT-realiteter* (Stockholm: Institutet för framtidsstudier, 2008), s. 87–94.

7. Hampus Östh Gustafsson, *Folkhemmets styvbarn: Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980* (Göteborg: Daidalos, 2020).

8. Johan Östling & David Larsson Heidenblad, ”Fulfilling the Promise of the History of Knowledge: Key Approaches for the 2020s”, *Journal for the History of Knowledge*, 1:1 (2020), s. 2. Se även exempelvis Johan Östling & David Larsson Heidenblad, ”Cirkulation – ett kunskapshistoriskt nyckelbegrepp”, *Historisk tidskrift*, 137:2 (2017), s. 279–280. Det projekt som föreliggande publikation är en del av har som bekant emanerat ur denna kunskapshistoriska miljö. Tidigare studier inom projektet har, utifrån den ovan citerade synen på kunskap, frilagt en mångbottnad bild av humanioras villkor och funktioner i svensk offentlighet under den aktuella perioden. Se Johan Östling, Anton Jansson & Ragni Svensson Stringberg, *Humanister i offentligheten: Kunskapens aktörer och arenor under efterkrigstiden* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2022).

9. Se till exempel följande temanummer: ”Two Cultures?”, *History of Science*, 43:2

(2005); ”The History of Humanities and the History of Science”, *Isis*, 106:2 (2015); ”The Two Cultures Revisited: The Sciences and the Humanities in a *Longue Durée* Perspective”, *History of Humanities*, 3:1 (2018).

10. Anders Ekström & Sverker Sörlin, *Alltings mått: Humanistisk kunskap i framtidens samhälle* (Stockholm: Norstedt, 2012), s. 193–203. Se även till exempel Sverker Sörlin, ”Grön humaniora – vad, när, varför och varthän?”, *Kulturella perspektiv*, 1:1 (2016), s. 8–19; Sverker Sörlin, ”Humanities of Transformation: From Crisis and Critique towards the Emerging Integrative Humanities”, *Research Evaluation*, 27:4 (2018), s. 287–297.

11. Ekström & Sörlin 2012, s. 230.

12. Ekström & Sörlin 2012, s. 204–208.

13. Se till exempel Björn Wittrock & Stefan Lindström, *De stora programmens tid: Forskning och energi i svensk politik* (Stockholm: Akademilitteratur, 1984); Jenny Eklöf & Christer Nordlund, ”Den tvärvetenskapliga miljöforskningens ideal, fallgropar och realiteter: Biodrivmedel i humanistisk belysning”, i Bosse Sundin & Maria Göransdotter (red.), *Mångsysslare och gränsöverskridare: 13 uppsatser i idéhistoria* (Umeå: Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet, 2008), s. 151; Katarina Nordström, *Trängsel i välfärdsstaten: Expertis, politik och rumslig planering i 1960- och 1970-talets Sverige* (Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet, 2018).

14. Se till exempel det forskarupprop som låg till grund för Centrum för tvärvetenskap: ”Vädjan om samarbete för överlevnad”, *DN*, 8/3 1972. Tengström hörde inte till undertecknarna, utan anslöt kort senare i samband med bildandet.

15. Tengström 1977, s. 47.

16. Tengström 1977, s. 47–48.

17. Symposiets anföranden trycktes i bokform, se Emin Tengström, Göran Bäckstrand, Bo Hedberg, Gunnar Adler-Karlsson & Bengt Hubendick, *I stället för tillväxt* (Stockholm: Liber, 1982), s. 19.

18. Normalstudieplanen för ämnet återfinns som bilaga i Tengström 1977, s. 82–83.

19. Emin Tengström, *Det antika romerska samhället i humanekologisk belysning* (Göteborg: Centrum för tvärvetenskap, Göteborgs universitet, 1978a, andra upplagan), s. 40–44.

20. Tengström 1978a, s. 1.

21. Tengström 1977, s. 55.

22. Ett annat exempel är att statsvetaren och fredsforskaren Björn Hettne uppdrogs att skriva en idéhistorisk ”bakgrundsrapport” om västerländsk utvecklingsdebatt i anslutning till den statliga Naturresursutredningen, se Björn Hettne, *Strömfåra och kontrapunkt i västerländsk utvecklingsdebatt* (Stockholm: Naturresurs- och miljökommittén, 1982).

23. Se till exempel Jenny Andersson, ”Choosing Futures: Alva Myrdal and the Construction of Swedish Futures Studies, 1967–1972”, *International Review of Social History*, 51:2 (2006), s. 277–295.

24. Tengström 1977, s. 27; intervju med Tengström, maj 2021.

25. Se till exempel Emin Tengström, Ingegerd Bergfors, Kjell O. Blom & Sigfrid Rönnerstrand, *Sverige nu – och sedan? En humanekologisk studie av naturresursomsättningen i det nutida och framtida Sverige* (Göteborg: Chalmers, 1982), s. 193–249.

26. Tengström 1977, s. 50.

27. Se till exempel Björn Eriksson, Carl Gustaf Ivarsson & Britta Jungen, *”Lågenergisamhället”: En förstudie* (Göteborg: Centrum för tvärvetenskapliga studier av människans villkor, 1974).

28. Jonas Anshelm, *Mellan frälsning och domedag: Om kärnkraftens politiska idéhistoria i Sverige 1945–1999* (Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2000), s. 148–151.

29. Emin Tengström, *Om samskap och sekundärekonomi: Ett svenskt framtidsscenario 1981–1994* (Göteborg: Centrum för tvärvetenskapliga studier av människans villkor, 1978b). För en senare version se Emin Tengström, *Samarbete i grannskap* (Uppsala: Miljöförbundet, 1981). Se även exempelvis Emin Tengström, ”Alternativ produktion nyckel till framtiden?”, *GP*, 28/11 1978.

30. Michael Marien, ”The Two Visions of Post-Industrial Society”, *Futures*, 9:5 (1977), s. 415–431; Emin Tengström, ”Presentation av M. Mariens uppsats ’The Two Visions of Post-Industrial Society’”, i Christian Swalander & Emin Tengström (red.), *Rapport nr. 1: Industrisamhällets utvecklingsproblem. Försök till problemsammanfattning* (Göteborg: Centrum för tvärvetenskapliga studier av människans villkor, Göteborgs universitet, 1979), s. 62–64; Tengström 1981, s. 8–10; Tengström, Bergfors, Blom & Rönnerstrand 1982, s. 235–239.

31. Carl Magnell, ”Här är mannen som vill ge oss en ny dimension”, *Exp.*, 10/6 1979. Se även Birgitta Nyblom, ”Sekundära ekonomin gör livet meningsfullt” och ”Samskapet – så kan det gå till”, *DN*, 9/1 1978; Inga-Lisa Sangregorio, ”Höger-vänsterskalan fungerar inte: Vi behöver en ny politisk analys”, *DN*, 23/12 1978; Björn Hultman, ”Missnöjda socialdemokrater och centerpartister bildar eget parti: Det kan hända snart – tror forskare i Göteborg”, *GT*, 22/2 1979; ”Kvinnor på marsch”, *AB*, 19/8 1979; Björn Lindgren, ”Miljöfrågorna ny skiljelinje”, *AB*, 22/12 1979; Karin Berglund, ”Emin Tengström ser ny opposition växa fram: Är du A- eller B-partist?”, *DN*, 12/3 1980.

32. Marien 1977, s. 425.

33. Emin Tengström, ”Det riktigt långa perspektivet”, i Bengt Nyström & Per Sörbom (red.), *När elektriciteten kom: Tretton uppsatser om elkraftens historia i Sverige* (Stockholm: Tekniska museet, 1984), s. 289–301, citat på s. 300.

34. Tengström 1978a, s. 1. Se även Ulf Nyström, ”Humanekologen som bär Chalmerströja med stolthet”, *GP*, 7/2 1981.

35. Eriksson, Ivarsson & Jungen 1974, s. 26–34, citat på s. 34.

36. Lindberg & Nilsson 1996, s. 421–422.

37. David Larsson Heidenblad & Isak Hammar, ”A Classical Tragedy in the Making:

Rolf Edberg's Use of Antiquity and the Emergence of Environmentalism in Scandinavia", *International Journal of the Classical Tradition*, 24:2 (2017), s. 219–232, citat på s. 232.

38. Emin Tengström, *The Early Roman Empire in the Perspective of Human Ecology* (Göteborg: Institutionen för fredsforskning och humanekologi, Göteborgs universitet, 1983); intervju med Tengström, maj 2021.

39. Se till exempel Emin Tengström, "En svensk romersk historia", *GP*, 16/5 1973; Emin Tengström, "Den klassiska traditionen i Norge", *GP*, 13/11 1978.

40. Emin Tengström, "Antiken och framtidsdebatten", i Birger Bergh, Hans Furuhagen, Tullia Linders, Anders Sundberg, Suzanne Unge, Margareta Winqvist (red.), *Antiken, död eller levande* (Uppsala: Carmina, 1984), s. 77–86, citat på s. 86.

41. Bernt Gustavsson, *Bildning i vår tid: Om bildningens möjligheter och villkor i det moderna samhället* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1996), s. 30–31.

42. Emma Eldelin, *"De två kulturerna" flyttar hemifrån: C. P. Snows begrepp i svensk idédebatt 1959–2005* (Stockholm: Carlsson, 2006), s. 72, 127–130.

43. Östh Gustafsson 2020, s. 408.

44. Östh Gustafsson 2020, s. 343–355.

45. Nyström 1981.

46. Birgitta Hambraeus & Emin Tengström, *Vad kan du och jag göra åt framtiden? Utgångspunkter för en konstruktiv debatt* (Stockholm: Bonnier, 1976), s. 9.

47. Emin Tengström, obetitlat bidrag i Lars Broman (red.), *Så blev jag kärnkraftsmotståndare* (Uppsala: Miljöförbundet, 1979), s. 103.

48. Emin Tengström, "När får vi en svensk naturresurspolitik?", *GP*, 3/2 1984; Emin Tengström, "Attityden till tekniken det centrala i miljörörelsen", *GP*, 25/6 1985; Emin Tengström, "Den svarta duvans strategi: Det går att civilisera makten!", *GP*, 12/8 1985; Emin Tengström, *Myten om informationssamhället: Ett humanistiskt inlägg i framtidsdebatten* (Stockholm: Rabén och Sjögren, 1987a), s. 22.

49. Se till exempel Skovdahl 2008.

50. Emin Tengström, "Humanisters och kulturarbetares ansvar", i Mats Bäck (red.), *Kultur och humaniora i datasamhället* (Stockholm: Liber Utbildningsförlaget, 1986a), s. 7–15; Tengström 1987a; Emin Tengström, "Humanistisk kunskap i framtidens informationsmiljö", i Gunnar Bergendal (red.), *Information – kunskap – ansvar* (Lund: Studentlitteratur, 1987b), s. 45–53.

51. Tengström 1986, s. 11–12, citat på s. 12. Se även Tengström 1987a, s. 73–78.

52. Emin Tengström, "Behovet av kunskapsintegration", i Johan Hedborg (red.), *Kunskap för framtiden: Dokumentation från arkitektmötet i Göteborg den 13–14 april 1984* (Göteborg: Arkitektförbundet, Svenska Arkitekters Riksförbund, Svenska Inredningsarkitekters Riksförbund, Landskapsarkitekternas Riksförbund, 1984), s. 15–16; Tengström 1986a, s. 10–11; Tengström 1987b, s. 48–49.

53. För en ingående analys av den svenska Snowreceptionen se Eldelin 2006.

54. Emin Tengström, "Utgå från människan – inte från tekniken", *DN*, 14/3 1984.

55. Tengström 1986a, s. 13; Tengström 1987a, s. 107–108, 113–116. Drygt tio år efter *Myten om informationssamhället* kom ett slags uppföljare, i vilken internet naturligt nog fick ett större utrymme. Se Emin Tengström, *Hur förändras våra livsvillkor? En kritisk betraktelse av K-samhället, IT-samhället och kunskapssamhället* (Stockholm: Rabén Prisma, 1998).

56. Intervju med Tengström, maj 2021.

57. Louise Limberg & Lena Skoglund, ”Biblioteks- och informationsvetenskap”, i *Personliga tillbakablickar över ämnesområden vid Göteborgs universitet* (Göteborg: Seniorakademien vid Göteborgs universitet, 2015). Se även Emin Tengström, *Forskningsanknytning av bibliotekarielinjen vid Högskolan i Borås: Förslag till åtgärder* (Stockholm: Universitets- och högskoleämbetet, 1986b).

58. Intervju med Tengström, maj 2021.

59. Intervju med Tengström, maj 2021.

60. David Larsson Heidenblad, ”Miljöhumaniora på 60-talet? Birgitta Odéns miljöhistoriska initiativ och skissernas historiografi”, *Scandia*, 85:1 (2019), s. 37–64.

61. Odéns professorskollega Sven Tägil ledde exempelvis projektet ”Sveriges internationella villkor” (1975–1978), vilket förlades till Historiska institutionen i Lund och även i övrigt dominerades av just historiker. Se Gustav Holmberg, ”Framtiden: Historikerna blickar framåt”, i Gunnar Broberg & David Dunér (red.), *Beredd till bådadera: Lunds universitet och omvärlden* (Lund: Lunds universitet, 2017), s. 280–302. Till den parallellt pågående framtidsstudien ”Energi och samhälle” bidrog Lars J. Lundgren med en delrapport om svensk energipolitik i historisk belysning. Se Lars J. Lundgren, ”Energipolitiken i Sverige 1890–1975” (Stockholm: Projektgruppen Energi och samhälle, Sekretariatet för framtidsstudier, 1976).

62. Holmberg 2017, s. 288–289; Larsson Heidenblad 2019, s. 42; Östh Gustafsson 2020, s. 284, 314.

63. Se not 5 i detta kapitel.

64. Tengström 1977, s. 47.

65. Nyström 1981.

66. För en liknande iakttagelse se Elzinga 1994, s. 37.

67. Jag tänker då främst på begrepp som fokuserar på gränsdragningar och gränsöverskridanden mellan olika discipliner eller kunskapskulturer, alternativt mellan vetenskapen och andra samhällssfärer: *boundary work*, *boundary objects*, *boundary organisations*, etc. För en begreppsöversikt på svenska se Per Wisselgren, ”Vetenskap och/eller politik? Om gränsteorier och utredningsväsendets vetenskapshistoria”, i Bosse Sundin & Maria Göransdotter (red.), *Mångsysslare och gränsöverskridare: 13 uppsatser i idéhistoria* (Umeå: Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet, 2008), s. 103–119.

III. Humaniora i välfärd och ofärd

143
5

10

En humanistiskt skolad kunskapsstrateg på ett samhällsvetenskapligt fält

Torsten Husén och framväxten av ett svenskt psykologiskt försvar

PETER BENNESVED & MARIE CRONQVIST

> Det ligger i sakens natur att för detta studium av motståndsandan och av betingelserna för psykologisk krigföring anlitas vetenskapligt skolade experter, främst socialpsykologer, sociologer, statsvetenskapsmän och statistiker men även historiker, kulturantropologer och psykiatriker.[1]

När en kommission tillsattes 1950 för att definiera och utreda formerna för det efterkrigstida psykologiska försvaret var det vetenskapliga synfältet och kunskapsläget anmärkningsvärt brett definierat. Under rubriken ”Vetenskapliga hjälpmedel” i kommissionens slutbetänkande *Psykologiskt försvar* från 1953 listades de kunskapsområden som skulle komma att behövas då en efterkrigstida svensk motståndsanda skulle formas och studeras utifrån en bred belysning av andra världskrigets erfarenheter av psykologisk krigföring. Det var en stor palett av samhällsvetenskaplig, humanistisk och medicinsk expertis som skulle tas i bruk, alla till gagn också för den gryende efterkrigstida välfärdsstaten.

Betänkandet från 1953, som kom att ligga till grund för inrättandet av Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar året därpå, blev ett betydelsefullt inspel i formandet av efterkrigstidens idélandskap. Det initierade

och stimulerade en bred diskussion kring begrepp som motståndsanda, totalförsvar, civilförsvar, indoktrinering och hjärntvätt i en tid då faran beskrev som något som till stor del kom inifrån och kalla krigets världsbild befästes.[2] Men betänkandet hade också tydliga historiska rötter. Det kan ses som en kulmen på den diskussion om massans psykologi och propaganda som präglat mellankrigstiden, en diskussion som inte gjorde någon särskilt skarp akademisk avgränsning mellan samhällsvetenskap och humaniora. Mellan 1945 och 1955 skulle dock denna gräns successivt få skarpare konturer och så småningom, i början av 1960-talet, bland annat leda till samhällsvetenskapliga fakultetsutbrytningar vid ett antal svenska universitet.[3] Samhällsvetenskapens tid var nu inne.

Det är alltså möjligt att så här i efterhand se betänkandet *Psykologiskt försvar* som en text producerad i skarven mellan två tidsepoker. Det pekade bakåt i och med summeringen av erfarenheterna från världskrigseran, dess propaganda och psykologiska krigföring. Det pekade också framåt mot efterkrigstidens dominerande välfärdsmodernism och medborgarsyn. *Psykologiskt försvar* gav även tydliga signaler om vilket håll det ännu breda vetenskapsområdet psykologi skulle komma att röra sig åt. Från att ha varit en i allt väsentligt humanistiskt orienterad disciplin med starka band till inte minst filosofi och pedagogik, blev den en i betydligt högre grad samtidsorienterad, tillämpad samhällsvetenskap.[4]

Mitt i denna förändringsprocess fanns ett antal unga, ambitiösa ”vetenskapligt skolade experter” i psykologi, som redan under 1940-talet hade anmält sitt intresse som kommande kunskapsaktörer på det militärpsykologiska fältet. De skrev promemorior och underlag till utredningar, de debatterade i tidningar och höll föredrag. Tillsammans utforskade de gränserna mellan försvaret, akademin och mediebranschen. Inte minst var de drivna av en reformiver som sprängde gränser mellan traditionella vetenskapliga paradigm och samhällets behov av kunskap.[5] En av dessa aktörer var Torsten Husén (1916–2009), som disputerade i psykologi i Lund 1944 och som under sin akademiska karriärs första 15 år ägnade stort engagemang först åt frågan om militärpsykologi och psykologisk krigföring, sedan åt den tillämpning som mot slutet av 1940-talet allt oftare i Sverige kom att benämnas psykologiskt försvar. Från mitten av 1950-talet och framåt kom Husén att bli en tongivande gestalt på det pedagogikveten-

skapliga fältet, men i detta kapitel är det hans tidiga militärpsykologiska bana som står i centrum.[6]

Kapitlet lyfter fram Torsten Husén som en kunskapsaktör som både var i takt med sin tid och bröt ny mark. I ett första avsnitt träder han fram som en ung akademiker som söker lära känna och syntetisera det ännu odefinierade fältet militärpsykologi. Här söker vi teckna två huvudsakliga sammanhang som Husén förhöll sig till och som karakteriserade mellankrigstiden: å ena sidan den idéströmning som i sin samtid kallades för socialpsykologi (men som i dag bättre skulle beskrivas som ett slags folkpsykologi) och å andra sidan första världskriget som kollektiv erfarenhet. I ett andra avsnitt utforskar vi på vilka sätt Husén var en aktiv entreprenör på det kunskapsfält som kom att kallas psykologiskt försvar, samt hans kontakter med den humanistiska miljön i Lund. Här har vi låtit oss inspireras av tidigare kunskapshistorisk forskning, där särskilda nyckelaktörer ägnats stort utrymme. David Larsson Heidenblad har exempelvis i sin studie av miljöfrågans framväxt visat att en särskild individ kan spela en helt avgörande roll för cirkulationen av kunskap i en särskild historisk kontext vid en given tidpunkt – och på samma gång spegla en tidsanda. Det råder inget motsatsförhållande här. Dessa aktörer kan helt enkelt fungera som viktiga katalysatorer för ett generellt skeende – ofta utan att egentligen själva stå för grundforskningen eller kunskapsproduktionen.[7]

När det gäller Torsten Husén menar vi att det finns anledning att gå ett steg längre och lansera det starkare begreppet *kunskapsstrateg* för att synliggöra just Huséns specifika roll som aktör på det försvars- eller militärpsykologiska kunskapsfältet under 1940- och 1950-talen. En kunskapsstrateg är en person som aktivt, genomtänkt och med avsiktlig långsiktighet karvar ut en roll åt sig själv som sedan träget underhålls på olika sätt och med olika medel på kunskapsfältet. Som vi ska se i fallet Torsten Husén kan kunskapsstrategen samtidigt vara en producent av kunskap och en person som sätter kunskap i rörelse genom att inhämta, kanalisera och syntetisera omgivande litteratur och idéer.

Vi har därtill valt att tala om just *kunskapsfält* i stället för det något snävare begreppet kunskapsarena.[8] Husén framträder nämligen som en aktör som rör sig på en lång rad olika arenor, varav akademiska seminarier, tidningsspalter, publika föredrag, studentlitteratur och fortbildningskurser

inom försvaret endast är några exempel. Han kan beskrivas som en humanistiskt skolad entreprenör som intar en position på ett samhällsvetenskapligt, intellektuellt kunskapsfält. Sociologen Fritz Ringer har, med hänvisning till Bourdieus klassiska förståelse av det intellektuella fältet, beskrivit detta som en konfiguration, eller om man så vill ett nätverk, av relationer. Ringer menar att varje ambition att identifiera en intellektuell position måste innebära en kartläggning av relationer med andra positioner på fältet, men att detta måste ske utifrån en förståelse för de specifika, historiska förutsättningarna. Vilken är konfigurationen vid en given historisk tidpunkt och i en given historisk kontext?[9] I detta kapitel vill vi först kartlägga detta fält och därefter diskutera Huséns aktiva roll som kunskapsstrateg. I ett avslutande avsnitt återkommer vi till diskussionen om gränslandet mellan humaniora och samhällsvetenskap, och efterkrigstidens förskjutning från humaniora till tillämpad beteendevetenskap – och faktiskt även till frågan om hur Husén själv skulle komma att ställa sig till epitetet kunskapsstrateg.

Det militärpsykologiska kunskapsfältet formas

När Torsten Husén som 19-åring inledde sina universitetsstudier år 1935 blev han snabbt en del av en pågående akademisk förändringsprocess med förgreningar inom en rad olika kunskapsfält. Under lång tid hade militära intressen nyttjat vetenskapliga metoder och medel för att driva den vapentekniska utvecklingen framåt, och i det skede då den unge Husén intresserade sig för psykologi blev även detta ämne föremål för krigsvetenskaperna. Under mellankrigstiden vidgade sig det militärpsykologiska fältet från mer konkreta studier av granatchock (*shell shock*) och soldaters panikbeteende mot ett mer generellt socialpsykologiskt fält där även civila medborgare ingick.[10] Akademiseringen formade också diskursivt det fenomen som skulle bli benämnt psykologisk krigföring – och i ett senare skede psykologiskt försvar. Under de två decennierna mellan 1935 och 1955 förändrades också synen på statens roll och medborgarens plats i det svenska mediala landskapet. Bildandet av Beredskapsnämnden 1954 kan delvis beskrivas som en kulmen av den process som formade Husén som ung student. Grunden till denna förändring menar vi står att finna i mellankrigstidens

● **TORSTEN HUSÉN** (1916–2009) var en ung strateg på det framväxande kunskapsfältet psykologiskt försvar under 1940-talet. Bilden är tagen i början av 1980-talet, då han efter en lång period som tongivande professor i pedagogik i Stockholm publicerade sina memoarer *En obotlig akademiker* (1981).

syn på den europeiska, och i synnerhet den tyska, erfarenheten av världskriget, men också i ett under 1930-talet stadigt ökande intresse för gruppens och ”massans” psykologi som ett hjälpmedel för att diagnostisera samtidens politiska dilemman. Trots att Husén inte var någon framträdande kunskapsproducent i detta skede, var han en viktig aktör i det att han redan i början av 1940-talet börjat syntetisera och foga samman den forskning som kom från kontinenten inom detta område.

Mellankrigstidens diskussioner om militärpsykologi var en sammanflätning av två idékomplex. Ett sprang direkt ur de tyska krigserfarenheterna med inre politiska stridigheter, men också bristfällig krigspropaganda och kollektiv moral. I sina tidiga böcker, publicerade under första halvan av 1940-talet, då också ett nytt krig rasade på kontinenten, bearbetade Husén orsakerna till det tyska nederlaget: *Militär psykologi* (1941), *Psykologisk krig-*

föring (1942) och *Kriget och den mänskliga faktorn: En psykologisk-pedagogisk studie* (1945).[11] Mellankrigstidens främsta insikt var, enligt Husén, att orsakerna till framgång eller nederlag var betydligt bredare än arméers effektivitet. Den tyska erfarenheten visade ju att kriget inte längre enbart handlade om taktik och soldaternas stridsmoral, utan om samhället i dess helhet: ekonomi, industri, politik och kultur, men även den enskilda människans och gruppens, eller ”massans”, psykiska tillstånd. För vad var politiken om inte ett uttryck för folkets innersta önskningar? Idén om att folket var möjligt att påverka förstärktes också av en rad tekniska innovationer. Flygmaskiner och radions genombrott ritade om den geopolitiska kartan och gjorde påverkan på hemmafronten möjlig.[12] I en tid då befolkningen var under attack ur psykologisk synpunkt flyttade exempelvis radion bokstavligt talat in fronten i hemmen. För samtidens forskare, inklusive Husén, formade dessa tekniker ett nytt ”socialt rum” där ett psykologiskt krig kunde föras.[13]

Ett annat idékomplex sprang ur själva den akademiska psykologin och förstärkte 1920- och 1930-talens fokus på ”massans” sårbarhet. Under 1800-talet hade den så kallade masspsykologin utvecklats parallellt med andra grenar i Europa och vid sekelskiftet hade ämnet fått en fastare form, framför allt i Frankrike och Tyskland.[14] Den tyske psykologen Wilhelm von Wundt var en inflytelserik aktör med tiobandsverket *Völkerpsychologie* (1908–1920), och den franske psykologen Gustave Le Bon populariserade grenen för en bredare publik med sin bok *Psychologie des foules* (1895), på svenska första gången översatt 1912 till *Massans psykologi*.[15] Le Bons bok, har en del hävdat, var vid den tiden ett av världens mest spridda vetenskapliga arbeten.[16] Men fler röster fanns, såsom Georg Simmel, Georges Sorel och Oswald Spengler, som i sina teorier blandade sociologi med kulturantropologi och historia.[17]

När dessa författares idéer mötte första världskrigets realiteter fick psykologin en helt ny jordmån att verka i. Enligt Le Bon och många andra var ”massan” i grunden opålitlig, men med rätt verktyg kunde den styras i rätt riktning. Le Bons arbeten ska ha inspirerat både Mussolini och Hitler, och i USA användes hans resonemang aktivt inom den amerikanska militären så sent som under andra världskriget för att mäta stridsviljan och förklara oväntade händelser på fältet.[18] Masspsykologins status befästes också yt-

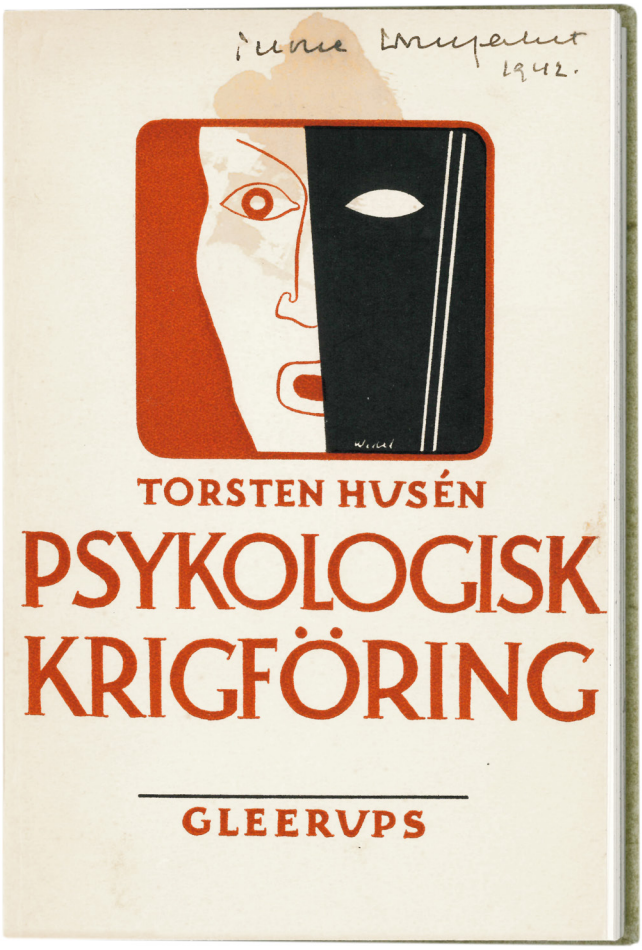

● **TORSTEN HUSÉNS DEFINITIVA INTRÄDE** på det psykologiska försvarets fält gjordes med boken *Psykologisk krigföring* från 1942.

terligare av att Sigmund Freud sökte bearbeta första världskrigets händelser genom en masspsykologisk lins i arbetet *Massenpsychologie und Ich-analyse* (1921).[19] Ett par år senare skrev också den amerikanske psykologen William McDougall det banbrytande verket *The Group Mind* (1927).[20] Masspsykologi, precis som psykologin i stort, blev därmed ett vedertaget begrepp och ett slags vetenskap i samtidens ögon som kunde förklara det vansinne som utspelat sig under första världskriget där andra moraliska

trossystem saknade bäring. Den kunde också bli ett medel i formandet av såväl politik som militär planering. Särskilt inom den tyska traditionen betraktades masspsykologin som ett verktyg för att lösa de politiska spänningar och problem som Weimarrepubliken genomlevde.[21]

För flera av Torsten Huséns föregångare var dessa bakgrundsgestalter inom masspsykologin en självklar referens. I till exempel Ernst af Klerckers *Militär psykologi* (1931) är det framför allt Le Bon och McDougall som figurerar, och i de statliga och militära utredningsarbeten som producerades under samma tid återkom Wundts begrepp ”folkpsykologi” som en allmänt vedertagen term.[22] Det var dock framför allt den tyske före detta befälhavaren Erich von Ludendorffs verk som kom att definiera sammanflätningen av masspsykologin med idén om det totala kriget, och för Husén och många i hans samtid var det Ludendorff som blev den självklara referensen med sin bok *Der totale Krieg* från 1935.[23] Tillsammans med nya studier från Tyskland, USA och England, baserade på erfarenheter av första världskriget och av mer praktiskt orienterad karaktär, bildar dessa en andra generation, med större fokus på masspsykologins tillämpning i militära sammanhang. På detta sätt gifte sig masspsykologin med mer samtidsorienterade studier under 1930-talet och formade tillsammans en till synes väl underbyggd idé om att människan, både som individ och som del av ett kollektiv, inte bara var avgörande för krigets utfall, utan också kunde formas aktivt av krigförande staters propagandaavdelningar.[24] Med vetenskapens och experters hjälp skulle nu forskningen om masspsykologin kunna omsättas till ett praktiskt hantverk. Det var här som den tidiga militärpsykologin föddes, och i verktygslådan fanns personlighetstester, uppträdandekoder och framför allt propaganda, allt understött av abstrakta och generella kulturanalyser.

Det var just i kulturanalysen som kulturantropologi och historia kunde spela en viktig roll genom att ge legitimitet via samtida och historiska exempel.[25] Propaganda fick störst effekt om man hade klart för sig vilken typ av kultur som rådde inom befolkningen, både den egna och fiendens. Som Husén själv formulerade saken 1941: genom ett studium av historien kunde man nå fram till ett folks ”väsenskärna” – traditionen – och därmed utnyttja den kraft som kunde välla fram ”ur dessa källspång”.[26] Husén kunde också med kulturantropologiska och sociologiska observationer,

direkt hämtade från den tyske militärpsykologen Karl Pintschovius, legitimera militärpsykologin genom vaga resonemang om människans mottaglighet i stadsmiljöer och de historiska förändringsprocesser som tycktes pågå i hans samtid:

> Den moderna massmänniskan, förnämligast en produkt av storstadsmiljön, besitter som ett av sina förnämsta kännetecken en synnerligen stark mottaglighet för suggestioner, suggestibilitet, vilket medför att hon lätt kan fångas i propagandans garn.[27]

Karl Pintschovius tycks ha rönt föga uppmärksamhet utanför Tyskland, men gjorde intryck på den typen av militärpsykologi som Husén beskrev i sina böcker. Här syns arvet från masspsykologin som vuxit fram sedan sekelskiftet och där allomfattande kulturanalyser på hög abstraktionsnivå var legio. Det var framför allt i dessa sammanhang som humanistiska tankar letade sig in i den tidiga militärpsykologin, genom så kallad ”komparativ folkpsykologi”.[28] Som ”kulturvarelse” var människan lätt att manipulera och för 1930- och 1940-talens militärpsykologer gällde det att först lära känna denna varelse genom analyser av den rådande kulturen och historien, för att sedan nå fram med rätt propaganda.[29]

Även om Torsten Husén själv i efterhand, som vi ska se i nästa avsnitt, var angelägen om att ta plats som härförare när militärpsykologin etablerades i Sverige, måste hans insats i detta tidiga skede alltså också ses i ljuset av den allmänna stämning och debatt som rådde. Han var ingalunda ensam i sitt värv. Militärpsykologi i systematiserad form hade lanserats i en svensk kontext redan 1931 av ovan nämnde Ernst af Klercker. Liknande tankar hade ivrigt debatterats redan tidigare i såväl dagspress som böcker. Officeren och militärhistorikern Torsten Holm utredde ”Krigets psykologi” i *Svensk Tidskrift* 1930, och i debattböcker som *Krig eller kultur?* från 1929 diskuterade en rad kända kulturpersonligheter frågor som massans vilja, det nya kriget och propagandans roll.[30] I Huséns första publicerade bok *Militär psykologi* från 1941 omnämns en svensk, militärt orienterad studie skriven av Sven Erik Allstrin 1936 med rubriken ”Folkpsykologiska faktorer i försvarsfrågan”, som diskuterade utvecklingen ”sedd mot bakgrund av den svenska folkkaraktären”.[31] Inom Luftskyddsorganisationen,

från 1937 och framåt, verkade också kirurgen Walo von Greyerz som under 1950- och 1960-talen skulle bli en viktig kunskapsaktör inom ramen för svenskt civilt och psykologiskt försvar.[32] Husénsintresse för militärpsykologi under mellankrigstiden avspeglade alltså ett ungt kunskapsfält som ännu inte hade någon fast form men som likväl var på tydlig frammarsch i Sverige.

Propaganda som militärpsykologiskt verktyg, och dess koppling till en stats förmåga att försvara sig, var inte heller någon ny företeelse vid den tid då Husén lyfte dessa frågor. Just propagandans mer praktiska fokus var i blickfånget för politiken under det tidiga 1920-talet. Kanske var det på detta fält som de teoretiska, systemanalytiskt orienterade studierna också kunde finna konkretion. Redan 1921 tillsattes en grupp sakkunniga, ledd av översten vid Generalstaben Hugo Hult för att utreda frågan om ”försvarsfientlig propaganda” i Sverige.[33] Även i 1930-talets många försvarsutredningar förekommer resonemang som rör ”folkpsykologiska” aspekter och ”propaganda”, men möjligen var det i huvudsak det sistnämnda som rönte störst intresse. Diskussionen kring propaganda kan också relateras till de nya och livaktiga, men samtidigt relativt vaga diskussionerna om vilken påverkan som radion, rotationspressen, reklamen och övriga lättillgängliga tryckta material kunde ha på samhället.[34] Det nygamla intresset för propaganda och intellektualiserandet som pågick under mellankrigstiden bör därför delvis ses mot bakgrund av ett nytt och framväxande medialt landskap med ny teknik som fanbärare. Inte heller här var Husén någon pionjär, även om han var snabb med att tillägna sig tankegångarna.

I ett internationellt perspektiv var Husénsengagemang också del av en trend och ett livligt vetenskapligt forum som hela tiden växte. Här kan man i allra högsta grad tala om en kunskapscirkulation av översättningar av centrala verk författade på andra språk. Flitigt citerade av Husén själv var Reisner Freiherr von Lichtensterns *Die Macht der Vorstellung im Kriege und ihre Bedeutung für die Friedens-Ausbildung* (1902), Hans von Hentigs *Psychologische Strategie des grossen Kriges* (1927), Charles Costes *La psychologie du combat* (1928), Albrecht Blaus *Propaganda als Waffe* (1937) och Harold D. Lasswells *Propaganda Technique in the World War* (1938). De mest framstående länderna Frankrike, Tyskland och USA är här representerade, men det tycks framför allt ha varit de tyska skrifterna som influerade Husén.

Samtliga visar att det vid den här tiden pågick ett rikt internationellt samtal om både folkpsykologi och propaganda som Husén anslöt till och som mot andra världskrigets början hade börjat få epitetet militärpsykologi.[35] Detta gäller även det som vid denna tid skulle bli Torsten Huséns expertområde och som han också skrev sin avhandling om: tillämpad psykologi med inriktning på lämplighetsprover. Här började Husén följa ett i huvudsak amerikanskt spår som under mellankrigstiden blev känt som *taylorism* eller *scientific management* – på svenska i samtiden även översatt som ”industripsykologi”. Också i Tyskland var detta ett aktivt och växande fält under samlingsnamnet *Psychotechnik*.[36]

Sammantaget ser vi att Torsten Huséns engagemang på det militärpsykologiska fältet under tidigt 1940-tal speglar en samtid som redan länge uppehållit sig vid masspsykologiska problemställningar och där den stora frågan nu egentligen var på vilket sätt dessa insikter och kunskaper bäst skulle översättas i handfasta verktyg och praktiker. På detta fält fanns i Sverige förutom Husén också militären Ernst af Klercker och läkaren Walo von Greyerz. Vi ser att humaniora, framför allt i form av historiskt eller kulturantropologiskt orienterade resonemang, ännu under mellankrigstiden fungerade som en viktig legitimerande kraft åt det militärpsykologiska kunskapsprojektet.[37] Men i och med det allt större intresset för mellankrigstidens internationella författare, i kombination med en vilja och ett positivistiskt patos, försköts fältet obönhörligt i en praktiskt orienterad riktning. Förändringen kan också avläsas i den alltmer använda termen ”psykologisk krigföring” som användes under andra världskriget i offentligheten såväl som i Huséns böcker. Militärpsykologin som nu etablerat sig som eget kunskapsfält blev den vetenskapliga grund på vilken ett praktiskt orienterat försvar mot psykologisk krigföring kunde baseras. I denna praktik fick den humanistiskt influerade kulturanalysen, som tidigare dominerat inom masspsykologin, en mindre central roll till förmån för ett samhällsvetenskapligt förhållningssätt med klara positivistiska och instrumentella drag.[38]

Kunskapsstrategen Torsten Husén

Det är också i detta skifte från krigstid till efterkrigstid, från en humanistiskt orienterad kultur- och samhällshistoria till en tillämpad psykologisk-pedagogisk forskning, och från teoretisk militärpsykologi till praktiskt psykologiskt försvar, som Husén själv söker gripa taktpinnen. Förutsättningarna fanns också i det politiska landskapet. Den osäkra internationella situationen efter andra världskrigets slut gav inte den avspänning som många hoppats på, och det svenska beredskapsarbetet avbröts inte, trots att den direkta krigsfaran till synes var över. För svensk del fortsatte beredskapsfrågor att prioriteras på den politiska agendan. En intensiv diskussion om psykologiskt försvar tog också vid, och efter ett par års ambulerande på olika departement hamnade frågan på inrikesdepartementet.[39]

Även inom det vetenskapliga fältet fortsatte utvecklingen av det psykologiska försvaret, men med nya drivkrafter, delvis som en konsekvens av det nya internationella läget och krigsutgången. Torsten Husén arbetade vidare med att forma detta fält, fast nu från en position allt närmare svenska myndigheter och som en fortsättning på sina olika anställningar inom Försvarsmakten under 1940-talet. Huséns påverkan på betänkandet *Psykologiskt försvar* 1953 kan också spåras här. Husén var själv inte med i utredningskommittén, men skrev promemorior direkt till kommissionen där hans syn på fenomenet psykologisk krigföring fick stort inflytande.[40] I Sverige var det Husén som nu definierade militärpsykologi och psykologisk krigföring, och han var den som satte ramarna för vad som ingick i det psykologiska försvarets uppdrag. Sedan 1940-talet hade han i sina böcker syntetiserat internationell forskning, bedrivit egen forskning samt relaterat kunskapsfältet till Sveriges kulturella och historiska förutsättningar, och nu var det denna framställning som formade regeringens handlingsprogram.

Det är också därför vi kan använda ett något starkare begrepp än kunskapsaktör ifråga om Torsten Husén. Hos honom finns tidigt en vilja och ett driv, ett positivistiskt engagemang i takt med tiden, och en tydlig strategi att bereda plats åt sig själv och sin position på kunskapsfältet. Denna position var han också ytterst mån om att försvara. En del av den aktiva kunskapsstrategin var att reflektera över det genomslag han själv hade i

offentligheten. Redan under tidigt 1940-tal började han prenumerera på pressklipp – inte bara recensionsklipp om de egna böckerna, utan också mer allmänna pressklipp där hans eget namn på något sätt förekom.[41] Även de 38 hyllmeter som donerats till Riksarkivet och som utgör Husén personarkiv är tecken på en husénsk omsorg om eftermälet. Intrycket är att Husén under sin karriär arkiverade vartenda papper.[42] Också hans yrkesmässiga omgivning var hängiven dokumentationen av hans kunskapsstrategiska framfart. På 50-årsdagen fick han av medarbetare och adepter på lärarhögskolan i Stockholm en utgiven bibliografi som täckte åren 1940–1965, och senare fann han det angeläget att själv följa upp den med ytterligare kompletteringar och sammanställningar av de egna skrifterna.[43] Husén medverkade också med en egen text i festskriften till honom själv, publicerad 1991.[44]

Denna önskan att kontrollera sin egen position och sitt renommé tonade inte heller ut med åren, och mot ålderns höst fann han det lämpligt att berätta historien om sin utveckling i bokform. I likhet med de flesta akademikermemoarer utgör Husén*s En obotlig akademiker: En professors memoarer* från 1981 en rik källa till hur författaren ser på och skriver fram sin roll och inte oansenliga betydelse i ett större vetenskapshistoriskt skeende. Redan tidigt i boken blickar han tillbaka på 1940- och 1950-talen som ”den genombrottstid för beteendevetenskaperna under vilken jag i min ungdom själv var en av aktörerna”.[45] Den egna insatsen och aktörskapet träder på så sätt fram. Ordet genombrott signalerar inte bara att den tid som genomlevts är viktigare än andra, utan också att författaren själv var en av de få som bröt igenom.

Oavsett vad han själv tyckte får man konstatera att Husén i högsta grad var en central aktör i beteendevetenskapernas avancemang under den här tiden. Som vi tidigare sett knöts han redan som ung student till framväxten av den så kallade tillämpade psykologin i Sverige – och detta innan några vetenskapliga metoder för psykometri, det vill säga psykologiska tester, egentligen hade introducerats. Viktig här var avhandlingen från 1944, *Adolescensen: Undersökningar rörande manlig svensk ungdom i åldern 17–20 år,* för vilken materialet hade insamlats i samband med tjänstgöringen som psykologisk expert vid arméledningen och de lämplighetsprov som ynglingar fick genomgå när de sökte fast tjänst vid armén (första gången

1942).[46] Samma år som disputationen anställdes han som en av två statliga psykologer vid Centrala Värnpliktsbyrån, med uppgift att konstruera tester för användning vid militära inskrivningar. Psykologiska tester hade tillämpats i Tyskland och senare i Storbritannien under kriget, och Huséns uppgift var nu att introducera denna så kallade psykoteknik i den svenska Försvarsmakten.

Både den tyska psykotekniken och den amerikanska taylorismen kom att bli betydelsefulla för rationaliseringsrörelsen inom statlig organisation och näringsliv.[47] 1944 grundades också ett svenskt psykotekniskt institut, där teknisk apparatur, statistiska metoder och tillhörande terminologi var tongivande och där grunden lades till det kunskapsområde som senare kom att kallas arbetspsykologi (och ibland industripsykologi).[48] När Husén i sina memoarer blickar tillbaka på denna period från 1980-talets horisont blir historien om 1940- och det tidiga 1950-talet just historien om beteendevetenskapernas landvinningar. Det var ett genombrott för vad Husén själv kallade ett ”positivistiskt-empiriskt paradigm”.[49] Det var en ung generation hungriga kunskapsentreprenörer som drev förändringen med vetenskapliga verktyg. ”Vi unga, som stod mitt uppe i detta, såg oss själva som rationalitetens företrädare, som tekniska experter till vilka man kunde vända sig”, skriver Husén.[50] Denna självbild föranledde också ett missionerande. Under sitt licentiatarbete försökte han bland annat ”övertyga vederbörande militära myndigheter om psykologiens militära användbarhet”.[51] En läsning av hans texter från 1940- och 1950-talen bekräftar också bilden.[52] Ett visst mått av övermod kan skönjas då Husén några år efter Beredskapsnämndens bildande konstaterade i boken *Ur psykologisk synvinkel* (1957) att han och omgivande kunskapsentreprenörer nu börjat få ”de specifikt mänskliga instrumenten, åsikterna och attityderna under kontroll”.[53]

Det samhällsvetenskapliga rationalitetsparadigmet och den tekniska expertisen till trots ger stora delar av Huséns memoarer intrycket av att det är med humaniora han i grunden kände sig mest befryndad. Självbilden av en humanistiskt orienterad beteendevetare tonar även fram i hans militärpsykologiskt orienterade böcker och man kan fundera över i vilken utsträckning detta stod i relation till hans vurm för positivismen. Då han som 19-åring steg av tåget i Lund 1935 ”på jakt efter en världsåskådning”

var det humaniora han sökte sig till, med studier i latin, historia, litteraturhistoria och psykologi. ”Så kom det sig att jag började studera humaniora utan att egentligen veta vad jag skulle bli”, skriver Husén, ”något som jag sedan dess fortsatt med. Men det är väl på det sättet som man utbildar sig till och fungerar som forskare.”[54]

Särskilt betydelsefull i jakten på en världsåskådning blev Huséns mentor, arbetsgivare och senare *Doktorvater* John Landquist, känd litteraturkritiker och författare, bland annat till biografin *Gustaf Fröding: En psykologisk och litteraturhistorisk studie* (1916), som mellan 1936 och 1946 innehade professuren i psykologi och pedagogik i Lund. Landquist var en viktig introduktör av freudiansk teoribildning i Sverige men också en förespråkare för en humanistiskt orienterad gestaltpsykologi.[55] Under 1930-talet låg psykologi och pedagogik under humanistisk fakultet och länkar till ämnen som filosofi och litteraturvetenskap var betydande. Professuren i psykologi och pedagogik var mycket bred och inrymde alltifrån pedagogisk psykologi och pedagogisk historia till ämnen som filosofi och historia. Någon psykologutbildning fanns inte på 1940-talet.[56] Kanske var det också därför som Huséns arbeten kring militärpsykologin ofta ackompanjerades av den humanistiskt influerade kulturanalysen. Sin vana trogen kunde Husén ännu vid mitten av 1950-talet reflektera över historiens och kulturens roll i formandet av till exempel Sveriges och Schweiz väldigt olika synsätt på beredskapsarbete och värnplikt.[57] Det var dock inte tal om att inhämta direkta kunskaper; en mer strikt beteendevetenskaplig syn präglade nu fältet. Snarare handlade det om ett slags konceptualisering där historiska exempel användes som bakgrund till analysen.[58]

En sida av John Landquists världsåskådning som Husén inte alls nämner i sina memoarer, kanske av respekt för sin forne handledares eftermäle, är den förstnämndes öppet protyska hållning i slutet av 1930-talet. År 1938 reste Landquist i Nazityskland och rapporterade i positiva artiklar om den tyska folkgemenskapens förträfflighet och om Tyskland som fredsnation, bland annat i *Aftonbladet,* där han själv var politisk redaktör under ett antal år på 1930-talet, och i tidskriften för Riksföreningen Sverige–Tyskland. Landquist försvarade *Anschluss* i mars 1938 och hörde till dem som undertecknade ett månghövdat upprop mot *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* i december 1939, då Torgny Segerstedt angreps för vad un-

dertecknarna kallade ”hetspropaganda” mot Tredje riket. Som så många andra i sin generation hyste Landquist en stor beundran för Tyskland som kulturnation och såg i landet ett bålverk mot världskommunismen.[59]

Enligt historikern Sverker Oredsson, som nagelfarit lundaakademikernas förehavanden under andra världskriget, var även Landquists 24-årige amanuens Husén med vid ett möte i Rostock med Riksföreningen Sverige–Tyskland så sent som i november 1940. Husén höll där ett anförande om barnpsykologi och skrev sedan ett referat om tillställningen i föreningens tidskrift.[60] Om detta står det inget i Huséns memoarer, och inget övrigt tyder på att han hyste samma varma känslor för Nazityskland som hans mentor och handledare gjorde. Tvärtom finns det tecken på att han just under sin lundatid kom att utveckla helt andra akademiska och politiska ideal. Möjligtvis hade en viss initial tyskvänlighet inverkan på hans sätt att ta sig an den tyska forskningen inom det fält han själv kom att verka.

Husén inledde sin studietid med några månaders matematikstudier, men gick sedan över till latin, litteratur och framför allt historia. Och även om han beskriver det som en ”ren sinkadus”, så kom han att ansluta sig till den radikale Lauritz Weibull och inte dennes mer konservativt orienterade kollega Gottfrid Carlsson, grundare till ovan nämnda Riksföreningen Sverige–Tyskland och vän till John Landquist. Weibullskolan ansågs, skriver Husén, ”med dåtida mått mätt, vara ’rabulistisk’” och den bidrog till att han fick sina första kontakter med marxismen.[61] Seminarierna med Weibull fick honom att inte bara ifrågasätta bilden av en svensk ärofylld historia och motsätta sig nationalistisk historieskrivning, utan också läsa politisk litteratur och bli internationalist.

Weibull hade alltså visserligen dragit till sig unga radikaler och clartéister, och Husén beskriver att han själv under dessa år ägnade avsevärd möda åt att söka ”tränga in i marxistiska lärofäders skrifter”,[62] men föga talar för att det var politiken som drog honom till den weibullska sfären. Snarare tycks det ha handlat om den vetenskapliga positivismen och den strikta källkritiska metod som förknippades med den lundensiska historiekritiska skolan, fostrandet av en kritisk attityd till traditionell historisk metod och det nyktra ifrågasättandet av alla värderingar i vetenskaplig verksamhet. Bland de marxistiska författarna frodades också masspsykologin under Weimartiden, så möjligtvis fanns även en dragning där.[63] Också det inter-

nationella, för att inte säga just internationalistiska, perspektivet var något Husén tog fasta på under kommande decennier, då han som professor i pedagogik kom att ägna mycket tid på resande fot i andra länder, på utbyten, konferenser och nätverksträffar.

Det är också tydligt att Husén i denna process, trots sitt starka intresse för och bakgrund i den tyska idétraditionen, mycket snabbt och strategiskt kom att orientera sig mot de anglosaxiska – i synnerhet de amerikanska – beteendevetenskaperna. I denna akademiska omorientering mot USA var han långt ifrån ensam. En annan centralfigur var statsvetaren Jörgen Westerståhl, en av den svenska positivistiska samhällsvetenskapens mest profilerade professorer och även han djupt involverad i Beredskapsnämndens arbete under dess inledande decennier.[64] Ifråga om militärpsykologi och psykologiskt försvar var det framför allt den amerikanska propagandaapparaten som imponerade på Husén under slutet av 1940-talet. Verksamheten leddes där av socialpsykologen Alexander Leighton, och också här fanns en viss mottaglighet för mer antropologiskt orienterade kulturanalyser, även om kvantitativa analyser utifrån ett positivistiskt paradigm var prioriterade. Leightons stab arbetade med en kombination av kulturanalys, surveyundersökningar och riktad propaganda som medan den pågick beskrevs av Husén som mycket framgångsrik.[65] I egenskap av kunskapsstrateg styrde Husén aktivt om strömfåran från Tyskland till USA, mot surveyundersökningar och ”taktisk” propaganda och i linje med det beteendevetenskapliga positivistisk-empiriska paradigmet. Vid sidan om detta behöll man kulturanalyserna som bar 1930-talets humanistiskt influerade socialpsykologis signum.

En kunskapsstrateg lämnar plats

> Det gemensamma för alla de åtgärder, som här bara kunnat antydas, för att övervinna studiearbetets svårigheter kan sägas vara följande, nämligen *planmässighet*, *målmedveten ihärdighet* och *aktivitet*. Inte utan skäl kan man sålunda tala om en kunskapsförvärvandets strategi. Långt driven planläggning med hänsyn tagen till de resurser man förfogar över samt ett energiskt insättande av dessa resurser erfordras för att åstadkomma långsiktiga resultat.[66]

Torsten Husén har i detta kapitel beskrivits som en central aktör på ett fält som karakteriseras av humaniora och kunskapsområdet militärpsykologi under tidigt 1940-tal, men som bara ett knappt decennium senare blivit samhällsvetenskap och institutionaliserats som psykologiskt försvar. Vid det laget hade Husén bestämt sig för att helt lämna försvarsrelaterade frågor till förmån för en professur i pedagogik och med detta även geografiskt lämna den akademiska lundamiljön för kungliga huvudstaden. Han sökte sammanfatta sina drygt tio års militärpsykologiska kunskapsengagemang i boken *Militärt och civilt* från 1956.[67] I efterhand är det dock inte hans koppling till Försvarsmakten som har kommit att prägla hans eftermäle. I den mån han alls är bekant för en bredare allmänhet i dag – vilket är långt ifrån säkert – så är det för sin pedagogikvetenskapliga gärning. Kanske förknippas han även med utvecklandet av begåvningstester och fenomen som Folkuniversitetet. Trots det måste vi konstatera att den svenska militärpsykologins idé- och kunskapshistoria i dag framträder som en direkt konsekvens av Torsten Husén syntesarbete och egna gränsdragningar kring ämnet under 1940- och 1950-talen. Detsamma gäller det internationella sammanhanget under den här perioden. Ur ett svenskt perspektiv är vi till stor del beroende av Husén filtrering av det internationella forskningsfältet, och om vi har tolkat hans memoarer rätt måste denna filtrering ha varit resultatet av ett enträget och ytterst medvetet kunskapsstrategiskt arbete. I mer konkreta termer innebar Husén strategiska och formerande roll också en förändring av synen på vad staten var kapabel till att göra för att skydda sin befolkning. Bildandet av Beredskapsnämnden blir i sig ett kvitto på det.

Vi har uppehållit oss vid tiden från 1940-tal till 1950-tal, en vandring från världskrig till kallt krig, men intressant nog är det också en rörelse där vi genom prismat Torsten Husén ser hur det psykologiska kunskapsområdet med bestämdhet vrider sig bort från en humanistiskt orienterad diskussion om folkpsykologi i riktning mot en positivistiskt orienterad beteendevetenskap. Den tillämpade psykologins frågeställningar var inte filosofens utan lämplighetstestarens eller yrkesrekryterarens. Under 1950-talet hade exempelvis en kontinentalfilosofiskt orienterad gestaltpsykologi med fokus på medvetande och varseblivning mycket svårt att hävda sig mot den amerikanska behaviorismens teorier om stimulus–respons. Testernas tid

var inne.[68] Husén fortsatte att själv betrakta världen genom humanistens glasögon; det var trots allt inom humaniora han var skolad. Men samtidigt var han en företrädare för – ja, till och med en nyckelperson i – denna rörelse mellan humaniora och samhällsvetenskap i mitten av 1900-talet, initialt inom det militärpsykologiska fältet och senare inom ämnet pedagogik. Det paradigmatiska skiftet återspeglas också i Beredskapsnämndens arbete under dess första decennium. Husén var på samma gång ett uttryck för sin tid och en mycket aktiv skapare av den, såväl en aktör på kunskapsfältet som en strateg som satte ord på själva fältets gränser, riktning och utvidgningar.

Vi har valt att använda benämningen kunskapsstrateg om Torsten Husén. Avslutningsvis är det dags att avslöja att Husén faktiskt själv använder just detta begrepp. I texten ”Att vara ’kunskapsstrateg’” i essäsamlingen *De farliga psykologerna* (1961) skriver han om ”kunskapsförvärvandets strategi” och att den framgångsrika kunskapsstrategens främsta företräden är det planmässigt genomtänkta, det målmedvetet ihärdiga och inte minst den långsiktiga och aldrig sinande aktiviteten, men också att allt detta kontinuerligt upprätthålls med hänsyn till de resurser som finns. Essän handlar visserligen om fördelarna med en väl utvecklad och kontinuerligt underhållen studieteknik, men den kan också ses som ett husénskt recept på hur en kunskapsstrateg även i vidare bemärkelse kan agera. Och inte minst ger det en bild av hur han själv agerade, inte bara som framgångsrik beteendevetenskaplig professor från 1950-talet och framåt, utan redan som ung humanist och psykologistuderande. En obotlig, oförtrutet hårt arbetande akademisk entreprenör med skarpa insikter i såväl tillgången på resurser som efterfrågan på kunskap – en ung reformivrare väl vetande sitt eget värde på kunskapsmarknaden. Och vad spelar humanistiska intressen och en humanistisk självbild för roll när det är de kvantitativa, positivistiskt orienterade beteendevetenskaperna som så uppenbart är i takt med tiden?

Noter

Detta kapitel är författat med stöd av projekt finansierade av Åke Wibergs stiftelse (Peter Bennesved) och Vetenskapsrådet (Marie Cronqvist).

1. Kommittén för utredning om det psykologiska försvaret, *Psykologiskt försvar: Betänkande,* SOU 1953:27, s. 23.

2. Marie Cronqvist, *Mannen i mitten: Ett spiondrama i svensk kallakrigskultur* (Stockholm: Carlsson, 2004); Marie Cronqvist, ”Det befästa folkhemmet: Kallt krig och varm välfärd i svensk civilförsvarskultur”, i Magnus Jerneck (red.), *Fred i realpolitikens skugga* (Lund: Studentlitteratur, 2009).

3. Se exempelvis Gunnar Andersson & Magnus Jerneck (red.), *Samhällsvetenskapliga fakulteten i Lund: En vital 50-åring. En jubileumsskrift* (Lund: Samhällsvetenskapliga fakulteten, 2015); Mattias Bolkéus Blom & Lars Magnusson (red.), *Samhällsvetenskapliga fakulteten vid Uppsala universitet 50 år: 1964–2014* (Uppsala: Uppsala universitet, 2014).

4. Detta ligger också helt i linje med det resonemang Hampus Östh Gustafsson har fört fram om den misstro mot humanister som grodde under efterkrigstiden. Hampus Östh Gustavsson, *Folkhemmets styvbarn: Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980* (Göteborg: Daidalos, 2020), s. 137.

5. En jämförelse kan här göras med den grupp av yngre, akademiskt skolade ingenjörer som Per Lundin och Niklas Stenlås har kallat ”reformteknokrater”, en grupp som i mitten av 1900-talet formade nätverk och aktivt svarade mot statens behov av tekniskt orienterad expertis. Per Lundin & Niklas Stenlås, ”Technology, State Initiative and National Myths in Cold War Sweden: An Introduction”, i Per Lundin, Niklas Stenlås & Johan Gribble (red.), *Science for Welfare and Warfare: Technology and State Initiative in Cold War Sweden* (Sagamore Beach, MA: Science History Publications/USA, 2010), s. 9.

6. En omfattande studie av Torsten Husén pedagogikvetenskapliga gärning i ett internationellt perspektiv görs för närvarande av Christian Lundahl och Joakim Landahl med flera i forskningsprojektet ”Det globala laboratoriet: Torsten Husén och internationaliseringen av pedagogisk forskning”.

7. David Larsson Heidenblad, *Den gröna vändningen: En ny kunskapshistoria om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden* (Lund: Nordic Academic Press, 2021).

8. Begreppet kunskapsarena i relation till aktörsbegreppet utvecklas i Johan Östling, ”En kunskapsarena och dess aktörer: Under strecket och kunskapscirkulation i 1960-talets offentlighet”, *Historisk tidskrift*, 140:1 (2020), s. 95–124; samt i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas and Aspirations* (Abingdon: Routledge, 2020).

9. Fritz Ringer, ”The Intellectual Field, Intellectual History, and the Sociology of Knowledge”, *Theory and Society*, 19:3 (1990), s. 269–294.

10. Till en början låg militärpsykologi närmare det vi i dag kallar för militärpsykiatri. För en genomgång av det militärpsykiatriska fältet se Edgar Jones & Simon Wessely, *Shell Shock to PTSD: Military Psychiatry from 1900 to the Gulf War* (Hove: Psychology Press, 2005). För en fylligare genomgång av det masspsykologiska och sociologiska fältet se Jaap van Ginneken, *Crowds, Psychology, and Politics, 1871–1899* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1992); samt Christian Borch, *The Politics of Crowds: An Alternative History of Sociology* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).

11. Torsten Husén, *Militär psykologi* (Stockholm: Bokförlags AB Militaria, 1941); Torsten Husén, *Psykologisk krigföring* (Lund: Gleerup, 1942); Torsten Husén, *Kriget och den mänskliga faktorn: En psykologisk-pedagogisk studie* (Stockholm: P.A. Norstedt & Söner, 1945).

12. Peter Bennesved, *Sheltered Society: Civilian Air Raid Shelters in Sweden. From Idea to Materiality, 1918–1940 and Beyond* (Malmö: Universus, 2020), s. 109–111.

13. Husén refererade till tysk forskning av bland andra Karl Pintschovius och menade att ”[v]arje hem med radioapparat utgör en del av fronten likaväl som varje ort som blir utsatt för ett bombangrepp”. Detta visar hur sammanflätad den nya militärpsykologin var med föreställningar om teknik och medieanvändning. Husén 1942, s. 102–103.

14. Idéhistorikern Staffan Källström har beskrivit masspsykologins framväxt som en ”eliternas kamp” om utrymmet i ett samhälle alltmer präglat av de stora folkmassornas politiska rörelser. Även Christian Borch är inne på ett liknande resonemang, men menar att denna syn hade sitt ursprung i Frankrike, medan man i Tyskland och USA såg på saken på ett annat sätt. Nils Runeby (red.), *Europas idéhistoria: 1900-talet. Framstegets arvtagare* (Stockholm: Natur & Kultur, 2008), s. 41–42; Borch 2012.

15. Wilhelm von Wundt, *Völkerpsychologie: Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythus und Sitte* (Leipzig, 1908–1920); Gustave Le Bon, *Psychologie des foules* (1895), övers. *Massans psykologi* (Stockholm: Bonnier, 1912).

16. Runeby 2008, s. 26.

17. Dessa personer är för övrigt några av portalgestalterna i det som skulle bli ämnet sociologi. Se Borch 2012.

18. Runeby 2008, s. 30; Joseph W. Bendersky, ”’Panic’: The Impact of Le Bon’s Crowd Psychology on U.S. Military Thought”, *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 43:3 (2007), s. 257–283.

19. Stefan Jonsson, ”After Individuality: Freud’s Mass Psychology and Weimar Politics”, *New German Critique*, 119 (2013), s. 53–75; Runeby 2008, s. 28.

20. Freud tycks inte ha översatts till svenska och refereras sällan i Husén eller andras texter. Däremot förekommer McDougall desto oftare, och han översattes till svenska under 1930-talet. Stefan Jonsson menar dock att Freuds text hade stort inflytande. Ernst af Klercker, *Militär psykologi* (Stockholm: P.A. Norstedt & Söner, 1931); Husén 1945, s. 45–46; Jonsson 2013.

21. Runeby 2008, s. 30, 33; Borch 2012, s. 121–123.

22. Se exempelvis följande resonemang i en av försvarsutredningarna från 1930: ”[I] vilken mån flygstridskrafterna komma att insättas mot det fientliga landets viktigare orter, kraftkällor o. s. v. och därvid söka genom direkt inverkan på den civila befolkningen bidraga till eller vinna segern, beror i väsentlig mån på folkpsykologiska, geografiska, politiska och ekonomiska förhållanden samt angriparens styrka i luften.” *Utredning rörande Sveriges försvarspolitiska läge samt behov av försvarskrafter,* SOU 1930:12, s. 295. Se även Civila luftskyddsutredningens *Betänkande angående det civila luftskyddet*, SOU 1936:57, s. 42: ”Härigenom kan ett indirekt tryck utövas mot befolkningen, vilket måhända – beroende på ett flertal omständigheter främst av geografisk, industriell och folkpsykologisk art – kan leda till en snabbare verkan än den, som skulle kunna ernås enbart genom militära operationer.”

23. Husén 1941, s. 21; Husén 1942, s. 9.

24. Följande författare citerades ofta av Husén: Albrecht Blau, Hans von Hentig, Harold D. Lasswell och Karl Pintschovius, exempelvis Husén 1942, s. 30–33. Hur de olika länderna organiserade sin propaganda går Husén igenom på sidorna 35–41. Se även Bendersky 2007.

25. Såväl Napoleons fälttåg som finländarnas motstånd 1939 var exempel på folkkynnets kraft. Men resonemang kunde också hämtas från Gustav II Adolf. Husén 1941, s. 20–21. Se exempelvis Torsten Holms argument om den forna krigsorganisationens sammanhållande kraft i jämförelse med samtiden. Torsten Holm, ”Krigets Psykologi”, *Svensk Tidskrift*, 20 (1930), s. 87–88.

26. Husén 1941, s. 15–16.

27. Husén 1941, s. 28; Karl Pintschovius, *Die seelische Widerstandskraft im modernen Kriege* (Oldenburg: Stalling Verlag, 1936).

28. Husén 1945, s. 21.

29. Husén 1945, s. 21.

30. Holm 1930, s. 85–96; Stig Holm (red.), *Krig eller kultur?* (Stockholm: Tiden, 1929 och 1936).

31. Husén 1941, s. 15–16.

32. 1939 publicerade von Greyerz en artikel i *SvD* med rubriken ”Masspsykologiska synpunkter på luftskyddet. Ett försummat kapitel?” *SvD* 21/4, 1939. Mot 1960-talet skulle han bli en av landets mest kända experter på psykologiskt beredskapsarbete med sin bok *Människan och kriget.* Walo von Greyerz, *Människan och kriget: Psykologiska reaktioner* (Stockholm, 1960). Denna bok översattes även till engelska, vilket gav von Greyerz ett betydande internationellt renommé.

33. Kungl. Försvarsdepartementet, *Betänkande och förslag angående åtgärder mot den försvarsfientliga propagandan* (Stockholm: Cederquist, 1921). Med bakgrund av Tysklands kapitulation låg fokus i denna utredning på den ”inre” fienden, det vill säga fredspropagandan och de pacifister som ledde den.

34. Husén 1945, s. 9. Se även Elin Gardeström, ”När propaganda blev psykologiskt

försvar", i Anders Burman & Bosse Holmqvist (red.), *Det lyckliga femtiotalet: Sexualitet, politik och motstånd. En vänbok till Lena Lennerhed* (Stockholm/Höör: Symposion, 2019).

35. Se Husén 1956, s. 124–125.

36. Se referenslista i sista delen av Husén 1941 samt Husén 1945, s. 8. Taylorism och *Psychotechnik* nyttjades även inom industriellt försvar. Bennesved 2020, s. 292.

37. Husén 1945, s. 7–11.

38. Se särskilt Husén 1956, s. 119.

39. En bild av debatten ges av de många tidningsartiklar från slutet av 1940- och början av 1950-talet som är samlade i Sigtunastiftelsens klipparkiv under rubriken "Försvarsberedskap, psykologisk – 1951". Se även Eino Tubin, *Förfäras ej: 50 år med det psykologiska försvaret. En biografi om en svensk myndighet* (Stockholm: Styrelsen för psykologiskt försvar, 2003); Per-Axel Landahl, *Om sanningen ska fram: Det psykologiska försvaret i Sverige under 35 år* (Stockholm: Styrelsen för psykologiskt försvar, 1989); samt Niklas H. Rossbach, *Fighting Propaganda: The Swedish Experience of Psychological Warfare and Sweden's Psychological Defence, 1940–1960* (Stockholm: Axel and Margaret Ax:son Johnson Foundation, 2017).

40. Huséns bidrag till Beredskapsnämnden finns i omarbetad form tryckt i Husén 1956. Se avsnittet "Den psykologiska krigföringen", s. 107–157.

41. Husén 1981, s. 8.

42. Professor Torsten Huséns arkiv, Riksarkivet (RA).

43. Torsten Husén (red.), *Torsten Husén: Tryckta skrifter 1940–1980* (Stockholm: T. Husén, 1981); Torsten Husén, (red.), *Torsten Husén: Tryckta skrifter 1940–1980. Supplement: Tryckta skrifter 1981–1985*, (Stockholm: T. Husén, 1986).

44. Siv-Aino Kullman & Erik Degerman, *Torsten Husén: Tryckta skrifter 1940–1965* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1966); *Torsten Husén: Tryckta skrifter 1966–1970*; Siv-Aino Kullman och Anna-Greta Schaffer, *Torsten Husén: Tryckta skrifter 1940–1975* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1976); Ingemar Fägerlind, Sixten Marklund & Vinayagum Chinapah (red.), *Torsten Husén: An Educator* (Stockholm: Institute of International Education, 1991). Huséns egen text i den sistnämnda boken hade titeln "A Doctorfather's Record".

45. Husén 1981, s. 7.

46. Torsten Husén, *Adolescensen: Undersökningar rörande manlig svensk ungdom i åldern 17–20 år* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1944).

47. Hans De Geer, "Rationalisering och samhällsförändring", *Dædalus*, 54 (1986), s. 64–66.

48. De Geer 1986, s. 64–66; Bennesved 2020, s. 290–291. Se även Husén 1981, s. 132.

49. Torsten Husén, *Pedagogikens gränser och möjligheter* (Lund: Studentlitteratur, 1986), s. 33.

50. Husén 1981, s. 134.

51. Husén 1981, s. 124.

52. Inte oväntat kröntes också Huséns första verk inom det militärpsykologiska fältet av en kavalkad av viktiga vetenskapliga instrument av tveksam nytta som skulle ledsaga psykologen i hans analyser. Husén 1941, s. 93–96. Se även avsnittet ”Samhällsvetenskaperna i den psykologiska krigföringens tjänst”, Husén 1956, s. 118–119. Även Huséns andra och mer populära bok i ämnet från 1942 har ett uppfordrande drag, och stundtals kan man läsa boken som en medveten strategi att föra in just den krigsmentalitet i svensk offentlighet som han då ansåg att ”folket” i vid mening behövde. I denna bok fanns också ett antal handfasta råd för civilbefolkningens vidkommande som var hämtade direkt från tysk förlaga. Husén 1942, s. 109 samt Bennesved 2020 om luftskyddets ingenjörer, kapitel 6.

53. Husén 1957, s. 194.

54. Husén 1981, s. 25.

55. I artikeln om John Landquist i *Svenskt biografiskt lexikon* konstaterar Staffan Björck att Landquist var ”fullkomligt obekant med den experimentella metodiken inom sitt universitetsämne, o den forskarhandledning han kunde meddela låg självfallet inom den humanistiska människokunskapens ram”. Staffan Björck, ”John Landquist”, *Svenskt biografiskt lexikon*, band 22, 1977–1979, s. 237.

56. Gunn Johansson, *Historien om svensk psykologisk forskning: Utvecklingen från perception och psykofysik* (Stockholm: Kungl. Vitterhetsakademien, KVHHAA Konferenser 101, 2020); Husén 1981, s. 47.

57. Se till exempel jämförelserna mellan schweizisk och svensk ”värnpliktskultur” i Husén 1956, s. 21–27.

58. Fredrik Bertilsson har i sin studie av Försvarets forskningsanstalt (FOA) visat att detta bruk av historisk bakgrundskunskap även gällde inom försvarssektorn under en senare period. Fredrik Bertilsson, ”The Swedish Defence Research Establishment (FOA) and the Influence of Historical Knowledge on Swedish Civil Resistance Policy, *Scandinavian Journal of History*, 46:4 (2021), s. 550–569.

59. Sverker Oredsson, *Lunds universitet under andra världskriget: Motsättningar, debatter och hjälpinsatser* (Lund: Lunds universitetshistoriska sällskap, 1996), s. 51, 75–76; Ingemar Nilsson, *John Landquist: Filosof, psykolog, kritiker*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien: Svenska Lärde (Stockholm: Atlantis, 2009), s. 373.

60. Oredsson 1996, s. 102.

61. Husén 1981, s. 34.

62. Husén 1981, s. 33–34.

63. Borch 2012, kap. 3.

64. Olof Petersson, *Statsvetaren: Jörgen Westerståhl och demokratins århundrade* (Stockholm: SNS förlag, 2011); Marie Cronqvist, ”Mediekunskaper och propagandaanalyser: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar och Propan-projektet 1970–1974”, i Fredrik Norén & Emil Stjernholm (red.), *Efterkrigstidens samhällskontakter* (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2019); Fredrik Stiernstedt & Peter Jakobsson, ”Swedish Media

Research in the Service of the Psychological Defence during the Cold War?", *Nordic Journal of Media Studies* (https://sciendo.com/article/10.2478/njms-2020-0012).

65. Särskilt stort inflytande hade Alexander Leightons bok *Human Relations in a Changing World: Observations on the Use of the Social Sciences* (New York: E.P. Dutton, 1949). Husén 1957, s. 191.

66. Torsten Husén, *De farliga psykologerna* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1961), s. 141.

67. Husén 1956.

68. Johansson 2020.

Vägledning
för Sveriges medborgare

Om kriget kommer

11

Användbar humaniora

Textbedömning, argumentationsanalys och källkritik i den svenska försvarsforskningen och det psykologiska försvaret

FREDRIK BERTILSSON

Med internet och digitala medier har försvars- och säkerhetsproblem kring propaganda, vilseledande information och konspirationsteorier intensifierats. Det ställs i dag stora krav på enskilda personers förmåga att hantera och agera på information från många olika digitala källor. Förmågan att tolka texter, bilder och symboler, som är en grundbult i humanistisk utbildning och forskning, har under de senaste decennierna blivit avgörande i ett informationslandskap som präglas av ovisshet och motstridiga uppgifter. Apropå kriget i Irak i början av 2000-talet påpekade exempelvis den dåvarande försvarsministern, Leni Björklund: ”Man måste hela tiden ställa sig frågan – varifrån kommer den här informationen och varför kommer den just nu? Allt måste tolkas.”[1]

Det här kapitlet vägleds av ett intresse för hur humanistisk kunskap har gjorts användbar i det svenska försvaret i förhållande till informationsteknologiska landvinningar och nya former av så kallad informationspåverkan under slutet av 1900-talet. Informationspåverkan avser kort sagt användningen av (vilseledande) information i syfte att påverka den allmänna opinionen, demokratiska processer och det politiska beslutsfattandet.

I förhållande till statens kunskapsförsörjning under efterkrigstiden såväl utomlands som i Sverige har främst naturvetenskapernas, de tekniska experternas och de kvantitativt orienterade samhällsvetenskapernas dominerande ställning lyfts fram.[2] Under stora delar av efterkrigstiden hade humanister ett begränsat genomslag i svensk regeringspolitik och utvecklade i stället vad som har kallats för ett utifrånperspektiv på politiken.[3] Forskningen har också blottlagt alltfler arenor inom vilka humanister faktiskt har haft ett inflytande och hur det inflytandet har fungerat i Sverige och i andra länder.[4] Det har bidragit till en uppvärdering av humanioras betydelse. Det har alltså skapats en bättre bild av hur humaniora har fungerat i olika skärningspunkter mellan samhälle, universitet och stat. Det har samtidigt lett till en bättre förståelse för hur kunskap och expertis i mer generell mening produceras, organiseras och används.

Med tanke på den undanskymda roll som humaniora har fått i historieskrivningen om experterna och den vetenskapliga rådgivningen i den efterkrigstida staten är det angeläget att belysa processer och aktörer som har befordrat betydelsen av humaniora, undersöka vilken humanistisk kunskap det har handlat om och de betydelser som den kunskapen har tillskrivits. Mycket återstår fortfarande vad gäller synliggörandet av betydelsen av humanistisk kunskap i policynära forskningsmiljöer i den svenska staten och försvaret under efterkrigstiden.

Forskningen om olika vetenskapliga discipliners inflytande påpekar vanligen att STEM-relaterade studier – det vill säga med koppling till *science*, *technology*, *engineering* och *mathematics* – är bättre lämpade för direkta tillämpningar, medan humanioras genomslag ofta är långsammare, mer oförutsägbart och mindre uppenbart. För att åskådliggöra effekterna av humanistisk kunskap fordras därför andra analytiska angreppssätt.[5] Humanistisk kunskap kan ha stor inverkan på hur politiska problem och insatser formuleras, motiveras och genomförs. Snarare än instrumentella tillämpningar betraktas denna form av inflytande vanligen som ett slags diskreta möten mellan kunskap och politik.[6] Genom att studera Försvarets forskningsanstalt (FOA) går det att undersöka humanistisk kunskap som tillskrevs direkta uppgifter i förhållande till svensk försvarspolicy. Detta ger insikter om vilken betydelse som humanistisk kunskap har haft i det svenska totalförsvaret och de faktorer och aktörer som har befordrat den

betydelsen. FOA var en betydande aktör i det svenska totalförsvaret som förgrenade sig i hela det svenska samhället under efterkrigstiden. År 2001 omvandlades FOA till nuvarande Totalförsvarets forskningsinstitut (FOI).

Den svenska regeringens försvarspolitiska ambitioner om alliansfrihet och neutralitet fordrade en ambitiös forskningsagenda. Under efterkrigstiden betraktades försvarsforskningen som en del av den svenska säkerhetspolitiken och den var därför prioriterad. Historisk forskning har gett viktiga resultat vad gäller den tekniska kunskapsutvecklingen och de naturvetenskapliga framstegen vid FOA. FOA:s kontaktytor med politiken och militärindustrin har också blottlagts.[7] Den samhällsvetenskapliga och humanistiska kunskapsutvecklingen vid FOA har väckt ett *växande forskningsintresse*.[8] Historisk forskning har också blottlagt de kunskapsideal och den vetenskapliga rådgivning som växte fram inom det psykologiska försvaret där humanistisk och samhällsvetenskaplig kunskap fick betydelse.[9]

Målet med det här kapitlet är att bidra till en bättre förståelse av den betydelse som humanistisk kunskap har haft i det svenska försvaret och därmed den svenska staten under slutet av 1900-talet. Jag studerar kunskap som vanligen knyts till utbildningen och forskningen inom humaniora och humanistiska fakulteter vid universitet och högskolor. Det handlar särskilt om filosofisk kunskap om bedömningen eller värderingen av argument och utsagor i text samt källkritik. Källkritiken utvecklades ursprungligen av historiker under 1800-talet och har som vetenskaplig metod haft ett stort inflytande på historievetenskapen i de nordiska länderna, kanske särskilt i Sverige.[10]

Syftet med kapitlet är att undersöka betydelsen av textbedömning, argumentationsanalys och källkritik vid FOA från början av 1980-talet till mitten av 1990-talet. Jag ska visa hur ett behov av humanistisk kunskap växte fram i förhållande till de försvarspolitiska frågor kring propaganda och informationspåverkan som genomsyrade kalla kriget och som förtydligades i samband med utbredningen av digitala medier och internet under 1980- och 1990-talen. En viktig del av analysen går ut på att synliggöra betydelsen av specifik humanistisk kunskap och placera in den i ett bredare försvarsarbete genom att relatera den till FOA:s uppgifter och samarbeten med andra aktörer i det svenska försvaret. Genom att belysa samverkan

mellan olika försvarsdelar skapas en bättre bild av de sammanhang där humanistisk kunskap fick betydelse. Jag går inte på djupet med relationerna mellan särskilda aktörer, utan beskriver i mer övergripande termer de relationer som fanns.

I kapitlet ger jag nya exempel på hur kunskaper som har hämtats från de traditionella humanistiska ämnena filosofi och historia har varit verksamma i samarbeten mellan FOA och aktörer i det svenska psykologiska försvaret. Mina empiriska exempel är främst hämtade från FOA-rapporter. Rapporterna visar vilka försvarsproblem samt vilket behov av ny kunskap och utbildning som identifierades av aktörer i det svenska försvaret. Dessutom belyses de kontakter som fanns mellan FOA och Sveriges psykologiska försvar, universitet och högskolor. Allt empiriskt material är offentligt tillgängligt.

Kapitlet bygger på teoribildning och forskning kring hur särskilda företeelser, befolkningar och territorier görs till ett objekt för politiska insatser. Inom denna forskningsverksamhet poängteras att vetenskap och forskning är nära förbundna med förmågan att utöva politisk styrning eller makt. Därför blottläggs hur vetenskap eller annan expertkunskap legitimerar särskilda former av politisk styrning.[11] Analysen behandlar de aktörer, processer och institutioner som är aktiva när vetande produceras och tillämpas samt de nya subjekt- och aktörskategorier som skapas i det politiska arbetet.[12] Jag fäster särskild vikt vid grundsatsen att vissa politiska insatser legitimeras medan andra alternativ osynliggörs eller framstår som verkningslösa beroende på vilka problem som sätts i centrum. Problemformuleringarna betraktas som centrala aspekter av politiska insatser. Utifrån detta perspektiv understryks det inflytande som experter får genom att påverka uppfattningarna om vad som är problematiskt och vilka åtgärder som bör genomföras.[13] Jag fokuserar på problembeskrivningar som har gett upphov till vad jag kallar ett humanistiskt kunskapsbehov.

För det första visar jag hur ett humanistiskt kunskapsbehov tog form på FOA i förhållande till digitala medier och internet. För det andra belyser jag aktörer som har fört fram betydelsen av humanistisk kunskap i den svenska försvarsforskningen. I den tredje delen sätter jag humanistisk kunskap i förhållande till det psykologiska försvaret i Sverige. Jag lyfter fram att humanistisk kunskap lägger en grund för politiska insatser i form av

exempelvis nya utbildnings- och informationskampanjer om hur befolkningen bör agera när det sprids motstridiga uppgifter och det i allmänhet råder stor ovisshet om kritiska skeenden. I kapitlets avslutning summeras resultaten.

Ett humanistiskt kunskapsbehov

Under kalla kriget satsades stora resurser på den militära och försvarstekniska utvecklingen. Såväl i USA och Sovjet som i mindre nationer var forskningsverksamheten omfattande. FOA bildades år 1945 när olika forskningsenheter som tillkommit under 1930- och 1940-talen slogs samman. På ett formellt plan betraktades försvarsforskningen som ett medel som skulle genomsyra alla delar av försvars- och säkerhetspolitiken.[14] Försvarsforskningen skulle tillhandahålla fakta och prognoser samt en vetenskaplig metodik för att göra prioriteringar och långsiktig planläggning. En grundläggande aspekt var att bidra till utvecklingen av det svenska totalförsvaret. Den svenska försvarsforskningen var väl förankrad internationellt. Bland annat fanns det upparbetade relationer mellan FOA och RAND Corporation i USA.[15] I Danmark fanns Forsvarets forskningstjeneste (FOFT) och i Norge hade Forsvarets forskningsinstitutt (FFI) ett betydande inflytande på försvarsplaneringen under delar av efterkrigstiden.[16]

Vid FOA genomfördes både grundforskning och tillämpade studier. Den vetenskapliga verksamheten präglades länge av teknik och naturvetenskap. Forskning bedrevs bland annat inom områdena för kemi, fysik, vapenteknologi, flygteknik, skeppsbyggnadsteknik, teleteknologi, radar, elektronik, atomfysik och skydd mot konventionella vapen, atomvapen samt biologiska och kemiska vapen. Samhällsvetenskap i form av omvärldsanalys, framtidsstudier, planeringsmetodologi och operationsanalys blev allt viktigare under 1960-talet. FOA var samtidigt en del av den svenska sektorsforskningen och de stora forsknings- och utvecklingsprogram som etablerades där vetenskaplig expertis och vetenskapliga modeller tillämpades i syfte att bygga upp vad som sågs som en rationell planering och beslutsfattande i den offentliga sektorn. Bland annat utvecklades vid FOA metoder för långsiktsplanering.[17]

I takt med det svenska totalförsvarets utbredning växte intresset för frågor om människans och samhällets relation till försvaret. Utifrån de förslag som lämnades av försvarsforskningsutredningen i slutet av 1960-talet inrättades i mitten av 1970-talet Avdelningen för humanvetenskap (FOA 5) vid FOA.[18] Den humanvetenskapliga forskningen spände över ett vitt område. Den innefattade bland annat olika specialområden inom medicin och studier om de påfrestningar som soldater skulle möta i krig, militärers prestationer, förhållandet mellan människa och maskin samt beslutsfattande i extrema situationer.[19] Verksamheten omfattade vad som vid högskolor och universitet vanligen kallas naturvetenskap, samhällsvetenskap och humaniora. Dock sorterades forskningen enligt andra kategorier. Det fanns ingen särskild avdelning för humaniora.

Forskningen vid Avdelning för humanvetenskap byggde bland annat på etnologi och historia.[20] Historiska kunskaper om tidigare motståndsformer användes i utredningarna om vilken roll det civila motståndet skulle spela i det svenska totalförsvaret.[21] Bättre kunskaper om vad som kallades särskilda livsformer eller kulturer i det svenska samhället ansågs ha stor betydelse för planeringen inom området för risk- och krishantering och den så kallade välfärdsplaneringen.[22] I kunskapssökandet vägdes också erfarenheter in från praktiker och planerare i det svenska civila försvaret. FOA omorganiserades och skar ned i verksamheten under 1990-talet. Betydande delar av den humanvetenskapliga verksamheten flyttade då till nuvarande Försvarshögskolan och Karlstads universitet.

Försvarsforskningen utvecklades i förhållande till den hotbildsanalys som styrde det svenska försvaret. Sveriges säkerhets- och försvarspolitik var länge orienterad mot hotet om ett krig eller en invasion av främmande makt. Propaganda betraktades under hela efterkrigstiden som ett grundläggande hot. Det var det psykologiska försvarets uppgift att hantera de försvars- och säkerhetsproblem som kopplades till propaganda och informationspåverkan. Offentliga rapporter och utredningar pekar på att propaganda, vilseledning och psykologisk krigföring fick tydligare prioritet vid FOA i samband med internets framväxt och etableringen av digital informations- och kommunikationsteknologi.[23] Gulfkriget i början av 1990-talet medförde enligt både FOA och Styrelsen för psykologiskt försvar (SPF) nya sätt att använda information i samband med krig.[24] Bered-

skapsnämnden för psykologiskt försvar etablerades 1954 och var den myndighet som var ansvarig för organisationen av det svenska psykologiska försvaret. SPF inrättades 1985 och tog då över det ansvaret.

I de rapporter som FOA producerade underströks problemet med att antagonistiska aktörer lättare kunde komma i direktkontakt med den svenska befolkningen via internet. Detta gav upphov till nya möjligheter att påverka den allmänna opinionen. Tidigare hade information som cirkulerade bland befolkningen i större utsträckning distribuerats och därmed även granskats av etablerade medier. Befolkningens förmåga att tolka och värdera informationskällor kopplades sålunda till bredare försvarspolitiska frågor. Vid FOA bedrevs i början av 1990-talet ett forskningsprojekt som skulle öka kunskapen om bland annat informationskrigföring och vilseledning. Där underströks betydelsen av källkritik och textkritik.[25]

Det jag kallar framväxten av ett humanistiskt kunskapsbehov skedde mot bakgrund av att digitala medier och internet möjliggjorde nya former av propaganda- och påverkansverksamhet. Utifrån det perspektiv jag använder är problemformuleringen i det politiska arbetet grundläggande eftersom den villkorar vilka insatser som utformas och genomförs för att lösa de svårigheter som har identifierats. I den problembeskrivning som vägledde försvarsforskningen om informationspåverkan poängterades problemets tekniska grund. Dock var det inte uteslutande tekniska lösningar som efterfrågades. I stället inriktade man sig på befolkningens förmåga att tolka och värdera information. Tidigare hade FOA ägnat sig åt försvarsproblem som formulerats i medicinska eller naturvetenskapliga termer när det gällde människan. Nu formulerades i stället ett problem som aktualiserade humanistisk kunskap. Att uppmärksamma det humanistiskt orienterade kunskapssökande som skedde vid FOA bidrar till en bättre bild av den svenska försvarsforskningen. Samtidigt placeras humaniora in i ett statligt arbete med att förverkliga Sveriges försvarspolitik.

Humanistiska kunskapsaktörer i den svenska försvarsforskningen

Som redan nämnts har vetenskap och annan expertis haft en stor betydelse för utvecklingen av den svenska staten under efterkrigstiden. Jag intresserar mig främst för den kunskap som ligger till grund för politiska beslut, samt det indirekta inflytande som experter därigenom kan utöva.[26] Det handlar alltså inte om det slags inflytande som tilldelas de experter som exempelvis deltar i praktiskt beslutsfattande eller lagstiftning. Av särskild vikt i den här undersökningen är den process där humanistisk kunskap har gjorts tillgänglig och användbar för de aktörer i det svenska försvaret som har skapat och genomfört försvarsstrategier.

I det följande ger jag exempel på den funktion som särskilda forskare, knutna till FOA, har haft för att lyfta fram betydelsen av humanistisk kunskap i den svenska försvarsforskningen och det svenska försvaret. En person vid FOA kommer särskilt att uppmärksammas: Hans Furustig, som var forskare på Avdelningen för humanvetenskap. Furustig disputerade i industriell ergonomi 1983 på en avhandling om ergonomins roll vid teknisk systemutveckling.[27] Han undersökte ergonomins inverkan på den tekniska utvecklingen och byggandet av bemannade system. Han synliggjorde ergonomins roll för både enskilda operatörers arbetsförhållanden och systemens effekter. Vid FOA forskade han om interaktionen mellan människa, maskin och system. Furustig ägnade sig också åt frågor om informationspåverkan som gick utanför vad forskningen inom industriell ergonomi vanligen förknippas med.

I början av 1980-talet deltog Furustig i ett samarbete mellan FOA och Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar som handlade om att skapa bättre kunskap om propaganda och vilseledande information. Samarbetet mellan FOA och Beredskapsnämnden gällde även hur information till svenska befolkningen borde utformas i händelse av kris eller krig. De rapporter som FOA producerade i detta sammanhang handlade om sådant som vikten av en fri och öppen debatt, text- och argumentationsanalys samt etiska problem i förhållande till den informationsteknologiska utvecklingen.[28] Uppgiften att sammanställa kunskap betonades. Bland annat producerade Furustig år 1984 en rapport som presenterade

ett antal principer för textbedömning.[29] Rapporten vilade på ett samarbete med Bertil Rolf, som vid den tiden var docent i filosofi vid Lunds universitet.

Rolf disputerade i teoretisk filosofi vid Lunds universitet på en avhandling om logisk formalisering av det vaga vardagsspråket.[30] Han har bland annat publicerat sig inom områdena argumentationsanalys och kunskapskritik samt analyserat tidningsdebatter om fred. Han har också undersökt militära kompetenser och balansen mellan tradition och förnyelse inom militären.[31] Rolf blev sedermera professor vid Högskolan i Karlskrona/Ronneby, nuvarande Blekinge tekniska högskola. Genom att engagera Rolf fick alltså FOA in humanistisk expertis och en direkt koppling till akademisk humaniora.

Rolf författade flera rapporter som låg till grund för kunskapssammanställningen som Furustig gjorde.[32] Furustig och Rolf skrev tillsammans en rapport för Beredskapsnämnden om principer för textbedömning.[33] Rapporterna ger exempel på hur humanistisk kunskap togs upp och gjordes användbar av den svenska försvarsforskningen. De visar samtidigt på det samarbete som fanns mellan FOA, akademisk humanistisk forskning och det psykologiska försvaret. Att aktörer inom det psykologiska försvaret var aktuella i det här sammanhanget var naturligt med tanke på deras uppgift att försvara landet och dess befolkning mot de skadliga effekterna av propaganda.

Rapporterna förankrades på ett bredare fält av akademisk humaniora. Flera namnkunniga filosofer och välkända böcker återfinns i rapporternas referenser och litteraturlistor, bland annat Jan Anderssons och Mats Furbergs *Språk och påverkan* som publicerades år 1966 och sedan dess har utkommit i många upplagor. Boken beskrevs i en FOA-rapport som en ”populärvetenskaplig framställning i argumentationsanalys som försöker reda ut varför språket fungerar som det gör, det vill säga hur språket fungerar som påverkningsmedel och varför”.[34] Boken byggde bland annat på lingvistisk filosofi. Furberg blev för övrigt sedermera professor i teoretisk filosofi vid Göteborgs universitet där han bland annat forskade om språk, tolkning och förståelse. Bland övriga referenser i FOA-rapporterna finns Bertil Rolf själv, Rolf Hedquist, sedermera professor i nordiska språk vid Umeå universitet, och Gunnar Fredriksson, fil. lic. i teoretisk filosofi och

senare journalist samt chefredaktör. Även den norske filosofen Arne Næss välkända *Empirisk semantik* togs upp.

Den filosofiska orienteringen var sålunda tydlig i den kunskapssammanställning som Furustig gjorde år 1984. Kunskapen byggde på några antaganden om hur information fungerar för att tjäna särskilda syften. Särskilt värd att notera är uppfattningen om ”att aktörernas ökade kunskap om regler och normer för kommunikation, argumentation, källkritik och tolkning leder till färre inslag av missvisande, förledande och lögnaktig natur [...] Det är därför viktigt för den enskilda individen att kunna bedöma och värdera information”.[35] Syftet med kunskapssammanställningen var närmare bestämt att ”ge praktiska anvisningar för att öka mottagarens allmänna kompetens som *informationsbedömare*”.[36] Det handlade alltså om att identifiera lögner och tvivelaktiga argumentationstekniker. I detta ingick att informationsmottagaren borde skapa sig en bild av de sammanhang som utsagorna hade formulerats i. Det resonemanget ses i den här undersökningen som en problemformulering som förtydligar betydelsen av humanistisk kunskap. För att tala med Carol Bacchi förutsätter alla förslag på politiska aktiviteter eller policy en föreställning om att något bör åtgärdas.[37] I det här exemplet handlar det om antagandet att befolkningens förmåga att kritiskt granska och bedöma information borde förbättras. Den målsättningen förhöll sig i sin tur till en bredare uppgift i förhållande till det demokratiska styrelseskicket.

En fundamental målsättning för det svenska försvaret var och är att värna den svenska demokratin. Furustig och Rolf betonade den uppgiften i sitt arbete, som alltså aktualiserade betydelsen av humanistisk kunskap. I en FOA-rapport från 1982 noterade Furustig vikten av att den offentliga debatten inkluderade ett samtal om det svenska totalförsvaret. Han påpekade att det offentliga samtalet var grundläggande i det demokratiska samhället och påpekade vidare:

> Debatt står för meningsutbyte mellan olika åsiktsriktningar. Försvarsdebatt har här en vid innebörd och avser ett meningsutbyte där säkerhetspolitik, fredspolitik, militärt och ekonomiskt samt civilt och psykologiskt försvar kan behandlas. I sådana viktiga debattsammanhang bör man inte bortse från risken för systematisk desinformation. Debattörer kan medvetet utnyttja ”ordets och känslans makt över tanken”. Det är

> därför väsentligt att ha kompetens att känna igen tvivelaktiga debattkonster.[38]

Det var med hjälp av kunskap från argumentationsanalys, textbedömning och källkritik som de så kallade tvivelaktiga debattkonsterna skulle blottläggas. Sålunda underströks vikten av humanistisk kunskap i det arbete som gjordes inom det svenska försvaret för att skydda den öppna, demokratiska debatten. Kunskap som hade utvecklats inom humanistiska ämnen vid universitet och högskolor fick en konkret tillämpning genom den svenska försvarsforskningen. Även bredare ambitioner som vanligen kopplas till akademisk humaniora kom till uttryck. Just försvaret av demokratin beskrivs ofta som en av de mest grundläggande uppgifterna för humaniora i stort.[39]

Furustig och Rolf ska ses som exempel på vad som i den kunskapshistoriska forskningen kallas för kunskapsaktörer och den roll de aktörerna spelar för att befordra betydelsen av olika kunskaper.[40] Begreppet kunskapsaktör hjälper till att lyfta fram personer som har främjat humanioras betydelse, oavsett om de själva har sett sig som humanister eller inte. Det är inte heller avgörande om de har haft för avsikt att skapa ny kunskap. Det handlar alltså om aktörer både inom och utanför de humanistiska fakulteterna vid universitet och högskolor. Furustig och Rolf var humanistiska kunskapsaktörer i den meningen att de utvecklade och använde akademisk humaniora för den svenska försvarsforskningen. Kunskapen presenterades i ett format som var avsett för aktörer i policyskapande försvarsverksamheter. Jag betraktar det som en process där humanistisk kunskap gjordes användbar i arbetet med att utforma och genomföra interventioner för att förbättra Sveriges försvar och nå försvarspolitiska mål. Genom Rolf och Furustig samt på grund av FOA:s position och uppgifter kom humaniora in i den vetenskapliga rådgivningen i det svenska totalförsvaret.

Humaniora mellan krig och fred

Det kan förefalla som om försvaret står långt ifrån den ambition som vanligen vägleder humanistisk utbildning och forskning vad gäller att utveckla kritiska perspektiv på regering och maktutövning. Samtidigt finns det en

lång historia av samröre mellan humaniora och militären. Exempelvis har frågan om det avtryck som historiska kunskaper har lämnat i försvarssammanhang väckt stort forskningsintresse både nationellt och internationellt.[41] Militär strategi bygger i någon mening alltid på historia i form av erfarenheter från tidigare skeenden, vilka vägleder antaganden om en i stora stycken okänd framtid. Det innebär inte nödvändigtvis att historievetenskapens inflytande är signifikant. Det innebär givetvis inte heller att historiker och andra humanister alltid är nöjda med hur deras kunskaper används. Även språkforskare har varit en del av försvarsarbetet i Sverige och utomlands. I Sverige har det funnits humanister i de operativa delarna av totalförsvaret. Utöver de exempel som jag ger i det här kapitlet har myndigheter i det psykologiska försvaret anlitat retoriker och språkvetare.[42]

Antropologer har också involverats i militära sammanhang under efterkrigstiden, inte minst i USA.[43] Antropologi och kulturvetenskap har tillämpats av den amerikanska militären, bland annat för att formulera informationskampanjer och i syfte att få kunskap om befolkningar för att underlätta militära operationer i länder där USA har fört krig.[44] Det finns tydliga skillnader mellan den amerikanska militären och det svenska totalförsvaret. Sverige hade under efterkrigstiden ett psykologiskt försvar som primärt inte var inriktat mot potentiella fiender utan mot den svenska civilbefolkningen. Det psykologiska försvaret skulle förbättra befolkningens och landets skydd mot propaganda samt upprätthålla och öka befolkningens försvarsvilja. Uppgifterna inkluderade att i krig och kris säkerställa förmedlingen av information mellan stat, medier och medborgare.[45]

Den rådgivning som Furustig och Rolf formulerade gällde såväl hur information borde analyseras och tolkas som hur den borde utformas för att tjäna sina syften. Det svenska psykologiska försvarets ansvar för informationen till medborgarna vid ett krigsutbrott och i andra slags kriser blev större i slutet av 1900-talet. Det var följaktligen viktigt att informationen var utformad på ett lämpligt sätt. Furustig och Rolf skrev en rapport som presenterade verktyg för att hjälpa till med detta. Det gällde alltså att utvärdera myndighetsinformationens utformning. Med myndighetsinformationen ville man åstadkomma eftersträvansvärda resultat och beteenden hos befolkningen i linje med uppfattningen att det gick att ”motivera genom att informera”.[46]

Internet gav under 1990-talet upphov till nya problem vad gällde vilka informationskällor som gick att lita på och hur källornas tillförlitlighet skulle bedömas. För SPF var frågan om källkritik grundläggande och nya utredningar genomfördes om hur källkritiska metoder skulle kunna tillämpas i förhållande till de nya svårigheter som uppstod.[47] Källkritikens historievetenskapliga ursprung noterades av såväl SPF som FOA. Idealt sett borde enligt Furustig källkritik och textgranskning tillämpas av både allmänheten och de statliga myndigheter som ansvarade för att organisera den offentliga informationsverksamheten.[48]

De rapporter som Furustig och Rolf producerade distribuerades till centrala aktörer i det svenska försvaret, bland annat Överbefälhavaren, Högkvarteret, Tolkskolan, Säpo, Försvarets materielverk och Beredskapsnämnden/SPF. De spreds även till akademiska miljöer, bland annat dåvarande Militärhögskolan och universiteten i Lund, Göteborg och Stockholm. I somliga fall förekommer resonemang i rapporterna om vilka mottagare de vände sig till och varför. Rapporterna hade en bred målgrupp. I en rapport från mitten av 1990-talet om informationsvärdering, textkritik och källkritik hette det exempelvis: ”[Rapporten] vänder sig till forskare och övriga yrkesutövare, vars uppgift det är att bedöma information (exempelvis militär, polis, journalister och analytiker). Därutöver torde de flesta av oss ha nytta av en medvetet kritisk attityd även i vardagssammanhang, med hänsyn till det utökade behovet av information”.[49] Vid mitten av 1990-talet uppmärksammades att informationspåverkan riktades mot svenska företag.[50] Därför distribuerades resultaten av FOA:s arbete även till svenska företagare och näringslivet.

Samarbetet mellan FOA och aktörer i det psykologiska försvaret är ett exempel på hur kunskap som utvecklades vid FOA blev en del av den vetenskapliga rådgivningen för försvarspolicy. Samarbetena mellan forskare och olika aktörer i försvaret var inte alltid friktionsfria. Furustig påpekade de skilda intressen som kunde uppstå mellan å ena sidan forskare som försökte förstå mekanismer vid vilseledningsoperationer och å andra sidan försvarsaktörer som primärt intresserade sig för vilka metoder för vilseledning som användes, vilka effekter de fick och hur de skulle kunna upptäckas och motverkas.[51]

Den humanistiska kunskapen spreds genom FOA:s institutionella nät-

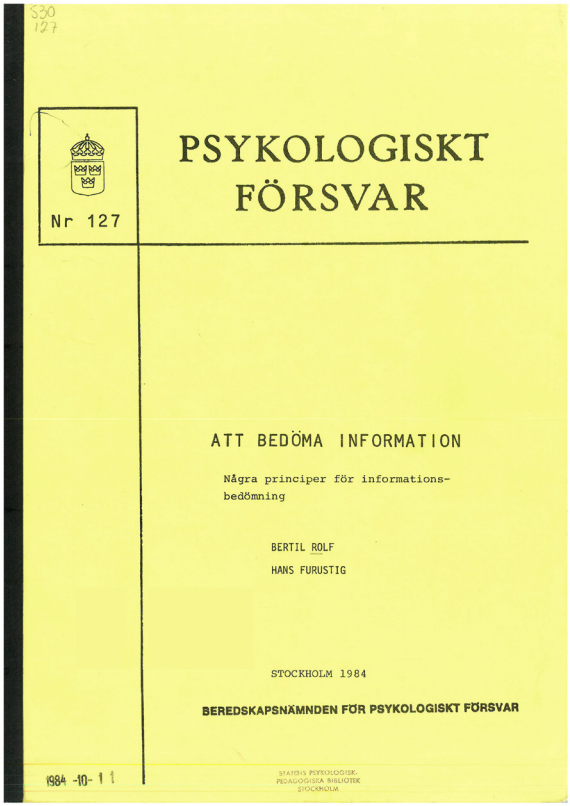
S30
127

Nr 127

PSYKOLOGISKT FÖRSVAR

ATT BEDÖMA INFORMATION

Några principer för informations-
bedömning

BERTIL ROLF
HANS FURUSTIG

STOCKHOLM 1984

BEREDSKAPSNÄMNDEN FÖR PSYKOLOGISKT FÖRSVAR

1984 -10- 11

STATENS PSYKOLOGISK-PEDAGOGISKA BIBLIOTEK STOCKHOLM

● **METODER FÖR ATT ANALYSERA OCH BEDÖMA TEXT** som utvecklades inom humanistiska ämnesområden användes inom det svenska psykologiska försvaret.

verk och samarbeten. Genom det psykologiska försvaret fick den en plats i ett försvarsarbete som handlade om att förbättra landets skydd mot propaganda och den svenska befolkningens förmåga att kritiskt granska argument och påståenden i medierna och de politiska debatterna. De FOA-rapporter som lyfte fram betydelsen av humanistisk kunskap var en del i en försvarsverksamhet som genomsyrade den svenska statens sätt att fungera under efterkrigstiden. Statens informationsverksamhet ingick i ett regeringsarbete som gällde att utbilda befolkningen om de hot som fanns och försöka orkestrera dess agerande i kris eller krig. Under hela efterkrigstiden gjorde svenska myndigheter omfattande satsningar på informations- och utbildningskampanjer som syftade till att skydda den svenska demo-

● **DEN KÄNDA ILLUSTRATIONEN** där betraktaren kan se både en äldre och en yngre kvinna användes av FOA i rapporter om informationspåverkan och vilseledande information.

kratin från vad som uppfattades som totalitära tendenser. Till följd av erfarenheterna av andra världskriget utvecklades insatser för att dana vad som kallades för demokratiskt sinnade medborgare.[52] Uppgiften att öka befolkningens förmåga att identifiera propaganda och vilseledningsförsök i den offentliga debatten ses i den här undersökningen som ett led i det bredare arbete som försvarsaktörer och politiker genomförde för att värna den svenska demokratin.

Det psykologiska försvarets uppgifter formulerades i relation till informationspåverkans eller den psykologiska krigföringens potentiella omfattning. Propagandaverksamheter och psykologisk krigföring genomsyrade kalla kriget. Psykologisk krigföring kan i princip utkämpas i alla medier

och inom konst och litteratur på i stort sett alla nivåer av samhället, såväl lokalt som globalt. Humanistisk kunskap fick genom FOA och det psykologiska försvaret en aktiv roll i förhållande till denna försvarspolitiska situation.

Den säkerhetspolitiska analysen förändrades radikalt efter kalla krigets slut. Samtidigt som nya problem identifierades fanns tidigare svårigheter kvar. Kunskap kring källkritik har sedan 1990-talet tagits upp av svenska myndigheter i det psykologiska försvaret och har blivit vad jag i ett annat sammanhang har kallat för en regeringsteknologi.[53] Enskilda individers eget ansvar för att bedöma trovärdigheten hos olika och ofta okända källor har förtydligats. Diskussionerna kring källkritik samlar en stor mängd aktörer. En situation har i dag uppstått där källkritik har blivit ett slags tveeggat svärd. Begreppet källkritik används exempelvis som ett retoriskt instrument för att kritisera motståndare och rentav som ett verktyg för att ifrågasätta de myndigheter och statliga aktörer som själva understryker betydelsen av att befolkningen är källkritisk.[54]

En viktig aspekt av politiskt arbete handlar om att få människor att förändra sina beteenden, skaffa sig särskilda kunskaper eller anamma särskilda uppfattningar som ligger i linje med politiska mål. Den kunskap om befolkningens förmåga att tolka och agera på information som utvecklades i den svenska försvarsforskningen var både teoretiskt och praktiskt orienterad. Den låg till grund för teoretiska reflexioner inom försvaret och var samtidigt en del i ett försök att etablera ett slags uppförandekod som föreskrev hur den svenska befolkningen borde agera i förhållande till de nya säkerhetshot som försvarsexperter identifierade. Sett ur det perspektivet utgjorde humanistisk kunskap en del av ett politiskt arbete med att skapa mänskliga beteenden som ansågs nödvändiga för att bygga upp landets försvar i förhållande till de problem med propaganda, påverkanskampanjer och vilseledande information som i försvarssammanhang kopplades till digitala medier och internet.

Avslutning

I det här kapitlet har jag synliggjort en process där humanistisk kunskap blev en del av det svenska försvaret under 1900-talets sista decennier. Jag

har undersökt betydelsen av textbedömning, argumentationsanalys och källkritik vid FOA. Kapitlet bidrar till den historiska forskningsuppgiften att blottlägga betydelsen av humanistisk kunskap i de komplex av kunskap och makt som var aktiva i den svenska staten under efterkrigstiden. Jag har identifierat tre faktorer genom vilka humanistisk kunskap gjordes användbar. För det första etablerades en problemformulering som gjorde det möjligt att formulera insatser på basis av humanistisk kunskap. Det jag har kallat för ett humanistiskt kunskapsbehov växte fram i förhållande till den försvarspolitiska diskussionen kring propaganda, informationspåverkan, digitala medier och internet. En problemformulering etablerades i försvaret där befolkningens förmåga att hämta in, tolka och agera på information underströks.

För det andra har jag lyft fram aktörer som befordrade betydelsen av humanistisk kunskap i den svenska försvarsforskningen. Jag har identifierat vad jag med hjälp av begrepp från kunskapshistorisk forskning har kallat humanistiska kunskapsaktörer som var verksamma vid eller knutna till FOA. Dessa aktörer producerade, hämtade in och använde humanistisk kunskap från universitet och högskolor. Kunskapen formulerades i ett format som var anpassat för myndigheter inom det svenska försvaret som skapade och genomförde försvarspolicy.

För det tredje har den humanistiska kunskapen satts i relation till FOA:s institutionella målsättningar och det försvarsarbete som FOA gjorde. Humanistisk kunskap som utvecklades vid högskolor och universitet både i Sverige och utomlands kopplades till FOA:s institutionella syften och tog del i att nå svenska försvarspolitiska målsättningar. Kunskapen spreds i FOA:s institutionella kontaktnät. Genom det samarbete som fanns mellan FOA och det svenska psykologiska försvaret kom den kunskapen in i sammanhang där interventioner skapades för att skydda Sveriges demokrati och förbättra landets försvar mot propaganda och informationspåverkan.

Humanistisk kunskap har i kapitlet relaterats till ett politiskt arbete med att befrämja eller skapa särskilda beteenden hos den svenska befolkningen. Det arbetet byggde på en uppfattning om att landets demokrati skulle upprätthållas av en befolkning av kritiskt sinnade individer som skulle utrustas med rätta förmågor att kunna granska politiska debatter och argument samt identifiera propaganda och vilseledningsförsök. Några

av de uppgifter som vanligen betonas i diskussionen om akademisk humaniora underströks även i det försvarspolitiska sammanhanget vad gällde att värna demokratin och den kritiska, offentliga debatten.

Jag visar här hur humanistisk kunskap utvecklades i den svenska statsapparaten i slutet av 1900-talet, då akademisk humaniora gjordes användbar för att bistå det svenska försvaret i ett försvarspolitiskt landskap som genomsyrades av osäkerhet och nya former av att påverka den allmänna opinionen och det politiska beslutsfattandet. Samtidigt bidrar kapitlet till kunskaperna om FOA:s verksamhet och utveckling. Jag visar hur humanistisk kunskap utvecklades genom teorier och metoder samt operationaliserades på andra sätt, i domäner utanför universiteten och högskolorna, vilka inte uttryckligen benämndes som humanistiska. Det bidrar till en uppvärdering av humanioras inflytande i den svenska staten under efterkrigstiden. När humanioras betydelse i försvarspolitiken lyfts fram aktualiseras samtidigt nya frågor om humanioras historia, inflytande och uppgifter. Det blir också relevant att fortsätta undersöka vilket utrymme det har funnits och bör finnas för att nå den för många humanioraområden centrala ambitionen att bibehålla en kritisk distans till den politiska makten.

Noter

Detta kapitel är en del av ett forskningsprojekt som belyser utvecklingen och användningen av humanistisk kunskap i den svenska försvarsforskningen under den senare delen av 1900-talet. Projektet finansieras av Riksbankens Jubileumsfond.

1. Leni Björklund, ”Försvarsministerns förord”, i Eino Tubin (red.), *Förfäras ej: 50 år med det psykologiska försvaret* (Stockholm: Styrelsen för psykologiskt försvar, 2003), s. 4.

2. För det svenska sammanhanget se Per Lundin, *Bilsamhället: Ideologi, expertis och regelskapande i efterkrigstidens Sverige* (Stockholm: Stockholmia, 2014); Katarina Nordström, *Trängsel i välfärdsstaten: Expertis, politik och rumslig planering i 1960- och 1970-talets Sverige* (Uppsala: Uppsala universitet, 2018); Pär Wikman, *Kulturgeografin tar plats i välfärdsstaten: Vetenskapliga modeller och politiska reformer under efterkrigstidens första decennier* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2019).

3. Anders Ekström & Sverker Sörlin, *Alltings mått: Humanistisk kunskap i framtidens samhälle* (Stockholm: Norstedt, 2015); Svante Nordin, *Humaniora i Sverige: Framväxt, guldålder, kris* (Stockholm: Atlantis, 2008); Hampus Östh Gustafsson, *Folkhemmets*

styvbarn: Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980 (Göteborg: Daidalos, 2020).

4. Eleonora Belfiore & Anna Upchurch, *Humanities in the Twenty-First Century: Beyond Utility and Markets* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013); Paul Benneworth, Magnus Gulbrandsen & Ellen Hazelkorn, *The Impact and Future of Arts and Humanities Research* (London: Palgrave Macmillan, 2016); Donald L. Drakeman, *Why We Need the Humanities: Life Science, Law and the Common Good* (Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2016); Claus Emmeche, David Budtz Pedersen & Frederik Stjernfelt, *Mapping Frontier Research in the Humanities* (London: Bloomsbury Academic, 2016); Johan Östling, Anton Jansson & Ragni Svensson Stringberg, *Humanister i offentligheten: Kunskapens aktörer och arenor under efterkrigstiden* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2022).

5. David Budtz Pedersen, Jonas Følsgaard Grønvad & Rolf Hvidtfeldt, ”Methods for Mapping the Impact of Social Sciences and Humanities: A Literature Review”, *Research Evaluation* 29:1 (2020).

6. Johan Östling, Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar & Kari H. Nordberg (red.), *Circulation of Knowledge: Explorations in the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2018); Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar (red.), *Forms of Knowledge: Developing the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2020).

7. Wilhelm Agrell, *Vetenskapen i försvarets tjänst: De nya stridsmedlen, försvarsforskningen och kampen om det svenska försvarets struktur* (Lund: Lund University Press, 1989); Wilhelm Agrell, *Svenska förintelsevapen: Utvecklingen av kemiska och nukleära stridsmedel 1928–1970* (Lund: Historiska Media, 2002); Johan Gribbe, *Stril 60: Teknik, vetenskap och svensk säkerhetspolitik under det kalla kriget* (Stockholm: Gidlund, 2011); Per Lundin, Niklas Stenlås & Johan Gribbe, *Science for Welfare and Warfare: Technology and State Initiative in Cold War Sweden* (Sagamore Beach, MA: Science History Publications, 2010); Niklas Stenlås, ”Rise and Decline of Sweden’s Military-Industrial Complex”, i Dieter H. Kollmer & Torsten Diedrich (red.), *Militärisch-Industrieller Komplex? Rüstung in Europa und Nordamerika nach dem Zweiten Weltkrieg* (Freiburg: Rohmbach, 2015).

8. Eric Bergelin, *Planeringsforskningens genombrott: Försvarets forskningsanstalt och det globala kalla krigets planeringsexperter* (Uppsala: Uppsala universitet, 2023). Jag har själv bland annat studerat användningen av kulturvetenskapliga och historiska kunskaper samt de flytande gränserna mellan humaniora och samhällsvetenskap: Fredrik Bertilsson, ”Från fä till folk: Införandet av en empiriskt bestämd människosyn i den svenska civilförsvarsplaneringen”, i Linus Salö (red.), *Humanvetenskapernas verkningar: Kunskap, samverkan, genomslag* (Stockholm: Dialogos förlag, 2021); Fredrik Bertilsson, ”The Swedish Defence Research Establishment (FOA) and the Influence of Historical Knowledge on Swedish Civil Resistance Policy”, *Scandinavian Journal of History*, 46:4 (2021); Fredrik Bertilsson, ”Borderline Humanities: Culture, History, Language and Beliefs in Swedish Defense Research”, i Anders Ekström, Thomas Karlsohn & Hampus

Östh Gustafsson (red.), *The Humanities and the Modern Politics of Knowledge: The Impact and Organization of the Humanities in Sweden 1850–2020* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2022).

9. Marie Cronqvist, ”Mediekunskaper och propagandaanalyser”, i Fredrik Norén & Emil Stjernholm (red.), *Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar och PROPAN-projektet 1970–1974* (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2019). Se även Cronqvists och Peter Bennesveds kapitel i den här antologin.

10. Rolf Torstendahl, ”Källkritik, metod och vetenskap”, *Historisk tidskrift* 125:2 (2005), s. 209–210.

11. Jonathan Xavier Inda, ”Analytics of the Modern: An Introduction”, i Jonathan Xavier Inda (red.), *Anthropologies of Modernity: Foucault, Governmentality and Life Politics* (Oxford: Blackwell, 2005), s. 8.

12. Nikolas Rose, *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self* (London: Free Association Books, 1999), s. 30.

13. Carol Lee Bacchi, *Analysing Policy: What's the Problem Represented to Be?* (Frenchs Forest, N.S.W.: Pearson cop., 2009), s. 26.

14. Wilhelm Agrell, *Vetenskapen i försvarets tjänst: De nya stridsmedlen, försvarsforskningen och kampen om det svenska försvarets struktur* (Lund: Lund University Press, 1989), s. 12.

15. Arne Kaijser & Joar Tiberg, ”From Operations Research to Future Studies: The Establishment, Diffusion, and Transformation of the Systems Approach in Sweden, 1945–1980”, i Agatha C. Hughes & Thomas P. Hughes (red.), *Systems, Experts, and Computers: The Systems Approach in Management and Engineering, World War II and After* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2000).

16. Roald Gjelsten, ”Simulert forsvar? Forsvarets forskningsinstitutt og Sjøforsvaret: Ulike tilnærminger til forsvarsplanlegging”, *Forsvarsstudier*, 3 (2001), s. 115. FFI:s historia undersöks i Olav Njølstad & Olav Wicken, *Kunnskap som våpen: Forsvarets forskningsinstitutt 1946–1975* (Oslo: Tano Aschehoug, 1997).

17. Åke Sandberg, *En fråga om metod: Alternativt perspektiv på långsiktsplanering och framtidsstudier* (Stockholm: Prisma, 1980).

18. *1969 års försvarsforskningsutredning. Forskningen inom försvaret: Förslag till ny organisation för FOA, FFA, MPI och viss försvarsmedicinsk forskning*, SOU 1972:8; *1969 års försvarsforskningsutredning. Forskning för försvarssektorn*, SOU 1970:54.

19. Gunnar Ström, *Humanvetenskaplig forskning för totalförsvaret* (Stockholm: FOA, 1982), s. 20–25.

20. Ebbe Blomgren, *Befolkningen under krig och kris: En beteendevetenskaplig diskussion* (Stockholm: FOA, 1985), s. 67.

21. Stefan Jerkeby & Jan Ch. Karlsson, *Drivkrafter bakom handlingar under ockupation* (Sundbyberg: FOA, 1992).

22. Liselotte Jakobsen & Jan Ch. Karlsson, ”Livsformer och riskområdet”, i Ann

Enander & Liselotte Jakobsen (red.), *Risk och hot i den svenska vardagen: Allt från Tjernobyl till skuren sås* (Stockholm: ÖCB, 1996), s. 27–28.

23. FOA utredde frågan om de säkerhetsproblem som internet och digitala medier gav upphov till i flera rapporter, till exempel: Malin Fylkner, Birgitta Lewerentz, Eva Mittermaier & Anders E. Eriksson, *Svenska röster om informationskrigföring* (Stockholm: FOA, 1999); Eva Mittermaier & Peter Westrin, *Infrastrukturens sårbarhet med avseende på logiska, IT-relaterade hot* (Stockholm: FOA, 1999); Malin Fylkner, Josefin Grennert & Eva Mittermaier, *Internationellt samarbete kring IT-hot* (Stockholm: FOA, 2000); Anders E. Eriksson & Malin Fylkner, *IT-related Threats in the Network Society: Suggestions for a Swedish Proactive Agenda* (Stockholm: FOA, 2000).

24. Hans Furustig, *Psykologiska operationer vid konflikten i Persiska viken 1990–91* (Stockholm: FOA, 1991); Stig Hadenius & Elisabeth Stúr, *Bilden av ett krig. D. 3, Hopp och fruktan: Om prognoser i några svenska medier under Irakkonflikten* (Stockholm: SPF, 1992); Håkan Hvitfelt & Karin Mattsson, *Bilden av ett krig. D. 2, Gulfkriget: Ett mediedrama i två akter* (Stockholm: SPF, 1992); Roland Nordlund (red.), *Bilden av ett krig. D. 1, Svenskarna, medierna och Gulfkriget* (Stockholm: SPF, 1992).

25. Hans Furustig, *Vilseledning och påverkan genom reflexive control* (Stockholm: FOA, 1994); Hans Furustig, *Informationsvärdering: Källkritik och textkritik* (Sundbyberg: FOA, 1994); Hans Furustig, *Vilseledning mot företag* (Stockholm: FOA, 1995); Hans Furustig & Nils-Emil Lindahl, *Omvärldsanalys: Informationshantering på 20-hundratalet* (Stockholm: FOA, 1995); Nils-Emil Lindahl, *Lågintensitetskonflikter: Breddad hotbild?* (Stockholm: FOA, 1994); Gunnar Sjöstedt, *Operationer mot nationella säkerhetspolitiska militära intressen* (Stockholm: FOA, 1994); Lars Ulfving, *Den stora maskeraden* (Stockholm: FOA, 1994).

26. Se Bacchi 2009, s. 26.

27. Hans Furustig, *Människa och maskin: Ergonomins roll vid systemutveckling* (Stockholm: FOA, 1983).

28. Hans Furustig, *Debatt och försvarsdebatt: Några problemområden* (Stockholm: FOA, 1982); Hans Furustig, *Etik och teknik i informationens värld* (Stockholm: FOA, 1981).

29. Hans Furustig, *Några allmänna principer för textbedömning* (Stockholm: FOA, 1984).

30. Bertil Rolf, *Topics on Vagueness* (Lund: Filosofiska institutionen, Lunds universitet, 1981).

31. Bertil Rolf, *Militär kompetens: Traditioners förnyelse 1500–1940* (Nora: Nya Doxa, 1998).

32. Bertil Rolf, *Argumentationsanalys i fredsdebatten: En modell och dess tillämpning* (Lund: Lunds universitet, 1984); Bertil Rolf, *Debattidén och debattnormer: En teori om debattens natur och dess moral* (Lund: Lunds universitet, 1983); Bertil Rolf, *Kunskapskritik och kunskapsgenetik: Hur kunskapens giltighet beror av dess härstamning* (Stockholm: FOA, 1983).

33. Bertil Rolf & Hans Furustig, *Att bedöma information: Några principer för informa-*

tionsbedömning (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1984).

34. Furustig 1984, s. 33.

35. Furustig 1984, s. 5.

36. Furustig 1984, s. 6, emfas i original.

37. Bacchi 2009, s. xi.

38. Furustig 1982, s. 4.

39. Bland de mest välciterade i det sammanhanget är Martha Nussbaum, *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities* (Princeton: Princeton University Press, 2010).

40. David Larsson Heidenblad & Johan Östling, ”Efterord: Nordisk kunskapshistoria inför 2020-talet”, *Kulturstudier*, vol. 2 (2019), s. 199–202; Johan Östling, ”En kunskapsarena och dess aktörer: Under strecket och kunskapscirkulation i 1960-talets offentlighet”, *Historisk tidskrift* 140:1 (2020), s. 119–121.

41. Azar Gat, *A History of Military Thought: From the Enlightenment to the Cold War* (Oxford: Oxford University Press, 2001); Beatrice Heuser, *The Strategy Makers: Thoughts on War and Society from Machiavelli to Clausewitz* (Santa Barbara: Praeger, 2010); Marc Trachtenberg, *History and Strategy* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1991); Michael Howard, *The Lessons of History* (New Haven: Yale University Press, 1991).

42. Rolf Hedquist har författat ett antal rapporter åt det psykologiska försvaret om retorikens betydelse: Rolf Hedquist, *Att påverka med språk: En översikt av språkliga påverkningsmedel med exemplifiering från Radio Moskvas, Radio Berlin Internationals och Radio Polonias svenskspråkiga sändningar* (Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, 1982); Rolf Hedquist, *Trovärdighet: En förutsättning för förtroende* (Stockholm: Styrelsen för psykologiskt försvar, 2002).

43. Montgomery McFate, *Military Anthropology: Soldiers, Scholars and Subjects at the Margins of Empire* (Oxford: Oxford University Press, 2018); Peter Mandler, *Return from the Natives: How Margaret Mead Won the Second World War and Lost the Cold War* (New Haven: Yale University Press, 2013); Dustin M. Wax, *Anthropology at the Dawn of the Cold War: The Influence of Foundations, McCarthyism, and the CIA* (London: Pluto Press, 2008).

44. McFate 2018, s. 8

45. SFS 1988:853. *Statens författningssamling. Förordning (1988:853) med instruktion för Styrelsen för psykologiskt försvar*, 1988.

46. Rolf & Furustig 1984, s. 5.

47. Göran Leth & Torsten Thurén, *Källkritik för Internet* (Stockholm: SPF, 2000).

48. Furustig 1994, s. 8.

49. Furustig 1994, s. 7.

50. Furustig 1995.

51. Hans Furustig, ”Förord”, i Lars Ulfving, *Den stora maskeraden* (Stockholm: FOA, 1994b), s. ii.

52. Ett tidigt inlägg i diskussionerna kring betydelsen och utformningen av de in-

satserna finns i Torgny T. Segerstedt, *Inför framtidens demokrati* (Stockholm: Kooperativa förbundets bokförlag, 1944).

53. Fredrik Bertilsson, ”Source Criticism as a Technology of Government in the Swedish Psychological Defence: The Impact of Humanistic Knowledge on Contemporary Security Policy”, *Humanities* 10:1 (2021).

54. Jutta Halder & Olof Sundin, *Paradoxes of Media and Information Literacy: The Crisis of Information* (London: Routledge, 2022), kap. 6.

FÖRSTA FJÄRIL BOKEN
FÖRSTA FÅGEL BOKEN
FÖRSTA TRÄDGÅRDS BOKEN
FÖRSTA FÄRG BOKEN
FÖRSTA NATUR BOKEN
FÖRSTA SVAMP BOKEN
The Little Steamroller
GRAHAM GREENE
EN FÖRSVUNNEN VÄRLD
SIR A. CONAN DOYLE
MOBY DICK
ODYSSEUS ÄVENTYR

12

Mot den läsande människans aktivering

Humanistisk kunskap i 1900-talets kulturpolitik

LINNÉA LINDSKÖLD, ERIK ERLANSON & PETER HENNING

När värdet av läsning diskuteras i den senaste litteraturutredningen (2012) slås det fast att ”läsning av litteratur”, betraktat utifrån ”ett humanistiskt perspektiv eller ett bildningsperspektiv”, har ”ett värde i sig”. I det fortsatta resonemanget talar man om ett ”humanistiskt bildningsperspektiv”, och vidgar samtidigt frågan om läsning till att inbegripa kunskap om ”de olika litterära kulturarv som utgör världslitteraturens ryggrad”. Emellertid blir detta bildningsideal också föremål för självkritik. Även om det humanistiska perspektivet inte bör ”förringas”, konstaterar man att det kan vara svårt att veta huruvida läsningen uppfyller sin humanistiskt bildande funktion – i alla fall jämfört med mätningar av läsförmåga, skolresultat och demokratisk delaktighet.[1] I viktiga avseenden måste alltså kulturpolitikens mål betraktas som omätbara.

Denna passage, som för övrigt är den enda del av betänkandet där begreppen humaniora och humanism tas i bruk, är representativ för en spänning som har präglat kulturpolitiken alltsedan 1900-talets andra hälft, det vill säga när kulturpolitiken inrättades som ett eget politikområde. I grunden handlar det om vilken typ av kunskap som kulturpolitiken kan och bör bygga på, samt hur politikens kunskapssyn relaterar till specifika

● **I DEN SENASTE LITTERATURUTREDNINGEN** (2012) delas värdet av läsning upp i ett instrumentellt perspektiv, för att tillägna sig vissa förmågor, och i ett ”humanistiskt bildningsperspektiv”, där estetiska upplevelser lyfts fram.

förväntningar på de medborgare som är dess föremål. Den moderna kulturpolitikens vagga i samhällsvetenskapen är en etablerad utgångspunkt i forskningen om kulturpolitikens kunskapshistoria.[2] Under 1940-talet började sociologiska och beteendevetenskapliga metoder användas för att identifiera kulturpolitikens subjekt och objekt, framför allt genom statistiska undersökningar. My Klockar Linder med flera har också visat hur humanistisk forskning bedömdes vara otillräcklig när kulturpolitiken formerades som självständigt politikområde och kulturen skulle inlemmas i efterkrigstidens välfärdsapparat.[3] Så kom det sig att det politisk-administrativa område, vars innehåll överlappar med de humanistiska vetenskaperna, i grunden vilar på en samhällsvetenskaplig rationalitet.

Citatet från 2012 års litteraturutredning indikerar dock att det humanistiska perspektivet likväl har en plats i den kulturpolitiska diskursen.

Diskussionen om det omätbara i kulturpolitiken går att härleda till perioden för formeringen av kulturpolitik som ett administrativt område, cirka 1930–1974. Parallellt med de mätningar vilka etablerade befolkningens kulturkonsumtion som ett föremål för politisk styrning, identifierade nämligen kulturpolitiska aktörer aspekter av människans liv utom räckhåll för dessa metoder. Det handlar till exempel om böjelser, livslust och kreativitet – samt, på ett övergripande plan, om insikten att miljöns och infrastrukturens sinnliga kvaliteter kan användas som gränssnitt för att manipulera dessa krafter.

Relationen mellan kultur och politik har ofta beskrivits i polära termer, det vill säga som distinkta sfärer vilkas sidoställning alstrar ömsom positiva, ömsom negativa energier.[4] Av detta skäl har det till exempel hetat att ”kulturen är kulturpolitikens stora problem” – en utsaga som antyder att det rör sig om två separata kretslopp.[5] Som en vidare konsekvens av detta slags resonemang framstår kulturpolitikens historiska ambitioner ofta som motstridiga. Många har till exempel framhållit viljan att demokratisera kulturen och att värna konstens autonomi som en motsättning i efterkrigstidens svenska och nordiska kulturpolitik. Vi vill emellertid föreslå att den kulturpolitiska utvecklingen i Sverige inte enbart pekar på olika spänningar mellan konst och politik. Snarare kan kulturpolitiken användas som en lins genom vilken vissa grundläggande relationer mellan konst, litteratur, politik och liv blir möjliga att urskilja. De samband som vi härmed vill synliggöra handlar om konstens, litteraturens och politikens respektive innebörder och funktioner.

Vi utgår i denna studie från idén om humanism som en specifik kunskapsform vilken kontrasterar mot välfärdsstatens dominerande samhällsvetenskapliga och naturvetenskapliga kunskapsformer.[6] I ett kulturpolitiskt sammanhang överlappar en sådan humanistisk kunskapsform till stora delar med bildning och folkbildning, framför allt i den gemensamma synen på människans utvecklingspotential i mötet med konst och kultur. Detta är relevant för humaniora i bredare bemärkelse då det synliggör hur en humanistisk kunskapsform, utanför akademins ramar, påverkar ett politikområde. Det här är dock inte en begreppshistorisk analys. Snarare vill vi undersöka den humanistiska kunskapsformens avtryck i den kulturpolitiska diskursen. De empiriska exemplen handlar framför allt om litteratur

och läsning. Likväl använder vi i texten omväxlande begreppen litteratur och konst, eftersom den läsart det är fråga om inte sällan går på tvärs över konstarterna.

Med detta kapitel vill vi presentera de metodologiska utgångspunkter som gör det möjligt att anlägga ett sådant perspektiv, samt med hjälp av exempel från den kulturpolitiska diskursen under 1930- och 1950-talen diskutera dess möjliga konsekvenser för förståelsen av hur humanistiska kunskapsformer har präglat kulturpolitiken i välfärdsstatens Sverige. Innan diskussionen tar vid behöver vi dock säga något om studiens begreppsliga utgångspunkter.

Centrala begrepp

Kulturpolitik förstås i detta kapitel främst i empirisk mening, det vill säga som ett förvaltningspolitiskt område (i vardande).[7] Mer komplicerat är det med begreppen ”humaniora”, ”humanism”, ”bildning” och ”folkbildning”.

För undersökningens vidkommande är begreppet humaniora, betraktat som ett samlingsnamn för en tämligen heterogen grupp vetenskapliga discipliner, mindre användbart. Den kunskapsform vi diskuterar är inte begränsad till universitetsvärlden, utan måste tvärtom anses prägla samhället i en vidare mening. Av detta skäl framstår en förståelse av humanism som ”idétradition eller livshållning” som en mer lämplig utgångspunkt.[8] Jonas Hansson skriver att de olika sätten att förstå humanism kan ses som ”en fortgående kamp om definitionen av det mänskliga” och begreppet överlappar därmed med begreppet bildning.[9]

Utan att i detalj redogöra för bildningsbegreppets historia kan vi peka på några centrala drag med betydelse för kulturpolitikens utveckling i Sverige. För det första måste bildning förstås som en ändlös process; människans lärande är aldrig färdigt. Denna bildningsgång kan handla om individens eget sökande utan givna mål, men också om en evolutionär utveckling av människan som art. Därtill rymmer bildningsbegreppet både elitistiska och emancipatoriska anspråk, en konflikt av central betydelse för denna studie.[10] Folkbildningsrörelsen var från 1880-talet och framåt i första hand ett sätt att, med studiecirkeln som verktyg, samordna en bildningsrörelse av och för arbetarklassen. Från bildningstraditionen tog

rörelsen med sig dess ”idealistiska grundsyn, dess idéer om förädling och kultivering av individen”.[11] Per Sundgren noterar i sin genomgång av arbetarrörelsens kulturpolitik och kultursyn att ett nyhumanistiskt bildningsideal präglat folkbildningsrörelsen och den tidiga kulturpolitiska diskursen, inte minst ifråga om ”synen på bildningen som en inre process i vilken individen genom egen aktivitet steg för steg moraliskt och estetiskt kan utveckla sin personlighet”.[12]

Av denna snabba skiss framgår att de i kulturpolitiken centrala begreppen bildning och folkbildning ofta är liktydiga med humanism – speciellt med avseende på människans potential till utveckling. Även de humanistiska vetenskapsgrenarna delar de ideal som genomsyrar såväl bildningssom humanismbegreppet, framför allt i synen på individens utveckling. Sedan efterkrigstidens slut har humaniora även associerats med ideal om kritiskt tänkande och empati samt förknippats med försvaret och främjandet av det demokratiska samhället.[13] Dessa ideal har i sin tur använts för att legitimera kulturpolitiken som område. Ett exempel på detta är kulturministerposten som sedan 2014 kombineras med rollen som demokratiminister.

Ett begrepp som däremot historiskt har använts i motsats till både humanism och humaniora är ”social ingenjörskonst”, vilket avser försöket att forma en ny människa med hjälp av genomgripande socialpolitiska förändringar, ekonomiska analyser och en allmän rationalisering av samhället. Hansson formulerar det på följande vis: ”Om humanisten inriktar sig på individens omvandling så handlar det för den sociale ingenjören om att genomföra systemförändringar.”[14] Även kulturpolitiken kan dock betraktas som ett exempel på social ingenjörskonst, men då med kulturen och den enskilda medborgarens bildningsgång i fokus.[15] Detta antyder i sin tur att rågången mellan humanistisk och samhällsvetenskaplig kunskap varit mindre skarp än vad tidigare forskning gjort gällande.[16]

Ett biopolitiskt perspektiv

Vår undersökning utgår från Michel Foucaults förståelse av begreppet biopolitik. Begreppet, som populariserades genom Foucaults föreläsningar på 1970- och 1980-talen, har blivit föremål för längre diskussioner och tolk-

ningsstrider. Det har också tillämpats inom en rad olika fält, däribland forskning om styrning av läsning och läskunnighet.[17] I detta kapitel använder vi oss av en av Foucaults egna definitioner, nämligen att den biopolitiska makten kännetecknas av en vilja att gripa in i människans liv för att optimera, kontrollera och manipulera hennes liv och krafter.[18] Enbart lydnad räcker inte; man måste också leva, verka och njuta i enlighet med maktens normer. I den diskurs som vi analyserar tillskrivs skönlitteraturen förmågan att levandegöra människan och att göra henne skapande. Litteraturen – och konsten – är därför inte enbart att betrakta som ett föremål för biopolitisk styrning, den har också en biopolitisk funktion som kan aktiveras i syfte att ingripa i människors liv.[19] I den kulturpolitiska debatten framställs ofta denna estetiskt ”vitaliserade” människa som en förutsättning för samhällets progressiva utveckling. Vidare kännetecknas biomakten av att den utövas indirekt. Den griper in i den ”natur” som i sin tur påverkar människans fysiska, psykiska och moraliska disposition. Det rör sig alltså om en makt som förvaltar livet genom att manipulera miljön eller livets ”spelregler”.

Biopolitik används således för att synliggöra på vilket sätt, och på vilken grund, litteratur och konst görs till statliga angelägenheter i 1900-talets Sverige. Därmed visas även vilka styrningsmedel som blir möjliga för kulturpolitiken, samt vilken kunskapsform som möjliggör dem. Den metodologiska ansatsen rör sig därför också delvis på en annan analytisk nivå än den kunskapshistoriska. I stället för att studera kunskapscirkulation och kunskapsaktörer analyseras de diskurser som möjliggör specifika typer av kunskapsformer, cirkulation och aktörer.

Den långa rad av utredningar som beställdes och genomfördes under kulturpolitikens etableringsfas – i synnerhet 1968 års omfattande litteraturutredning, fördelad över flera volymer – kan i detta avseende tjäna som exempel. I den aktuella rapporten identifierades och kategoriserades läsaren bland annat utifrån hur många hyllmeter böcker som förvarades i hemmet.[20] Detta ”systematiska införande av siffran som en av kunskapsproduktionens byggstenar” ledde, menar Klockar Linder, till ”att kultur inrättades som en ny typ av kunskapsobjekt”.[21] Sara Andersson har i sin tur visat hur läsvaneundersökningar under 1900-talet och tidiga 2000-talet bidrog till att formulera villkoren för den läsande flickan som sub-

jekt.[22] På detta vis införlivades också kulturen i ett biopolitiskt dispositiv där befolkningens läsvanor – och i förlängningen dess andliga kvalitet – framträdde som en statistiskt mätbar storhet. Jens Eriksson använder begreppet ”bibliopolitik” för att särskilja den moderna statens intresse för kultur från dess intresse för befolkningens kroppar. Med det tidiga 1800-talets Tyskland som exempel visar han hur kvantitativa mått användes för att reglera och optimera befolkningens kulturella själsliv.[23] Vi vill dock mena att en sådan uppdelning mellan kropp och kultur är svårförenlig just utifrån ett biopolitiskt perspektiv. Därtill bidrar den till en ensidig förståelse av kulturpolitikens mål och medel.

Kulturpolitikens och kulturens funktion i välfärdsstaten

Under årtiondena efter andra världskriget expanderade välfärdsstaten i kölvattnet av Sveriges hastiga ekonomiska tillväxt – något som i sin tur skapade utrymme för nya och stora kulturpolitiska reformer. Gemensamt för dessa var ambitionen att stärka medborgarnas kulturella och andliga tillstånd samt att säkerställa den konstnärliga produktionens fortbestånd, inte minst genom att förbättra de ekonomiska förutsättningarna för yrkesutövande konstnärer.[24] Genom biblioteksersättningen (1954) ville man till exempel ersätta författarna för det ”samhälleliga utnyttjandet” av deras verk, och i förlängningen säkra såväl författarnas ”litterära skaparkraft” som medborgarnas tillgång till densamma.[25] Med Moderna museet (1958) och den statliga inkomstgarantin för konstnärer (1964) ville man på motsvarande vis stödja det konstnärliga skapandet och göra den samtida konsten allmänt tillgänglig. 1974 utgör likaledes ett märkesår. Då instiftades Statens kulturråd och de kulturpolitiska målen antogs. Den föregivet nya kulturpolitik som 1960- och 1970-talens politiska insatser resulterade i kännetecknas främst av ett omfattande stöd till produktion och tillgängliggörande av kultur och litteratur. Dessa och andra reformer förändrade i grunden de materiella villkoren för konstnärlig verksamhet, men vittnar också om en rad förskjutningar av såväl den konstnärliga som den politiska verksamhetens innebörd och funktion: det vill säga vad konst, litteratur och politik är – och vad de föreställs kunna göra.

Ur ett politiskt perspektiv innebar denna utveckling att författare och andra konstnärer blev synliga som en del av välfärden, inte bara som yrkesgrupper i behov av offentligt stöd utan också som medskapare till det pågående välfärdsbygget.[26] Emellertid var detta ”samarbete” sällan friktionsfritt, och ofta ställde sig konstnärer och författare kritiska till den svenska välfärdsstaten. Gunnar Ekelöfs desillusionerade bild av välfärdssamhället i ”Till de folkhemske” (1945) kan i detta avseende tjäna som typexempel.[27] Även i forskningen har 1900-talets konst och litteratur – samt fältet humaniora i stort – ofta framställts som en kritisk motpol till välfärdsstatens instrumentella förnuft och sociala ingenjörskonst.[28] Icke desto mindre delar politiken och konsten ofta samma grundläggande ambitioner. Den motsättning som Ekelöf ställer upp mellan den poetiska fantasin och välfärdsstatens antiseptiska rationalism tycks till exempel vara nära besläktad med den idé om konst som kommer till uttryck hos socialdemokraten och ecklesiastikministern (1932–1939) Arthur Engberg. ”Människan”, understryker Engberg, vill ”lösas och hjälpas ut ur det vardagliga, det trista och grå. Konstverket, boken, scenens skapelser, tonerna och de eviga budskapen utfylla, ge mening och lyftning åt hennes liv.”[29] På samma sätt föreligger tydliga paralleller mellan efterkrigstidens politiska försök att skapa aktiva kulturkonsumenter och de progressiva konströrelsernas vilja att göra åskådaren till en aktiv deltagare i den konstnärliga praktiken.[30]

Människan i den demokratiska kulturpolitiken

Det kulturpolitiska områdets etablering tillskrivs traditionellt ett kulturkonservativt konst- och bildningsideal, som i grunden vilar på en paternalistisk syn på kultur och ett förgivettagande av den goda konstens inneboende värde.[31] Ett exempel på den tidiga kulturpolitikens konservativa hållning är den berömda valpamfletten *Demokratisk kulturpolitik* (1938), författad av just Arthur Engberg. Engberg var en ”traditionalist” i den under 1920-talet uppblossande striden mot modernisterna, och skriften har tolkats som ett nyhumanistiskt försvar för en borgerlig kultursyn.[32] Likväl är Engbergs demokratiska kulturpolitik i grunden ett emancipatoriskt projekt. Den handlar om att göra medborgarna skickade att styra sig själva genom att göra dem ”upplysta, ansvarsmedvetna och självständiga”.[33]

Det demokratiska program som Engberg skisserar ska visserligen främja ”insikter och färdigheter” som kan ”inläras och inövas” – ett uppdrag som i huvudsak faller på skolväsendet (Engberg förstatligade folkskolorna och arbetade för att införa ett sjunde skolår). En viktig plats har dock även omätbara egenskaper ”som varken kan inläras eller inövas”, däribland förmågan att tillägna sig konst.[34] Tillsammans utgör dessa parallella bildningsförlopp den demokratiska kulturpolitikens infrastruktur vilken ”har att sörja för luft, rymd och ljus” och ”goda förbindelser mellan andelivets olika provinser”.[35] Dess mål är att ”ge hjälp till självhjälp åt allt livsdugligt och främja vidsyn och fördragsamhet”, samt ytterst att förfina nationens mest värdefulla resurs: sitt så kallade ”människomaterial”.[36] Även i kulturpolitikens mest idealistiska tappning förefaller alltså kroppens och andens liv vara oskiljaktiga.

Engbergs reflexioner låter sig på detta vis också förstås inom ramen för ett i vid mening biopolitiskt dispositiv där just människomaterialet eller befolkningen blir föremål för optimerande åtgärder.[37] Förädlingen av människomaterialet knyter an till en evolutionär syn på bildning, en kombination av naturvetenskapligt och humanistiskt tänkande som utgjort ett tydligt spår i den svenska bildnings- och folkbildningsdiskursen sedan slutet av 1800-talet.[38] Arbetarrörelsens masskulturkritik under 1930-talet, inte minst företrädd av Engberg, är ett uttryck för övertygelsen om att kultur av dålig kvalitet inte bara hämmar, utan i värsta fall aktivt försämrar den ständigt pågående utvecklingen av människan mot hennes fulla potential.[39] Centralt för detta förädlande projekt, och för kulturpolitiken i stort, är det område som Engberg identifierar bortom det mätbara och bortom den disciplinära maktens institutioner (till exempel skola, vård och rättsväsende). I stället vill man inrikta sig på det som varken kan läras ut eller tvingas fram – det som medborgarna kan få sig till livs vare sig de vill det eller inte, exempelvis genom att redan i tidig ålder bli exponerade för skönhet.

Från ett kulturpolitiskt perspektiv framstår läsning av litteratur som ett av de mest lämpliga verktygen för att stimulera människans andliga växt. Detta har bland annat att göra med litteraturläsningens starka koppling till både utbildningsväsendet och folkbildningsrörelsen vilka gärna arbetade med studiecirklar och tillhörande läsmaterial. Genom att undersöka

förväntningar på läsaren som de kommer till uttryck i två litteraturpolitiska dokument från 1952 vill vi avslutningsvis demonstrera vad det innebär att ägna sig åt litteratur i egenskap av läsare i den kulturpolitiska diskursen. Att exemplen är hämtade från det tidiga 1950-talet är ingen slump. Perioden präglas av ett ökat intresse för att med vetenskapliga metoder samla kunskap om läsaren/kulturkonsumenten, samtidigt som det fortfarande dröjer över två decennier innan den välfärdsorienterade litteraturpolitiken implementeras i sin helhet. De problem med att skapa goda läsare som identifierades hade vid denna tidpunkt heller inte fått några tydliga lösningar.[40] Erfarenheter från andra världskriget hade också fört med sig ett behov av att fostra människor att stå emot auktoritära tendenser. Det stora utbildningspolitiska arbete som ledde fram till 1962 års grundskolereform var likt kulturpolitiken byggt på ett nyhumanistiskt bildningsideal där elever under lärarens överinseende skulle utvecklas till fullständiga och fria individer i demokratins tjänst.[41] Den emancipatoriska ambitionen bryts dock mot ett lika starkt behov av att forma individer som läste rätt sorts skönlitteratur, såväl i skolan som på fritiden.[42]

Samma problem som Engberg ville lösa 14 år och ett världskrig tidigare återspeglas i *Bokutredningen* (1952), den första statliga utredningen helt ägnad åt litteraturens villkor. I direktiven konstateras att folket behöver väckas på kulturområdet. Den ”kulturella upprustning” man eftersträvar handlar inte bara om att vända medborgarnas intresse från populärlitteraturen; ytterst gäller det att stävja medborgarnas passivitet, deras tendens att drömma i stället för att handla.[43] Även om utredningen inleds med reservationen att man inte vill värdera, tecknar den, med hänvisning till pedagogen Torsten Huséns enkätbaserade undersökning av svenska ungdomars litterära preferenser, en tydlig hierarki mellan genrerna. Högst upp i utvecklingstrappan befinner sig ”en mera litteratursmaksbetonad realism” representerad av ”verklighetsexakta” litterära verk som tematiserar den ”inre utvecklingen”.[44] Utredarna uttrycker också sin oro över att såväl den yngre som den äldre delen av befolkningen skulle nöja sig med den blott ”verklighetslika” spänningslitteraturen. En liknande oro hade några år tidigare formulerats av ABF, som varnade för att ungdomar skulle drömma sig bort till de rikas liv ”i stället för att ändra sina egna förhållanden till större trivsel och glädje för sig själva”.[45]

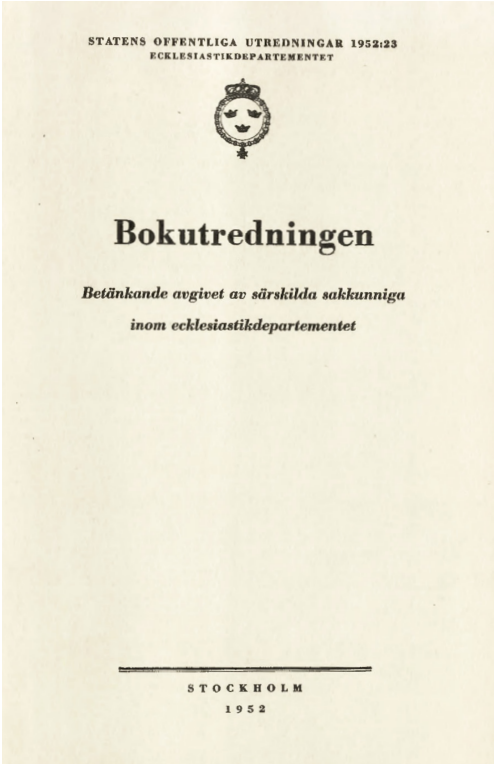
STATENS OFFENTLIGA UTREDNINGAR 1952:23
ECKLESIASTIKDEPARTEMENTET

Bokutredningen

Betänkande avgivet av särskilda sakkunniga inom ecklesiastikdepartementet

STOCKHOLM
1952

● **I DIREKTIVEN TILL 1948 ÅRS BOKUTREDNING** (1952) slogs det fast att befolkningen behövde en kulturell upprustning. I en sådan upprustning hade litteraturen och boken en central roll att spela.

Av *Bokutredningen* kan man konstatera att den i huvudsak förlitar sig på kvantitativa metoder för att undersöka befolkningens läsvanor, men ”omätbara” faktorer får likväl en framskjuten plats. Om medborgarnas kulturkonsumtion å ena sidan förklaras sociologiskt – exempelvis genom faktorer som socialgrupp, utbildningsnivå och bostadsort – konstaterar man å andra sidan att ”bokintresset” i hög grad bestäms av ”personliga, psykologiska variabler, som är ogripbara för statistiska mätkonster”. Utredarnas slutsats är dock inte att det statistiskt ogripbara faller utanför politikens område; tvärtom tillmäts dessa aspekter en ”väsentlig betydelse”. Om man lyckas väcka det personliga ”intresset [...] i den enskilde medborgarens medvetande” blir nämligen de yttre hindren såsom klass och geografi försumbara. ”Då är bokintresset ett utslag för kulturmed-

● **MED SITT HELHETSGREPP** om människans roll och utvecklingsmöjligheter i det moderna samhället måste *Människan och nutiden* (1952) betraktas som ett av de mer visionära kulturpolitiska dokumenten i den svenska historien.

vetandet, denna känsla av *medansvar* för kulturutvecklingen, som kan betecknas som *den politiska demokratins motsvarighet inom kulturlivet*".[46]

Medan det i *Demokratisk kulturpolitik* är de bildande konsterna som ska väcka medborgarnas konstsinne till liv vänder man sig i *Bokutredningen* till andra medier än just boken för att manipulera de psykologiska variabler som ytterst betingar intresset för skönlitteraturen. En central roll spelar till exempel det man i utredningen kallar "bokpropaganda". Även om skolan har en viktig roll att spela inser man att ett intresse för böcker inte kan skapas genom tvång. I stället föreslår man olika typer av "stimulerande" åtgärder: till exempel att anordna "litteraturaftnar" eller filmvisningar med "motiv från bokens värld". Även bokhandlarnas och förlagens reklam framställs som viktiga.[47]

● **RAGNAR HILDING LEONARD EDENMAN** (1914–1998) var en av författarna till *Människan och nutiden*. Under åren 1957–1967 verkade han som ecklesiastikminister i Arthur Engbergs anda.

I utredningen kopplas levandegörandet av människan till utvecklingen av ansvarskänsla, något som också tydligt skrivs fram i den psykologiskt orienterade *Människan och nutiden*, ett betänkande som lades fram på Socialdemokraternas kongress 1952. Rapportens föreslagna kulturprogram ansågs alltför radikalt och blev inte antaget, men dess innehåll har haft stor betydelse för den kulturpolitiska diskursen. En av författarna bakom betänkandet, Ragnar Edenman, blev också ecklesiastikminister ett par år senare. Programmet kritiserades för att i alltför stor utsträckning närma sig den sociala ingenjörskonsten, men utredningens ordförande

värjde sig mot sådan kritik.[48] I utredningen används ett yttre och ett inre miljöbegrepp för att särskilja materiella faktorer som påverkar människan från vanor, idéer och religiösa föreställningar. Kulturpolitik behöver därmed påverka både den yttre och den inre miljön.[49]

I betänkandet konstateras att arbetarrörelsen gått in i en ny fas:

> För den värdefulla litteraturens fortbestånd krävs därför ett *aktivare intresse* från allmänhetens sida [...] Inkomstutjämningen har lett till en betydande materiell standardhöjning för de breda lagren – det är nu deras uppgift att också ta sin del av *ansvaret* för den kulturella utvecklingen. [...] Den sociala indignationslitteraturen var en kraftkälla under de politiska kampåren och rönte stort intresse från de engagerade arbetarnas sida. Nu måste vi med samma intresse *ta emot och debattera* den litteratur som låter de psykologiska sammanhangen komma till sin rätt. Det är nästa led i frigörelsekampen.[50]

Att läsa underhållningslitteratur för att drömma sig bort från sin slitsamma vardag var inte tillräckligt, inte heller att ägna sig åt arbetarlitteraturens socialrealism. Det är en specifik typ av läsare och läsning som skrivs fram i dokumenten. Läsaren ska vara aktiv, ta ett aktivt intresse för läsobjektet och visa ansvar. Den svenska traditionen av nyhumanism och folkbildning genomsyrar synen på läsning i utredningen.[51] Vi kan kalla det för en *strävande* läsning. Det är en strävan mot att läsa mer avancerad litteratur, men även mot att med läsningens hjälp sträva mot nya livsmål, både i samhället och i den personliga utvecklingen.

Till skillnad från folkbildningsrörelsen, där studiecirkeln (i alla fall i teorin) var ett initiativ som kom från arbetarrörelsen och bedrevs av jämlikar, finns här ett tydligt uppifrånperspektiv; den vanliga svenska läsaren läste som regel fel och behövde instruktioner från en auktoritet på området. Enligt denna logik blev konst och litteratur såväl ett mål som ett medel. Kulturpolitiken skulle göra befolkningen till strävande läsare. Men den litteratur som förespråkades utgjorde samtidigt ett medel för att skapa vitala handlingsmänniskor, förmögna att förändra sig själva och sin tillvaro till det bättre.

Den strävande läsningen är en skyldighet snarare än en rättighet, vilket medför att en viss typ av politiska åtgärder blir möjliga att föreslå. Det

handlar framför allt om att tillgängliggöra litteratur att köpa eller att låna på bibliotek, inte förmedlande insatser. Där en senare litteraturpolitik drar en linje mellan läsaren och icke-läsaren, görs här en åtskillnad mellan läsaren och den strävande läsaren. I den strävande läsningen åläggs individen ett ansvar att forma sin själ i en viss riktning, men utan ett på förhand givet slutmål. På så vis lanseras en modell för en biopolitiskt betingad subjektiv-psykologisk process i analogi med det politiska samhällsbyggets och den sociala ingenjörskonstens mer objektiva eller teknologiska rationalitet.

Avslutning

Som det inledande citatet om läsningens värden visar kontrasteras i samtiden ett humanistiskt bildningsperspektiv med fokus på kulturarv mot mätbara värden, som exempelvis skolresultat och röstdeltagande. Genom en vidare förståelse av humanism som kunskapsform möjliggörs dock en mer sammansatt analys av svensk kulturpolitik. Ett alltför ensidigt fokus på påståenden om konstens och litteraturens egenvärde i den nyhumanistiska traditionen riskerar att skymma blicken för de mer övergripande och långsiktiga mål som det kulturpolitiska bildningsprojektet har föresatt sig. Mer intressant än motsatsställningen mellan hög och låg litteratur är till exempel de funktioner som den ”i sig” värdefulla läsningen kan fylla, det vill säga de möjliga sätt på vilka konst och litteratur kan användas och har använts för att gripa in i och forma människors liv.

Vår analys kan sammanfattas i två punkter: 1. Statens intresse för konst har sin grund i en föreställning om konst som ett ändamål i sig *och* som ett aktiverande och levandegörande stimulansmedel. 2. De kulturpolitiska åtgärderna styr inte individerna direkt, utan riktar in sig på den infrastruktur och den miljö som villkorar medborgarnas beteenden och konsumtionsmönster genom exempelvis ett tillgängliggörande av kvalitetskultur. Den förstnämnda punkten överlappar med en humanistisk kunskapsform som förenar ideal från folkbildningsrörelsen såväl som från de humanistiska vetenskaperna. Den andra punkten, kulturpolitikens biopolitiska verktyg, integrerar humanistiska, samhällsvetenskapliga och naturvetenskapliga kunskapsformer.

Vi menar således att den svenska kulturpolitiken – och dess biopolitik – inte bara vilar på statistik och kvantitativa metoder. När kulturpolitiken använder konst och litteratur i syfte att vitalisera och demokratisera befolkningen tar också en humanistisk kunskapsform plats i den sociala ingenjörskonstens mitt. Skillnaden mellan humanism och social ingenjörskonst har beskrivits som en skillnad mellan individuell och samhällelig utveckling, men i kulturpolitiken förenas dessa motstridiga principer. För att påverka samhället i rätt riktning behöver staten ta hänsyn till och förädla de omätbara kvaliteter som sätter de enskilda medborgarnas själsliv i rörelse. Förädlingen ska emellertid inte tvingas fram, utan i stället stimuleras genom att tillgängliggöra och därmed i stor skala exponera medborgarna för konst och litteratur. Detta betyder inte att kulturpolitikens mål och medel står i motsättning till den sociala ingenjörskonstens, snarare att den sociala ingenjörskonsten inrymmer en distinkt humanistisk dimension.

Noter

Studien har genomförts inom ramen för projektet ”Välfärdsstatens litterära paradigm: Litteraturens funktion i Sverige 1937–1976” som finansieras av Vetenskapsrådet (Dnr 2018-01078).

1. *Läsandets kultur: Slutbetänkande av Litteraturutredningen*, SOU 2012:65, s. 31–32.
2. My Klockar Linder, *Kulturpolitik: Formeringen av en modern kategori* (Uppsala: Uppsala universitet, 2014).
3. Linder 2014; Hampus Östh Gustafsson, *Folkhemmets styvbarn: Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980* (Uppsala: Uppsala universitet, 2021); Tomas Forser (red.), *Humaniora på undantag? Humanistiska forskningstraditioner i Sverige: en antologi* (Stockholm: PAN/Norstedt, 1978), s. 65.
4. Bengt Jacobsson, *Kulturpolitik: Styrning på avstånd* (Lund: Studentlitteratur 2015).
5. Anders Frenander, *Kulturen som kulturpolitikens stora problem: Diskussionen om svensk kulturpolitik fram till 2010*, 2. rev. uppl. (Möklinta: Gidlund, 2014).
6. Östh Gustafsson 2020.
7. För den som vill fördjupa sig i kulturpolitikens historia och begreppsapparat rekommenderas Frenander 2014 samt Klockar Linder 2014.
8. Jonas Hansson, *Humanismens kris: Bildningsideal och kulturkritik i Sverige 1848–1933* (Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 1999), s. 70.
9. Hansson 1999, s. 22.

10. Hansson 1999, s. 57, 62–64.

11. Hansson 1999, s. 63.

12. Per Sundgren, *Kulturen och arbetarrörelsen. Kulturpolitiska strävanden från August Palm till Tage Erlander* (Stockholm: Stockholms universitet, 2007), s. 132, 242.

13. Östh Gustafsson 2021, s. 9–10.

14. Hansson 1999, s. 171, 172, 174.

15. Roger Blomgren, ”Social Engineering and Cultural Policy: Theoretical and Empirical Reflexions from Swedish Cultural Policy in a Historical Perspective”, *International Journal of Cultural Policy*, 25:3 (2019), s. 322–336.

16. Erik Erlanson & Peter Henning, ”Estetisk ingenjörskonst och konstens ekologisering: Richard Bergh, *Människan och nutiden* och Öyvind Fahlström”, i *Konsthistorisk tidskrift /Journal of Art History*, vol. 91:2 (2022), s. 57–73.

17. Se exempelvis Thomas Götselius, *Själens medium* (Göteborg: Glänta produktion, 2010); Stephen Kelly, *Governing Literate Populations: The Political Uses of Literacy in Securing Civil Society* (New York: Routledge 2018) samt Linnéa Lindsköld & Åse Hedemark, ”Changes in the Governance of the Reading Subject: Swedish Reading Policy c. 1949–1984” , *International Journal of Cultural Policy* (2023), s. 1–15.

18. Michel Foucault, *Biopolitikens födelse: Collège de France 1978–1979* (Hägersten: Tankekraft förlag, 2014).

19. Erlanson & Henning 2022.

20. *Boken: Litteraturutredningens huvudbetänkande*, 1968 års litteraturutredning, SOU 1974:5.

21. Klockar Linder 2014.

22. Sara Andersson, *Läsande flickor: Läspolitik och det genomlysta subjektet* (Stockholm: Stockholms universitet 2020).

23. Jens Eriksson, *The End of Piracy: Rethinking the History of German Print Piracy in the Early Nineteenth Century*, diss. Uppsala (Uppsala universitet, 2016). ”In contrast, agents of bibliopolitical reasoning employed quantitative measures to monitor, optimize and regularize ’spiritual culture,’ or geistige Kultur” (Eriksson 2016, 143).

24. Sundgren 2007. Att konstnärsyrket, såväl som identitet och som ekonomisk realitet, är en sentida innovation åskådliggörs bl.a. av Bo Bennich-Björkman, *Författaren i ämbetet: Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850*, diss. Uppsala (Stockholm: Svenska bokförlaget, 1970).

25. *Bokutredningen: Betänkande angivet av särskilda sakkunniga inom ecklesiastikdepartementet*, SOU 1952:23, s. 238.

26. Li Bennich-Björkman, *Statsstödda samhällskritiker: Författarautonomi och statsstyrning i Sverige* (Stockholm: Tiden, 1991). Jfr även P. O. Enquists minnesord över Olof Palme: ”det var övertygelsen att kulturen, kulturpolitiken, konsten, och konstverket, egentligen var lysande instrument, och nödvändiga, för att försvara det han slog hårdast för: demokratin.” P.O. Enquist, *Kartritarna* (Stockholm: Norstedt, 1992), s. 129.

27. Dikten publicerades ursprungligen i *Non Serviam* (1945), en samling vars titel kan översättas med ”jag tjänar inte”.

28. Paul Tenngart, *Romantik i välfärdsstaten: Metamorfosförfattarna och den svenska samtiden* (Lund: ellerström, 2010); Beata Agrell, ”Efter folkhemmet: välfärd, ofärd och samtalets estetik i svensk prosalitteratur under ’rekordåren’ på 1960-talet”, *Edda. Nordisk tidskrift for litteraturforskning*, 114:1 (2014), s. 3–16.

29. Arthur Engberg, *Demokratisk kulturpolitik* (Stockholm: Tiden, 1938), s. 4.

30. Se Erik Erlanson, ”En gåva till Nikita: *Svisch* och 1964 års manifestation för en generalisering av konstnärligt kunnande i den svenska statens namn”, *Edda*, 2 (2020), s. 113–126.

31. Se Sundgren 2007; Frenander 2014.

32. Hansson 1999, s. 180. Engberg benämns som en del av bildningsaristokratin, en framväxande intellektuell klass med rötter i folkbildningsrörelsen och kulturjournalistiken, se vidare s. 179–182.

33. Arthur Engberg, *Demokratisk kulturpolitik: Idéer och exempel* (Stockholm: Tiden, 1938), s. 3.

34. Engberg 1938, s. 4.

35. Engberg 1938, s. 4.

36. Engberg 1938, s. 4; s. 16. Se vidare Erik Erlanson & Peter Henning, ”Cultural Policy as Biopolitics: The Case of Arthur Engberg”, i Erik Erlanson, Jon Helgason, Peter Henning & Linnéa Lindsköld (red.), *Forbidden Literature: Case Studies on Censorship* (Lund: Nordic Academic Press, 2020), s. 187–207.

37. Erlanson & Henning 2020.

38. Hansson 1999, s. 99. Ellen Key var en av portalfigurerna för denna inriktning.

39. Hansson 1999, s. 204.

40. För en analys av förändringar i litteraturpolitikens åtgärder under andra hälften av 1900-talet, samt den akademiska kunskap dessa förändringar bygger på, se Lindsköld & Hedemark 2023.

41. Johan Östling, *Nazismens sensmoral: Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning* (Stockholm: Atlantis, 2008), s. 153–169.

42. Linnéa Lindsköld, Mats Dolatkhah & Anna Lundh, ”Aesthetic Reading as a Problem in Mid-20th Century Swedish Educational Policy”, *Nordisk kulturpolitisk tidskrift*, 23:1 (2020).

43. *Bokutredningen* 1952, s. 11.

44. *Bokutredningen* 1952, s. 28.

45. *Arbetarrörelsens kulturuppgifter: Slutredogörelse från ABF:s kulturkommitté* (Stockholm: Arbetarnas bildningsförbund, 1947), s. 19.

46. *Bokutredningen* 1952, s. 169, våra kursiveringar.

47. *Bokutredningen* 1952, s. 169–172.

48. Thomas Ginner, *Den bildade arbetaren: Debatten om teknik, samhället och bildning*

inom Arbetarnas bildningsförbund 1945–1970 (Linköping: Linköping Studies in Arts and Science, 1988), s. 80.

49. *Människan och nutiden: Betänkande* (Stockholm: Tiden, 1952), s. 7–8.

50. *Människan och nutiden* 1952, s. 100, vår kursivering.

51. Jfr Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930*. Fjärde utökade upplagan (Stockholm: Carlsson, 2017).

13

Ramses och almarna

Abu Simbel och välfärdssamhällets kulturarvsstrider

INGRID BERG

Almstriden har kommit att bli en ikonisk händelse i svensk kulturhistoria. Under några intensiva månader 1970–1971 utkämpades en politisk och medial kamp för att rädda 13 almträd i Kungsträdgården i centrala Stockholm. Träden stod i vägen för bygget av en ny tunnelbanestation och tillhörande parkeringshus – ett av många byggprojekt i den så kallade cityomvandlingen av huvudstadens stadskärna.[1] I december 1970 hölls en av alla otaliga debatter runt almarnas vara eller icke-vara i Stockholms stadsfullmäktige.[2] Börje Kant från Centerpartiet föreslog att almarna kanske kunde flyttas till en ny plats. Inspirationen var flytten av Abu Simbel-templen i södra Egypten som riskerade att dränkas av Assuandammens utbyggnad några år tidigare. Räddningsaktionen hade varit Unescos första stora kulturarvsprojekt sedan dess tillblivelse efter andra världskriget, och svenska aktörer hade varit centrala i aktionen.

Varför diskuterades forntida egyptiska tempel i Stockholms stadsfullmäktige? Flytten av templen i Abu Simbel är på många sätt Egyptens, Unescos och västvärldens egen almstrid – en medialt mycket uppmärksammad kamp mot klockan för att bevara en äldre kulturmiljö undan modernitetens framfart. Både almstriden och flytten av templen i Nubien är produkter av liknande samtida historiska skeenden – en konflikt som fördes i olika nationella och transnationella kontexter mellan å ena sidan det

efterkrigstida samhällets moderniseringskrav och å andra sidan bevarandet av det förindustriella samhällets kulturhistoria. I kampen för att bevara äldre kulturmiljöer uttrycktes olika åskådningar och tankar hämtade från humaniora. Aktörerna som framförde dessa var inte nödvändigtvis akademiker eller humanistiska kulturdebattörer, men de använde perspektiv hämtade från bland annat kulturhistoria, konsthistoria och arkeologi.

Som parallell till flytten av templen i Abu Simbel och det inledande exemplet med almstriden kommer jag i detta kapitel att studera två svenska konflikter runt bevarandet av kulturhistoriska miljöer under 1970-talet: Gerlachska huset i Varberg och Gopsmorstugorna utanför Mora. I båda dessa fall användes flytten av Abu Simbel-templen som liknelse och några gånger som retoriskt redskap för de personer och grupper som yrkade på bevarande. Genom att studera dessa konflikter, som var påkallade av nya ideal för infrastruktur och samhällsplanering, synliggörs olika humanistiska värden som gjorde att vissa platser, byggnader och miljöer kom att klassas som kulturhistoriskt värdefulla.

I den här texten definieras humanistiska värden som estetiska och/eller historiserande narrativ kopplade till platsers materialitet och geografiska kontext som ligger till grund för klassificeringen av platserna som kulturhistoriskt värdefulla. Denna klassificering kan sedan omsättas i bevarandepraktiker (ibland lyckade, ibland misslyckade) med huvudsyftet att bevara platserna för både samtiden och framtiden. Genom dessa bevarandepraktiker skapades också olika kunskapsarenor – rent fysiskt och geografiskt men också diskursivt – där humanistiska värden kunde förmedlas och debatteras.[3] Det är viktigt att poängtera att humanistiska värden i den här kontexten inte nödvändigtvis renodlat handlar om humaniora som akademiskt forskningsfält eller om humanismen som ideologi – utan snarare om hur perspektiv och tankesätt från båda dessa fält har fått fäste i samhället och används för olika syften. Genom att studera debatter och konflikter runt kulturarvsmiljöer som kunskapsarenor kan vi således synliggöra humanioras roll i efterkrigstidens samhällsdiskurs, där det som här definieras som humanistiska värden ställdes i kontrast mot den rationella och tekniskt präglade samhällsplaneringen. Under 1970-talet blev templen i Abu Simbel i Egypten en sådan arena med global spännvidd.

Hela världen räddar Abu Simbel

Mellan 1964 och 1968 nedmonterades, flyttades och rekonstruerades tempelkomplexet i Abu Simbel i södra Egypten av ett internationellt team av ingenjörer, arkeologer och byggarbetare.[4] Templen hade ursprungligen uppförts under Ramses II:s regeringstid på 1200-talet f.Kr. som ett monument över slaget vid Kadesh, där Ramses trupper besegrade en invaderande hettitisk armé. Platsen består av två tempel uthuggna i bergssidan vid Nilens strand – ett större tempel tillägnat Ramses och ett mindre tempel till hans hustru Nefertari.

Från slutet av 1950-talet hotades templen i Abu Simbel av konstruktionen av den nya Assuandammen, känd internationellt som The Aswan High Dam, ett ambitiöst infrastrukturprojekt som påbörjades kort efter den militärkupp år 1952 som satte general Gamal Abdel Nasser till makten. Nassers parti Arabiska socialistunionen genomförde omfattande infrastrukturella och kulturella reformer. Bland de viktigaste var att säkra Egyptens vattenförsörjning, det vill säga att reglera Nilens översvämningar, samt att bygga ut elnätet. Redan året efter militärkuppen påbörjades planerna på ett stort dammbygge med finansiellt stöd från Sovjetunionen. Dammbygget blev en mäktig symbol för Nasserregimen eftersom Egypten skulle införlivas i moderniteten efter årtionden av brittiskt kolonialt styre.[5] Bygget innebar även att ett antal arkeologiska och historiska monument i Nubien – gränsområdet mellan Egypten och Sudan – skulle komma att dränkas. Unesco drog snabbt igång en stor internationell kampanj för att dokumentera och i vissa fall flytta de lämningar som hotades av dammbygget. Med Sovjetunionen som finansiär av dammbygget och med Unesco i spetsen för räddningsaktionen av kulturhistoriska miljöer blev Nubien under 1960-talet en skådeplats för kalla krigets kulturpolitik.[6] Här blev hotet mot templen i Abu Simbel den viktigaste spelbrickan i övertalningskampanjen för att få Unescos medlemsländer att bidra materiellt och ekonomiskt till kampanjen. Parallellt med dammbygget och flytten av templen i Abu Simbel och andra tempelkomplex pågick storskaliga arkeologiska utgrävningar och karteringar längs Nilen, både på den egyptiska och den sudanesiska sidan om gränsen. Och parallellt med flytten av monument och dokumentationen av det kulturarv som skulle komma att

förstöras, flyttades den inhemska nubiska befolkningen från byar som skulle dränkas av vattenmassorna. Detta fick långtgående konsekvenser för den nubiska minoriteten i både Egypten och Sudan, där samhällsstrukturer bröts upp.[7]

Vissa arkeologiska och kulturhistoriska platser kan tillskrivas värden som når utanför den nationella intressesfären. Under 1800-talet hade Abu Simbel konstruerats som en betydelsefull symbol för det antika Egyptens glansdagar.[8] Det egyptiska kulturarvet i stort hade fascinerat västerlänningar och approprierats i olika västerländska kontexter sedan antiken, en grundläggande förutsättning för att få igång ett internationellt stöd för att rädda Nubiens fornlämningar.[9] Det antika Egyptens arkitektur, med de världsberömda pyramiderna och hieroglyferna, blev i vågor under 1700- och 1800-talen stilideal i Västeuropa och USA. För det postkoloniala Egypten blev antikens uttryck och materialitet ett verktyg för nationsbygge. General Nasser använde aktivt Ramses II som en spegelbild för sitt eget presidentskap – likt Ramses ville han expandera Egyptens territorium och bygga en offentlig image som en karismatisk, modern och glamorös ledare.[10]

I Sverige fanns på 1960-talet samlingar av egyptisk materiell kultur på flera museer och i privata samlingar. Föremål från det antika Egypten blev tillsammans med samlingar från Grekland och Rom på så sätt även ett svenskt kulturarv, en viktig del av konstruktionen av en svensk självbild som kulturnation. Denna appropriering av antik egyptisk kultur var en viktig förutsättning för Sveriges engagemang för Nubienkampanjen och flytten av templen i Abu Simbel. Efter en utdragen förhandlingsprocess vann till slut svenska Vattenbyggnadsbyrån (VBB, i dag Sweco) upphandlingen med en plan som gick ut på att såga upp templen i block för att sedan rekonstruera dem på en högre plats. I Joint Venture Abu Simbel ingick numera välkända svenska företag som Atlas Copco, Sandvik, Skånska cement (Skanska) och Sentab tillsammans med företag från Italien, Egypten och Tyskland.[11] Sverige medverkade även i utgrävningskampanjen genom Samnordiska Nubienexpeditionen, ett samarbete mellan Sverige, Finland, Norge och Danmark under ledning av Torgny Säve-Söderbergh, en nyckelspelare inom svensk egyptologi under andra hälften av 1900-talet och Sveriges sändebud till Unescos organisationskommitté under Nubienkampanjen.[12] Kung Gustaf VI Adolf var en annan central-

● **RAMSES II:S HUVUD** hissas upp under överinseende av personal. Bilder från flytten av Abu Simbel-templen användes flitigt i svensk och utländsk press för att visa på den moderna teknikens möjligheter för att rädda kulturarvet.

figur i Unescokampanjen och hade nära förbindelser med Säve-Söderbergh. Känd för sitt engagemang för arkeologi hade den svenske kungen tillsammans med andra kungligheter engagerats för Nubienkampanjen på ett tidigt stadium och bidrog till att dra uppmärksamhet till projektet.[13] I dagstidningarna kunde svenskarna följa hur ingenjörer från Vattenbyggnadsbyrån övervakade lokal arbetskraft när templen sågades itu block för block för att sedan monteras igen på en högre nivå. Genom Lennart Ehrenbergs dokumentärfilmer från Nubien fick även tv-publiken en plats på parkett.[14] I dagspressen och i tv-sändningarna var Torgny Säve-Söderbergh den framträdande rösten som medierade bilden av både arkeologen och ingenjören som hjälte – ett narrativ med historiska rötter sprungna ur sekelskiftets borgerliga manlighetsideal.[15]

Projektet att flytta templen i Abu Simbel blev Unescos stora flaggskepp under 1960-talet. Retoriken byggde på att hela världen hade en moralisk och intellektuell förpliktelse att rädda Abu Simbel och detta lade grunden till idén om att göra utvalda platser till organiserade och sanktionerade världsarv.[16] Det moderna projektet behövde inte betyda slutet för kulturhistoriska minnesmärken och miljöer. Ingenjörskonsten – vars metodutveckling hade främjats av krigsåren – hade nu kapacitet att både bygga upp det nya samhället och att bevara det gamla. Abu Simbel kunde därför av Unesco och andra inblandade aktörer tillskrivas både moderna teknologiska och traditionella kulturhistoriska värden – en kraftfull kombination som effektivt skapade en kulturarvsplats som visade upp modernitetens framsteg både gällande bevarande och ny konstruktion.[17] Ramses huvud som svävar över marken med lyftmaskiners kraft blev en stark visuell symbol för detta och reproducerades i flera olika medier.

Nubienkampanjen, symboliserad av hotet mot Abu Simbel, synliggjorde kulturarvsplatsers betydelse i efterkrigstiden på en transnationell nivå. När vi nu beger oss till Varberg möter vi liknande praktiker och retorik som i Unescos globala appeller om en räddningsaktion, men i en lokal svensk kontext.

Gerlachska huset – Varbergs Abu Simbel

Under 1960- och 1970-talen genomgick ett flertal svenska städer genomgripande ombyggnationer av stadskärnan i likhet med cityomvandlingen av Stockholm. Gammal bebyggelse revs och nya hus uppfördes – ofta med konsekvensen att centrum blev en plats för affärsverksamhet och arbete medan nya bostadsområden uppfördes i stadens periferi. Detta skedde inte utan protester. Den 16 november 1976 gick ett protesttåg genom Varbergs gator. Ett 500-tal gymnasieungdomar och engagerade äldre medborgare med protestplakat med texter som ”Stoppa kulturmordet” och ”En tragedi och skandal” vandrade från Peder Skrivares skola mot stadshuset. Först i ledet gick teckningslärare Lennart Linjer och bar på en stor modell av Gerlachska huset – en patriciervilla från sekelskiftet som nu hotades av rivning. Kungsmässan AB hade köpt fastigheten med tillhörande tomt för att uppföra ett modernt varuhus med 6 000 kvm golvyta på den attraktiva platsen i Varbergs centrum. Marschen i november 1976 var en del i Operation Löpeld, som initierats av Linjer och där allmänheten uppmanades att skänka pengar för att köpa loss Gerlachska och inrätta ett kulturhus.[18]

Teckningsläraren Linjer (född Gustafsson) hade som student deltagit i en resa till Nubien i Konstfacks regi år 1963. En grupp studenter tillsammans med läraren Hubert Lundquist besökte då bland annat Abu Simbel och andra monument där de tecknade och fotograferade platser som skulle komma att dränkas i och med dammbygget. Konstverken ställdes sedan ut på Nationalmuseum i Stockholm. Det uttalade syftet med resan var att uppleva och dokumentera monumenten innan dessa ”forna tiders konstnärliga storverk måst ge vika för moderna tiders tekniska underverk”, som intendent Gertrud Serner skrev i förordet till utställningskatalogen.[19] I de konstverk och texter som skapades under resan förenades de estetiska kvaliteter som traditionellt värdesatts hos det antika egyptiska kulturarvet med en exotiserande blick på det moderna Nubien – en blick på Egyptens kulturlandskap som gått i arv i generationer av västerländska resenärer.[20] Resan utgjorde också en övning i olika konstnärliga tekniker: fotografering, grafik och teckning. ”Man ville för sin egen skull se dem innan förstörelsen satte in, men man ville också teckna sig dem till minnes.”[21] Lennart Linjer likställde rivningshotet mot Gerlachska huset med hotet mot Abu Simbel,

som han bevittnat på nära håll ett årtionde tidigare: ”Det är viktigt att vi slår vakt om kulturella minnesmärken, antingen de finns på global eller lokal nivå. För min del tycker jag Gerlachska huset är lika viktigt för Varberg som Abu Simbel för världen”, förklarade han i en intervju i *Göteborgs-Posten*.[22]

Den stora stenvillan i centrala Varberg uppfördes mellan 1887 och 1891 av Hugo Gerlach (1854–1907), en tysk industriman som invandrat till Varberg och etablerat sig som bygdens store man. Gerlach hade börjat sin karriär i stenhuggarbranschen för att sedan slå sig på textil. Han engagerade sig i lokalpolitiken och var en ivrig förespråkare för modernisering av samhällets infrastruktur – bland annat propagerade han tidigt för elektrisk gatubelysning och byggde Varbergs första vattentorn, trots protester från de kommunmagnater som ville behålla de gamla gårdsbrunnarna. Den pampiga villan med 33 rum och utsmyckad fasad med balkonger och skulpturer ut mot gatan blev en samlingspunkt för Varbergs societet. Efter Hugos död levde änkan Anna Gerlach kvar i huset tills det såldes 1919. Efter flera ägarbyten köptes Gerlachska huset med tillhörande tomt av Kungsmässan AB, som sökte tillstånd från kommunen att riva huset. Nu började ett utdraget politiskt spel om Gerlachska husets öde. Kommunen, den förre privata ägaren och Kungsmässan AB hamnade i konflikt. Huset tilläts förfalla, inventarierna såldes, och i maj 1975 vandaliserades ett lejon i granit som prytt ingången till villan.[23] Byggnadsnämnden hotade kommunen med vite om inte åtgärder vidtogs för att förhindra att utsmyckningen på fasaden lossnade och ramlade ned på trottoaren.[24] Trots protester revs Gerlachska huset i april 1977. Enligt dagspressen blev rivningen ”ett folknöje” och aktivister hade klottrat slagord mot kommunfullmäktiges ordförande Filibert Hvalgren på grävmaskinerna.[25]

I debatten kring Gerlachska husets rivning framträder ett antal humanistiska värden. Enligt riksantikvarien Roland Pålssons utlåtande gjorde Riksantikvarieämbetet bedömningen att Gerlachska huset borde bevaras eftersom det hade ”ett stort kulturhistoriskt värde”. Detta definierades utifrån byggnadens estetiska kvaliteter. Huset är ”en tidstypisk byggnad i nyrenässans och jugend som saknar motsvarighet i Halland”.[26] Pålsson hade som relativt nytillträdd myndighetschef en uttalad vision att verka för bevarande och skydd av kulturhistoriskt värdefulla miljöer i en tid då dessa värden var långt ifrån prioriterade av kulturarvsprofessionen.[27] Även

det estetiska värdet, och dess betydelse både regionalt och nationellt, framhöll Lennart Linjer i dagspressen när han protesterade mot rivningen. I en intervju i *Göteborgs-Posten* på rivningsdagen konstaterade han att ”en kulturell pärla av allra högsta riksklass” nu försvunnit.[28]

Genom att ta i beaktande Lennart Linjers bakgrund och samhällsklimatet under 1970-talet kan även protesterna och viljan att bevara Gerlachska huset förstås som en samhällskritisk handling, i likhet med de aktionsgrupper som protesterade mot förstörelsen av almarna i Kungsträdgården. År 1964 hade Linjer publicerat boken *Pojken med det stora håret: Barn- och vuxenbok*, som handlar om en pojke som inte finner sig tillrätta i staden, som utsätts för trakasserier av vuxenvärlden och som söker sin tillflykt till landsbygden tillsammans med andra barn.[29] I boken framställs barnen som ett slags naturfolk som har humanistiska värderingar, i kontrast till den urbana tillvarons stressiga arbetsliv, miljöförstöring och konformism. Gerlachska huset kan i den här kontexten förstås som ett slags projektionsyta eller kunskapsarena där humanistiska värden baserade på historicitet och estetik kontrasterades mot vad som många uppfattade som en människofientlig, ny stadsplanering och bostadspolitik. I analogi med Abu Simbel ser vi här hur beaktandet av kulturhistoriskt värdefulla estetiska kvaliteter nyttjas som en protesthandling mot det modernas framfart. Man behövde rädda Gerlachska huset för att bromsa en utveckling mot en extrem modernitet – en inte nödvändigtvis värdekonservativ handling utan i Linjers och troligtvis flertalet studenters fall ett uttryck för 1970-talets radikalism.

Samtidigt var husets bevarande en angelägenhet för dem som hade mer traditionella värderingar runt kulturhistoriskt betydelsefulla platser. Här betonades husets roll som ett regionalt och lokalt kulturarv som samtidens befolkning hade ett ansvar att bevara. Det fanns precis som i fallet med Abu Simbel ett slags moraliskt ansvar att bevara huset. I en insändare i *Hallands Nyheter* i december 1976 argumenterade Gustav Lagerstedt för Gerlachskas bevarande med en retorik som ofta hördes i mer kulturkonservativa sammanhang: ”[a]nsvaret för att gången tids kultur bevaras till efterkommande generationer ligger på de styrande [...] Det borde vara en hederssak för bygdens folk att bidraga till att vår vackra västkuststad pietetsfullt bevaras.”[30] I aktionsgruppen för Gerlachska huset samsades dessa

två samhällskritiska, men politiskt åtskilda, grupperingar i det gemensamma projektet att bevara huset för framtida generationer. I den skrivelse som lämnades in till fullmäktige under protestmarschen 1976 betonades just att Gerlachska skulle kunna bli ett ”framtida minnesmärke”.[31]

Alla i Varberg var inte dock inte positivt inställda till bevarandet av Gerlachska huset. Detta berodde mycket på att Hugo Gerlachs persona var omstridd. Han beskrivs av Lennart Hjelmstedt som en komplex person, en gammaldags patriark med filantropiska ideal som motsatte sig socialismens jämlikhetssträvanden, en ”maktlysten och pompöst självmedveten” entreprenör.[32] Samtidigt skriver Hjelmstedt fram Gerlach och hans hus som representanter för en guldålder i Varbergs historia. Å ena sidan är huset en symbol för sekelskiftets modernisering av Varberg då Gerlach verkade för att introducera olika tekniska nymodigheter. Å andra sidan beskrivs huset som en materiell manifestation av ett gammalt patriarkalt samhällssystem, där människors liv villkorades av de rikas barmhärtighet. I en artikel i *Arbetet* från 1976 konfronterades kommunfullmäktigeledamoten Johan Höög med ett uttalande där han förespråkat rivning på grundval av att huset är ”ett minnesmärke över en gammal slavdrivare” och därför ”inget att ha”.[33] Eftersom Hugo Gerlach och det samhällssystem och de högborgerliga ideal som han ansågs representera hade blivit politiskt problematiska på 1970-talet kopplades inte det kulturhistoriska värdet ihop med en personkult, vilket annars var vanligt när det gällde att tillskriva värden till kulturarvsplatser i svenska kommuner.[34] Stadens identitet skulle inte förknippas med den gamla samhällsordningen som välfärdssamhället ville ersätta. Erik Djurwall, lärare i svenska och lokal profil i Varberg, skrev 1977 efter rivningen en ironisk tillfällighetsvers som publicerades i lokalpressen: ”Äntligen är det då slut på kruset för borgarbrackornas finkultur. Äntligen kan man fritt beskåda i ostörd glädje och harmoni, Domus folkliga murbrukslåda med arkitektonisk demokrati.”[35] Det moderna affärshus som planerades kontrasterades mot den gamla jugendarkitekturen. Affärshuset kunde å ena sidan ses som en symbol för det moderna och demokratiska samhället som skulle skapas i efterkrigstidens Sverige, å andra sidan ansåg många att den modernistiska arkitekturens renhet och avsaknad av utsmyckning bidrog till en omänsklig och hård stadsmiljö. Gerlachska husets jugendarkitektur kunde ses som estetiskt

tilltalande och en symbol för det mänskliga i stadsmiljön. Men den kunde även förknippas med ett tidigare ojämlikt samhällssystem som nu kunde byggas bort med hjälp av stadsplanering. Spåren av både fattig-Sverige och svensk borgerlighet och adel blev problematiska minneskulturer som stod i vägen för det moderna projektet under 1970-talet.

Gopsmorstugan – ett ”litet Abu Simbel-drama” vid Dalälven

Gerlachska huset hotades av stadsplanering. I Dalarna pågick samtidigt en omfattande förvandling av naturmiljön längs Dalälven, vilket också placerade kulturhistoriska platser i riskzonen. ”Nu sjunker Zorns Gopsmor”, basunerade *Dagens Nyheters* söndagsbilaga ut med röda rubriker i maj 1969.[36] Stugorna som blivit kända genom konstnären Anders Zorns målningar skulle komma att dränkas under det nya sjösystem som bildades när Spjutmoverkens dammbygge drog om Dalälvens flöde. Likheten med Abu Simbel var slående, varför söndagsbilagan kallade hotet för ”ett litet Abu Simbel-drama”. 1970 monterades stugorna ned, flyttades och uppfördes på en ny plats, trots att styrelsen för Zornstiftelsen i många år kämpat för att stugorna skulle kunna vara kvar i sin ursprungliga miljö. Där Gopsmorstugorna en gång låg är i dag sjöbotten.

Bygget av dammen och kraftstationen i Spjutmo var en del av en större omdaning av skogs- och älvlandskapet i Dalarna under efterkrigstiden.[37] Skogsindustrin avverkade med ny teknik och nya maskiner stora arealer och skapade kalhyggen där tät skog tidigare stått. Industrins och städernas behov av elektricitet bidrog till vattenkraftens ökade användning. Nya tekniska lösningar fanns på plats och under 1955–1970 utbyggdes en sträcka på 15 mil längs Dalälven, från Älvros vid Särnasjön till strax norr om Mora vid Siljan, med fem kraftverk och fyra fördämningssjöar. Byggena och avverkningen föregicks, precis som situationen i Nubien, av arkeologiska inventeringar och undersökningar som dock inte uppmärksammades i dagspress eller andra publikationer i lika stor utsträckning som var fallet med Samnordiska Nubienexpeditionen.

Precis som templen i Abu Simbel under Nubienkampanjen ställdes hotet mot Anders Zorns Gopsmorstuga i fokus när moderniseringsprojekten

● **GOPSMORSTUGORNA UNDER FLYTTEN.** Några av husen har redan flyttats, andra återstår. Notera kalhygget och timret som fraktas nedför Dalälven.

längs Dalälven skulle debatteras. Torgny Säve-Söderbergh, som varit drivande i det svenska engagemanget i Nubienkampanjen, satt i Zornstiftelsens styrelse och uttryckte sitt missnöje i *Dagens Nyheter*. Han riktade generell kritik mot att ”kraftverksintressenter”, som han menade representerade en snart förlegad teknik för energiutvinning, gång på gång tilläts förstöra kulturminnen.[38] I *Bergslaget*, Stora Kopparbergs personaltidning, från 1970 framhölls att ”Gopsmorstugans lösning framstod som en särskild angelägenhet, som motiverade företräde framför andra markanvändningar”.[39]

I likhet med almstriden handlade kritiken mot Dalälvens utbyggnad om förlorade natur- och kulturvärden. Både i fallet med almarna i Kungsträdgården, där kritik riktades mot att cityomvandlingen förstörde grönområden, fanns det kritiker mot flytten av Abu Simbel som inriktade sig på diskrepansen mellan att bevara kulturhistoriska miljöer samtidigt som naturmiljön förstördes eller förändrades. Generalsekreteraren i Världsnaturfonden Sven Wahlberg beskrev det som en skandal att lägga miljoner på Abu Simbel och inte rädda ”det största monumentet, den vilda faunan” i tv-programmet ”Elefanten – ett minne blott” i SVT.[40] Gällande Dalälvens förändring skulle ett nytt slags naturmiljö med skärgårdsliknande inslag skapas längs sjösystemet – något som uppskattades av LBF Kommunernas konsultbyrå, som ansvarade för planeringen. Ett högre ”fritidsvärde” skulle skapas med en mer attraktiv miljö, resonerade LBF.[41] Stora Kopparbergs kraftverksdirektör Vilgot Lanner påpekade i *Dagens Nyheter* att Gopsmorstugorna skulle gynnas av att flytta till en mer tillgänglig plats eftersom Zorn ”valde en otillgänglig mörk och fuktig plats för sin målarstuga”.[42]

De protester som framfördes mot kraftverksbygget avfärdas generellt i Sven Rydbergs historieskrivning som ogenomtänkta ryggmärgsreflexer. Opinionen var allmänt positivt inställd till utbyggnaden av vattenkraften, enligt Rydberg, eftersom den gav både arbetstillfällen och säkrade elförsörjningen: ”Den slutsats man känner sig berättigad att dra, i varje fall då det gäller utbyggnaden av Österdalälven, är att skälen till det motstånd som förekom – snarare än i estetiska värderingar eller sociala och ekonomiska överväganden – hade sin grund i att många spontant uppfattar varje förändring av en välbekant landskapsbild som något negativt.”[43] Även Sigvard Montelius menade att människors omedvetenhet om hur kulturlandskapet förändrats genom historien låg till grund för reaktionen mot förändringar i naturmiljön: ”Kulturlandskapet har sedan mänsklighetens gryning varit underkastat ständiga förändringar, allt eftersom människans möjligheter skiftat att tekniskt tämja och betvinga naturen. Alltför många människor i vår historielösa tid tror, att omvandlingen av kulturlandskapet är något alldeles speciellt utmärkande för vår tid, att utvecklingen i det förgångna stått stilla, att samhället varit statiskt fram till industrialismens tidsålder. Det har aldrig varit helt statiskt.”[44]

Till skillnad från det ganska abstrakta naturlandskapet, där ett specifikt

humanistiskt värde eller historiskt narrativ saknades, gav fallet med Gopsmorstugan ett tydligt argument för bevarande. Det kulturhistoriska värde som tillskrevs stugorna handlade främst om Anders Zorns status som nationellt och internationellt erkänd konstnär och kulturprofil. Det var i Gopsmor som Zorn målade några av de verk som betecknas som hans viktigaste. Stugan från 1700-talet, med tillhörande stall och uthus, köptes av Zorn 1904 och flyttades till en utvald plats vid foten av Gopsberget. År 1906 tillkom ett härbre och ett eldhus.[45] Här ville han skapa en tillflyktsort från civilisationen, en otillgänglig plats för skapande som påminde om hans egen uppväxt i 1870-talets Dalarna, men också om en mer svunnen tid. I Gopsmor kunde han ha en livsstil som han själv betecknade som ”hednisk” – han åt ekorrsoppa på trätallrikar, praktiserade nudism och betalade kvinnor från trakten för att bistå med markservice och modellarbete – och han bjöd in vänner från Stockholms kulturelit som gäster. Ännu i slutet av 1960-talet, när flytten av Gopsmor aktualiserades, levde många av de kvinnor som varit med i Gopsmor och som syns i hans målningar.[46] Under 1960-talet hade det ovan beskrivna narrativet kring Zorns liv i Gopsmor blivit standard. I dagspressen sattes fokus på betydelsen av platsen för Zorns konstnärskap och bohemiska livsstil, och idealbilden av den excentriske och geniale konstnärssjälen bidrog till intresset för Gopsmorstugornas öde.[47] Till skillnad från Hugo Gerlachs persona fungerade personkulten kring Zorn som motor för bevarande.

Gopsmor var redan under Zorns tid en konstruerad miljö, ett urval av byggnader som var tänkt att skapa en viss typ av minnesmiljö för Zorn. 65 år senare skulle dock kulturmiljön i Gopsmor av vissa kategoriseras som autentisk och ursprunglig. I debatten och invändningarna mot att flytta Gopsmorstugorna framfördes argumentet att flytten skulle förstöra platsens autenticitet. Torgny Säve-Söderbergh var rädd att flytten skulle skapa ett slags Skansen.[48] Här baserades Gopsmors proveniens dels på byggnadernas arkitektoniska värde som en gammaldags och sällsynt bevarad gårdsmiljö och dels på Zorns kändisskap. Vikten av att återskapa Gopsmorstugan i en liknande miljö som den som Zorn valt betonas i *Bergslaget*: ”Närvaro av fasta moderna kulturinslag i omgivningen icke behöver riskeras. [...] anläggningen skall förmedla något representativt från det ursprungliga Gopsmors miljö och atmosfär.”[49] Paralleller med diskussio-

nen kring Abu Simbels flytt är här slående. Mycket av den kritik som riktades mot att templen sågades upp bestod i att den kulturella autenticiteten skulle komma att kompromettera, att själva itusågandet var ett övergrepp på monumentet och därmed hotade templets integritet.[50] Även i strävan att återskapa Gopsmorstugorna i en miljö som liknade den ursprungliga och säkerställa att inga moderna inslag störde besökarens upplevelse av autenticitet ligger föreställningar om platsens rätt till integritet. Denna hänger samman med de humanistiska värden som knyts till platsen och ligger till grund för den kulturhistoriska klassificeringen. I både Gopsmor och Abu Simbel är även estetiska och historiska värden kopplade till personer av vikt för nationalstatens kulturarv.

Åter till almarna och välfärdssamhällets kulturarvsstrider

När Börje Kant i Stockholms stadsfullmäktige i december 1970 föreslog att almarna kunde flyttas till en annan plats hade han besökt Vattenbyggnadsbyrån för att diskutera frågan med ansvariga för Abu Simbel-projektet. De hade ställt sig försiktigt optimistiska till att gräva upp rotsystemet och ge almarna ett nytt hem. Denna nya kompromiss tände ett hopp hos Alternativ stad, den aktionsgrupp som framför allt organiserat protesterna mot rivningen av stadskärnan och hotet mot almarna. Även gatuborgarrådet i Stockholm Paul Grabö blev intresserad av idén att flytta träden. För att rädda almarna måste konkreta värden knytas till platsen, då avsaknaden av monumentalitet och byggd arkitektur gjorde bevarandeargumenten svårgreppbara. I samma artikel där mötet i stadsfullmäktige återgavs rapporterade *Expressen* att almarna hade tilldelats ett ekonomiskt värde, cirka 910 000 kronor. Samtidigt kopplades almarna till en kulturhistorisk och nationellt viktig person, Oscar II, som en gång låtit plantera träden i Kungsträdgården.[51] Dock realiserades flyttplanerna aldrig. Kampen för att rädda almarna kulminerade i den så kallade almstriden, en omskriven sammandrabbning mellan protestanter och polis i maj 1971.

Kulturarvsplatser behöver ofta vara mer konkreta och materiellt påtagliga än almarna i Kungsträdgården eller naturmiljön runt Dalälven för att komma ifråga för bevarande. Just den materiella påtagligheten, gärna i kombination med monumentalitet och igenkännbarhet (även i sin exo-

tism), som i fallet med Abu Simbel och Gerlachska huset i Varberg, gjorde dem till lämpliga objekt som man kunde knyta humanistiska värden till. Under 1960- och 1970-talen handlade dessa värden om en arkitektonisk estetik som tilltalade vissa grupper i befolkningen. Gerlachska huset tillskrevs ett estetiskt värde som ornamental jugendbyggnad i kontrast mot modernismens avskalade arkitektur. Gopsmorstugornas estetiska värden låg i en romantiserande blick på fäbodmiljöer och en livsföring som försvunnit från Dalarna i takt med inflyttningen till städerna. I fallet med Abu Simbel var det fascinationen för det monumentala och attraktionen i det antika Egyptens estetiska uttryck, ett kulturarv med långa anor, som möjliggjorde Abu Simbels konstruktion som arena där humanistiska värden cirkulerades.

I exemplen ser vi också behovet av att knyta ett historiskt narrativ till platsen för att motivera bevarande. Detta historiska narrativ måste fungera för betraktarens aktuella nationella eller lokala kontext. Kulturhistoriskt viktiga händelser, som slaget vid Kadesh i relieferna i Abu Simbel eller målandet av kullor i Gopsmor, är exempel på sådana narrativ som skapar värde – under efterkrigstiden var dessa ofta kopplade till män och manliga praktiker. Även berättelser kring ingenjörer och arkeologer som kulturhjältar skapar sådana könade kulturhistoriska narrativ. Personkulterna runt Ramses II och Anders Zorn är båda produkter av den typen av diskurs. Hugo Gerlach som person fungerade mindre bra som mobiliserande kraft, på grund av den lokala politiska och sociala kontexten i Varberg på 1970-talet.

Kampen för att bevara platser som Gopsmor och almarna i Kungsträdgården har adderat ytterligare ett lager mening kring dessa platser. I dag förknippas Abu Simbel paradoxalt nog kanske främst med själva flytten och mindre med dess antika historia. Kanske är det kulturarvsstriderna som vi främst kommer att minnas i framtiden. De är trots allt produkter av vår nutidshistoria och har lämnat såväl materiella avtryck som diskursiva spår. De är även exempel på hur humaniora och humanistiska värden har spelat en roll i välfärdsstatens politiska och sociala landskap, som ofta förknippas med mer teknokratiska och ekonomiska drivkrafter.

Noter

1. För en översikt av cityomvandlingen se Anders Gullberg, *City: Drömmen om ett nytt hjärta. Moderniseringen av centrala Stockholm 1951–1979* (Stockholm: Stockholmia, 2001).

2. Jan Lundström, ”Dödsdomen fälld över Kungsans almar”, *Expressen*, 15/12 1970.

3. Kunskapsarenor diskuteras av Johan Östling i ”En kunskapsarena och dess aktörer: Under strecket och kunskapscirkulation i 1960-talets offentlighet”, *Historisk tidskrift*, 140:1 (2020), s. 119. Se även Johan Östling, ”Circulation, Arenas, and the Quest for Public Knowledge: Historiographical Currents and Analytical Frameworks”, *History and Theory*, 59:4 (2020).

4. För en översikt av Abu Simbel-projektet se Torgny Säve-Söderbergh (red.), *Temples and Tombs of Ancient Nubia: The International Rescue Campaign at Abu Simbel, Philae and Other Sites* (London: Thames & Hudson, 1987) och Fekri A. Hassan, ”The Aswan High Dam and the International Rescue Nubian Campaign”, *African Archaeological Review*, 24 (2007), s. 73–94. För analyser av projektet se Lucia Allais, ”Integrities: The Salvage of Abu Simbel”, *Grey Room*, 50 (2013), s. 6–45; Lynn Meskell, *A Future in Ruins: UNESCO, World Heritage, and the Dream of Peace* (New York: Oxford University Press, 2018); Jes Wienberg, *Heritopia: World Heritage and Modernity* (Lund: Lund University Press, 2021).

5. Elie Podeh & Onn Winkler (red.), *Rethinking Nasserism: Revolution and Historical Memory in Modern Egypt* (Gainesville: University Press of Florida, 2004); Ahma Shokr, ”Hydropolitics, Economy, and the Aswan High Dam in Mid-Century Egypt”, *Arab Studies Journal*, 17:1 (2009), s. 10–31.

6. Corinne Geering, ”Protecting the Heritage of Humanity in the Cold War: UNESCO, the Soviet Union and Sites of Universal Value, 1945–1970s”, *International Journal of Heritage Studies*, 26:12 (2020), s. 1132–1147; William Carruthers, ”Visualizing a Monumental Past: Archaeology, Nasser’s Egypt, and the Early Cold War”, *History of Science*, 55:3 (2017), s. 273–301; Ingrid Berg, ”Abu Simbel: Ett kulturarv från det kalla kriget”, *Medusa*, 1 (2019), s. 24–31.

7. Hassan Dafalla, *The Nubian Exodus* (London: C. Hurst & Co, 1975); Nicholas S. Hopkins & Sohair R. Mehanna (red.), *Nubian Encounters. The Story of the Nubian Ethnological Survey 1961–1964* (Kairo/New York: The American University in Cairo Press, 2010).

8. Se till exempel Giovanni Battista Belzoni, *Narrative of the Operations and Recent Discoveries within the Pyramids, Temples, Tombs and Excavations, in Egypt and Nubia…: With Plates* (London: John Murray, 1820–1822).

9. Se till exempel Ann Macy Roth, ”Ancient Egypt in America: Claiming the Riches”, i Lynn Meskell (red.), *Archaeology under Fire: Nationalism, Politics and Heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East* (London: Routledge, 1998); Stephanie Moser, *Wondrous Curiosities: Ancient Egypt at the British Museum* (Chicago: University of Chicago

Press, 2006); Sofia Häggman, *Alldeles hemlikt: Georg August Wallins Egypten 1843–1845* (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2011); Elliott Colla, *Conflicted Antiquities: Egyptology, Egyptomania, Egyptian Modernity* (Durham, NC: Duke University Press, 2007).

10. Beata Labuhn, ”Nasser Moving Ramesses”, i Mari Lending, Eirik Arff Gulseth Bøhn & Tim Anstey (red.), *Images of Egypt* (Oslo: Pax, 2018), s. 127–149.

11. Vattenbyggnadsbyrån, *The Salvage of the Abu Simbel Temples: Concluding Report, December 1971* (Stockholm: VBB, 1976).

12. Torgny Säve-Söderbergh, *Uppdrag Nubien: Hur världen räddade ett lands kulturminnen* (Stockholm: Atlantis, 1996).

13. Hans-Åke Nordström, ”Den samnordiska Nubienexpeditionen 1961–64”, i Frederick Whitling (red.), *Svensk antikforskning vid Medelhavet: Gustaf VI Adolf och fältarkeologi i historiskt perspektiv* (Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien, 2014), s. 95–100.

14. Leif Furhammar, ”Humanist på resa genom världen och tiden”, i Tobias Jansson & Malin Wahlberg (red.), *Tv-pionjärer och fria filmare: En bok om Lennart Ehrenberg* (Stockholm: Statens ljud och bildarkiv, 2008), s. 169–200.

15. Ingrid Berg, ”’Fälttåg’ och ’kappsäckslif’: Arkeologiska självbilder och borgerlig manlighet runt sekelskiftet 1900”, i Frederick Whitling (red.), *Svensk antikforskning vid Medelhavet: Gustaf VI Adolf och fältarkeologi i historiskt perspektiv* (Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien, 2014), s. 40–44.

16. Christiane Desroches-Noblecourt & Georg Gerster, *The World Saves Abu Simbel* (Wien: Koska, 1968).

17. Lucia Allais, *Will to War, Will to Art: Cultural Internationalism and the Modernist Aesthetics of Monuments 1932–1964* (Massachusetts Institute of Technology: Department of Architecture, 2008).

18. Osign., ”’Löpeldsaktion’ för Gerlachska”, *GP*, 15/4 1977, s. 18.

19. Nationalmuseum, *Kring Nilen [Nationalmuseum dec. 1964–febr. 1965]* (Stockholm: Nationalmuseum, 1964), onumr.

20. Andrew Humphreys, *On the Nile in the Golden Age of Travel* (Kairo/New York: The American University in Cairo Press, 2015).

21. Nationalmuseum 1964, onumr.

22. Torsten Andersson, ”Ödesvecka för Gerlachska huset”, *GP*, 18/4 1977.

23. Osign., ”Ett lejon störtat av nidingar”, *Arbetet*, 10/5 1975.

24. Robert Bengtsson, ”Varberg riskerar böter för farliga utsmyckningar”, *Arbetet*, 2/3 1977, s. 12.

25. Osign., ”Gerlachska finns ej mer”, *GP*, 23/4 1977.

26. Osign., ”Riksantikvarien: – Varberg bör bevara Gerlachska huset!”, *Arbetet*, 30/6 1975, s. 10.

27. Evald Gustafsson, ”Stadsvård i folkhemmet”, i Margareta Biörnstad (red.), *Forn-*

tid och framtid. En vänbok till Roland Pålsson (Stockholm: Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, 1987), s. 49–55.

28. Osign., 1977.

29. Lennart Linjer, *Pojken med det stora håret: Barn- och vuxenbok* (Stockholm: Seelig, 1964).

30. Gustav Lagerstedt, ”Kulturansvar”, *Hallands Nyheter,* 4/12 1976. Citerad i Bengt-Arne Person, ”Gerlachska huset byter ägare”, i Lennart Hjelmstedt, Sven-Ivar Jögård & Bengt-Arne Person (red.), *Hugo Gerlach och hans tid* (Varberg: Hembygdsföreningen Gamla Varberg, 2006), s. 146.

31. Person 2006, s. 148–149.

32. Lennart Hjelmstedt, ”En samhällsbyggare”, i Lennart Hjelmstedt, Sven-Ivar Jögård & Bengt-Arne Person (red.), *Hugo Gerlach och hans tid* (Varberg: Hembygdsföreningen Gamla Varberg, 2006), s. 153.

33. Robert Bengtsson, ”Gerlachska blev inte ’benådat’”, *Arbetet,* 18/11 1976, s. 23.

34. Johan Linder, *Den lokala profilen: Person, plats och kulturarv* (Stockholm: Stockholms universitet, 2015).

35. Erik Djurwall, ”Med Sverige i tiden”, dikt från 1977 reproducerad i Person 2006, s. 152.

36. Karl Anders Adrup, ”Nu sjunker Zorns Gopsmor”, *DN*, 25/5 1969.

37. Sven Rydberg, ”Kraft i samverkan. Österdalälvens utbyggnadshistoria”, i Bengt Nyström & Per Sörbom (red.), *Daedalus: Tekniska museets årsbok, årg. 53. När elektriciteten kom: Tretton uppsatser om elkraftens historia i Sverige* (Stockholm: Tekniska museet, 1984), s. 261–287.

38. Osign., ”Nytt sjösystem i Mora ’bihang’ till kraftverk”, *DN*, 26/4 1967, s. 8.

39. Oscar Swensson, ”En ovanlig naturvårdsplan”, *Bergslaget*, 3 (1970), s. 17.

40. Birgit Hedberg, ”Naturvård till döds”, *GP,* 28/8 1975.

41. Osign., ”Nytt sjösystem i Mora ’bihang’ till kraftverk”, *DN*, 26/4 1967, s. 8.

42. Osign., ”Kraftverk hotar Zornminne. Skarpa protester i Mora”, *DN*, 13/6 1966, s. 8.

43. Rydberg 1984, s. 283.

44. Sigvard Montelius, *Kulturlandskap i omvandling*. Dalarnas museums serie av småskrifter 5 (Falun: Falu Nya boktryckeri AB, 1973), s. 3.

45. Erik Forssman, ”Zorns Gopsmor”, *Bergslaget*, 1 (1970), s. 22–25.

46. Björn Fontander, ”Än minns kullorna Anders Zorn”, *DN,* 6/8 1967.

47. Adrup 1969; Forssman 1970.

48. Osign., ”Nytt sjösystem i Mora ’bihang’ till kraftverk”, *DN*, 26/4 1967, s. 8.

49. Swenson 1970, s. 18–19.

50. Allais 2013.

51. Lundström 1970.

14

Tvåspråkighet som vetenskap och politik

Hemspråksreformen, kunskapsaktörerna och debatten om halvspråkighet hos skolbarn i Sverige

RAGNI SVENSSON STRINGBERG

I Finlandshusets restaurang Karelia i Stockholm var stämningen hätsk. Det var den 1 december 1980 och *Dagens Nyheters* utsände Osmo Vatanen rapporterade från en debatt som anordnats i restaurangens festvåning. Temat för debatten var hemspråksundervisning och tvåspråkighet hos barn.[1] Ett uppenbarligen både hett och känsligt ämne, menade Vatanen och beskrev målande hur fyra inbjudna forskare ”pucklade på varandra så att de akademiska fjädrarna rök”.

De medverkande debattörerna, Tove Skutnabb-Kangas och Göte Hansson å ena sidan, respektive Lars Henric Ekstrand och Sis Foster å den andra, representerade två olika synsätt i frågan om hur hemspråksundervisning borde bedrivas i svenska skolor. Särskilt Skutnabb-Kangas och Ekstrand hade positionerat sig i denna fråga, där de under de kommande åren gång på gång skulle mötas på varsin planhalva.[2] Att ämnet engagerade publiken var tydligt, och *DN* rapporterade om både buanden och hurrarop från personerna som samlats runt scenen. Vid just det här tillfället var det Skutnabb-Kangas som ägde publiken. Hon varnade för hur ytliga språkkunskaper kunde lura omgivningen att överskatta barns språkliga förmåga. Detta, sade hon, var inte bara problematiskt utan direkt skadligt

då det kunde leda till varaktiga problem för det enskilda barnet. Att tvinga barn med annat modersmål att använda svenska för att uttrycka komplicerade resonemang, skulle leda till ”ständiga nederlag, hög stress och frustration, intellektuell apati och tillbakadragenhet”, slog hon fast, till publikens kraftiga bifall.

Hemspråksundervisning och tvåspråkighet hos barn hade diskuterats livligt, både i offentligheten och i akademiska sammanhang, sedan åtminstone slutet av 1960-talet.[3] Under 1970-talet hade intresset för frågan tagit ny fart i och med implementerandet av den så kallade hemspråksreformen som trädde i kraft i juli 1977. Denna reform hade formulerats i ett antal förarbeten, vilka följde på den statliga Invandrarutredningen som blev färdig 1975. Hemspråksreformen fastställde att undervisning i det så kallade hemspråket, eller modersmålet, skulle bli en lagstadgad rättighet för alla som önskade ta del av den.[4] Den byggde på en bärande tanke om värdet av aktiv tvåspråkighet, liksom om modersmålets betydelse för människans identitets- och personlighetsutveckling. I och med hemspråksreformen fick en ny syn på språkinlärning och minoritetsspråk med ens praktisk effekt i svensk politik. Nu fick i ett slag minoritetsspråken en ny ställning som undervisningsspråk i svenska skolor.[5]

Den historiska och språkvetenskapliga kontexten runt arbetet med hemspråksreformen har tidigare beskrivits av bland andra Linus Salö i en handfull aktuella artiklar. Dessa fungerar som en utgångspunkt för denna undersökning.[6] I det här kapitlet vill jag, snarare än att förklara de historiska villkor som möjliggjorde reformen, problematisera hur frågan lyftes fram i medieoffentligheten.[7] Hit hör inte minst det konfliktperspektiv som var så påtagligt i den samtida mediedebatten om hemspråksreformen och dithörande frågor.

I en artikel om 1800-talets svenska utbildningsdebatt har Isak Hammar visat hur konflikt och konsensus utgör viktiga, och sammanflätade, förändringsfaktorer i cirkulationen av kunskap.[8] Snarare än att motverka varandra agerar de ofta i ett samspel som driver fram en förändring i synen på kunskap inom ett specifikt sammanhang. Hammars exempel behandlar det tidiga 1800-talets debatt om klassisk kontra modern bildning, men perspektivet kan med fördel anläggas även på mer samtida kunskapsdebatter som den om hemspråk och andraspråksinlärning.

Trots att det rådde en politisk samsyn rörande 1977 års hemspråksreform, vars implikationer riksdagspartiernas representanter i stort sett varit överens om, har hemspråksfrågan ofta beskrivits som kontroversiell, omdebatterad eller känslig. För att bättre förstå hur och varför det blivit så kommer jag att titta närmare på strategierna hos kunskapsaktörer som var drivande i det offentliga samtalet om tvåspråkighet och hemspråksundervisning. Hur drev de dessa frågor i offentligheten? På vilka sätt gick frågor om tvåspråkighet och modersmålets värde från att vara relativt okända till att bli allmänt vedertagna? Kort sagt: vad grälades det egentligen om i restaurang Karelias festsal?

Kapitlet tar fasta på två av de större teman som skisseras i inledningen till denna bok. För det första handlar det om ett under 1960- och 1970-talen framväxande humanistiskt forskningsområde – tvåspråkighetsforskning – och hur det blev en viktig kunskapsbas i välfärdssamhällets nya invandringspolitik. Det var en ny och mångdisciplinär forskningsinriktning på humanistisk botten, där traditionell språkvetenskap på ett tidstypiskt vis påverkades av vetenskapliga synsätt från ämnen som pedagogik, sociologi och psykolingvistik. Det samhällstillvända perspektivet var en förutsättning för forskningsområdets snabba tillväxt och en viktig utgångspunkt för de studier som gjordes.[9]

För det andra presenteras särskilt ett par av de kunskapsaktörer som, trots att deras slutsatser var djupt omstridda, skulle bli tvåspråkighetsforskningens främsta affischnamn i offentligheten. Nils Erik Hansegård var ämnets pionjär och hjärnan bakom dess mest välkända och grundligt kritiserade begrepp – *halvspråkighet*.[10] I hans efterföljd verkade Tove Skutnabb-Kangas som, med sin radikala debattstil och sitt mediala genomslag, för många tidningsläsare framstod som det främsta forskarnamnet inom hemspråksundervisning och tvåspråkighet hos barn.[11] Hon var en av de ämnesföreträdare som genom sitt agerande i offentligheten bidrog till legitimeringen av tvåspråkighetsforskningen.[12]

Salö har poängterat hur hemspråksundervisningen ”utgjort en arena där en tämligen disparat gruppering agenter – humanvetare tillsammans med politiker, byråkrater, skolföreträdare och andra – kunnat förvärva legitimitet för sin intressedrivna kunskap och sina visioner”. Han beskriver hur utredningen var ett tydligt exempel på situationer när human-

vetenskapliga kunskapsaktörers arbete och visioner fått en direkt avgörande betydelse för utformandet av praktisk politik.[13] Här menar jag att en aktör som Skutnabb-Kangas intog en särskilt betydelsefull men säregen position, som är värd att syna närmare. Samtidigt som hon genom sina skarpa uttalanden väckte allmänintresse för frågan om tvåspråkiga barn, framträdde andra ämnesföreträdare som menade att hon ledde debatten åt fel håll. Anmärkningsvärt nog innebar hennes position i offentligheten att den kontroversiella tanken om halvspråkigheten skulle bli mer långlivad än hon själv troligen hade avsett.

Den statliga Invandrarutredningen och hemspråksreformen 1977

När det gäller humanioras plats i offentligheten utkristalliserar sig moderna språk som ett område som genomgått en viss expansion under efterkrigstiden.[14] Språkfrågor och forskning *om* språkfrågor väckte från 1960-talet och framåt ett förnyat samhällsintresse, inte minst på en politisk nivå.[15] Särskilt betydelsefull för denna utveckling tycks frågan om modersmålsundervisningen – eller undervisningen i hemspråk – ha varit.[16] År 1975 antog riksdagen riktlinjer för svensk invandrar- och minoritetspolitik. Målen formulerades som ”jämlikhet, valfrihet och samverkan”.[17] En bärande tanke var att personer som invandrat till Sverige själva skulle ha rätt att avgöra i vilken utsträckning de ville behålla sitt modersmål och en annan kulturell identitet än den svenska. Dessa tankar blev sedan viktiga inslag i hemspråksreformen. I propositionen 1975/76:118 *Om hemspråksundervisning för invandrarbarn*, som låg till grund för hemspråksreformen, definierades hemspråket som ”annat språk än svenska som utgör ett levande inslag i [elevens] hemmiljö”.[18] Hemspråket beskrevs som en nödvändig del av barnets personutveckling, varför det var av största vikt att skolan bidrog till att stärka det. Enligt propositionen skulle hemspråksundervisningens främsta syfte vara att ”befrämja elevens emotionella och intellektuella utveckling liksom att ge eleven möjlighet att leva sig in i och känna samhörighet med föräldrarnas kulturella bakgrund”. Denna personlighetsutveckling bedömdes alltså vara särskilt starkt kopplad just till modersmålet.[19] I propositionen hänvisade man till aktuell forskning som

”bidragit till en i grunden förändrad syn på språkets roll och betydelse för individens och samhällets utveckling”. Specifikt vilken forskning som åsyftades framgick inte i texten, men tvåspråkighet framhölls som ett värde att värna om. Målet, enligt Invandrarutredningen, var en situation där eleven helst skulle behärska båda språken helt obehindrat.[20]

Enligt reformens riktlinjer blev det kommunernas ansvar att se till att hemspråksundervisning tillhandahölls för alla som önskade det, samt att hemspråkslärare rekryterades i alla de språk där behov fanns.[21] Invandrarutredningen föreslog att hemspråksundervisning i skolan skulle införas i tre olika nivåer. På den första nivån skulle den införas som komplement till ordinarie undervisning och som minst uppgå till två timmar per vecka. Man förordade även så kallade sammansatta klasser där hälften av barnen skulle vara svenskspråkiga och hälften ha ett annat modersmål. Dessutom togs initiativ till så kallade hemspråksklasser där undervisningen i huvudsak skulle ske på annat språk än svenska.[22]

Tvåspråkighet som problem och ideal

För en nutida läsare av den *DN*-artikel som refereras i början av kapitlet kan konfliktlinjen mellan de tvistande forskarna möjligen framstå som oklar. Trots det uppskruvade tonläget var kombattanterna nämligen uppenbart överens om en sak, nämligen värdet av tvåspråkigheten *i sig*. Lars Henric Ekstrand ägnade, enligt artikeln, en lång utläggning åt att lyfta fram vad barn hade att vinna på tvåspråkighet. Den kunde gynna kreativiteten, underlätta förståelsen för svåra sammanhang samt göra det lättare att uttrycka sig fritt och att orientera sig i verkligheten, enligt honom. Detta höll även motståndarsidan med om. Det var viktigt att poängtera, då tvåspråkighet kort dessförinnan behandlats som ett problem. Ekstrands redogörelse var ett uttryck för att en syn på tvåspråkighet som något entydigt positivt hade fått genomslag i forskarsamhället. Hans kritik rörde sig om något annat, nämligen den tanke om modersmålets avgörande betydelse för känslornas och personlighetens utveckling som var så tydligt uttryckt i hemspråksreformens förarbeten. Enligt honom var det en överdriven bild som tangerade ren skrämselpropaganda.

För motståndarsidan var dock dessa faktorer grundläggande. I början

av kapitlet citeras Tove Skutnabb-Kangas när hon gick till försvar för modersmålets betydelse för barns identitetsutveckling. Det är just här, i tanken om språket som den avgörande byggstenen för människors identitetsbyggande, som vi finner en av de tanketrådar som är mest betydelsebärande för detta kapitel. Det var ett tema som under 1970- och 1980-talen diskuterades såväl i offentligheten som i akademiska sammanhang. För att få klarhet i debattens ursprung behöver vi dock söka oss längre bakåt i tiden.

Nils Erik Hansegård och halvspråkigheten

Det var framför allt en svensk forskares arbeten som på allvar förde in frågan om minoriteters språksituation i den svenska offentliga debatten. Nils Erik Hansegårds *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?* publicerades i pocketserien Aldus 1968 och ådrog sig på kort tid stor medieuppmärksamhet.[23] Här lyftes för första gången frågan om tvåspråkighetens problem och möjligheter i ett forum som riktade sig till en bred publik. Det var även denna bok som skulle göra begreppet halvspråkighet allmänt bekant. Trots att den var en populärvetenskaplig pocketbok om ett humanistiskt kunskapsområde skulle boken snart bli något av en storsäljare och trycktes i flera nya upplagor.[24] *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?* byggde på erfarenheter som Hansegård gjort då han på 1950-talet arbetade som läroverkslärare i Kiruna.[25] Med en magisterexamen från Uppsala i nordisk filologi, engelsk lingvistik och finsk-ugriska språk hade han sökt sig till norra Sverige, där han kunde praktisera sina kunskaper i finska och samiska.[26] Många av hans elever kom från finskspråkiga hem men hade till följd av den förda politiken endast undervisats på det svenska språket. Den verklighet som mötte honom var sålunda direkt präglad av en assimilationspolitik, som Hansegård fann såväl förtryckande som oförenlig med välfärdsstatens tal om jämlikhet. Han ansåg att denna undervisningsform var direkt skadlig för elevernas språk- och identitetsutveckling. Den påtvingade svenskundervisningen hade, enligt Hansegård, resulterat i ett språk som var så bristfälligt att det gränsade till lindrig afasi. Han kallade detta tillstånd för halvspråkighet.[27] En del av problemet med halvspråkigheten låg, som han såg det, i att barnen genom att tvingas tala svenska från tidig ålder riskerade att hämmas i sin språkutveckling i båda språken.[28] Än

● **NILS ERIK HANSEGÅRDS INFLYTELSERIKA BOK** *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?* publicerades 1968.

värre var dock enligt Hansegård att detta tillstånd kunde få djupgående psykologiska effekter: ”Om man inte har språket helt till sitt förfogande (halvspråkighet), leder det till en utarmning av känslolivet: en fattigdom på individuella betydelser och en brist på nyans i de emotionella upplevelserna”, som han uttryckte det.[29] För att komma undan halvspråkighetsproblemet samt för att rädda minoritetsspråkens fortbestånd föreslog Hansegård införandet av frivillig undervisning på modersmålet.[30] Målet var en *kvalificerad tvåspråkighet*, det vill säga en så djupgående färdighet i båda språken att de bägge kunde användas på ett sätt som var likvärdigt språkanvändningen hos enspråkiga individer.

Publiceringen av *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?* var Hansegårds stora genombrott i offentligheten, men faktum är att han drev frågan om halvspråkighet i en rad fora under 1960- och 1970-talen. Han hade då redan

prövat sin tes om halvspråkighet i ett antal långt mindre välkända sammanhang, som några artiklar i *Norrlandsfolket* och *Norrländska Socialdemokraten* i slutet av 1950-talet, samt i en radioföreläsning 1962.[31] Att bokens bärande teser redan vid mitten av 1970-talet skulle förkastas inom ett framväxande forskningsfält rörande tvåspråkighet, hindrade inte att de väckte en stark genklang i samhällsdebatten.[32] Inte minst gällde detta den debatt om invandrares och minoriteters rättigheter som hade vuxit sig allt starkare under de senaste åren, med företrädare som samhällsdebattören David Schwarz och andra.[33] Dessa debattörer hade lyft fram ett nytt perspektiv på minoritetsfrågan, där rätten att värna och utveckla den egna kulturen och språket framhölls som ett absolut krav. I stället för att framhålla ekonomisk och social jämlikhet som invandringspolitikens mål höjdes nu rösterna för rätten att bevara sin särart, snarare än att anpassa sig efter den svenska majoritetskulturen. Ett pluralistiskt synsätt höll på att vinna mark inom debatten. Detta synsätt skulle framåt tidigt 1970-tal alltmer komma att ersätta den assimilationsmodell som tidigare varit förhärskande i det politiska samtalet.[34] Särskilt bidragande till denna utveckling var ett antal böcker som utgavs i de nya pocketserier för populärvetenskap och debatt som var viktiga arenor för kunskapsspridning under denna period.[35]

Grundtanken inom den pluralistiska kritiken var att den tidigare förda politiken och dess inriktning på anpassning var oförenlig med den svenska välfärdsstatens rådande jämlikhetsideal. Denna svängning i opinionen skulle inte minst få betydelse för arbetet med den statliga invandrarutredning som sjösattes 1968 och där frågan om hemspråksundervisning skulle bli helt central. Initiativet till utredningen hade tagits eftersom det blivit alltmer uppenbart att det saknades kunskap om hur invandrares livsvillkor egentligen såg ut. Den ihållande kritiken och debatten hade blottat en enorm kunskapslucka som behövde fyllas. Eftersom det vid denna tid ännu inte existerade något etablerat fält av invandringsforskning i Sverige hade utredningen samlat en handfull forskare från flera olika områden som hade intresse för frågan.[36]

Tomas Hammar har påpekat att invandringen vid denna tidpunkt knappast var någon särskilt laddad fråga, varken politiskt eller forskningsmässigt. De politiska partierna intog inga tydliga ståndpunkter i frågan

och visade inte heller några egentliga intressemotsättningar. Denna situation lämnade utrymme åt nya typer av kunskapsaktörer att ta plats och påverka inriktningen på den förda politiken. Invandrarutredningen visar exempelvis en tydlig närvaro av olika invandrarorganisationer som fick komma med inspel och önskemål om reformer.[37] En fråga som dessa gräsrotsrörelser lyfte var just behovet av en offentligt organiserad och finansierad hemspråksundervisning för skolbarn med utländsk bakgrund.

Ett framväxande forskningsfält

Boken *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?* var en politisk stridsskrift som avsiktligt använde sig av ett uppskruvat tonläge för att väcka debatt. Så skulle åtminstone Hansegård själv senare beskriva saken.[38] När boken publicerades 1968 var svensk forskning om tvåspråkig undervisning ”så obetydlig att den knappast kan sägas ha varit existerande”, enligt honom.[39] Förutom Hansegård själv hade tvåspråkighetsfrågan tagits upp av bland andra Bertil Malmberg och Els Oksaar på Stockholms universitet, men utan att deras arbete uppmärksammats i några vidare kretsar.[40]

Om målet var att ändra på denna situation, så får man säga att Hansegård lyckades över förväntan. I efterhand är det uppenbart att *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?* var starkt bidragande till att göra denna fråga allmänt accepterad.[41] Det var först på 1970-talet som tvåspråkighetsforskning på allvar skulle börja betraktas som ett eget forskningsområde i de nordiska länderna. Vid den här tidpunkten uppfattades dock fältet som mycket smalare än det gör i dag och fokuserade främst på frågor som låg mycket nära dem som Hansegård diskuterade i sin uppmärksammade bok. Hit hörde exempelvis Magdalena Jaakolas språksociologiska studie av språkval i Tornedalen, som publicerades några år efter Hansegårds bok. Hansegård själv tillhörde snarast en psykolingvistisk del av fältet. Han inspirerades bland annat av äldre tyska lingvister som Friedrich Kainz, stark förespråkare för idén om modersmålet som själva grundbulten för individens identitetsskapande.[42] Faktum är att flera av de studier som skulle presenteras i början av 1970-talet var direkt inspirerade av Hansegårds arbete, vars slutsatser de ville pröva genom att bland annat tillföra kvantitativa metoder.[43] Det var dock ingen av dessa personer som skulle

bli den nya forskningsinriktningens ansikte utåt i offentliga sammanhang. Det är dags att återknyta till den scen som inledde det här kapitlet och stifta närmare bekantskap med dess egentliga huvudperson, nämligen Tove Skutnabb-Kangas.

Tove Skutnabb-Kangas och ”dubbel halvspråkighet”

Tove Kangas (gift Skutnabb-Kangas) föddes 1940 i Helsingfors. Uppvuxen i ett tvåspråkigt hem där både finska och svenska talades, studerade hon bland annat nordiska språk, pedagogik och psykologi på Helsingfors universitet. Efter sin examen 1965 vidareutbildade hon sig i pedagogik för att verka som adjunkt och sedermera lektor vid institutionen för nordiska språk. Hon skulle sedermera ta sin licentiatexamen på samma institution och 1987 avancerade hon till filosofie doktor. Vid det laget hade hon förflyttat sig till Roskilde universitet, där hon skulle komma att stanna fram till sin pensionering år 2000. Från tidigt 1970-tal började hon publicera sig på temat tvåspråkighet hos barn och listan på publicerade artiklar skulle snart bli lång.

År 1975 utgavs Skutnabb-Kangas forskningsrapport ”Om tvåspråkighet och skolframgång” med stöd av Svenska litteratursällskapet i Finland. Där diskuterade hon med en tydlig sidoblick på Nils Erik Hansegård begreppet ”dubbel halvspråkighet”, som denne hade lanserat som ett möjligt problem hos barn i tvåspråkiga miljöer. Ett ”halvt behärskande av svenska och ett halvt behärskande av modersmålet” skulle enligt detta synsätt kunna bli konsekvensen av påtvingad svenskundervisning riktad mot barn med annat modersmål.[44] I rapporten hänvisade Skutnabb-Kangas till ett par studier av finskspråkiga barn i svenska skolor för att underbygga argumentet att ”de finska invandrarbarn som bäst bevarat sin finska också är de som lärt sig svenskan bäst”.[45] Dessa studier – en av dem bedrevs av samme Göte Hansson som skulle sitta bredvid Skutnabb-Kangas på en viss debattafton – hade kritiserats av andra forskare.[46] De ansåg att de vilade på alltför små och tidsmässigt begränsade undersökningar som därmed brast i vetenskaplighet.

Lars Henric Ekstrand, som även han medverkade vid debattkvällen, skulle några år senare elda på dispyten genom att beskylla Skutnabb-Kangas

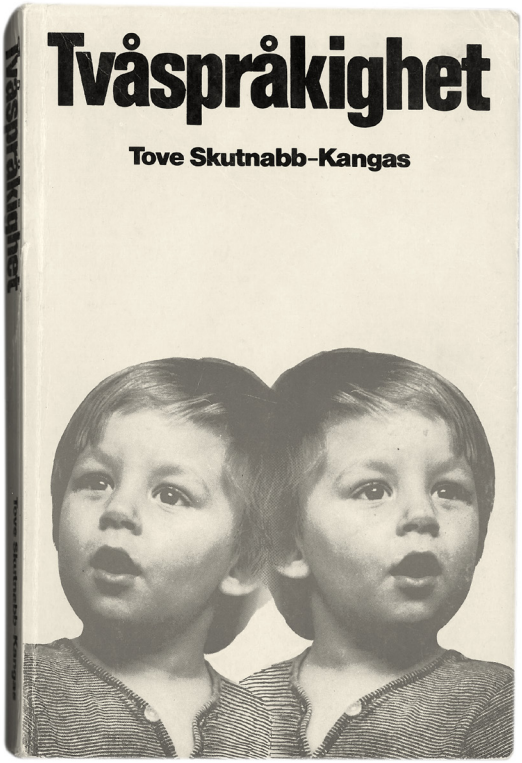

● **MED BOKEN *TVÅSPRÅKIGHET* FRÅN 1981** ville Tove Skutnabb-Kangas etablera tvåspråkighetsforskningen för en bredare publik.

arbeten för att vara ideologiska och bygga på ”kategoriska påståenden” som stod i strid mot vetenskaplig etik.[47] Särskilt kritisk var han till ståndpunkten att modersmålet är utgångspunkten för all annan språkinlärning och att skolelever med utländsk bakgrund därför enbart borde undervisas på föräldrarnas språk. Enligt Ekstrand byggde dessa slutsatser på ”obestyrkta spekulationer utan vetenskapligt värde”.[48]

För Skutnabb-Kangas framstod sådan kritik som både fyrkantig och konservativ. Med en retorik som tagit tydligt intryck av tidsperiodens feministiska aktivism, formulerade hon sig skarpt gentemot vad hon såg som typiskt manliga drag i en traditionell, naturvetenskapligt präglad vetenskapssyn.[49] Enligt hennes uppfattning var kvantitativa metoder och tänkesätt inte tillräckliga för att på djupet förstå följderna av en tvåspråkig

uppväxtmiljö som missgynnade modersmålet: ”Enbart forskning räcker inte [för att dra säkra slutsatser om orsakssamband rörande tvåspråkighet och skolframgång] – vi vet redan en hel del som skulle fordra snabb och genomgripande aktion”, skrev hon.[50] I en artikel som publicerades i tidskriften *Invandrare & Minoriteter* 1976 utvecklade hon sina tankegångar under den provokativa titeln ”Halvspråkighet: Ett medel att få invandrarnas barn till löpande bandet?”. Artikeln presenterade en metod för andraspråksinlärning, så kallat ”språkbad”, med inspiration från försök i franskspråkiga Kanada. Idén gick i korthet ut på att låta alla barn, både infödda och invandrade, undervisas på de invandrade barnens språk. Detta som ett sätt att uppvärdera dessa språk samtidigt som båda grupperna skulle berikas, språkligt och kulturellt. Motsatsen borde, enligt Skutnabb-Kangas, kallas ”språkdränkning” och var enligt henne den modell som sedan tidigare praktiserades i svenska skolor. Där riskerade invandrarbarnens modersmål att ”dränkas” av undervisningen på det svenska språket.[51] Hon argumenterade rentav för att språkdränkningen kan ha varit en medveten strategi för att försvåra för minoritetspersoner att göra en klassresa uppåt. Som hon såg det var situationen akut:

> Om inte en fullständigt förlorad generation av halvspråkiga barn ska uppstå, har vi inte tid att vänta på resultat från ny forskning och nya försök. Det är pedagogiskt klokt att ge invandrarbarn och andra minoritetsbarn så mycket undervisning i och på deras modersmål som möjligt, även om vi ännu inte har studerat fenomenet halvspråkighet grundligt. Sådan undervisning kommer med säkerhet inte att göra någon skada, men att inte ge den kan visa sig vara ödesdigert.

Denna slutsats skulle hon sedermera förfäkta i en rad arbeten under de kommande åren, och det med ett alltmer radikalt tonfall. För Skutnabb-Kangas var tvåspråkighetsfrågan minst lika mycket en politisk som en språkvetenskaplig fråga.

Att placera ett invandrarbarn i en skola med enbart svenskspråkig personal var att betrakta som ”psykisk tortyr”, menade Tove Skutnabb-Kangas, ett uttalande som hon upprepade i flera tidningsintervjuer.[52] Enligt henne var det direkt skadligt att undervisa barn på annat språk än deras modersmål eftersom språket var så starkt kopplat till den egna

identiteten. Att inte ta hänsyn till detta kunde leda till djupgående psykologiska och sociala problem, ansåg Skutnabb-Kangas. ”Svenska skolan gör invandrarbarn till analfabeter”, menade hon, och avfärdade de stödåtgärder som erbjöds invandrarbarn i Sverige som rent kosmetiska. Som hon såg det var svensk hemspråksundervisning inte bara felaktig utan byggde på en självgod uppfattning om svenska språkets överlägsenhet, parad med ett genuint ointresse för barnens situation: ”svenskarna är världsbäst på civiliserad likgiltighet”, som hon uttryckte det.[53]

Det är tydligt att debatten om hemspråksundervisningen för Tove Skutnabb-Kangas gick utöver en rent akademisk diskussion och växte samman med en politisk aktivism. Att döma av den debattstil som hon använde var tvåspråkighetsforskning i hög grad en plattform för vad hon såg som en politisk kamp för invandrares rättigheter. Med detta synsätt fungerade själva debatten i sig som ett medel för att nå ut med dess budskap i offentligheten.

Inom den framväxande tvåspråkighetsforskningen publicerades redan i början av 1970-talet flera studier som kraftfullt avfärdade tanken om att två- eller flerspråkiga miljöer skulle leda till halvspråkighet. Argumenten var dels att sådana resultat inte hade verifierats genom kvantitativa metoder, dels att teorin riskerade att stigmatisera just de personer – de tvåspråkiga barnen – vars situation den haft för avsikt att uppmärksamma.[54] Denna ståndpunkt skulle snart vinna laga kraft inom forskningsfältet som sådant, men det skulle inte ske utan strid. En av dem som mest ihärdigt förde halvspråkighetstesens talan i offentligheten var just Tove Skutnabb-Kangas.[55] Hennes bok *Tvåspråkighet*, publicerad 1981 på Liber förlag, var ett försök att sammanfatta forskningsläget rörande tvåspråkighet. Boken, som ville etablera tvåspråkighetsforskningen för en bredare publik, visade på en tvetydig inställning till halvspråkighetsbegreppet. Även om författaren gick med på att det var vetenskapligt problematiskt, hävdade hon samtidigt att det haft en viktig funktion som politiskt slagord.[56] Målet för henne var nu att lyfta skuldbördan från den enskilda individen för att i stället lägga ansvaret för barnens språksituation på skolan och samhället: ”Så snart minoriteten själv får kontroll över utbildningssystemet, kan också dubbel halvspråkighet förhindras”, menade hon.[57] Andra debattörer var inte sena att ta efter. Det tycks ha funnits en lockelse i Skutnabb-Kangas

radikala debattstil som lockade journalister, inte bara till att rapportera från debattaftnar som den på Finlandshusets restaurang Karelia, utan även till att själva ta del i den offentliga diskussionen.[58]

Hemspråksklasser

”Nej till integrerade klasser! Ge invandrareleverna egna klasser – annars blir de halvspråkiga istället för tvåspråkiga!” Med detta nödrop från Trollhättans Finska Förening inledde morgontidningen *Arbetets* utsände ett uppslag om hemspråksundervisning, som publicerades i april 1978.[59] I en rad artiklar mötte journalisten Bo Adriansson invånare i Trollhättan som på olika sätt berördes av det nyinstiftade regelverket om hemspråksundervisning. Huvuddelen av de intervjuade tillhörde den finskspråkiga minoritet som var den klart största invandrargruppen i Trollhättan, liksom i Sverige som helhet.[60] I fokus stod, snarare än hemspråksundervisningen i sig, frågan om enspråkiga klasser. Tanken att språkutvecklingen hos elever med annat modersmål än svenska bäst skulle gynnas av att under de första skolåren enbart undervisas på sitt hemspråk, hade som tidigare nämnts fått stöd i Invandrarutredningen. Sådana hemspråksklasser, främst i finska men även i flera andra språk, infördes efter hemspråksreformen på försök i ett antal svenska städer för att sedan erkännas av regeringen som ordinarie verksamhet från 1986.[61]

Slående för läsaren är det tydliga konfliktperspektiv som präglade artiklarna, där finskspråkiga lärares, elevers och föräldrars intressen ställdes mot kommunens och Skolöverstyrelsens företrädare. Precis som i fallet med den arrangerade debatt mellan språkforskare som refererades i början av kapitlet framställde *Arbetet* frågan om hemspråksundervisning som kantad av oenighet och kontrovers. Finska föreningen i Trollhättan, de intervjuade lärarna och föräldrarna var alla övertygade om behovet av helt finskspråkiga klasser. Tanken att tvåspråkig skolgång riskerar att leda till halvspråkighet var inte bara antydd, utan artikulerades tydligt av flera intervjupersoner.

En av de medverkande lärarna menade att hon själv hade halvspråkiga elever i sin klass. ”De har inget språk att uttrycka sina känslor och tankar med, de blir andligt kastrerade”, citerade hon Tove Skutnabb-Kangas. En

annan talade om sina elever som ”halvspråkighetens offer” och menade att det knappt varit möjligt att undervisa dem på vare sig svenska eller finska då hon först träffat dem. I dessa utsagor framställdes inte bara besparingsbenägna politiker, utan även svenska språkforskare, som elitiska ”experter”, motståndare mot ett slags praktisk kunskap som lärarna själva var i besittning av.[62] ”Det är svårt för oss invandrare att nå fram med våra krav i de här frågorna. Det har uppstått en kader av svenska experter som gör som dom [sic] vill utan att tillfråga oss.” Dessa utsagor visar på ett tydligt sätt hur halvspråkighetstesen utgjorde underlag för en strid som egentligen inte handlade om hemspråksundervisningens existensberättigande, utan om dess former. Den omdiskuterade frågan gällde vilken typ av hemspråksundervisning som var mest effektiv, inte om undervisningens värde per se. Märkligt nog var det inte så frågan lades fram för gemene tidningsläsare, som snarare matades med budskapet att hemspråksundervisningen stod under ett direkt hot.[63]

Avslutning

År 1983 fick den svensk-amerikanska lingvisten Christina Bratt Paulston i uppdrag av Skolöverstyrelsen att skriva en sammanfattande rapport över de senaste årens forskning och debatt rörande tvåspråkighet. I rapportens inledning slog hon med ett krasst tonfall fast att ”resultaten av forskning om tvåspråkiga barns undervisning [var] både motsägande och förvirrande”.[64] Enligt henne berodde detta på att den debatt som omgärdat frågan varit så starkt kopplad till känsloladdade teman som nationell självkänsla och etnisk tillhörighet. Hon gick så långt som till att påstå att en forskares inlägg på temat hade ”en dragning åt *jihad*, dvs. att kämpa det rättas kamp mot en förtryckare”.

I mitten av 1990-talet konstaterade språkforskarna Kenneth Hyltenstam och Veli Tuomela att det troligen inte fanns något ”annat enskilt område inom den svenska skolan som väcker så starka känslor, som ger upphov till så mycket debatt och diskussion och som har uppmärksammats så mycket internationellt som den svenska hemspråksundervisningen”.[65] Det var en debatt som utspelades såväl i akademiska publikationer som i mer offentliga sammanhang. I centrum för denna debatt stod en mindre

grupp forskare, där Tove Skutnabb-Kangas framstod som en av de mest profilerade deltagarna. Debattens högt uppskruvade tonläge framhöll såväl Bratt Paulston som Hyltenstam och Tuomela som djupt problematiskt. Detta eftersom forskningsfältet för den oinvigde framstod som långt mer konfliktpräglat än det verkligen var. Tvärtom var alla tongivande debattörer överens om det värdefulla i hemspråksundervisningen i sig. Deras konflikt rörde sig i stället om vetenskapliga metoder och synsätt, samt under vilka former som undervisningen bäst borde bedrivas.

Ett syfte med detta kapitel har varit att lyfta fram samspelet mellan konflikt och konsensus som en potentiell katalysator för kunskapscirkulation om hemspråksfrågan. Enligt det synsättet hade konflikten en viktig funktion i att väcka intresse för frågan om hemspråk och ge den plats på offentliga mediala arenor, samtidigt som forskarnas samsyn om värdet av hemspråksundervisning var en nödvändig utgångspunkt för frågans framskjutna plats i såväl forskningssamhälle som offentlighet.[66] Debatten om tvåspråkighet och hemspråksundervisning gav plats åt perspektiv som tidigare inte hade synliggjorts i det akademiska samtalet på samma explicita sätt. Med hjälp av kunskapsaktörer som Tove Skutnabb-Kangas och Nils Erik Hansegård lyftes frågor om språkets och kulturens betydelse, eller klasskillnader och rasism i skolan, in i det offentliga samtalet genom ett slags chockverkan som på samma gång provocerade och fascinerade.

En annan avsikt har varit att, i likhet med Hampus Östh Gustafsson, nyansera bilden av att humaniora befann sig i en legitimitetskris under den aktuella perioden. Hemspråksreformen tillsattes 1977, vilket händelsevis var året innan Sven-Eric Liedmans inflytelserika antologi *Humaniora på undantag?* publicerades och skakade liv i den välkända tropen om humaniora som ett hotat ämnesområde i det nya välfärdssamhället. Förarbetena till hemspråksreformen, liksom den debatt som omgärdade den, visar på en mer komplex berättelse. Det är en historia om ett traditionellt humanistiskt kunskapsområde som i delvis ny skepnad tog plats i det allmänna samtalet som ett ämne som angick de flesta. Tvåspråkighetsforskning, ett ämne i vardande där traditionell språkvetenskap tog intryck av psykolingvistik, kombinerat med pedagogiska och sociologiska inslag, lyftes fram som legitimerande i förarbetena till beslutet om att införa hemspråksundervisning.[67] Dessutom fick den en välbehövlig skjuts av det allmän-

intresse som den offentliga debatt om hemspråksundervisning, tvåspråkighet och halvspråkighet som under tiotalet år bedrevs av Tove Skutnabb-Kangas och hennes belackare.

Noter

1. Osmo Vatanen, ”Enspråkighet eller inte? Total oenighet på debatt”, *DN*, 2/12 1980.

2. Se till exempel Lars Henric Ekstrand, ”DN Debatt: Svensk språkforskare: Tvåspråkighet börjar redan före födelsen”, *DN*, 6/10 1981.

3. Kenneth Hyltenstam, ”Förord”, i Kenneth Hyltenstam (red.), *Tvåspråkighet med förhinder? Invandrar- och minoritetsundervisning i Sverige* (Lund: Studentlitteratur, 1996), s. 6; Christian Catomeris, *Det ohyggliga arvet: Sverige och främlingen genom tiderna* (Stockholm: Ordfront, 2004), s. 104; Lars-Erik Hanssen, *Jämlikhet och valfrihet: En studie av den svenska invandrarpolitikens framväxt* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2001), s. 176–181; Nils Erik Hansegård, ”Finskt i Tornedalen, en glömd minoritet”, i David Schwarz, *Svenska minoriteter* (Stockholm: Aldus, 1966), s. 162–182; Nils Erik Hansegård, *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?* (Stockholm: Aldus, 1968); Magdalena Jaakola, *Språkgränsen* (Stockholm: Aldus, 1973).

4. Även om modersmål är det begrepp som numera används kommer jag här även att tala om hemspråk. Hemspråk var den gängse benämningen från slutet av 1960-talet fram till 1996, då man ändrade benämningen till modersmål. Begreppet är fortfarande vanligt förekommande i de mediedebatter om modersmålsundervisning som blossar upp med jämna mellanrum. Se till exempel Jacob Zetterman, ”KD:s förslag om hemspråk går emot det egna principprogrammet”, *Dagen*, 11/10 2020.

5. Jonas Widgren, *Svensk invandrarpolitik* (Lund: Liber Förlag, 1982), s. 60–61; Gisela Håkansson, *Tvåspråkighet hos barn i Sverige* (Lund: Studentlitteratur, 2019), s. 74.

6. Linus Salö, ”De nyvunna synsättens inympning: Modersmålsundervisningens tillblivelse i Invandrarutredningen 1968–1974”, i Linus Salö (red.), *Humanvetenskapernas verkningar: Kunskap, samverkan, genomslag* (Stockholm: Dialogos Förlag, 2021); Linus Salö, Natalia Ganuza, Christina Hedman & Marta Sif Karrebæk, ”Mother Tongue Instruction in Sweden and Denmark: Language Policy, Cross-Field Effects, and Linguistic Exchange Rates”, *Language Policy*, 17 (2018), s. 591–610; Linus Salö, ”Invandrarutredningen och 1970-talets språkideologiska omvälvningar: Till frågan om modersmålsundervisningens kunskapssociologi”, Rapporter från Forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi, Uppsala universitet, 62 (2020); Linus Salö, Kenneth Hyltenstam, Christopher Stroud & David Karlander, ”Två- och flerspråkighet: Ett bidrag till historieskrivningen”, *Språk och Stil*, 3 (2021), s. 14–42.

7. Se Salö 2020.

8. Isak Hammar, ”Conflict, Consensus, and Circulation: The Public Debates on Education in Sweden, c.1800–1830”, i Johan Östling, Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar & Kari Nordberg (red.), *Circulation of Knowledge: Explorations in the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2018).

9. Salö, Hyltenstam, Stroud & Karlander 2021, s. 22.

10. Hansegårds gärning har tidigare presenterats i flera olika sammanhang. Se till exempel Erling Wande, ”Tvåspråkighet eller halvspråkighet – det var frågan”, i Raimo Raag och Lars-Gunnar Larsson (red.), *Finsk-ugriska institutionen i Uppsala 1894–1994* (Uppsala: Uppsala universitet, 1996), s. 210.

11. Se till exempel Kerstin Stjärne, ”Så behandlas invandrarna: Ni som här inträder…”, *Arbetet Västsvenska editionen*, 13/12 1978; Sune Örnberg, ”TV igår: Det ska böjas i tid”, *Göteborgs-Posten,* 29/3 1987.

12. Jämför Hampus Östh Gustafsson, *Folkhemmets styvbarn: Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980* (Göteborg: Daidalos, 2020), s. 77.

13. Salö 2020 (1), s. 6.

14. Jfr Björn Larsson, ”Romanska språk nyligen, nu och i framtiden”, i Andreas Romeborn & Elisabeth Bladh (red.), *Romanistiken i Sverige: Tradition och förnyelse* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2020), s. 145–179; Fanny Lundell & Lars-Göran Sundell, ”Romanska språk som akademisk disciplin”, i Romeborn & Bladh 2020, s. 178.

15. Håkansson 2019, s. 78–79.

16. Hyltenstam & Tuomela 1996, s. 15.

17. ”Regeringens proposition om hemspråksundervisning för invandrarbarn”, Prop. 1975/76, s. 12; Widgren 1996, s. 15–16.

18. Prop. 1975/76:118, s. 1.

19. Prop. 1975/76:118, s. 12–13. Se även Salö 2020, s. 25.

20. Nils Erik Hansegård, *Den norrbottensfinska språkfrågan: En återblick på halvspråkighetsdebatten* (Uppsala: Centrum för multietnisk forskning, 1990), s. 131. Hit hörde även tanken att barn som invandrat till Sverige, eller som var födda i Sverige med utländska föräldrar, skulle förberedas för en eventuell återflytt till det tidigare hemlandet. Christina Johansson, som i en avhandling analyserat det sena 1900-talets svenska migrationspolitiska diskurser, har konstaterat att Invandrarutredningen innehåller flertalet formuleringar som pekar i en sådan riktning. Se Christina Johansson, *Välkomna till Sverige? Svenska migrationspolitiska diskurser under 1900-talets andra hälft* (Malmö: Bokbox, 2005), s. 236.

21. Reformen gick längre än så, när man formulerade att även barn (eller föräldrar) som inte önskade det skulle påverkas till att ändra åsikt, bland annat genom olika kampanjer och hembesök. Prop. 1975/76, s. 15; Hyltenstam & Tuomela 1996, s. 46.

22. Hansegård 1990, s. 132.

23. Hanssen 2001, s. 176–177.

24. Ann Steiners bidrag till denna bok visar dock att språkvetenskap var ett av de humanistiska forskningsområden som hade ett uppsving i svensk bokutgivning under efterkrigstiden, särskilt på 1960-talet. Ett skäl till denna trend ska ha varit att världsberömda lingvister som Noam Chomsky slog igenom vid denna tid. Tilläggas kan att även Ferdinand de Saussures *Kurs i allmän lingvistik*, som utövade ett visst inflytande på Hansegårds arbeten, utkom på svenska på Cavefors förlag 1970.

25. Hansegård 1990, s. 130.

26. Hansegård 1990, s. 96.

27. Tillståndet kännetecknades enligt Hansegård av att den talande kunde använda språket konkret men inte abstrakt. Nils Erik Hansegård, *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?* (Stockholm: Aldus, 1968), s. 43. Tankegången fanns även med i Hansegårds tidigare skrifter. Se till exempel Hansegård 1966, där han beskrev att undervisningen riskerade att orsaka ”ogynnsamma emotionella och intellektuella verkningar” hos de finskspråkiga barnen. Hansegård 1966, s. 170.

28. Hansegård 1968, s. 119.

29. Hansegård 1968, s. 58.

30. Hansegård 1968, s. 131.

31. Hansegård 1990, s. 111.

32. Salö, Hyltenstam, Stroud & Karlander 2021, s. 22.

33. Salö, Ganuza, Hedman & Karrebæk 2018, s. 8; Salö, Hyltenstam, Stroud & Karlander 2021, s. 28.

34. Mikael Byström & Pär Frohnert, *Invandringens historia från ”folkhemmet” till dagens Sverige* (Stockholm: Delegationen för migrationsstudier, 2017), s. 42–43. https://www.delmi.se/publikationer/kunskapsoversikt-2017-5-invandringens-historia-fran-folkhemmet-till-dagens-sverige/. Hanssen 2001, s. 156.

35. Jfr Ragni Svensson Stringberg, ”Pocketrevolution på svenska”, i Johan Östling, Anton Jansson & Ragni Svensson Stringberg, *Humanister i offentligheten: Kunskapens aktörer och arenor under efterkrigstiden* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2022); Gunnel Furuland, ”Billigbokens förändringar 1940–2017 från folkböcker till pocketserier”, i Johan Svedjedal (red.), *Böckernas tid: Svenska förläggareföreningen och svensk bokmarknad sedan 1943* (Stockholm: Natur & Kultur/Svenska förläggareföreningen, 2018). Vid sidan av Hansegårds bok kan här nämnas antologin *Svenska minoriteter*, redigerad av David Schwarz 1966. Den innehöll bidrag av 22 forskare och publicister, däribland Hansegård, som i ett kapitel beskrev språksituationen för den finskspråkiga minoriteten i svenska Tornedalen. Se Hansegård 1966 samt Widgren 1982, s. 60; Hanssen 2001, s. 166–167.

36. Salö 2020, s. 14–15.

37. Prop 1975/76, s. 15; Salö 2020, s. 13; Tomas Hammar, ”Flyktingpolitiken i hetluften”, i Leif Leifland, Bengt Sundelius, Krister Wahlbäck & Gunnar Wallin, *Brobyggare: En vänbok till Nils Andrén* (Stockholm: Nerenius & Santérus förlag, 1997), s. 166.

38. Hansegård 1990, s. 111.

39. Hansegård 1990, s. 133.

40. Salö, Hyltenstam, Stroud & Karlander 2021, s. 21–22.

41. Jfr Andreas W. Daum, ”Varieties of Popular Science and the Transformations of Public Knowledge”, *Isis*, 100, 2 (2009), s. 319–332. Se även Johan Östling, ”Circulation, Arenas, and the Quest for Public Knowledge: Historiographical Currents and Analytical Frameworks”, *History and Theory*, 58 (2020), s. 111–126.

42. Hansegård 1968, s. 16, 54.

43. Salö, Hyltenstam, Stroud & Karlander 2021, s. 21–22. Se till exempel Jaakola 1973.

44. Hansegård 1968, s. 128.

45. Tove Skutnabb-Kangas, ”Om tvåspråkighet och skolframgång” (Åbo: Svenska litteratursällskapets i Finland nämnd för samhällsforskning, 1975), s. 85.

46. Skutnabb-Kangas 1981, s. 276.

47. Lars Henric Ekstrand, ”Mångkulturell utbildning i vågskålen: Fallet Sverige”, i Lars Henric Ekstrand, Horst Löfgren & Björn Petersen, ”Invandrarelever i svensk skola på 1980-talet: Resultat och debatt” (särtryck och småtryck från Institutionen för pedagogik: Malmö, 1985), s. 2–3.

48. Ekstrand 1985, s. 11.

49. Se till exempel Ulf Nyström, ”Tvåspråkigt redan på BB: Nyfödd fostras till pojke, flicka”, *GP*, 24/3 1979.

50. Skutnabb-Kangas 1975, s. 81; Tove Skutnabb-Kangas, *Tvåspråkighet* (Lund: Liber Läromedel, 1981), s. 6.

51. Tove Skutnabb-Kangas, ”Halvspråkighet: Ett medel att få invandrarnas barn till löpande bandet?”, *Invandrare och minoriteter: Tidskrift för forskning och debatt om nordisk minoritetsforskning*, 1 (1976).

52. Se till exempel Bo Adriansson, ”PSYKISK TORTYR när barnen inte får tala modersmålet”, *Arbetet Västsvenska editionen*, 10/5 1978.

53. Ann Jerdén, ”Språkforskare om Sveriges invandrare: Undervisning i modersmål är sämre än i Sydafrika”, *SvD*, 28/3 1985.

54. Salö 2020, s. 18.

55. Se till exempel Erkki Virta, ”Skydda invandrarbarnens språk!”, *DN*, 10/2 1978.

56. Skutnabb-Kangas 1981, s. 258.

57. Skutnabb-Kangas 1981, s. 259.

58. Se till exempel Kerstin Vinterhed, ”Skopan: Språkbad bra för alla”, *DN*, 6/10 1982.

59. Bo Adriansson, ”Lösningen på invandrarnas språkundervisning: Nej till integrering”, *Arbetet Västsvenska editionen*, 22/4 1978.

60. Enligt artikeln fanns det 1978 omkring 4 200 finska medborgare bland kommunens 50 000 invånare.

61. Hyltenstam & Tuomela 1994, s. 48. Hemspråksklasserna skulle sedermera komma att avvecklas under 1990-talet.

62. Se även Bo Adriansson, ”Marie är säker på sin sak: Finskklass bäst”, *Arbetet Västsvenska editionen*, 10/5 1978.

63. Jfr Kenneth Hyltenstam & Veli Tuomela, ”Hemspråksundervisningen”, i Kenneth Hyltenstam (red.), *Tvåspråkighet med förhinder: Invandrar- och minoritetsundervisning i Sverige* (Lund: Studentlitteratur, 1996), s. 15; Salö 2020, s. 26.

64. Christina Bratt Paulston, *Forskning och debatt om tvåspråkighet: En kritisk genomgång av svensk forskning och debatt om tvåspråkighet i invandrarundervisningen i Sverige från ett internationellt perspektiv* (Stockholm: Skolöverstyrelsen, 1983), s. 8.

65. Hyltenstam & Tuomela 1996, s. 15.

66. Salö, Hyltenstam, Stroud & Karlander 2021, s. 24.

67. Salö, Hyltenstam, Stroud & Karlander 2021, s. 18–22.

15 *Humanioras svenska kunskapshistoria*

Reflexioner över ett forskningsfält

ISAK HAMMAR

Under senare år har humanioras historia hamnat i det akademiska blickfånget.[1] Ett resultat av detta är att ett mer sammanhållet forskningsfält – *history of humanities* – utkristalliserades under 2010-talet. I mer generell bemärkelse är emellertid ämnet knappast nytt. Man kan därför börja med att fråga sig var detta plötsliga intresse kommer ifrån.

En inledande förklaring tycks ha med humanioras samtid, snarare än med dess förflutna att göra. Påfallande ofta åberopas nämligen argumentet att vi med historisk kunskap bättre kan möta humanioras moderna utmaningar.[2] Ur ett sådant perspektiv är det humanioras nutida förhållanden som genererar historiska frågor och lockar forskare att spåra de utvecklingslinjer som lett fram till dagens situation.[3] Med historien som spegel kan stelnade föreställningar om humaniora utmanas och den humanistiska kunskapens betydelse uppvärderas.

Inte minst har humanioras bekymmersamma läge i USA sedan finanskrisen 2008 gett kraft åt historieskrivningen. Exempelvis argumenterar Eric Adler i den bitvis polemiska boken *Battle of the Classics* från 2020 (med den talande undertiteln *How a Nineteenth-Century Debate Can Save the Humanities Today*) för att en analys av 1800-talets amerikanska kunskapskonflikter kan rusta för nutida nedskärningar av humanistiska ämnen på landets lärosäten.[4] Adler, som själv är professor i *Classics*, ett av de ämnen som ofta ses som mest hotade, förmanar genomgående i boken dagens humanister att inte göra om sina föregångares misstag.

Att skriva humanioras historia upplevs med andra ord som en möjlig strategi för att åstadkomma förändring, och förhållandet mellan historia och nutid ses som symbiotiskt. Utifrån en brittisk kontext, där humaniora liksom i USA debatteras flitigt, hävdar exempelvis litteraturvetaren Zoe Hope Bulaitis i boken *Value and the Humanities: The Neoliberal University and Our Victorian Inheritance* (2020) att denna typ av historisering är en politisk handling och ett sätt att ifrågasätta den upplevda självklarheten i dagens nyliberala högskolepolitik.[5] En sådan växelverkan mellan historia och nutid kan förstås gälla historisk forskning i allmänhet, men med tanke på hur uppmärksammad frågan om humanioras samtida relevans har blivit både inom och utanför akademin är samspelet ändå värt att betona.

Det är i sammanhanget talande att Eric Hayot, professor i komparativ litteratur och Asienstudier, i sin bok *Humanist Reason* (2020) vill sudda ut gränsen mellan å ena sidan vetenskapliga böcker om humanioras historia och å andra sidan debattböcker om humanioras samhälleliga status och institutionella förutsättningar i vår egen tid – en på senare år blomstrande genre.[6] Med en sammansmältning av genrerna hoppas Hayot i stället kunna erbjuda en nytolkning av svunna tiders humanistiska kunskap och tänkande och därigenom förse nutiden med nya metaberättelser om vad humaniora är och inte är.[7]

En mer nyanserad historieskrivning uppfattas i dylika fall inte sällan som ett korrektiv till schablonmässiga föreställningar om det humanistiska kunskapsområdets samhälleliga marginalisering.[8] Som ett sista exempel kan man här lyfta fram den uppmärksammade boken *Permanent Crisis: The Humanities in a Disenchanted Age* (2021), i vilken germanisterna Paul Reitter och Chad Wellmon hänvisar till tyska 1800-talsdebatter för att bättre förstå idén om humanioras eviga kris. Genom en historisk studie som spårar krisdiskursens rötter och återkommande uttryck vill författarna visa hur framväxten av den moderna formen av humaniora är sammanvävd med – och därför omöjligen kan separeras från – yttre tryck och upplevda kristillstånd, på gott och ont.[9] Moderniteten har, menar författarna, ständigt setts som ett hot mot humaniora, men det är samtidigt humaniora som gång på gång framhållits som räddningen undan modernitetens sekulariserings-, materialiserings- och byråkratiseringstendenser. För Reitter och Wellmon kan insikten om denna ”cirkulära fräls-

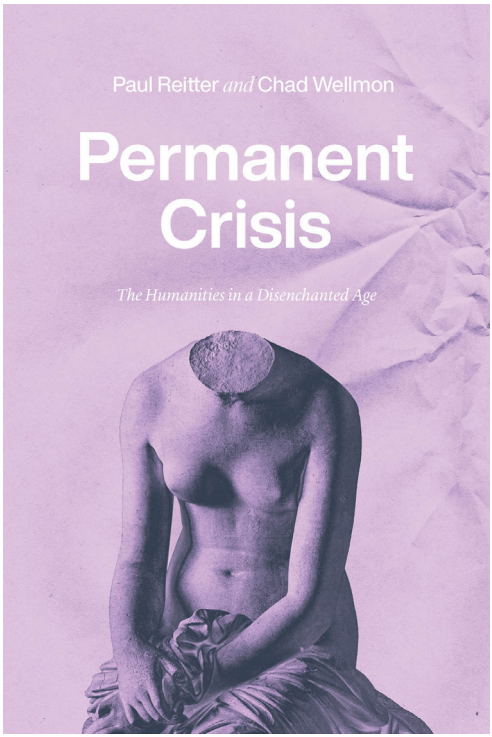

● **HISTORISK FORSKNING** i samtidens tjänst? Fältet *history of humanities* har växt fram i ljuset av humanioras moderna utmaningar.

ningshistoria” hjälpa oss att förhindra ett ständigt repeterande av krisdiskursen.[10]

Detta samspel mellan då och nu genomsyrar även denna antologi, liksom den monografi som ingått i samma projekt och författats av redaktörerna: *Humanister i offentligheten: Kunskapens arenor och aktörer under efterkrigstiden* (2022). I inledningen till den senare pekar Johan Östling, Anton Jansson och Ragni Svensson Stringberg på behovet av att nyansera ”bilden av humanioras marginalisering och kris under efterkrigstiden”.[11] I båda böckerna kan humaniora betraktas som det prisma genom vilket efterkrigstidens välfärdssamhälle betraktas. Samtidigt kan välfärdsstatens historia sätta humanioras utveckling i ett förklarande ljus. Vare sig man upplever att humaniora behöver ”räddas” eller inte är det lätt att se värdet av denna växelverkan. I det följande vill jag ta tillfället i akt att diskutera

fördelarna med ett svenskt forskningsfält inriktat på humanioras historia och samtidigt försöka sätta in antologins bidrag i en större kontext.

Humanioras historiska relevans

Det finns en rad skäl till att uppmaningarna att utveckla ett fält för humanioras historia är värda att ta på allvar. Ett inledande argument är att humaniora har haft en oerhört betydelsefull ställning genom historien. Detta fält har muterat och dess legitimitet har skiftat, inte minst i förhållande till det teologiska området, som länge var det mest statusfyllda av de två. Men icke desto mindre har många av de kunskapsformer som vi i dag identifierar som humanistiska genomsyrat tidigare epokers kulturella, religiösa och politiska institutioner på ett genomgripande sätt som vi lätt glömmer bort.[12] Humaniora utgjorde därmed fram till 1900-talet en given form av vederhäftigt vetande i vitt skilda verksamheter och sfärer.

Denna stundtals dominerande ställning ifrågasattes visserligen med varierande framgång från olika håll, inte minst under 1700- och 1800-talen, men kom på avgörande punkter att utmanas mer fundamentalt först under 1900-talet. Centrala aspekter av humanioras inflytande var den antika litteraturens status, latinets ställning, tron på historiens förklarande och enande kraft och kristendomens självklara plats.[13] Dessutom har de humanistiska studiernas karaktärsdanande förmåga, trots konjunkturer i frågan, ofta åberopats.[14] Kunskap i allmänhet och bildning och lärdom i synnerhet filtrerades genom de klassiska språken och författarna. Politiker, präster, lärare, författare och forskare – vare sig de ägnade sig åt humaniora eller naturvetenskap – delade på så vis en gemensam humanistisk kunskapsbas.[15] Tidigare epokers dagsaktuella frågor besvarades bäst med hänvisning till Aristoteles, Cicero, Livius och andra antika auktoriteter. Det är förvisso en öppen fråga hur mycket gemensamt den antika bildningen och renässansens *studia humanitatis* har med dagens humanistiska ämnen – men det är likväl en historisk fråga.[16] Det är med andra ord en rimlig utgångspunkt att ju bättre vi förstår den humanistiska kunskapens historia, desto bättre förstår vi tidigare epoker och de människor som levde i dem.

Under den period som står i fokus för denna antologi hade förutsättningarna för humaniora delvis förändrats, och ur kunskapspolitiskt hän-

seende hade andra styrkeförhållanden gjort sig gällande. Det i sin tur synliggör värdet av att studera det som Lorraine Daston kallat *epistemologiska hierarkier* – det vill säga hur olika kunskapsformer värderas i förhållande till varandra i samhället.[17] Genom ett sådant raster kan vi bättre förstå humanioras villkor och utmaningar vid en given tidpunkt.

Sammantaget pekar antologin på komplexiteten i dåtiden, hur olika krafter kunde både legitimera och marginalisera humaniora under samma tidsperiod. De historiska gränsdragningarna är härvid centrala. Humaniora får under efterkrigstiden stark konkurrens från samhällsvetenskap och just naturvetenskap. Det är lätt att därmed måla upp en deterministisk kurva för humanioras förlorade samhällsposition. Men precis som Hampus Östh Gustafsson betonar i sitt kapitel är det av central vikt att man skiljer på hur humaniora omtalas och vilka de faktiska förhållandena var (även om det förra påverkar det senare).

Trots att humaniora förlorade sitt forna inflytande i kunskapspolitisk och utbildningshistorisk bemärkelse är det inte på förhand givet att förändringarna var av ondo för humaniora eller samhället. Flera av kapitlen visar prov på hur nya ämnen som pedagogik och psykologi befinner sig i disciplinära gränsland med en inneboende – men stundtals svårfångad – dynamik. De hör kanske inte längre till humanioras domän, men det betyder inte, vilket bland annat Anders Burman, Marie Cronqvist & Peter Bennesved och Anders Pedersson visar i sina analyser, att det saknades viktiga humanistiska dimensioner inom dessa nya fält.

På samma sätt blev naturvetenskapen förvisso en naturlig motpol till humaniora i offentlighetens diskussion om nyttiga studier, men den bidrog också till att nya kunskapsmål formulerades. Det traditionella förhållandet mellan humaniora och teologi förändrades också under perioden, vilket illustreras av de dynamiska religionsdebatter som Anton Jansson åskådliggör. Som framgår av Karl Haikolas kapitel hindrade inte heller hävdvunna gränsdragningar antikvetaren Emin Tengström från att rikta sin kunskap mot framtiden och skapa nya forskningsmiljöer och alternativa samhällsvisioner.

På samma gång ser man under efterkrigstiden – inte minst i den kulturella sfären – spår av humanistiska kopplingsscheman som vi i dag inte lika enkelt kan identifiera. Tidningsvärlden och universitetsvärlden delade ak-

törer, ideal och publik. Wilhelm Sjöstrand tycks ha levt lika mycket i offentligheten som i den akademiska världen. Kulturredaktionerna befolkades av disputerade humanister och upplät ett förbluffande antal tecken till avhandlingsrecensioner och akademiska dispyter.

Men samtidigt krympte den humanistiska bokutgivningen under perioden, delvis till förmån för andra kunskapsområden, vilket snarast antyder det motsatta: att arenan håller på att försvinna. Man kan därför konstatera att villkoren för humanister i offentligheten under efterkrigstiden delvis var paradoxala. Intrycket förstärks av att utbildningspolitiska angrepp mot humanioras nytta såväl som teologiska och filosofiska diskussioner var dagsaktuella ämnen. Kort sagt, man både lyssnade på och ifrågasatte humanisten. Beroende på hur och var man tittar ser humanioras förutsättningar olika ut.

Här är det särskilt värt att uppmärksamma det kretslopp av humanistiskt utbildade individer som Johan Östling och David Larsson Heidenblad diskuterar, vilka å ena sidan medförde att humanistisk kunskap cirkulerade och befästes i samhället – och säkerligen bidrog till ett bibehållet intresse för humaniora i offentligheten – men å andra sidan i grunden tenderade att osynliggöra denna kunskaps förankring i samhället utanför universitet och kultursektor. Vart tog den humanistiska kunskapen vägen?

Flera bidrag i antologin visar på värdet av att gräva djupare i denna fråga. Under perioden skapades nya arenor i offentligheten och man sökte nya kontaktytor utanför universiteten. Tove Skutnabb-Kangas bidrog, som Ragni Svensson Stringberg visar, genom sina ansträngningar till legitimeringen av ett nytt humanistiskt kunskapsområde, tvåspråkighetsforskningen. Civilförsvar och rättskipning var domäner där humanister tog plats. Bakom kulisserna hittar bokens författare humanister med inflytande och humanistisk kunskap som spreds långt utanför universiteten. Inte minst uppmärksammas i antologin förändrade mönster, förlorade kontaktytor och bortglömda spänningsfält där humanister och humanistisk kunskap tidigare ingått som viktiga noder, röster eller krafter. Detta kan ompröva gränsdragningar vi i dag tar för givet. Men omvänt blottläggs också hinder, motstånd och okunskap som numera inte längre är lika påtagliga. Genom denna växelverkan ökar vår kunskap om både humaniora och samhället.

Humanioras gränser

Det finns ytterligare ett argument för en forskningsmässig kraftsamling kring humanioras historia som utgår från historiens möjligheter att belysa samtiden. Ett vitalt sådant fält kan bidra till att precisera kunskapsfältet i sig – såväl historiskt som i nuet. Humaniora är, sin långa historia till trots, först och främst ett ämne som engagerar många i samtiden, inte minst i Sverige. Humanioras roll och värde har varit ett kärt ämne sedan 1800-talet. Under större delen av 1900-talet har detta samtal varit negativt konnoterat.[18] Då liksom nu har diskussionerna ofta knutits till oro för framtiden. Vi har därför en lång tradition av ifrågasättande och försvar av humanioras legitimitet på offentliga scener.

Trots denna röda tråd dras humaniora i dag kanske inte främst med negativa uppfattningar utan – vilket möjligtvis är värre – av en brist på uppfattningar om fältet överhuvudtaget. På senare tid har det nämligen uppmärksammats att delar av allmänheten saknar kunskap om vad humaniora är.[19] Detta trots att humanistiska forskare i högre grad än sina kollegor inom andra vetenskapsområden ägnar sig åt kommunikation av forskning och offentlig debatt.[20] Här finns särskild anledning att lyfta fram humanioras historia och visa både på kontinuitet och brott vad gäller humanisters samhälleliga interaktion och engagemang. Det kan nagla fast gränserna för fältet men också bidra till att spåra den humanistiska kunskapens cirkulation. Genom att belysa hur humanioras utveckling sett ut och vad humanistisk forskning och utbildning har bidragit med i olika perioder kan historien bli ett värdefullt redskap för att artikulera vad humaniora är och hur humanistisk kunskap verkar i samhället.

Men här finns också ett inomvetenskapligt värde. Som konstateras i bokens inledning är kunskapsobjektet bångstyrigt. Den historiska innebörden av såväl begreppet som det fält det betecknar har varit i ständig rörelse och under ständig förhandling. Humanistiska ämnen och discipliner är sinsemellan olika och har införlivats i fältet vid olika tidpunkter. Under 1800-talet användes begreppet länge sporadiskt, positivt konnoterat men utan skarpa konturer.[21] Bitvis var humaniora och humanistiska studier synonyma med klassisk bildning, med fokus på antikens språk, litteratur och historia. Allteftersom har begreppet och fältet vidgats till att

inkludera alltfler ämnen, frågeställningar och ambitioner. I dag är det kanske främst prefixen ”medicinsk”, ”digital” och ”miljö” som signalerar den kunskapsorganisatoriska termens förändring. Denna utveckling griper i sin tur in i större historiska skeenden – utbildnings- och universitetshistoriska, men också samhälleliga, kulturella och politiska.

Att skriva en gemensam historia för detta kunskapsområde medför alltså en rad utmaningar. Men den nedärvda otydligheten är också ett skäl i sig att gräva djupare. Svaret på frågan om vad humaniora är i dag kan inte tillfredsställande besvaras utan att man förhåller sig till dess historiska utveckling. Eller omvänt: det faktum att det saknas en enkel definition nu – i sig en bidragande orsak till förvirringen runt humaniorabegreppet – har med fältets historia att göra.

Humanioras svårfångade natur går också som en röd tråd genom antologin *Humaniora i välfärdssamhället*. I bokens kapitel ges prov på hur delar av denna omförhandling av humaniora som begrepp uppstod under efterkrigstiden. Det har också att göra med att den enklaste definitionen av humaniora är de discipliner som vid ett givet tillfälle och på en given plats är organisatoriskt samlade inom högskola och universitet. Men som konstateras i inledningen ligger mycket av bokens fokus på vad som händer med den humanistiska kunskapen och humanisterna själva när de lämnar den akademiska sfären. Konturerna blir då ofrånkomligen vagare och aktörernas agerande svårare att kategorisera.

Som antologins redaktörer påpekar i sin monografi *Humanister i offentligheten* krävdes ”ett samspel mellan en hel rad olika aktörer, arenor och infrastrukturer” för att humaniora skulle cirkulera i efterkrigstidens offentlighet.[22] Var Wilhelm Sjöstrand humanist när han skrev för Under strecket? Tillhörde ämnet pedagogik humaniora eller samhällsvetenskap? Var Sven-Eric Liedman en utpräglat humanistisk tidningsredaktör? Var går gränserna för en humanistisk fackbok? På vilket sätt präglade humaniora som kunskapsfält filosofen Åke Petzälls agerande och hur skilde detta sig från juristen Karl Olivecronas? Hur viktiga är akademiska identiteter i offentligheten och hur gångbar är beteckningen humanist?

Det faktum att humaniora är svårdefinierat – förr liksom i dag – gör att dess historiska bidrag kan vara svårt att få syn på. Som Fredrik Bertilsson uppmärksammar kan humaniora ha utövat inflytande också genom ”dis-

kreta möten mellan kunskap och politik", precis som i exemplet Försvarets forskningsanstalt. Ett annat exempel är Emin Tengström, vars humanistiska kunskapsutövning blir som mest svårfångad och samtidigt kanske som mest intressant först när han lämnar sin disciplinära hemvist. För att synliggöra var den humanistiska kunskapen har varit betydelsefull och i vilka skärningspunkter den har aktiverats krävs med andra ord att man tittar bortom de enkla kategoriseringarna och de förväntade sammanhangen.

Även i kulturpolitiken är humaniora ett undflyende undersökningsobjekt, vilket illustreras av Linnéa Lindsköld, Erik Erlanson & Peter Henning. Bildning, humanism och humaniora smälter lätt samman och riskerar därmed att döljas. Samtidigt kan man fråga sig om humaniora ensamt kan göra anspråk på humanism och bildning. Genom en mer finkalibrerad läsning visar ovan nämnda författare att kulturpolitiken, som så många andra fält och arenor som diskuteras i antologin, genomsyras av humanistisk kunskap. På liknande sätt kan Ingrid Berg synliggöra den humanistiska dimension som präglade almstriden och andra kulturpolitiska strider under 1970-talet. De mediala händelserna bottnade i en svensk självbild som kulturnation med starka humanistiska förtecken. Debatten blir obegriplig om man inte tar hänsyn till den humanistiska dimensionen. Detsamma kan sägas gälla för välfärdssamhällets historia i allmänhet.

*

Som antologins redaktörer inledningsvis poängterar hämtar texterna viss inspiration från två nyetablerade internationella och tvärvetenskapliga fält – *history of humanities* och *history of knowledge*. Även om man inte helt utan vidare kan översätta dessa med de svenska motsvarigheterna "humanioras historia" och "kunskapshistoria" finns det anledning att betrakta antologins bidrag i ljuset av denna forskningsmässiga utveckling.

Humanioras historia som forskningsfält

Det påpekades inledningsvis att humanioras historia i generell bemärkelse inte är ett nutida fenomen. Trots det finns det sedan en tid tillbaka ett nytt forskningsfält under namnet *history of humanities*. Det har sitt ursprung i

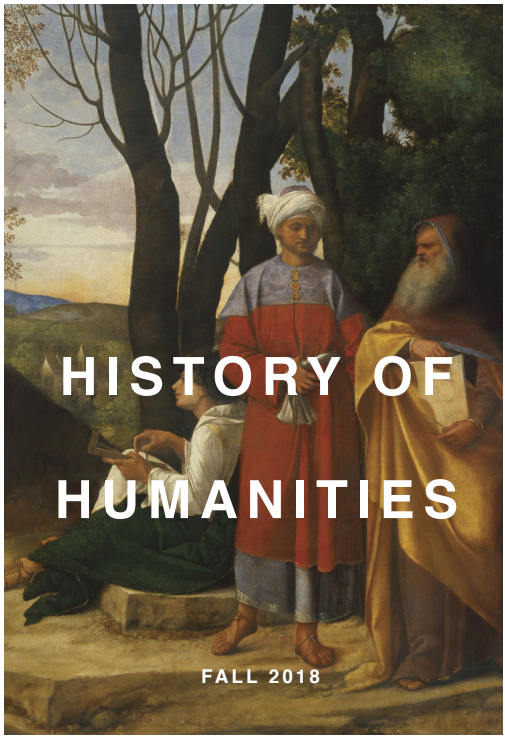

● **ATT DET FINNS HISTORISKA ANLEDNINGAR** till dagens marginalisering av humanistisk kunskap var en av utgångspunkterna när tidskriften *History of Humanities* lanserades 2016.

Nederländerna, även om forskare från hela världen – och i synnerhet Sverige – numera bidrar till fältets formering och utveckling.

Upphovet kan sägas vara den konferens 2008 som lingvisten Rens Bod, professor i digital historia, anordnade tillsammans med sina kollegor vid universitetet i Amsterdam. Med titeln ”The Making of the Humanities” ställde arrangörerna frågan hur humaniora utvecklats från *artes liberales* via *studia humanitatis* till dagens moderna humanistiska discipliner. Även här såg man alltså samspelet mellan nutid och dåtid som väsentligt. Tack vare det stora gensvaret sporrades Bod att starta tidskriften *History of Humanities* 2016, numera en central nod för fältet. Därutöver har en lång rad böcker och antologier, kursgivning, seminarieverksamhet, konferenser och workshops, liksom en nyinrättad professur vid universitetet i Leiden, gett fältet ytterligare förankring.

I det första numret av *History of Humanities* inledde redaktörerna med att konstatera att humaniora befann sig i en spännande utvecklingsfas av nya möjligheter, perspektiv, forskningsområden och tvärvetenskapliga samarbeten.[23] Men man konstaterade också att området på samma gång präglas av mer dystra tongångar – minskade studentkullar, nedskärningar och mätbarhetsiver för att nämna några orosmoln. Man efterfrågade i linje med detta artiklar som behandlade humanioras samhälleliga och politiska värde, trots att ansatser av det slaget varit relativt ovanliga.[24]

En inledande ambition var att förstå framväxten av dagens humanistiska fält och dess moderna förutsättningar.[25] Det gjorde att fältet saknade kronologiska ramar. I praktiken har dock bidragen huvudsakligen behandlat 1800- och 1900-talen. Att betrakta humaniora som något större än dess enskilda ämnen var en annan utgångspunkt. När kunskap har studerats i det förflutna har det ofta gjorts på ett fragmentariskt sätt som osynliggjort humanioras bidrag till tusentals år av vetande, menade redaktörerna – något de såg som en av anledningarna till att humanistisk kunskap undervärderas i dag.

Än mer utpräglad var strävan att skriva humanioras globala och tvärvetenskapliga historia. Redan tidskriftens andra nummer hade ett sådant fokus. Specialnummer och artiklar har behandlat humaniora i Australien, Sydamerika, Japan, Kina och Afrika.[26] Tidskriften genomsyras också av en stark vilja att ”avkolonisera” humaniora, som det heter i en forumsektion, och undvika traditionella och västeuropeiska perspektiv på kunskap.[27] Annars har tidskriften rört sig över ett brett spektrum av andra teman: humanioras ”klassiker”, bibliotekens betydelse, de två kulturerna, musikvetenskap, historievetenskapens praktiker, konsthistoria och personastudier.[28]

En annan utgångspunkt som var särskilt tongivande för Bod och hans kollegor var humanioras förhållande till naturvetenskap – vilket förstås även det är en fråga med stark förankring i vår egen tid.[29] Faktum är att *history of humanities* i denna tappning kan sägas ha emanerat ur ämnet vetenskapshistoria, som till skillnad från humanioras historia länge varit ett forsknings- och undervisningsämne på universitet världen över. Ett av de grundläggande argumenten för att etablera ett nytt fält låg i att åtgärda den obalans i historieskrivningen man upplevde att ett ensidigt fokus på naturvetenskap hade resulterat i.

Det är i sammanhanget talande att arbetsnamnet för den planerade konferensvolymen 2008 var ”Another History of Science”. Även om Bod själv var lingvist och professor i digital historia var många av hans kollegor utbildade inom just vetenskapshistoria. Bod och hans kollegor pratade gärna om de humanistiska vetenskaperna – *humanistic science*, vilket kan ses som en viktig, men inte oproblematisk markering med tanke på engelskans gängse förståelse av *science* som naturvetenskap.[30] I en debattartikel från 2017 påpekade Bod att tendensen att begränsa humanioras ambitioner att tolka mening och värderingar resulterade i en karikatyr av humanistisk vetenskap som var lika felaktig som det triumfatoriska framgångsnarrativet som många inom den vetenskapshistoriska forskningen vänt sig mot.[31]

I den första av tre konferensvolymer (publicerade mellan 2010 och 2014) var jämförelsen med vetenskapshistoria, *history of science*, påtaglig och det påpekades att medan vetenskapshistoria länge haft en tradition av att skriva historiska översiktsverk med stort genomslag, saknades sådana för humanioras räkning.[32] Syftet var därmed att fylla en ”iögonfallande lucka” i historieskrivningen.[33] I sammanhanget frågade sig Bod varför man överhuvudtaget skulle separera humanioras och naturvetenskapernas historia. I en monografi från 2013 föreslog han att humaniora utgjorde ”den felande länken” i naturvetenskapernas historia.[34] När Bod och hans kollegor 2015 lanserade humanioras historia som ett nytt fält är det värt att påpeka att detta gjordes i en av de mest framstående vetenskapshistoriska tidskrifterna, *Isis*. I detta sammanhang pekade Bod och Julia Kursell på vikten av att skriva en gemensam, integrerad historia där humaniora och naturvetenskap ingick på lika villkor.[35] I ett nummer av *History of Humanities* med särskilt fokus på C. P. Snows begrepp ”de två kulturerna” uttrycktes detta i och med frågan om hur naturvetenskapernas och humanioras historia kan sammanfogas i en gemensam diskussion.[36]

Därmed torde det stå klart att *history of humanities* är något mer specifikt än bara humanioras historia i största allmänhet. Det är ett fält som uppstått ur en specifik kontext och som hyser specifika ambitioner. Med det sagt finns det inget som säger att fältet inte kan inkorporera andra visioner och föras i andra riktningar i framtiden.

Humanioras kunskapshistoria

Lite grovt skulle man alltså kunna påstå att *history of humanities* vilar på övertygelsen att vetenskapshistorien behöver korrigeras och kompletteras. Samma utgångspunkt kan man ana i de internationella diskussionerna om fältet *history of knowledge*.[37] På senare tid har denna rubricering tilldragit sig stor uppmärksamhet.[38] Två nystartade tidskrifter och en rad specialnummer har debatterat dess ramar.[39]

Men till skillnad från det förra forskningsområdet kan man hos det senare fältets internationella företrädare ana en viss tveksamhet om huruvida det överhuvudtaget är – eller till och med borde vara – ett nytt fält. Denna ambivalens går i sin tur att härleda just till kopplingen till vetenskapshistoria – *history of science*. Ibland, vilket påtalats av Sven Dupré och Geert Somsen, presenteras fältet som en enkel utvidgning av vetenskapshistoria.[40] Andra har sett det som en chans att korrigera just denna historieskrivning. Exempelvis sade sig Lorraine Daston föredra den nya rubriceringen eftersom vetenskapshistoria som ämne bar på ett alltför tungt bagage på grund av sina framgångsnarrativ, sin eurocentriska historia och sin snäva syn på vetenskap.[41] Men andra, däribland Suzanne Marchand, poängterade riskerna med att överge vetenskapshistoria för något som så uppenbart saknade gränser – vad är *inte* kunskap, undrade hon.[42]

Förhållandet gör att man lite tillspetsat skulle kunna säga att *history of knowledge* (i internationell bemärkelse) och *kunskapshistoria* (i svensk tappning) är angränsande och överlappande, men inte nödvändigtvis ett och samma forskningsfält. Eller annorlunda uttryckt: den svenska grenen av kunskapshistoria har delvis andra rötter än sin internationella kusin, även om det stämmer att en gemensam definition saknas även internationellt.[43]

Om vi återvänder till *history of humanities* kan vi understryka denna skillnad. I en av de påföljande artiklarna i det ovan nämnda specialnumret av *Isis* poängterade nämligen Jeroen Bouterse och Bart Karstens att en integrerad historia bestående av både humanioras och naturvetenskapernas historia kunde betraktas som kunskapens historia – *the history of knowledge*.[44] När Rens Bod och hans kollegor året därpå lanserade tidskriften *History of Humanities* plockades denna ekvation upp. Humanioras historia plus vetenskapshistoria var lika med kunskapshistoria. I första numret av den

nystartade tidskriften *Journal for the History of Knowledge* föll Bod in i samma mönster som Suzanne Marchand och konstaterade att *history of knowledge* riskerade att bli ohanterligt. I stället föreslog han att beteckningen skulle begränsas till att syfta på just sammanfogningen av naturvetenskapernas, samhällsvetenskapernas och humanioras historia.[45]

Därigenom blir också riktningen synbart en annan än den som följer av de tyska och schweiziska ansträngningarna inom *Wissensgeschichte,* tydligast företrädd av Philipp Sarasin. Denna variant av kunskapshistoria, som varit särskilt tongivande för det svenska forskningsfältet, har lagt ett större fokus på politisk historia liksom på social- och kulturhistoriska perspektiv.[46] Det är också i mångt och mycket denna inriktning som genomsyrar den här antologin. I den svenska tappning som skisseras i antologins inledning är banden till vetenskapshistoria som fält svagare än i de internationella diskussionerna. Dessutom ingår betydligt fler fält: idé- och lärdomshistoria, mediehistoria och bokhistoria för att nämna några. En konsekvens av detta är att medan humanioras förhållande till naturvetenskap saknas i flertalet av texterna, så är gränsdragningar gentemot samhällsvetenskap desto mer påtagliga, något som varit ovanligt inom *history of humanities*.[47] Antologins tydligaste analytiska fixpunkter är också just de som är centrala inom kunskapshistoria, något som även konstateras i inledningskapitlet: kunskapscirkulation, kunskapsarena och kunskapsaktör.

För svenskt vidkommande innebär det att såväl humanioras historia som kunskapshistoria kan utvecklas i en produktiv växelverkan, men också i andra riktningar än de internationella fält som uppstått under det senaste decenniet, mer kongeniala med svenska förhållanden och ämnestraditioner. Kanske kan man här snarare tala om sammansvetsning av fälten på svensk basis – en humanioras kunskapshistoria.

Ett sådant försök att sammanfläta *history of humanities* och *history of knowledge* utifrån en svensk kunskapshistorisk blickpunkt har jag och Johan Östling nyligen skisserat i en så kallad forumsektion i tidskriften *History of Humanities*, där vi argumenterar för att begreppet cirkulation passar särskilt väl för att spåra och fixera de ofta komplexa linjer som humanistisk kunskap följer. Flertalet av texterna i denna antologi stärker den övertygelsen. De frågor som vi ställer om hur humanistisk kunskap rör sig är i högsta grad giltiga för de decennier och de sammanhang som utgör fokus

i bokens texter. Hur blir humanistisk kunskap trovärdig och accepterad? Hur förlorar den inflytande eller glöms bort?[48] Vilka faktorer, aktörer och infrastrukturer underlättar eller förhindrar att humanistisk kunskap når sina målgrupper?[49] I sammanhanget uppmärksammar vi också svårigheten att identifiera vad som räknas som kunskap inom olika humanistiska fält och ambivalensen som finns i den humanistiska kunskapens förhållande till sådant som upptäckter, rön och genomslag. Även dessa frågor tangerar sådant som berörts i texten ovan.

Det akademiska intresset för samspelet mellan humanioras historia, dess samtida förutsättningar och inte minst framtida möjligheter, som skisserades inledningsvis, är sannolikt här för att stanna. Det senaste decenniet har därtill sett en betydande förändring i positiv riktning av hur humaniora i Sverige värderas och omtalas i offentligheten.[50] Båda dessa faktorer bådar gott för en fruktbar utveckling av humanioras historia i Sverige. Den mång- och tvärdisciplinära karaktären hos kunskapshistoria torde bilda en god jordmån. Några frågeställningar kan redan nu identifieras som särskilt angelägna. Dels gäller det frågor om den humanistiska kunskapen i sig. Rör den sig annorlunda i dag än den gjorde förr, efter särskilda mönster eller med specifika konsekvenser jämfört med andra kunskapsformer?[51] Dels handlar det om humanisterna – vilka är de och vad utmärker dem som just humanister? Genom vilka medel har de påskyndat, hindrat eller förändrat humanistisk kunskap och därmed humaniora som kunskapsfält? Om båda dessa historiska aspekter handlar antologins bidrag. Det är angelägna frågor såväl i dag som för ett halvt sekel sedan.

Noter

1. Rens Bod, *A New History of the Humanities: The Search for Principles and Patterns from Antiquity to the Present* (Oxford: Oxford University Press, 2013); Rens Bod, Julia Kursell, Jaap Maat & Thijs Weststeijn, ”A New Field: History of Humanities”, *History of Humanities*, 1:1 (2016), s. 1–8; Michiel Leezenberg, *History and Philosophy of the Humanities: An Introduction* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018); Jan Eckel, *Geist der Zeit: Deutsche Geisteswissenschaften seit 1870* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2008); Ian Hunter, ”The Mythos, Ethos, and Pathos of the Humanities”, *History of*

European Ideas, 40:1 (2014), s. 11–36; Bas van Bommel, *Classical Humanism and the Challenge of Modernity: Debates on Classical Education in 19th-Century Germany* (Berlin: De Gruyter, 2015); James Turner, *Philology: The Forgotten Origins of the Modern Humanities* (Princeton: Princeton University Press, 2014), s. xiv–xv. Se även Bengt Kristensson Uggla, *En strävan efter sanning: Vetenskapens teori och praktik* (Lund: Studentlitteratur, 2019), s. 311, samt Stefan Collini, ”Seeing a Specialist: The Humanities as Academic Disciplines”, *Past and Present*, 229 (2015), s. 271–281.

2. Se till exempel Rens Bod, ”How a New Field Could Help Save the Humanities”, *Chronicle of Higher Education*, 24 februari, 2017.

3. Se Chad Wellmon, *Organizing Enlightenment: Information Overload and the Invention of the Modern Research University* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2015), s. 3–4; Anthony Grafton & Lisa Jardine, *From Humanism to the Humanities: Education and the Liberal Arts in Fifteenth- and Sixteenth-Century Europe* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1986), s. xvi, 199–200.

4. Eric Alder, *The Battle of the Classics: How a Nineteenth-Century Debate Can Save the Humanities Today* (Oxford: Oxford University Press, 2020).

5. Zoe Hope Bulaitis, *Value and the Humanities: The Neoliberal University and Our Victorian Inheritance* (Cham: Palgrave Macmillan, 2020), s. 2.

6. Eric Hayot, *Humanist Reason: A History. An Argument. A Plan* (New York: Columbia University Press, 2021), s. 12–13.

7. Hayot 2021, s. 16.

8. Hampus Östh Gustafsson, *Folkhemmets styvbarn: Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980*, (Göteborg: Daidalos, 2020), s. 413–414; John Guillory, ”Monuments and Documents: Panofsky on the Object of Study in the Humanities”, *History of Humanities*, 1:1 (2016), s. 9–30, 9.

9. Paul Reitter & Chad Wellmon, *Permanent Crisis: The Humanities in a Disenchanted Age* (Chicago: University of Chicago Press, 2021), s. 3.

10. Reitter & Wellmon 2021, s. 116, 254.

11. Johan Östling, Anton Jansson & Ragni Svensson, *Humanister i offentligheten: Kunskapens arenor och aktörer under efterkrigstiden* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2022), s. 5.

12. Grafton & Jardine 1986; Bod, 2013.

13. Jürgen Leonhardt, *Latin: Story of a World Language* (Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press, 2013); Paul Oskar Kristeller, *Renaissance Thought: The Classic, Scholastic, and Humanistic Strains* (New York: Harper & Row, 1961); Christopher Stray, *Classics Transformed: Schools, Universities, and Society in England, 1830–1960* (Oxford: Clarendon, 1998).

14. Bo Lindberg, ”’De rolige vetenskaperna’: Om humaniora före moderniteten”, i Mohammad Fazlhashemi & Eva Österberg (red.), *Omodernt:* Människor och tankar i förmodern tid (Lund: Nordic Academic Press, 2009), 128–132; Isak Hammar, ”Klassisk

karaktär: Den moraliska samhällsnyttan av klassiska studier, ca 1807–1828", *Historisk tidskrift*, 137:4 (2017), s. 607–639.

15. Isak Hammar, "Classical Nature: Natural History, Classical Humanism, and the Value of Knowledge in Sweden, 1800–1850", *Journal for the History of Knowledge*, 2:1 (2021), s. 1–14; Isak Hammar, "Measuring up to the Humanities: Navigating the Epistemological Advantage of Classical Humanism in Mid-Nineteenth Century Scholarly Periodicals", i Anders Ekström & Hampus Östh Gustafsson (red.), *The Humanities and the Modern Politics of Knowledge: The Impact and Organization of the Humanities in Sweden, 1850–2020* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2022), kommande.

16. Se Adler 2020 och Reitter & Wellmon 2021, för två skilda perspektiv.

17. Lorraine Daston, "Comment", i Marek Tamm & Peter Burke (red.), *Debating New Approaches to History* (London: Bloomsbury Academic, 2019), s. 173–187, 176; Lorraine Daston, "The History of Science and the History of Knowledge", *KNOW: A Journal on the Formation of Knowledge*, 1:1 (2017), s. 131–154, 145.

18. Östh Gustafsson 2020; Henrik Brissman, *Mellan nation och omvärld: Debatt i Sverige om vetenskapens organisering och finansiering samt dess internationella och nationella aspekter under 1900-talets första hälft* (Lund: Avdelningen för idé- och lärdomshistoria, Lunds universitet, 2010), s. 376–404. För debatten om humaniora se även: Tomas Forser (red.), *Humaniora på undantag? Humanistiska forskningstraditioner i Sverige. En antologi* (Stockholm: PAN/Norstedt, 1978); Tore Frängsmyr (red.), *Humanioras egenart: En rapport* (Oslo: Universitetsforlaget, 1983); Bernt Gustavsson, *Bildning i vår tid: Om bildningens möjligheter och villkor i det moderna samhället* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1996); Svante Nordin, *Humaniora i Sverige: Framväxt, guldålder, kris* (Stockholm: Atlantis, 2008). Se även Henrik Bohlin, "Sanningssökande, maktkritik eller generalistkompetens för arbetsmarknaden? Debatten om humaniora", i Anders Burman & Lena Lennerhed (red.), *Samtider: Perspektiv på 2000-talets idéhistoria* (Göteborg: Daidalos, 2017).

19. *Vad påverkar förtroende för forskning? Fokusgrupper med allmänheten*, Vetenskap & Allmänhet, VA-rapport 18:5 (2018). Se även Martin Bergman, Gustav Bohlin & Fredrik Brounéus, "Bilden av vetenskap måste bli mer än provrör och labbrockar", *Tidningen Curie*, 8/4 2019. Se även Isak Hammar, *Humanistisk kunskap och kompetens: En rapport om alumners nytta av studier i humaniora och teologi* (Lund: Humanistiska och teologiska fakulteterna, Lunds universitet, 2021).

20. *Jag vill, men hinner inte! Forskares syn på kommunikation och öppen vetenskap*, Vetenskap & Allmänhet, VA-rapport 19:8 (2018).

21. Isak Hammar, "Från vitterhet till vetenskap: En studie över Kungl. Vetenskapsakademiens lärdomsklass under 1800-talet", *Lychnos: årsbok för idé- och lärdomshistoria* (2022), s. 37–63, 38.

22. Östling, Jansson & Svensson 2022, s. 5.

23. Bod, Kursell, Maat & Weststeijn 2016, s. 1.

24. Undantag finns, se bland annat Hampus Östh Gustafsson, ”The Discursive Marginalization of the Humanities: Debates on the ’Humanist Problem’ in the Early 1960s Swedish Welfare State”, *History of Humanities*, 3:2 (2018), s. 351–376 och Johann N. Neem, ”Liberal Education Confronts the Rise of Democracy: Yale’s Reports of 1828”, *History of Humanities*, 4:2 (2019), s. 401–422.

25. Rens Bod, ”Introduction: The Dawn of the Modern Humanities”, i Rens Bod, Jaap Maat & Thijs Weststeijn (red.), *The Making of the Humanities: From Early Modern to Modern Disciplines* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012), s. 9–20.

26. Se Wang Hui, ”The Humanities in China: History and Challenges”, *History of Humanities*, 5:2 (2020); Moisés Prieto, ”’History’s So Strong’: The Topos of Historia Magistra Vitae and the Rediscovery of Dictatorship in Latin America”, *History of Humanities*, 5:1 (2020), s. 225–249; ”Forum: Just Intonation, Japan, and the Origins of Musical Disciplines”, *History of Humanities*, 2:2 (2017); Elísio Macamo, ”Unmaking Africa: The Humanities and the Study of What?”, *History of Humanities,* 6:2 (2021), s. 381–395.

27. Se till exempel Will Bridges, ”A Brief History of the Inhumanities”, *History of Humanities*, 4:1 (2019), s. 1–26; Daniela Merolla, M. Leezenberg, Victoria Sear & Mark Turin, ”Introduction: Colonial Humanities and Criticality”, *History of Humanities*, 6:1 (2021).

28. Se till exempel ”Forum: Libraries as Laboratoires for the Humanities”, *History of Humanities*, 5:2 (2020); ”Forum: The Scholarly Self”, *History of Humanities*, 1:2 (2016); Kasper Risbjerg Eskildsen & Rens Bod, ”The Forgotten Curriculum of the Humanities”, *History of Humanities*, 4:2 (2019), s. 219–227; Fabian Krämer, ”Shifting Demarcations: An Introduction”, *History of Humanities*, 3:1 (2018); ”Theme: Practices of Historical Research”, *History of Humanities*, 2:1 (2017); ”Forum: Materials and Techniques in Art History”, *History of Humanities*, 2:1 (2017).

29. Se till exempel H. Floris Cohen, ”The Natural Sciences and the Humanities in the Seventeenth Century: Not Separate Yet Unequal?”, i Rens Bod, Jaap Maat & Thijs Weststeijn (red.), *The Making of the Humanities: The Modern Humanities* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014), s. 43–52, 43.

30. Idéhistorikern Hampus Östh Gustafsson har också poängterat att Bods syn på humaniora kan betraktas som ”scientistisk”. Se Hampus Östh Gustafsson, ”Humanioras historia som ett globalt forskningsfält”, *Respons*, 3 (2017), s. 16–17, 17.

31. David N. Livingstone, ”Science, Site and Speech: Scientific Knowledge and the Spaces of Rhetoric”, *History of the Human Sciences*, 20:2 (2007), s. 71–98; David Alvargonzález, ”Is the History of Science Essentially Whiggish?”, *History of Science*, 51:1 (2013), s. 85–99.

32. Rens Bod, Jaap Maat & Thijs Weststeijn (red.), *The Making of the Humanities: Early Modern Europe* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010); Rens Bod, Jaap Maat & Thijs Weststeijn (red.), *The Making of the Humanities: From Early Modern to Mod-*

ern Disciplines (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012); Rens Bod, Jaap Maat & Thijs Weststeijn (red.), *The Making of the Humanities: The Modern Humanities* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014).

33. Rens Bod, ”Introduction: Historiography of the Humanities”, i Rens Bod, Jaap Maat & Thijs Weststeijn (red.), *The Making of the Humanities:Early Modern Europe* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010), s. 7–14, 7.

34. Bod 2013.

35. Rens Bod & Julia Kursell, ”Introduction: The Humanities and the Sciences”, *Isis*, 106:2 (2015), s. 337–340.

36. Redaktörernas förord, ”Rethinking the Humanities and the Sciences”, *History of Humanities*, 3:1 (2018), s. 1–3, 2. Se även Krämer 2018. Jfr Theodore Porter, ”Introduction: Historicizing the Two Cultures”, *History of Science*, 43:2 (2005), s. 109–114.

37. Simone Lässig, ”The History of Knowledge and the Expansion of the Historical Research Agenda”, *Bulletin of the German Historical Institute*, 59 (2016), s. 29–59, 35.

38. Kunskapshistoria presenteras mer utförligt i denna boks inledning.

39. Se till exempel Christian Joas, Fabian Krämer & Kärin Nickelsen, ”Introduction: History of Science or History of Knowledge?”, *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 42:2–3 (2019), s. 117–125. Denna dragkamp mellan fälten har också diskuterats av Staffan Bergwik & Linn Holmberg, ”Standing on Whose Shoulders? A Critical Comment on the History of Knowledge”, i Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar, *Forms of Knowledge: Developing the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2020), s. 283–299.

40. Sven Dupré & Geert Somsen, ”The History of Knowledge and the Future of Knowledge Societies”, *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 42:2–3 (2019), s. 186–199, 186.

41. Lorraine Daston, ”The History of Science and the History of Knowledge”, *KNOW: A Journal on the Formation of Knowledge*, 1:1 (2017), s. 133–154.

42. Suzanne Marchand, ”How Much Knowledge Is Worth Knowing? An American Intellectual Historian’s Thoughts on the *Geschichte des Wissens*”, *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 42:2–3 (2019), s. 126–149.

43. Joas, Krämer & Nickelsen 2019, s. 117.

44. Jeroen Bouterse & Bart Karstens, ”A Diversity of Divisions: Tracing the History of the Demarcation between the Sciences and the Humanities”, *Isis*, 106:2 (2015), s. 341–352.

45. Rens Bod, ”How to Open Pandora’s Box: A Tractable Notion of the History of Knowledge”, *Journal for the History of Knowledge*, 1:1 (2020), s. 1–7, 1.

46. Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar, ”Developing the History of Knowledge”, i Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar (red.), *Forms of Knowledge: Developing the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2020), s. 9–26, 9.

47. Se däremot specialnumret om samhällsvetenskapernas historia i *The Cambridge History of Science* (2003), samt Theodore Porter & Dorothy Ross, ”Introduction: Writing the History of Social Science” i samma nummer.

48. Se Isak Hammar, ”From Germany with Love: Circulating *Formale Bildung* in the Early Nineteenth Century”, *History of Humanities*, 6:2 (2021), s. 603–615, 613.

49. Isak Hammar & Johan Östling, ”Introduction”, *History of Humanities*, 6:2 (2021), s. 595–602, 597.

50. Hammar 2021, s. 63.

51. Hammar & Östling 2021, s. 599.

Tack

Denna bok är ett resultat av vår forskning om humanioras historia under efterkrigsepoken. Under flera år hade vi, inom ramen för Johan Östlings tjänst som Wallenberg Academy Fellow, Centrum för kunskapshistoria (LUCK) i Lund som vår gemensamma institutionella bas för denna forskning. I den miljön skrev vi monografin *Humanister i offentligheten* (Makadam, 2022), en bok som behandlade humanistiska kunskapsaktörer, kunskapsarenor och deloffentligheter under främst 1960- och 1970-talen. I arbetet med den studien kom vi i kontakt med ett antal andra forskare från olika discipliner och lärosäten som intresserade sig för humanioras plats och betydelse i det moderna Sveriges historia. Vi beslöt att samla dessa personer och ge ut en större antologi om den humanistiska kunskapens utveckling och status med tonvikten på efterkrigstiden, baserad på ny, aktuell forskning. Det är denna publikation som här föreligger. Vi betraktar den som en sorts syskonbok till vår monografi: de har samma upphovspersoner, är upptagna av snarlika problem och har ett besläktat utseende, men är ändå distinkta individer med egen stil, röst och apparition. Tillsammans hoppas vi att de ska ge en rik, mångskiftande bild av humaniora som vetenskapsfält och kulturell företeelse i det svenska välfärdssamhället.

En viktig punkt för denna antologi var den digitala workshop som vi anordnade i mars 2021. Där kunde författarna presentera sina idéer och vi kunde gemensamt börja urskilja bokens övergripande teman. Därefter läste och kommenterade vi redaktörer de olika kapitelutkasten, varpå författarna reviderade dem. Vi är synnerligen tacksamma gentemot alla författare som så konstruktivt har deltagit i tillblivelsen av boken. Ett särskilt varmt tack riktar vi till Isak Hammar, som tog på sig uppgiften att läsa

samtliga kapitel och skriva en avslutande reflexion över humanioras kunskapshistoria i Sverige.

Hela manuskriptet har underkastats extern granskning av två anonyma specialister inom ramen för Kriteriums arbete med att säkerställa vetenskaplig kvalitet. Vi tackar dem för deras noggranna, kritiska läsning liksom Bo Lindberg i hans egenskap av vetenskapligt ansvarig. Vi har satt stort värde på den professionalism som har kännetecknat Kriteriumprocessen; den har gjort vår bok avsevärt bättre.

Vårt förlag Makadam och dess skickliga medarbetare har hjälpt oss att göra denna bok. Vi vill här först och främst tacka Tove Marling Kallrén, Annika Sundberg och Johan Laserna för deras sedvanliga engagemang och känsla för stil.

Knut och Alice Wallenbergs stiftelse har generöst finansierat merparten av vår forskning, men vi har också mottagit stöd från Ridderstads stiftelse för historisk grafisk forskning och Vetenskapsrådet. Framställningen av boken har finansierats av Stiftelsen Karl Staaffs fond för frisinnade ändamål, Elisabeth Rausings minnesfond, Magnus Bergvalls stiftelse, Riksbankens Jubileumsfond samt Knut och Alice Wallenbergs stiftelse. Vi är mycket tacksamma för detta ekonomiska stöd.

Johan Östling, Anton Jansson och Ragni Svensson Stringberg
Lund, Göteborg och Stockholm,
försommaren 2023

Medverkande författare

Peter Bennesved är idéhistoriker och analytiker vid Totalförsvarets forskningsinstitut (FOI), Stockholm. Bennesveds forskning berör civilt försvar i bred bemärkelse, men fokuserar ofta på beröringspunkterna mellan idéer, föreställningar om framtida krig, propaganda och tekniska ting. Utöver avhandlingen *Sheltered Society: Civilian Air Raid Shelters in Sweden – From Idea to Materiality 1918–1940 and Beyond* (2020) har han även publicerat artiklar och bokkapitel inom det mediehistoriska fältet.

Ingrid Berg är filosofie doktor i arkeologi och verksam vid Uppsala universitet. Hennes forskning är främst inriktad på arkeologins vetenskapshistoria, 1800- och 1900-talets kulturarvspolitik och historiebruk, samt genusrelationer i akademin. Sedan 2019 arbetar hon som projektsamordnare vid Centre for Integrated Research on Culture and Society (CIRCUS), Uppsala universitet.

Fredrik Bertilsson är idéhistoriker och forskare vid Avdelningen för historiska studier av teknik, vetenskap och miljö, Kungliga tekniska högskolan (KTH). Hans forskningsintressen rör relationen mellan kunskap och politisk styrning. För närvarande forskar han om kunskapsförsörjningen i det svenska totalförsvaret och de nya beredskapsproblem som uppstår i samband med extrema väderlekar.

Anders Burman är professor i idéhistoria vid Södertörns högskola. Delar av hans forskning kretsar kring demokratins idéhistoria och olika bildningstraditioner men han är också intresserad av mycket annat. Just nu håller han på att avsluta ett forskningsprojekt om det svenska pedagogikämnets

historia (tillsammans med Joakim Landahl och Anna Larsson), liksom en biografi över Viktor Rydberg.

Marie Cronqvist är lektor i mediehistoria och journalistik vid Lunds universitet och tillträdande professor i modern historia vid Linköpings universitet. Hennes forskning behandlar den svenska och europeiska 1900-talshistorien med särskilt fokus på kalla krigets relationer mellan medier, politik och vardagsliv. Bland hennes senaste publikationer återfinns böckerna *War Remains* (2018), *Cold War Civil Defence in Western Europe* (2022) samt *Expanding Media Histories* (2023).

Erik Erlanson är biträdande lektor i litteraturvetenskap vid Linnéuniversitetet. Hans forskning kretsar kring litteraturens funktioner och dess diskursiva och materiella villkor under 1900-talet. För närvarande arbetar han i gränslandet mellan konstnärlig forskning och litteraturvetenskap med ett större projekt om det estetiska bruket av skogliga miljöer.

Karl Haikola är filosofie doktor i historia vid Lunds universitet. Han disputerade 2023 på avhandlingen *Framtidens fragmentering: Sekretariatet för framtidsstudier och välfärdssamhällets dilemman under det långa 1970-talet*. Hans nuvarande forskningsintressen rör det så kallade kunskapssamhällets historia, närmare bestämt hur teorier och idéer om ett framväxande kunskapssamhälle fick sitt offentliga genombrott i Sverige under 1900-talets sista decennier.

Isak Hammar är docent i historia, verksam vid Lunds universitet. Hans forskningsintressen rör främst humanioras historia och han arbetar för närvarande med ett större projekt om den vetenskapliga tidskriftens betydelse för humanioras utveckling under 1800-talet. Bland hans publikationer märks artiklar i tidskrifterna *History of Humanities* (2021), *Journal for the History of Knowledge* (2021), *Lychnos* (2022) och *History of Education Review* (med Hampus Östh Gustafsson, 2022).

Peter Henning är docent i litteraturvetenskap vid Umeå universitet. I sin tidigare forskning har han bland annat intresserat sig för den europeiska

romantikens tankevärld. Med utgångspunkt i sekelskiftets estetiska teorier undersöker han för närvarande skilda aspekter av den svenska välfärdsstatens biopolitik.

Anton Jansson är docent i idé- och lärdomshistoria vid Göteborgs universitet samt forskare vid Centrum för kunskapshistoria (LUCK), Lunds universitet. Förutom humanioras historia har han främst forskat om religion och politik ur idéhistoriska perspektiv. För närvarande arbetar han på ett större projekt om ateismens historia i Sverige.

Joakim Landahl är professor i pedagogik med inriktning mot utbildningshistoria vid Stockholms universitet. Hans forskningsintressen inkluderar skoldemokratins historia och kunskapsmätningarnas historia. Han skriver just nu på en bok om en internationell organisation, International Association for the Evaluation of Educational Achievement, som under 1960- och 1970-talen genomförde de första internationella mätningarna av elevers kunskaper.

David Larsson Heidenblad är docent i historia, biträdande föreståndare för Centrum för kunskapshistoria (LUCK) vid Lunds universitet samt professor II vid Storbyuniversitetet i Oslo. I sin forskning har han intresserat sig för miljöfrågornas genombrott, aktiesparandets popularisering och utvecklingen av kunskapshistoria. Bland hans publikationer finns *Den gröna vändningen* (2021) och ”Aktie-SM 1979” i *Bildningsboxen* (2022).

Linnéa Lindsköld är docent i biblioteks- och informationsvetenskap samt föreståndare för Centrum för kulturpolitisk forskning vid Högskolan i Borås. Hennes forskning behandlar det estetiska i kulturpolitiken, politiska perspektiv på kulturpolitiska begrepp som kvalitet och mångfald samt läsningens politiska historia. För närvarande skriver hon en monografi om styrning av läsning i efterkrigstidens Sverige.

Anders Pedersson är filosofie doktor i idé- och lärdomshistoria och verksam som forskare vid Göteborgs universitet. I sin forskning ägnar han sig främst åt historiska studier av kriminologi, brottsprevention och brottsbe-

kämpning. För närvarande arbetar han på ett projekt rörande utbildningen av fångvårdens personal i Sverige under perioden 1905–1965.

Ann Steiner är professor i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet. Hennes forskning är främst inriktad mot bokhistoria, litteratursociologi och förlagsstudier under 1900-talet och i samtiden. Bland hennes publikationer finns *Litteraturen i mediesamhället* (2019) och de samskrivna *Barnlitterära strömningar* (2022) och *Litterära värdepraktiker* (2017).

Ragni Svensson Stringberg är bokhistoriker samt lektor i förlagskunskap och historia vid Stockholms universitet. Hennes forskning behandlar frågor om tryckkultur, bokmarknad och kulturdebatt, främst under sent 1900-tal. 2018 utkom hennes doktorsavhandling *Cavefors: Förlagsprofil och mediala mytbilder i det svenska litteratursamhället 1959–1982*.

Hampus Östh Gustafsson är forskare i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet. Hans forskning kretsar främst kring frågor om humanioras och universitetens moderna historia. Bland hans publikationer ingår avhandlingen *Folkhemmets styvbarn: Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980* (2020) och antologin *The Humanities and the Modern Politics of Knowledge* (med Anders Ekström, 2022).

Johan Östling är professor i historia, Wallenberg Academy Fellow och föreståndare för Centrum för kunskapshistoria (LUCK) vid Lunds universitet. Hans forskning är inriktad på kunskapshistoria, men han har ett mer allmänt intresse för idéer, kultur och politik i Europas moderna historia. Bland hans publikationer märks *Humboldts universitet* (2016) samt den kunskapshistoriska trilogin *Circulation of Knowledge* (2018), *Forms of Knowledge* (2020) och *Knowledge Actors* (2023).

Bildförteckning

8 Springande skolbarn. Okänd fotograf, 1950-tal/Sjöberg Bildbyrå.
32 Hans Alfredson & Tage Danielsson, 1 januari 1971 på Stora Hotellet i Tomelilla. Okänd fotograf/Ystad Allehandas arkiv.
39 Oktober 1975. Foto: Roland Janson/TT.
46 *DN* 1/6 1980/Dagens Nyheters arkiv.
58 Gleerups bokhandel i Lund 1990. Foto: Ingemar D. Kristiansen/Bilder i Syd.
92 Okänd fotograf, 1958, Uppsala-Bild/Upplandsmuseet.
114 Läsare av *Lunds Dagblad* på Café Athen 1953. Foto: Georg Oddner/Malmö museer.
118 Okänd fotograf, 1967/Bilder i Syd.
121 Ernst Henriksson, 1965/Bilder i Syd.
123 Foto: Janerik Henriksson/TT.
130 Foto: Magnus af Geijerstam, 1980/Bilder i Syd.
134 Okänd fotograf, 1970/Bilder i Syd.
142 Institutionen för pedagogik, Uppsala 1964. Okänd fotograf, Uppsala-Bild/Upplandsmuseet.
164 Förstasida, *SvD* 23/12 1968/ Svenska Dagbladets historiska arkiv.
174 Okänd fotograf, 1957, Uppsala-Bild/Upplandsmuseet.
181 Okänd fotograf, 1964, Uppsala-Bild/Upplandsmuseet.
186 Demonstration mot USA:s krigföring i Indokina, 7 maj 1971 i Stockholm. Okänd fotograf/Sjöberg Bildbyrå.
198 Okänd fotograf, maj 1953 i Lund/Bilder i Syd.
205 Okänd fotograf, april 1949 i Lund/Bilder i Syd.
212 Eva Moberg och Bibi Andersson i antikärnkraftsdemonstration 1975. Okänd fotograf/Sjöberg Bildbyrå.
240 Krigsflygskolan i Ljungbyhed 1950. Okänd fotograf/Sjöberg Bildbyrå.
266 *Om kriget kommer: Vägledning för Sveriges medborgare*, 1952.
281 Wikimedia Commons.
290 Expedit och kund i bokhandel 1956. Okänd fotograf/Sjöberg Bildbyrå.
303 Okänd fotograf, september 1952, Uppsala-Bild/Upplandsmuseet.
310 Almstriden i Kungsträdgården, Stockholm, maj 1971 Foto: Mikael Röhr, 1971/Nordiska museets arkiv.
315 Wikimedia Commons.
322 Zornmuseet.
330 Maria Antonia 9 år lär sig grekiska för att kunna prata med farmor och farfar. Okänd fotograf, 1976/Bilder i Syd.
354 Vy från Hamngatan norrut. Brunkebergsåsen schaktas bort. De nybyggda Hötorgsskraporna syns i fonden. 1961/1961. Lennart af Petersens/Stadsmuseet i Stockholm.

Personregister

Ahlberg, Alf 91, 104
Ahlin, Lars 91
Ahlström, Karl-Göran 153, 154
Alfredson, Hans 47, 49, 222
Allstrin, Sven Erik 249
Alrutz, Sydney 147
Ambjörnsson, Gunila 84
Ambjörnsson, Ronny 178, 179
Anderberg, Rudolf 168
Anderson, Stikkan 222
Andersson, Jan 275
Andersson, Lena 103
Andersson, Peter K. 57
Andersson, Sara 296
Anér, Kerstin 104
Anshelm, Jonas 221
Aristoteles 358
Arne, Ture J. 91
Arpi, Ivar 159
Arvidson, Stellan 88, 90, 91, 97, 98, 103, 104, 105, 107, 108, 113, 182
Arvidsson, Rolf 131
Arwidsson, Greta 43
Aspelin, Gunnar 122
Aspenström, Werner 91
Bacchi, Carol 276
Baert, Patrick 166
Beckett, Samuel 124
Bengtson, Göran 123, 125
Bennesved, Peter 23, 359
Bennich-Björkman, Bo 307
Berg, Ingrid 24, 363
Bergegren, Hinke 102
Bergson, Henri 149, 161
Bergström, Staffan 103
Bergwik, Staffan 373
Berkeley, George 93
Bertilsson, Fredrik 23, 264, 285, 362
Bitzer, Lloyd F. 50
Bjerre, Andreas 210
Bjerre, Poul 91
Björck, Staffan 264
Björklund, Leni 267
Björkman, Gun *39*, 40, 41, 42, 43, 49
Bjørnson, Bjørnstjerne 98
Blau, Albrecht 262
Block, Eskil 126
Boalt, Gunnar 174
Bod, Rens 364–368, 372
Bohlin, Torsten 90, 94, 97, 98, 103
Borch, Christian 261
Bourdieu, Pierre 51, 157, 244
Bouterse, Jeroen 367
Boye, Karin 42
Braconier, Jean 122, 124, 125
Branting, Hjalmar 102, 112
Bratt Paulston, Christina 345, 346
Broady, Donald 155, 156
Broman, Sten 126
Brunius, Teddy 33, 48, 55
Bulaitis, Zoe Hope 356
Burman, Anders 21, 359
Böök, Fredrik 119

Calderón, Pedro 131
Callewaert, Staf 155
Carlgren, Wilhelm 124
Carls, Lina 42
Carlsson, Gottfrid 256
Carlsson, Sten 40
Cavefors, Bo 79
Cervin, Gert 126
Chomsky, Noam 349
Cicero (Marcus Tullius Cicero) 358
Cinthio, Erik 120, 127
Coeckelbergh, René 77, 79

Coleridge, Samuel Taylor 47
Coste, Charles 250
Cronholm, Bernhard 127
Cronqvist, Marie 23, 359
Cruz, Juana Inés de la 131

Dalberg, Tobias 52
Danielsson, Axel 102, 112
Danielsson, Tage 45, *46*, 47, 49, 56
Danielsson, Ulf 103
Darnton, Robert 82
Daston, Lorraine 359, 367
Delblanc, Sven 47
Dhejne, Hans 127
Djurwall, Erik 320
Donoghue, Frank 37
Dupré, Sven 367
Durkheim, Émile 156

Edberg, Rolf 224
Edenman, Ragnar 181, 303, *303*
Edwards, Folke 126
Egan, Michael 213
Egidius, Henry 179
Ehrenberg, Lennart 316
Ekberg, Vilhelm 124
Ekelöf, Gunnar 298
Eklöf, Per Olof 196
Ekstrand, Lars Henric 331, 335, 340, 341
Ekström, Anders 216, 217
Eldelin, Emma 225, 236
Elgström, Anna Lenah 126
Elmgren, John 147, 148, 149
Engberg, Arthur 298, 299, 300, 308
Englund, Tomas 150, 155, 158
Enkvist, Inger 159
Enquist, Per Olov 307
Eriksson, Björn 223
Eriksson, Jens 297
Erlander, Tage 14, 97
Erlanson, Erik 23

Fagerström, Allan 38, 53
Fehrman, Carl 122, 138
Feuerbach, Ludwig 95
Florin, Christina 55
Fogelström, Per Anders 91
Foster, Sis 331
Foucault, Michel 157, 295, 296
Fredriksson, Gunnar 102, 275
Freire, Paolo 156
Frenander, Anders 306
Freud, Sigmund 247, 261
Frängsmyr, Tore 44, 45, 47, 56
Furberg, Mats 275
Furuland, Lars 77
Furustig, Hans 274–279

Gedin, Per I. 75
Geijer, Erik Gustaf 42
Gemzell, Carl-Axel 135
Gerlach, Anna 318
Gerlach, Hugo 318, 320, 324, 326
Geschwind, Lars 52
Gidlund, Gertrud 79
Gidlund, Krister 79
Gierow, Krister 126
Grabö, Paul 325
Gran, Ulf 126, 131
Greyerz, Walo von 250, 251, 262
Grieg, Edvard 107
Gullberg, Hjalmar 96
Gustaf VI Adolf 314
Gustafsson, Evald 127
Gustafsson, Lars 56, 102
Gustavsson, Bernt 225
Göthberg, Gunnar 103

Habermas, Jürgen 160
Hacking, Ian 50, 51
Haikola, Karl 22, 23, 359
Hallström, Per 131
Hammar, Isak 13, 25, 224, 332
Hammar, Tomas 338
Hammer, Bertil 146, 147, 148, 150
Hansegård, Nils Erik 333, 336, 337, *337*, 339, 340, 346, 348, 349
Hansson, Göte 331, 340
Hansson, Jonas 12, 294, 295
Hansson, Ola 122
Hansson, Per Albin 14
Hanström, Bertil 126
Harrie, Ivar 91, 119
Hartmann, Eduard von 122
Hayot, Eric 356
Hedemark, Åse 308
Hedenius, Ingemar 18, 87, 88, *92*, 93, 94, 95, 99, *101*, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 124, 193
Hedquist, Rolf 275, 288
Helén, Gunnar 171
Henning, Peter 24

Hentig, Hans von 250, 262
Herbart, Johann Friedrich 146
Herrlin, Axel 147, 150
Hettne, Björn 234
Hirdman, Gunnar 90
Hirdman, Yvonne 28, 55
Hitler, Adolf 246
Hjelmstedt, Lennart 320
Holm, Torsten 249, 262
Holmberg, Lars 126
Holmberg, Linn 373
Hult, Hugo 250
Hume, David 93
Husén, Torsten 23, 161, 166, 170, 174, 184, 242, 243, 244, 245, *245*, 246, *247*, 248–261, 263, 264, 300
Hvalgren, Filibert 318
Hyltenstam, Kenneth 345, 346
Hägerström, Axel 199, 208, 210
Hägg, Göran 55
Hägglund, Martin 112
Höög, Johan 320

Inghe, Gunnar 14
Inghe, Maj-Britt 14
Ivarsson, Carl Gustaf 223
Ivarsson, Nils Ivar 122, 123, 131

Jaakola, Magdalena 339
Jansson, Anton 20, 21, 233, 357, 359
Jersild, Per Christian 103
Johansson, Christina 348
Jonsson, Stefan 261
Jungen, Britta 223
Jæderholm, Gustaf 147, 150

Kainz, Friedrich 339
Kallós, Daniel 155
Kant, Börje 311, 325
Karstens, Bart 367
Key, Ellen 98, 162, 308
Kinberg, Olof 192, 194, 195, 199
Klein, Georg 103
Klercker, Ernst af 248, 249, 251
Klockar Linder, My 292, 296, 306
Kornhall, Per 103
Kroksmark, Tomas 163
Kursell, Julia 366
Kåreland, Lena 84
Källström, Staffan 261
Körner, Sten 120, 124, 129, 131

Laats, Adam 167
Lagerkvist, Pär 47
Lagerstedt, Gustav 319
Landahl, Joakim 22, 152, 159, 260
Landberg, Georg 91, 99, 104
Landquist, John 149, 152, 161, 167, 183, 255, 256, 264
Lanner, Vilgot 323
Larhammar, Dan 103
Larsson, Anna 159
Larsson Heidenblad, David 16, 18, 21, 137, 183, 224, 229, 243, 260, 360
Lasswell, Harold D. 250, 262
Le Bon, Gustave 246, 248
Leigh Star, Susan 35
Leighton, Alexander 257, 265
Lennstrand, Viktor 102, 112
Lichtenstern, Reisner Freiherr von 250
Lidforss, Bengt 102
Lidman, Sven 91
Liedman, Sven-Eric 115, 116, 122, *123*, 124, 125, 127, 132, 133, 159, 160, 346, 362
Liljestrand, Jens 133
Lindberg, Bo 36, 223
Lindblom, Paul 88, 91, 99, 100, 104, 105, 108, 111
Lindensjö, Bo 153
Linderborg, Åsa 133
Linder, Erik Hjalmar 96, 104, 111
Linderoth, Jonas 159
Lindh, Lasse 233
Lindsköld, Linnéa 23, 308
Lindstedt, Carl-Gustaf 222
Linjer, Lennart (f. Gustafsson) 317, 319
Linnerhielm, Jonas Carl 121
Livius (Titus Livius) 358
Ludendorff, Erich von 248
Lundahl, Christian 163, 260
Lundberg, Henrik 107
Lundberg, Urban 169, 182

Lundgren, Lars J. 237
Lundin, Per 260
Lundquist, Hubert 317
Lundstedt, Vilhelm 196
Luther, Martin 103
Löfqvist, Karl-Erik 126, 131
Lönnroth, Erik 37
Lönnroth, Lars 44, 100, 102

Magnell, Carl 222
Malm, Victor 133
Malmberg, Bertil 339
Malmquist, Willy 137, 138
Mannheim, Hermann 195
Marchand, Suzanne 367, 368
Marc-Wogau, Konrad 91, 93, 104, 193
Marien, Michael 221, 222
Marklund, Sixten 166
Martinson, Harry 115
Marton, Ference 163
Mattes, Arnulf 107
McDougall, William 247, 248, 261
Meurling, Anna Christina 131
Mjöberg, Jöran 127
Montelius, Sigvard 323
Moore, George Edward 99
Munck af Rosenschöld, Thomas 127
Mussolini, Benito 246
Myrdal, Alva 149, 151
Myrdal, Gunnar 149, 151
Myrdal, Jan 222

Naeslund, Jon 153
Nasser, Gamal Abdel 313, 314
Nefertari 313
Nerman, Bengt 38
Nerman, Ture 91
Nietzsche, Friedrich 103
Nilsson, Ingemar 223
Niskanen, Kirsti 55
Njølstad, Olav 286
Nordin, Svante 94, 104
Nordström, Johan 168
Noreen, Sven E. 120
Norrlid, Ingemar 116, 135
Nussbaum, Martha 288
Nygren, Anders 94
Nyman, Alf 126, 127
Næss, Arne 276

Odén, Birgitta 43, 120, 229, 237
Oksaar, Els 339
Olivecrona, Karl 22, 190, 191, 192, 199–204, *205*, 206, 207, 208, 210, 362
Olsen, Niklas 260
Olsson, Annika 84
Oredsson, Sverker 116, 131, 133, 134, 135, 256
Oscar II 325
Ovidius (Publius Ovidius Naso) 131

Palm, Göran 75
Palme, Olof 159, *198*, 220, 307
Pedersson, Anders 22, 359
Petzäll, Åke 22, 187, 190–197, *198*, 203, 204, 206–210, 362

Pintschovius, Karl 249, 261, 262
Platon 47, 93
Pålsson, Roland 318

Qvist, Gunnar 129

Ramses II 313, 314, *315*, 316, 326
Reitter, Paul 356
Ringer, Fritz 244
Rolf, Bertil 275–279
Rosén, Jerker 126
Rousseau, Jean Jacques 178
Ruth, Arne 45
Rydberg, Sven 323
Rydberg, Viktor 95

Sahlin, Margit 104
Salö, Linus 332, 333
Sandgren, Lydia 56
Sandström, Daniel 136
Sanner, Inga 89
Sarasin, Philipp 368
Sartre, Jean-Paul 166
Saussure, Ferdinand de 349
Schaar, Claes 126
Schiller, Harald 121, *121*, 122, 125, 126, 127, 138
Schlyter, Karl 192
Schwarz, David 338
Segerstedt, Torgny T. 54, 55, 193, 196, 209, 255, 289
Selander, Staffan 153
Serner, Gertrud 317
Shelley, Percy Bysshe 98
Simmel, Georg 246

Sjöstrand, Wilhelm 18, 22, 152, 158, 162, 165–174, *174*, *175*, 176–179, 181, *181*, 182–185, 360, 362
Skoglund, Crister 37
Skutnabb-Kangas, Tove 18, 25, 331–334, 336, 340, 341, *341*, 342, 343, 344, 346, 347, 360
Snow, Charles Percy 216, 228, 231, 236, 366
Sokrates 47
Somsen, Geert 367
Sorel, Georges 246
Spengler, Oswald 246
Spinoza, Baruch 98
Steiner, Ann 20, 349
Stenlås, Niklas 260
Strömstedt, Margareta 84
Sturmark, Christer 103
Sundgren, Per 295
Svanberg, Victor 88, 91, 94–97, 102–106, 108, 110, 111
Svedjedal, Johan 78
Svensson Stringberg, Ragni 18, 24, 76, 77, 233, 357, 360
Swahn, Sven Christer 126
Säljö, Roger 153
Säve-Söderbergh, Torgny 314, 316, 322, 324
Söderblom, Nathan 94, 103
Söderlund, Adolf 161
Söderpalm, Sven Anders 129
Sörlin, Sverker 10, 217

Tegen, Einar 193
Tengström, Emin 18, 22, 213–216, *216*, 217–222, *222*, 223–227, *227*, 228–234, 359, 363
Terrell, Miriam 52
Thomander, Johan Henrik 128
Thomasson, Carl-Gustaf 124
Thorild, Thomas 97, 98
Thue, Fredrik W. 119, 133
Tillberg, Peter 38
Tingsten, Herbert 94, 107, 108, 176
Tuomela, Veli 345, 346
Tägil, Sven 124, 128, 129, 237

Ulvaeus, Björn 103

Valdemar Atterdag 129, 135
Valdén, Nils Gösta 124
Vallquist, Gunnel 104
Vatanen, Osmo 331
Vennberg, Karl 91
Vinge, Louise *130*, 131

Wahlberg, Sven 323
Wahlgren, Christer 118
Wahlström, Lydia 91
Wallin, Erik 153, 154
Warnqvist, Åsa 83
Wedberg, Anders 91, 93, 104
Weibull, Lauritz 256
Weir, Todd 88, 89, 90, 103, 108
Wellander, Erik 170, 171, 174, 181, 182, 183
Wellmon, Chad 356
Wennberg, Gösta 124
Westerståhl, Jörgen 257
Wicken, Olav 286
Wicksell, Knut 102
Widengren, Geo 38
Widerberg, Bertil 127
Wijkmark, Carl-Henning 40, 126
Wikforss, Åsa 159
Wingren, Gustaf 126
Wirtén, Per 107, 108
Wisselgren, Per 237
Wundt, Wilhelm von 246, 248
Wästberg, Per 124

Želinský, Dominik 166
Zorn, Anders 321, 323, 324, 326

Åberg, Alf 183
Åkerman, Johan 126
Åsbrink, Eva 124, 128, 129, 131

Östberg, Kjell 77
Österlin, Lars 124, 128, 129
Östh Gustafsson, Hampus 9, 18, 20, 34, 50, 55, 82, 88, 106, 215, 218, 225, 230, 260, 346, 359, 372
Östling, Johan 16, 21, 105, 161, 169, 182, 203, 211, 233, 260, 327, 357, 360, 368